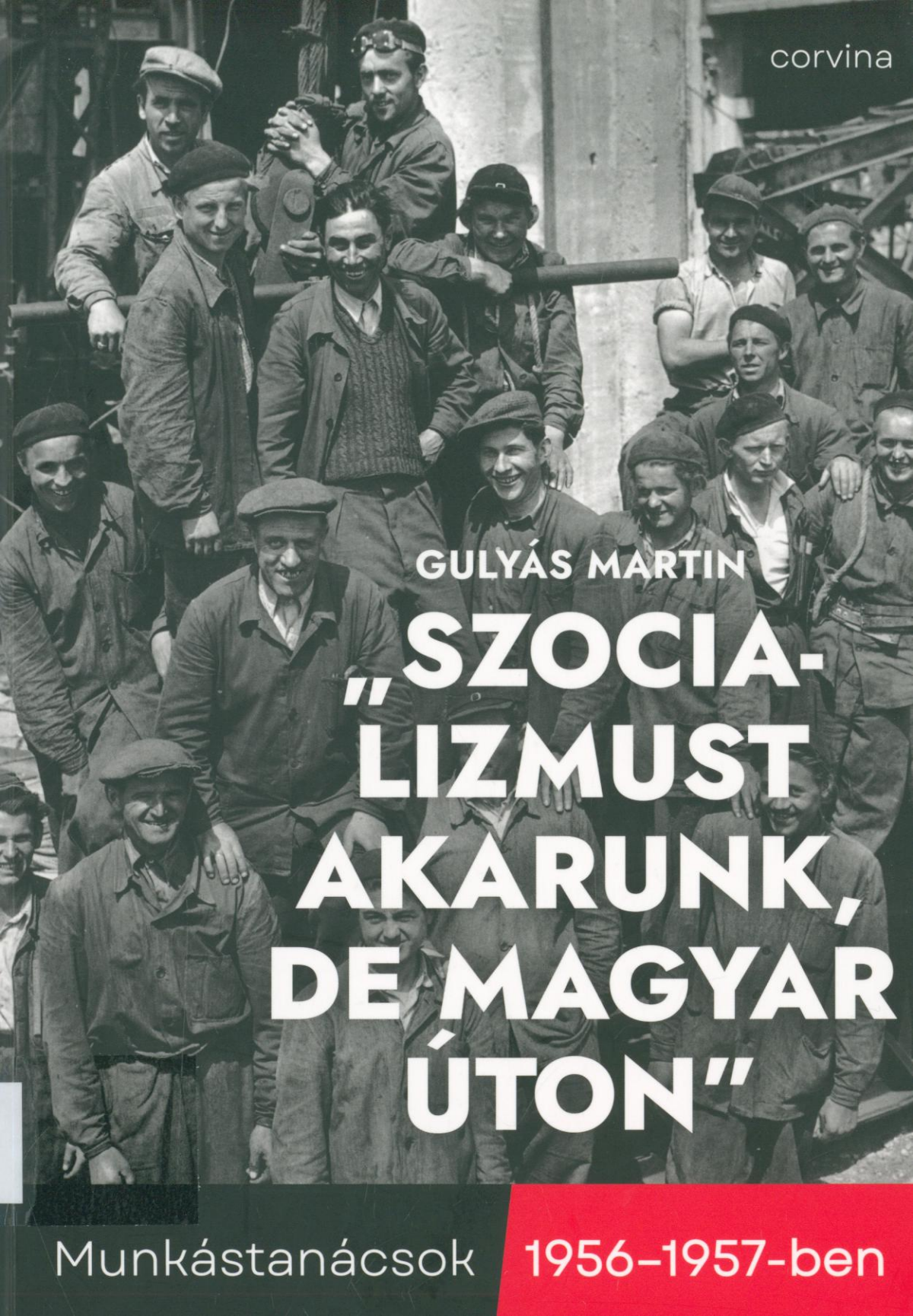

corvina

GULYÁS MARTIN

„SZOCIALIZMUST AKARUNK, DE MAGYAR ÚTON”

Munkástanácsok 1956–1957-ben

„Rácz [Sándor] *politikai állásfoglalását én nem tudtam kiismerni. A marxizmus–leninizmus alapján nem akarta a szocializmust. Valami merőben ellentétes valamit akart, miközben hangoztatta, hogy nem akar kapitalizmust. Állandóan hangoskodott, nagy nemzeties szavakat használt. Az MDP-vel, illetve a kommunistákkal szembe állt."*

PÁL,
Nemzeti Levéltár
zgató-helyettese

Királyházi Sándor egykori szociáldemokrata lakatos a rendszerrel kapcsolatban leszögezte, hogy *„tiszta demokráciát akarunk és bennünket a szabadság, függetlenség vezet. Végérvényesen elvetjük az elmúlt 10 esztendő összes hazugságait, aljasságait. A 10 esztendő alatt bennünket sérelem ért mint munkásokat, és úgy érezzük hogy igazságtalanság történt velünk, azaz mi a demokrácia mellett foglalunk állást."*

A soproni városi munkástanács decemberi ülésén az egyik küldött úgy fogalmazott, hogy *„demokraták akarunk lenni, de a 10 parancsolat alapján. Ezen az alapon mindenkinek megbocsátottam, akik ellenem vétettek. Higgyék el, a 700 000 kommunistának a 71-80%-a nem kommunista, hanem magyar ember."*

Lektorálta:
GERMUSKA PÁL,
az MTA-doktora, a Magyar Nemzeti Levéltár
Országos Levéltárának főigazgató-helyettese

GULYÁS MARTIN

„SZOCIALIZMUST AKARUNK, DE MAGYAR ÚTON"

Munkástanácsok 1956–1957-ben

CORVINA

© Gulyás Martin, 2022

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

nka

Szaklektor: Germuska Pál

A könyvet tervezte: Karcagi Klára.
Borítófotó: Fortepan / Ivánkay Kálmán (1954)
Fotó a hátsó borítón: Fortepan / Pesti Srác2

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikus, sem mechanikai eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is.

2

SOMOGYI KÖNYVTÁR 978903 37 1881 23 SZEGED

943.9 G43

Somogyi-könyvtár, Szeged

S000783107

Kiadja 2022-ben a Corvina Kiadó Kft.,
az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja.

1086 Budapest, Dankó utca 4–8.
corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Király Levente, a Corvina igazgatója
Felelős szerkesztő: Blaschtik Éva
Műszaki vezető: Székelyhidi Zsolt
Tördelő: Szabó Rózsa
Korrektor: Macskássy Zsuzsa

ISBN 978 963 6860 4

TARTALOM

HISTORIOGRÁFIA 9

Árván hagyott tömeg – munkásság az emlékezetpolitikai erőtérben 9
Történetkutatói nézőpont – hogyan írjunk '56-ról? 21

TAPASZTALATI HORIZONT 30
Nyugaton a helyzet változóban, avagy a kapitalizmus formaváltozása 1945 után 31
Az üzemi demokrácia – elméleti nézőpontok 34
A munkavállalói tulajdon 36
Desztálinizáció a szovjet zóna államainak gazdaságpolitikájában – 1953–1956 41
A jugoszláv modell 46
A lengyel modell 50
A jugoszláv és lengyel modell magyar recepciója 54

OKTÓBERI MUNKÁSFORRADALOM 60
A lázadás okai – a rezsim csődje 60
Jólét elnapolva – munkásság a hadikommunizmusban 60
„Minden hatalom a dolgozó népé" – egy politikai hazugság története 70
A munkástanács mint önkormányzati típusú szerv 77
A működésmód tipikus és atipikus esetei 79
A tevékenység irányai – üzemszervezeti átalakítások 82
A munkástanács mint politikai testület 84
A politikai szerepvállalás gondolati alapjai – önszerveződés, szolidaritás, demokrácia 84
Programszerű elgondolások – politikai víziók 93
„Bemenni és irányítani" – munkástanács-politika a legfelső pártfórumokon 106
A reformpárt hátországa? Munkástanácsok a pártellenzék perspektívájából 112
Süketek párbeszéde? Tojástánc a konszolidáció kérdése körül 116

A MUNKÁSELLENÁLLÁS HÓNAPJAI – A KÁDÁRI MSZMP ÉS A MUNKÁSTANÁCSOK HARCA A HATALOMÉRT 121
Szocializmus – kommunisták nélkül? A hatalommegosztás lehetőségei és a rendszerkorlátok 121
A Nagy-budapesti Központi Munkástanács és a Kádár-kormány – egy politikai válsághelyzet analízise 128
Belülről változtatni? – Két „hídember" életútjának tanulságai 135
Asztalfiókba zárt jövő – tervezetek a kétkamarás parlament visszaállítására 141

AKIÉ A GYÁR, AZÉ A HATALOM? POZÍCIÓHARC A BÁZISSZINTEKEN 147
Fegyveres erők az üzemekben – cui prodest? 149
A honvéd tiszti karhatalom szerepe a „rendteremtésben" 156
Felderítés, beépülés, bomlasztás – állambiztonsági szerepek 162
Agitáció és munkásimage-építés – a politikai kommunikáció szerepe és irányai 170
Nem élhet az egyik, míg él a másik? Konfliktuszónák a bázisszinteken – az „üzemi négyszög" hétköznapjai 177

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÚJ ALAPOKON? FÉLSZÍVŰ REFORMOKTÓL A VISSZARENDEZŐDÉSIG 195
A munkástanácsok leépítésére vonatkozó tervezetek politikai fejlődéstörténete 195
Irányítás – tanácsadás – megszüntetés: Apró Antal ipari miniszter titkárságán iktatott tervezetek 196
Középirányító szervek helyett – iparkamara 201
Az „arany középút" kísérlete és kudarca – az iparági kollégiumok 205

UTÓÉLET 210
Az üzemi tanácsok fogadtatása 210
Olcsó vigasz? A nyereségrészesedés intézménye 212
Mit ér a szakmunkás, ha „ötvenhatos"? A megtorlás hatása az Egyesült Izzó és a Klement Gottwald Villamossági Gyár állományára 213
Munkástanácskérdés az új gazdasági mechanizmus kidolgozása során 217

A MUNKÁSTANÁCSOK GAZDASÁGI ELKÉPZELÉSEI 219
Amiben mindenki egyetértett – szakpolitikát megalapozó javaslatok ... 219
„Magyarország jelenlegi helyzete és a kibontakozás útja" – vízió a magyar gazdaság jövőjéről 223
A nagyüzemi munkástanácsok bérrendezési törekvései 230
Fókuszban a humán tőke – mozaikok az ipari nagyvállalatok és a fővárosi közművek gazdálkodási gyakorlatából 235
Korrupció vagy jogos bérigények kielégítése? 241
Milyen gazdaság? Gondolattöredékek – nagyító alatt 244
„Az üzem a munkásoké" – munkástanácsszerepek az állam és vállalat viszonyában 244
A köztulajdon és a magánszektor az ötvenhatos eszmekavalkádban ... 247
Heterodoxia határmezsgyéjén? 252

Köszönetnyilvánítás 257
A kötetben szereplő rövidítések jegyzéke 259
Jegyzetek 261
Bibliográfia 281
Névmutató 295

HISTORIOGRÁFIA

„Évek óta azon gondolkozom, ha még valaha a történetben az igazság szóhoz jut, mit fognak mondani arról az időről, ami ezerkilencszázötvenhatot követte, azokról az emberekről, akik zenét komponáltak és képeket állítottak ki, és színpadon játszottak, jóízűen ettek és ittak, ahelyett, hogy fogukat csikorgatták volna. Nem írni több, mint írni. Ahelyett, hogy elvonultak volna kapálni és fát vágni, édes volt nekik az érvényesülés és a pénz. Eleinte azt hittem, hogy a mai nevek csak azért maradnak fenn, hogy azokat még ezer év múlva is leköpjék. De túl jól ismerem a magyarokat. Azonnal elkezdtek mentségeket koholni, elkezdtek sugdolózni, hogy mennyire szenvednek, miközben vastag összegeket gyúrtak zsebükbe a libapecsenyén hízott vértanúk. Fogadok, hogy a történelembe, mint mártírokat jegyzik fel őket."[1]

HAMVAS BÉLA

Árván hagyott tömeg – munkásság az emlékezetpolitikai erőtérben

Az 1956-os forradalmi munkástanácsokról nem született még átfogó történeti szintézis a '89-es rendszerváltoztatás óta, noha az '56-os forradalom és szabadságharc története egyike a legjobban dokumentált, legmélyebben feltárt történelmi eseményeknek, mégis magyarázatra szorul az, hogy az egyik legnagyobb létszámú társadalmi nagycsoport, az ipari munkásság által létrehozott több ezer forradalmi szervezet miért kerülte el a monográfiaírók figyelmét. Ennek okai két csoportba rendezhetők: az egyik oldalon (emlékezet)politikai okok, míg a másikon a hivatalos történettudomány intézményi változásai és kutatási trendjei állnak. Az alábbiakban annak áttekintésére vállalkozunk, hogy milyen tényezők miként formálták az '56-ról folyó diskurzust, és miképp illeszkedtek ehhez a történetírás eredményei.

Az ötvenhatos események hiteles feltárására koncentráló első nagyobb korszak a '89-es rendszerváltoztatást követő másfél évtized volt. E periódus sajátossága az volt, hogy az ötvenhatra fókuszáló beszédtér szereplői sajátos „mátrixot" alkottak, gyakran szerepkeveredéstől is sújtva. Az ötvenhatról fo-

lyó diskurzusban egyszerre volt jelen – különböző, ám akár átfedésbe is hozható ambíciókkal – a szinte korlátlan vétójogával élni kívánó emlékező szemtanú (történelmi szereplő), a múlt megismerésének vágya által fűtött történész, a harmadik oldalon pedig a politikai aktor. Ez tulajdonképpen nem is lehetett másként: '56-ot nem pusztán a rendszerváltás éveinek szimbolikus politikájában betöltött jelentősége, hanem az eseményközelség, azaz a történeti időtáv rövidsége, és az életben lévő cselekvők miatt sem lehetett a múlt témái közé sorolni. Mindebből az is következett, hogy '56 megítélése ciklusokon át a politikai napirend és a „forró emlékezet" részét képezte, számos '56-os cselekvő a politika első vonalába került. A hazatérő emigránsok és a megtorlás áldozatául esett egyes kirekesztett hazai társaik úgy ítélték meg a szovjet világbirodalom összeomlását, hogy a „csodák évével" esély adatott a kizökkent történelmi idő helyreállítására, így – képletesen szólva – a szovjet intervenció által megakasztott politikai kibontakozás onnan folytatódhat, ahol 1956. november 4-én kényszerűen abbamaradt. '56 kényszerűségből „hibernálódott" eszméi pedig újra jelentést kaphatnak és a megvalósulás útjára léphetnek, s ennek érdekében a politikaformálás igényével léptek fel. A magyar forradalom az új köztársaság „alkotmányos identitásának" egyik sarokköve lett, amit az 1990-ben megválasztott új országgyűlés által elfogadott első törvényen túl világosan jelzett az is, hogy a három közjogi méltóság mindegyike rendelkezett forradalmi múlttal: Göncz Árpád köztársasági elnököt Bibó István és társai perében ítélték el, Antall József miniszterelnök kisgazda megbízásból politikai kibontakozási tervezetet készített 1956 novemberének első napjaiban,[2] míg Szabad György házelnök bölcsészkari forradalmi bizottsági tag[3] volt. Az ötvenhatos nemzedék egy részének betagozódása az új politikai rendszer politikai osztályába, valamint az egyes pártok értelmiségi holdudvarába azt eredményezte, hogy egyrészt még a kifejezetten történeti igényű, jellegű megszólalások is szükségképpen emlékezetpolitikai színezetet, töltetet kaptak: nem lehetett úgy beszélni '56-ról, hogy az lehetőleg nélkülözze a jelen politikai viszonyaira vonatkozó áthallásokat, és ne kapcsolódjon a politikai átmenet történeti legitimizációjához, avagy kritikájához. A '89-es rendszerváltoztatást megelőző szellemi erjedés időszakában, majd a '90-es évek nyilvánosságában búvópatakként tovább élő, évtizedes politikai-ideológiai szembenállások mentén rajzolódtak újra a különféle múltképek.[4] Így az ötvenhatos hagyományokhoz való viszony is a politikai csoportlojalitás és önmeghatározás kifejezőjévé vált, s egyre kevésbé maradt meg egységesítő, pártoktól és politikától távol álló neutrális

eszményként.[5] A rendszerváltás folyamatában az ötvenhatos nemzedék a politikai értékválasztás és a pártszimpátia mentén széttöredezett. Ennek sajnálatos bizonyítéka volt az ötvenhatos és politikai üldözötteket tömörítő szervezetek kilencvenes évek közepére felszaporodó száma is, amely több mint egy tucatra rúgott. Az ötvenhatosok közötti politikai polarizáció idővel olyan erőssé vált, hogy a korábban egy oldalon harcoló felek '90 utáni politikai színvallásuk fényében értékelték társaikat,[6] szélsőséges esetben akár visszamenőlegesen relatívvá téve az ötvenhatos szerepvállalást is. Ennek jegyében hangozhattak el olyan mondatok, miszerint „nem lehet hiteles ötvenhatos az, aki" egyik-másik pártformáció mellett foglal állást, személyével hitelesítve annak irányvonalát.

Az ötvenhatról folyó diskurzus irányait és súlyvonalait így alapjaiban határozta meg az, hogy az ötvenhatos forradalmi cselekvők, kvázi az ötvenhatos nemzedék még élő és cselekvőképes tagjai miként csatlakoztak a rendszerváltó pártok értelmiségi holdudvarához, akár egyenesen a politika első vonalába, vagy szorultak ki onnan, valamint az is, hogy milyen közéleti magatartásmintát vettek fel. Hangjuk erejét, az általuk képviselt forradalomtörténet valós (történelmi) súlyát, hitelét nem feltétlenül annak igazságtartalma és kohéziója adta meg, hanem az önmenedzselési képesség, a politikai kapcsolatok révén elérhető médiafelület méretaránya és társadalmi hatóköre, valamint az adott politikai közösség identitásának erősítésére alkalmas értéke. A politikai polarizáció ellenére mégis közös jellemzője az ötvenhatos nemzedéknek az, hogy a szabadabbá váló közbeszéd erejével élve valamennyien saját emlékeiket, szubjektív forradalomképüket kívánták köztörténetté transzformálni, és ennek kanonizálása érdekében mozgatták politikai-értelmiségi kapcsolataikat. Ez a magatartás és szerepfelfogás hozzájárult ahhoz, hogy a történelmi esemény kezdettől fogva múltértelmezési-kisajátítási törekvések célkeresztjébe kerüljön. Ráadásul a politikai agytrösztök is ráéreztek a kérdés jelentőségére és a benne rejlő lehetőségre, hiszen a tábor által hitelesnek vélt szereplők által képviselt '56-narratíva történeti legitimációt adhat a választott politikai irányvonalhoz, a formálódó forradalomnarratíváknak tehát tétje volt abban az értelmében, hogy generációs alapon befolyásolhatta a politikai erőviszonyokat és a táborképzést. A végeredmény az lett, hogy a konszenzuális emlékezet irányába mutató tendencia helyett az emlékezetpolitika síkján az 1956-os magyar forradalom elbeszélését alapvetően egy *liberális demokrata* és egy *konzervatív-nacionalista* beszédmód egymás mellett élése, váltógaz-

dasága határozta meg.[7] Előbbi a forradalom egyik legfontosabb előkészítő szereplőjeként a Nagy Imre politikusi személye körül csoportosuló elvbaráti kört állítja a középpontba, a reformer pártellenzék „erjesztő" szerepére és az uralkodó szocialista rendszerparadigmán belüli reformok lehetőségére helyezve a hangsúlyt. Utóbbi a magyar szabadság és függetlenség visszaszerzésének élharcosaiként reprezentálható vezéralakokra fókuszál, továbbá a magyar társadalom szocializmusellenes attitűdjének változatos megnyilatkozásaira alapozva valószínűsít olyan rendszerellenes potenciált és a pártállami normarenddel szemben egyre fokozódó mértékben ellenséges közérzületet, amely egy adott történeti időpillanatban a szovjet típusú rendszer megdöntését tette lehetővé.

E meghatározó trendvonalak között hol helyezhető el az '56-os munkások „ügye"? A magyar munkásság történelmi szerepének vizsgálata kiszorult a meghatározó diskurzusból, arctalan tömegként való kezelését legalább három okra lehet visszavezetni.

Az egyik ok az, hogy nem volt olyan képviselő, aki érdemi ráhatást tudott volna gyakorolni az ötvenhatról folyó diskurzusra, erősítve benne a munkástanácsok súlyát. Akik erre leginkább alkalmasnak látszottak, mint például az MDF-tag Dénes János vagy a tiszteletbeli Fidesz-tag, '89-ben Krassó György Magyar Október Pártjának köztársaságielnök-jelöltje, Rácz Sándor, plebejus radikalizmusukkal kiírták magukat a fősodorból. A munkás-önigazgatás hagyományát személyükben képviselők közül számosan nem tudtak, vagy akartak betagozódni a pártpolitikai palettába, várakozásaikat tekintve csalódtak az átmenetben, és egzisztenciális válsághelyzetbe sodródva a rendszerváltás veszteseinek népes táborát gyarapították. Kiszorulva a közbeszédtér perifériájára, a sértettség és az „ádáz prófétaság" alapállását felvállalva a rendszerváltoztatás egészének folyamatát az ötvenhatos értékek és célok mint „erkölcsi origó" elárulásaként, a történelmi esély elszalasztásaként interpretálták. A kritika egyik iránya a hatalomba kerülő rendszerváltó ellenzéki politikai garnitúra kiválasztódását érintette, ami azon a megfontoláson nyugodott, hogy valójában a kádári értelmiségi alkuk világába nem belehelyezkedő ötvenhatosoknak – és a választási eredményektől függetlenül *csak nekik* – van történelmi felhatalmazásuk befejezni '56 művét, mivel ők az utolsó magyar demokráciakísérlet és szabadságküzdelem legitim szemtanúi és „elkövetői", akiket nem korrumpált a Kádár-rendszer. Rácz Sándor ezt a politikai krédót sommásan összefoglalta az antalli nemzeti liberális centrummal folytatott belső pártharcban alulmaradó népi-nemzeti radikálisok egyik vidéki rendezvényén: *„Ha népi politikát akarunk ebben az országban, akkor legközelebb ide hívjatok parasztokat, munkásokat, értelmiségieket, hogy közösen tudjunk népi politikát kialakítani. Máris lekéstük azt a nagy-nagy lehetőséget, amit az idő fölkínált a magyarságnak, engedtük, hogy a gyorsan rohanó vonatra mások kapaszkodjanak föl, minket lerugdosva onnan, és ez a vonat ma már nem a magyar nép érdekeinek a megfelelő irányba van irányítva, vezetve, kényszerítve. S a magyar nép ezt nem tudja elfogadni."*[8] Vanek Béla egykori műegyetemi villamosmérnök-hallgató őt és nemzedéktársai többségét „kigolyózva" érezte a rendszerváltás folyamatából, ugyanis meglátása szerint a Kádár-rendszerben kiépített kapcsolati tőke nélkül, közvetlenül a civil életből esélytelennek tűnt a politikai életbe való bejutás.[9] Az ötvenhatos nemzedék – függetlenül a rendszerváltáshoz való viszonyától – egyre inkább a „politikai elfáradás" jeleit mutatta, ráadásul sokan képtelenek voltak szembenézni azzal, hogy a megváltozott korviszonyok más politikai tudásformákat igényelnek, mint amilyenekkel ők maguk rendelkeztek. Zimányi Tibor a Történelmi Igazságtétel Bizottságának 1993. májusi nagygyűlésén tett felszólalásában sokak közös érzetét kifejezve azon kesergett, hogy túl későn jött a rendszerváltás, ugyanis ha akár csak egy évtizeddel korábban is összeomlanak a diktatórikus rezsimek, akkor aktívabban, jobb fizikai és mentális állapotban vehették volna ki a részüket az átalakulásból azon generációk, amelyek a legtöbb meghurcoltatást szenvedték el.[10]

▲ Új Köztemető, Rácz Sándor és Nagy Piroska fotós. Megemlékezés a 301-es parcellánál egy évvel Nagy Imre és mártírtársai állami újratemetése előtt (Fortepan / Hodosán Róza)

A másik ok, ami a munkásság mind emlékezetpolitikai, mind kutatási irányként történő lefokozódását eredményezte, a magyar rendszerváltás ter-

mészetével és elitvezérelt jellegével áll összefüggésben. A munkás-önigazgatás eszméjének megfeleltethető „korszerűsített" elgondolások, úgymint a munkások tulajdonhoz és vállalatirányítási szerepkörökhöz juttatása, a gazdasági átmenetnek keretet adó törvénykezés során másodvonalba, a járulékos technikák közé szorultak.

A harmadik ok a politikai baloldalt monopolizáló pártok értékválasztása és sajátos múlthoz kötöttsége. A magát a nyugati szociáldemokráciával összefüggésbe hozó kommunista utódpárt, az MSZP – különösen az 1994-es szociálliberális koalíció tető alá hozatalát követően – a verbális kliséken túl szintén nem vállalta fel a munkás-önigazgatás eszmeiségét,[11] vezetése és meghatározó tagsága késő Kádár-kori nómenklatúraszocializációval és technokrata attitűddel bírt, és a korszellemhez igazított identitásánál fogva leginkább a liberális-demokrata narratíva felépítésében volt politikailag érdekelt, amihez a forradalmi munkások helyett jobban illettek az értelmiségi szereplők. Azzal, hogy a baloldaliság normatív jegyeit magán hordozó munkástanácsok helyett Nagy Imre mártír miniszterelnököt és a reformkommunista pártellenzéket állították ötvenhat fókuszába, komoly szellemi muníciót és hitelességi potenciált dobtak el maguktól, holott a „megújulás" kényszerétől szenvedő pártnak oldhatta volna a szocialista rendszerhez való kötöttségét.

A kutatás első korszakát szakmai szempontból az jellemezte, hogy a megörökölt kádári „ellenforradalmi" narratíva ellenpontozása jelentette a kutatók előtt álló fő kihívást. Mindezt segítette a levéltári forradalom, azaz a történelmi forrásanyagként kezelt egykori – döntően rendőrségi nyomozati, bírósági per-, és pártiratok – egyre nagyobb hányadának megismerhetővé és kutathatóvá válása. A létrejövő, mikro- és makroszintű politikatörténetre fókuszáló történeti narratívákban a *valós(nak vélt) események* helyes logikai és kronológiai rendbe illesztését, a vádalkotói szándékoktól megtisztított oksági viszonyok feltérképezését pozitivista módszertannal végezték el. Ennek a korszaknak a művei szinte kizárólag politikatörténeti fókuszt érvényesítettek, leginkább a pártállami döntéshozatalra és az állami erőszak-alkalmazás eseteinek elemzésére (pl. a sortüzekre) fókuszálva; nagy számban keletkeztek még a magánemlékeket köztörténetté transzformálni igyekvő, tudományos szempontból kétes megítélésű munkák, a „krimiszerű" fővárosi harci leírásokra épülő és a hősök–bűnösök dichotómiát leképező kiadványok. A forrástípusok közül a kutatás középpontjába a *periratok* kerültek, azzal a reménnyel, hogy az egyéni sorsokon túl rekonstruálható lesz belőlük az egykori események „váza",

legalábbis a tényadatok szintjén. Mára alighanem szakmai konszenzus övezi az ezen iratok történeti forrásértékével kapcsolatos szkepszist, ugyanis azok *„koncepcióját, ideológiai keretét nem a bűncselekmény, illetve bűnüldözés fogalomköre adta, hanem a párt hatalmi-politikai érdekei és szempontjai. A perek nem a vád tárgyává tett bűncselekményről, hanem hatalomról és politikáról szóltak."*[12] A kutatók előtt az a feladat állt és részben áll, hogy a történtek „újranyomozását" a közlevéltárakban rendelkezésre álló, esetlegesen fennmaradt iratok halmazából végezzék el, legrosszabb esetben a kihallgatási jegyzőkönyvek és tanúvallomások fennmaradt szövegeinek tartalmi vizsgálatával, az ellentmondások keresésével és visszatérő vándorvádmotívumok felkutatásával, azok összevetésével. Így lényegében ezekből az irányított beszédhelyzetben keletkezett „ötvenhetes történetekből" kellett és kell kihámozni az ötvenhatról szóló „igazságmagokat", ha egyáltalán találni efféléket.

A munkástanácsokkal foglalkozó legfontosabb mű még a rendszerváltás előtt, tehát a levéltári forradalmat megelőzően készült, a Bill Lomax és Kemény István által szerkesztett forráskötet azonban a válogatott források tekintetében eklektikus képet mutat. A kötet korhű újságcikkeket, a Nagybudapesti Központi Munkástanács (KMT) emigráns tagjainak pótolhatatlan visszaemlékezéseit (pl. Tőke Ferenc, Sebestyén Miklós), valamint a Kohó- és Gépipari Minisztérium (KGM) keretei között készült gazdasági reformtervek vázlatait is tartalmazza, utolsó harmadát pedig a Rácz Sándor és társai ellen lefolytatott per vádirata teszi ki. Az előszót jegyző Kemény István szociológus a munkástanácsok által vágyott politikai rendet a *parlamentarizmus* és a különböző önkormányzati formák ötvözésében jelölte meg, másrészt elutasította azt a nézetet, miszerint a munkásság csak rétegspecifikus érdekei mellett szállt volna síkra, míg az elsősorban értelmiségieket foglalkoztató polgári szabadságjogok másodlagosak voltak számukra.[13] Az első korszakban keletkezett, témánk szempontjából legfontosabb kiadványa az '56-os Intézetnek a munkástanácsok ikonikus vezető személyiségeinek visszaemlékezéseit közlő tematikus kötete,[14] amely az *oral history* interjúk gépelt, szerkesztett szövegleirataival másodlagos forrásként tekintve rámutat egy-egy ötvenhatos esemény megéléstörténetére. Így kontrollforrásként alkalmasak az emlékezet által rárakódott jelentésrétegek lefejtésére, másrészt pótolhatatlan adalékokat nyújtanak levéltári iratokból nem megismerhető események történeti hátterének megrajzolásához. A kötet szerkesztői igyekeztek a teljesség igényével fellépni, s valamennyi gazdasági ágazati vagy területi szintű központosulást

elérni képes munkástanács tagjától-vezetőjétől közöltek egy szerkesztett visszaemlékezést. Ezek reprezentatív mintaként lehetőséget nyújtanak arra, hogy az egyazon társadalmi nagycsoporthoz tartozó munkások különböző értékvilágát, politikai szocializációját is vizsgálni lehessen.

A tudományos kutatás viszonylagos szabaddá válása ellenére – a nyugati történettudománnyal ellentétben – Magyarországon nem intézményesült az úgynevezett *labour history*. Az 1945 utáni ipari munkástársadalommal kapcsolatos idealizált, osztályharcos megközelítést nem, vagy csak részben váltották fel az ipari munka társadalmát nem elnyomás- és kizsákmányolástörténetként interpretáló megközelítések. Az 1945 utáni szocialista korszakra vonatkozóan hiányzik az érdekvédelmi küzdelmek, a munkásellenállás és a sokféle munkásidentitás történeti periódusokon átívelő feltárása is,[15] noha Mark Pittaway kutatásai e tekintetben üdítő kivételt jelentenek. A kommunista rendszer-legitimáció szolgálatába állított, ideológiailag terhelt munkásmozgalmi kánon történeti revíziója egyrészt a történeti távolság hiánya, másrészt talán a kihívás nagysága miatt is elriasztotta a kutatókat a tudományos revíziótól.

A jelzett első korszak egyik legfontosabb jellemzője az volt, hogy a múlt megismerése iránti igény keveredett a politikai (ön)igazolás és idomulás szándékával, a múltról alkotott kép politikai igényekhez is igazodott. Az akkori kutatási súlypontoknak az egyik nem feltétlenül szándékos következménye volt az is, hogy hitvitává alakított a szaktudomány terrénumába tartozó kérdéseket, és az objektív történeti igazsággal összefüggő dimenziókba helyezte ötvenhat történetét, amit a túlélők, állítólagos vagy tényleges szemtanúk vetélkedése a történeti interpretációkkal csak tovább súlyosbított és mélyített.[16]

A kutatás kétezres évek közepére tehető második korszakát az emlékezetpolitikai mátrix belső erőviszonyainak átrendeződése nyitotta meg. A politikai generációváltás elsodorta az ötvenhatos nemzedéket a politika első vonalából, jórészt a pártok szellemi holdudvarából is, maga a történelmi eseményhez való viszony is vesztett politikai jelentőségéből; a súlypont egyértelműen átkerült a kutató történészek oldalára. Az ötvenhatos történetírói kánont uraló, a politika- és eseménytörténeti tényleírásokat pozitivista következetességgel feltáró cikkek, olykor kismonográfia terjedelmű tanulmányok és forráskötetek után módszertani specializálódás kezdődött meg. A kutatók egyre inkább elkezdték beépíteni a társadalomtörténeti részdiszciplína tudományos hozadékait

a kutatásokba. Mivel addigra már létrejött a forradalom történetéről egy viszonylag stabil tudásbázis, előtérbe kerülhettek olyan „mélyfúrások", amelyek az „alulnézeti perspektíva" érvényesítésével, bázisszintű történések vizsgálatán keresztül viselkedési és csoportszerveződési minták, tömegpszichológiai és akár lokális politikai kérdések feltárására vállalkozhattak. Ennek volt köszönhető, hogy az addig „nevezetes névtelenként" kezelt munkástanácsokról sem hárulhatott el többé a figyelem.

Az alulnézeti perspektíva érvényesítése jegyében kerültek előtérbe az üzemtörténeti feldolgozások, amelyek közül igazán említésre méltó Tóth Eszter Zsófia Csepeli Vas- és Fémművekkel foglalkozó tanulmánya,[17] valamint az általa munkásokkal, munkásnőkkel végzett *oral history* interjúk sokasága,[18] Keller Márkus könnyűiparból vett esettanulmánya,[19] továbbá Kis András Salgótarjáni Acélárugyárról írt, a későbbiekben még többször idézendő kismonográfiája.[20]

A vidéki munkástanácsokról sporadikusan levéltári évkönyvekből, tematikus helytörténeti kiadványokból szerezhetők olyan információk, amelyek időrendileg főleg a november 4. utáni politikai sztrájk és a helyi kommunista restaurációs célokkal szembeni ellenállás időszakáról szólnak. Ezeknek a feldolgozásoknak a szerzői – többségében levéltárosok, vagy olyan humán értelmiségiek, akik csak érintőlegesen foglalkoztak a forradalommal – azonos módszertannal és megközelítésmóddal járnak el. A szervek működését csak a helyi forradalmi történésekbe ágyazva tárgyalják, leginkább periratokból kinyert történések felvonultatásával, sajtótermékek cikkeinek elemzésével. Számos forrást közölnek és olykor érintőlegesen történeti interpretációt is adnak a Nógrád megyei,[21] Békés megyei,[22] Baranya megyei,[23] keszthelyi,[24] várpalotai,[25] soproni[26] forradalmi történésekről szóló kötetek.

A magyar bányászság forradalma a többi gazdasági ágazathoz képest jól dokumentált és feltárt. Köszönhetően egy olyan alapkutatásnak, amely Baranya, Nógrád, Veszprém, Borsod-Abaúj-Zemplén és Komárom-Esztergom megyék bányavidékeinek forradalmát tárta fel a résztvevők radikalizmusának mozgatórugóira, valamint a bányászmiliők társadalomrajzára is fókuszálva. A bányavidékeken alakuló kb. 68 üzemi munkástanácsnak 1576 tagja volt, közülük 214-et tudunk név szerint is azonosítani, a kutatás szerint 24, bányászathoz köthető személyt végeztek ki a megtorlások során.[27] A dorogi szénmedence településeinek forradalmáról készült doktori értekezés[28] talán elsőként hozta összefüggésbe a munkástanácsokkal a keresztényszocialista törekvések

SOMOGYI KÖNYVTÁR
978903
1881
SZEGED

felújításának perspektíváját és tér ki részletesen a regionális központosulási törekvésekre (pl. Dunamenti Munkástanács). Érdemi tudásgyarapodást hozott a sümegi járás forradalmi történéseinek tárgyalása közben a bazalt- és kőbányák munkástanácsainak tevékenységét kronologikusan, pozitivista részletességgel tárgyaló, a szerveződéssel és az ellenállás, megtorlás célszemélyeinek bemutatásával is foglalkozó kiadvány.[29]

A vidéki forradalom egyik politikai fővárosát adó Győr-Sopron megye ötvenhatos történeteinek feltárása során komoly hangsúlyt kaptak a munkástanácsok, mint erre a könyvfolyammá duzzadt, egy évtizedes kutatási eredményeket összegző kiadványsorozat is ékes példa. Az I. kötetben a győri forradalmi várostörténetbe és némileg a megyei eseményeket dokumentáló források közé ágyazva olvashatunk a megyei tanácson alakult úgynevezett „Munkástanács" szerteágazó közigazgatási feladatairól a járások és a községek felett. Emellett a szerkesztők a könnyű- és nehézipari üzemek munkástanácsainak határozatait és jegyzőkönyveit is közölték magyarázó jegyzetek kíséretében. Képet adnak arról is a források, miként veszi át a forradalmi elit a közigazgatási feladatokat, miként fogja össze a Szigethy Attila vezette Győri Nemzeti Tanács mint ernyőszervezet a katona-, ifjúsági és munkástanácsokat.[30] A III. kötet egy konstruált per,[31] a három elítéltet eredményező, Berger Sándor textilgyári művezető és másik két társa, Tóth István és Csincsák Endre jogtanácsosok ügyével kapcsolatban közöl ügyészségi iratokat, az első- és másodfokú tárgyalások jegyzőkönyveit, valamint ehhez tartozó magyarázó jegyzeteket arra vonatkozóan, hogy hol és miben, továbbá miért torzított a politikai bosszúállás érdekében konstruált eljárás. A pertechnikai kérdéseket kimerítően tárgyaló kötetet követő záró munka az egyik győri nagyüzem, a Vagongyár munkástanácsának tevékenységét mutatja be újságcikkek, naplórészletek és periratok bevonásával. Közelítésmódja nem megtorláscentrikus, sokkal inkább a restauráció képlékeny időszakát tekinti át.[32]

Az '56-os Intézet 2017-es évkönyvének tematikus rendjéből kiemelendőek az ózdi kohóipar, az Ikarus és a Csepel Autógyár munkástanácsaival foglalkozó tanulmányok, amelyek túlmutatnak azon az általános igénnyel fellépő, leegyszerűsítő szemléleten, miszerint a munkásság *egészét* negatívan érintette

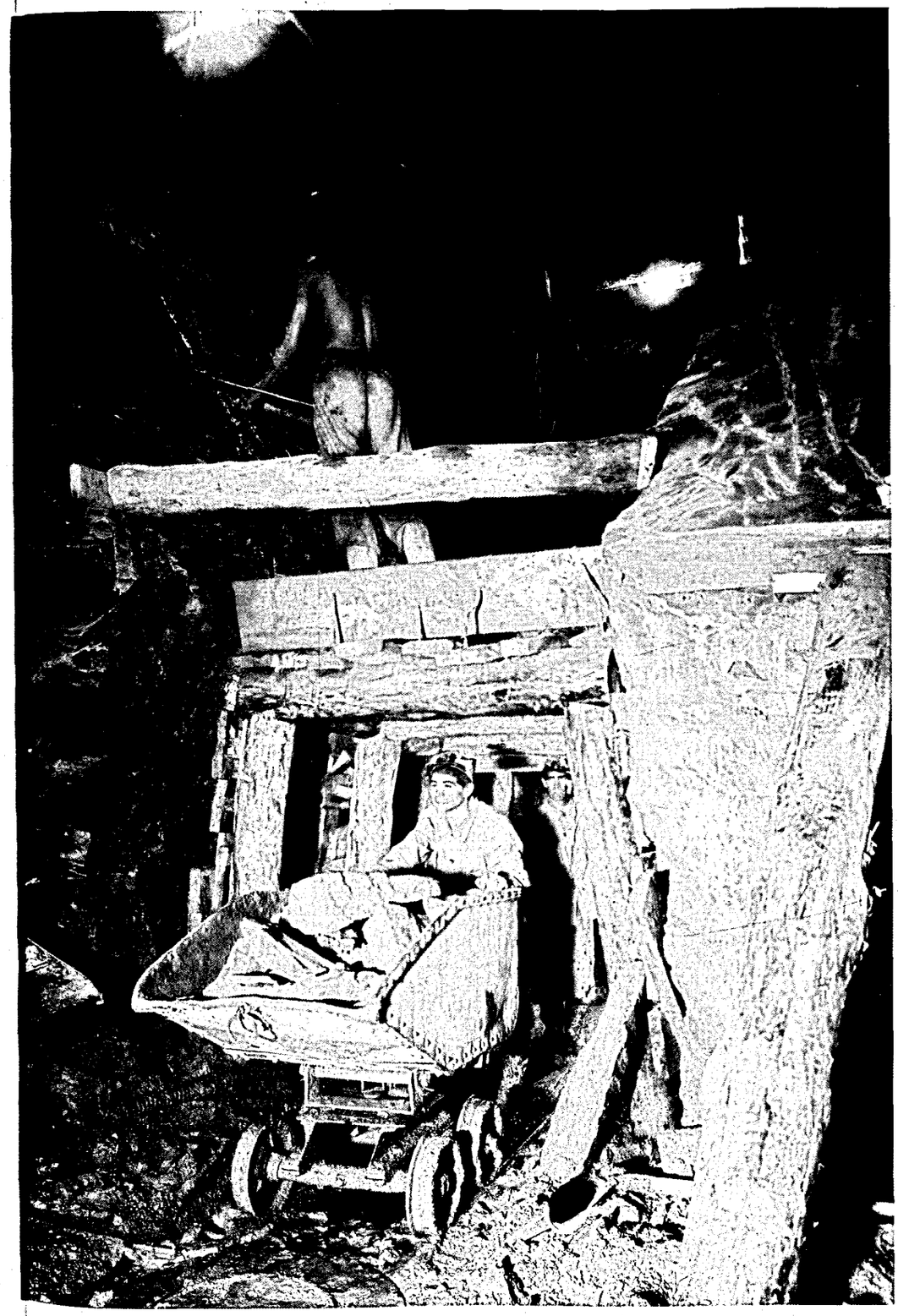

Bányászok munkavégzés közben (1953) (Fortepan / UVATERV) ►

▲ Rákosi Mátyás látogatása az Ikarus mátyásföldi gyártelepén (1956)
(Fortepan / Balla Demeter – Hegyi Zsolt jogörökös adománya)

a korai Kádár-rendszer és annak gazdaságpolitikája. A szerzők a forradalom történetét nem egy kimerevített, pontszerű eseményként, hanem folyamatok csomópontjaként ábrázolják az üzemek életében. Ezzel összefüggésben a különféle történések szituációhoz kötöttségére és ellenkező előjelű végkimenetelekre világít rá az üzemek történetét vizsgáló két tanulmány. Az Ikarusnál a politikai bosszú örvén szétvert, a korábban munkástanács körül koncentrálódó tapasztalt, nagyfokú autonómiaigényű szociáldemokrata szakember- és mérnökgárda hiányában visszaesett a gyártmányfejlesztés színvonala és a korábbi munkakultúra keretei közötti termelés, ugyanakkor megnyílt az út a technokrata beruházási programok előtt is.[33] Az alacsony munkásrészvétellel „pislákoló" csepeli gyárban a forradalmat követő megtorlás az egykori dolgozók emlékezetében úgy rögzült, hogy ezután lehetőség nyílt a karrierépítésre, bővült a vállalati mozgástér.[34] A kötetben megjelenik a munkás-önkormányzatiság kérdésének vizsgálata a '68-as mechanizmusreform és a '89-es gazdasági útkeresés összefüggésében is.

Történetkutatói nézőpont – hogyan írjunk '56-ról?

A forradalmi munkásság történelmi szerepének értékelését rendre áthatja egyfajta ideologikus megközelítés. Az ipari proletariátus „közvetlen osztályhatalmát" megvalósítani képes szervezeteként már az 1920-as évektől központi gondolkodási kategóriáját képezték a szovjet szocializmus *baloldali kritikai hagyományának.* A központi tétel az volt, hogy a Szovjetunióban megvalósult bolsevik típusú szocializmus valójában a szocialista eszme meghamisításával egyfajta „államkapitalizmust" épített ki. Az 1917-es szovjet-orosz forradalom etatista fordulata, azaz a szovjethatalom intézményesítése és konszolidációs kényszere következtében előálló bürokratikus rezsim a szélsőbaloldali kritikusok szerint elveszítette osztályuralmi jellegét a „vörös bürokrácia" kiépítésével, egy új uralkodó osztályt hozott létre, amely fenntartotta a bérmunkát, és lemásolta a tőkés rendre jellemző függési viszonyokat. Ezzel szemben az „autentikus szovjetdemokráciának" az 1921-es kronstadti matrózlázadásban is megfogalmazódó igénye a forradalom eredeti célkitűzéseihez való visszatérést javasolta, ami a marxi útmutatás szerinti „termelők társult közösségének" kiépítését jelentette volna.[35] Ennek optimális, forradalmi kerete pedig az ipari munkásosztály esetében a munkástanács.

A munkástanács-gondolat tehát már a két világháború közötti időszakban beépült a baloldali radikalizmusok sajátos kommunizmusképeibe, az 1956-os forradalom alatt szerveződő munkástanácsok történelmi tapasztalata viszont új lendületet és alátámasztást adott e forradalomelméleteknek, és azok megerősítéseként hatott különösen 1968 forradalma után. A nyugati baloldal szovjet szocializmusból kiábrándult képviselői a vágyott utópia irányába tett lépésnek látták őket,[36] a magyar forradalom egészét egyfajta *tanácsforradalomként* és a „hiteles szocializmus" zászlóvivőjeként ábrázolták, amelyben a tőke és a munka elidegenedésének megszüntetésével megvalósult a termelők önfelszabadítása és politikai-harci közösségé szerveződése a politikai sztrájk sikerei és fegyveres forradalmi harc által.[37] Az emigráns magyar marxista értelmiség is e kritikai hagyomány szellemében interpretálta a magyar munkástanácsok történelmi szerepét, a brüsszeli Nagy Imre Intézet biztosította keretek között. Az intézet folyóiratában – eredetileg a hatvanas években – a munkástanácskérdésről publikáló magyar és francia szerzők egyöntetűen az állami elnyomás és bürokratikus béklyók alól emancipált önigazgató társadalom bizonyítékaként taglalták a magyar munkásszerveket, némely szerző a trockista tanácsural-

mi modell gyakorlati megvalósítóit üdvözölte bennük.[38] Történeti analógiát állítottak fel az 1871-es párizsi kommün nemzeti függetlenséget követelő és munkásjogokat gyakorló községtanácsai, az 1905-ös sztolipini reformok keretében bevezetett orosz üzemi tanácsok és az 1917-es bolsevik forradalom lenini szovjetjei, valamint a magyar '56-os munkástanácsok között, miszerint ez utóbbi a korai hagyományok kései folytatója és a pártfüggetlen munkásdemokrácia vegytiszta példája.[39] A *Szabad Nép* egykori újságírója, a Nagy Imre hívének számító Kende Péter a nyolcvanas évek elején a „libertárius szocializmus" fogalmával illette a munkástanácsokat, amelyek a párturalom nélküli tanácsrendszer ékes példáit nyújtják, és a „tőkés állam-berendezkedésre" jellemző formákat, szabadságjogokra vonatkozó garanciákat is képesek voltak magukba integrálni.[40]

A baloldal marxista gondolkodói által alkotott munkástanács-interpretációnak számos eleme átszivárgott – elsősorban a gondolkodási kategóriák és a fogalomhasználat terén – a történeti szakmunkákba és az emlékezetpolitikai indíttatású megnyilatkozásokba is. Előbbit a forradalomról szintézist író Bill Lomax szociológus munkája is bizonyítja, ami Krassó György fordításában jelent meg magyarul 1989-ben. A forradalom egészét áttekintő szintézis szerint a magyar munkástanácsok egy antisztálinista szocializmuskoncepció jegyében, a *„népi hatalom teljesen új struktúrájának"* kiépítésével megvalósították a polgári demokratikus képviseleti rendszer alternatíváját is jelentő, *„munkások által ellenőrzött munkástanácsok államát"*, amelyben a *„társadalom önmaga urává válhatott".*[41] Lomax ugyan könyvében is ír a Nagy Imre-féle reformellenzék alternatívaképző erejéről és a korabeli gondolkodási kereteket bővítő, radikalizáló szerepéről, de egy korábbi tanulmányában egyértelműen tagadta azt, hogy a munkástanácsoknak lett volna valamiféle szellemi előkészítése. A reformkommunista értelmiség a forradalom alatt ugyan próbált támaszkodni rájuk, de a megélhetési válság által sanyargatott munkásokban spontán alakult ki a cselekvésre sarkalló forradalmi tudat, nem az elittől kapták készen a mintákat; az általuk kívánt „társadalmi forradalom" pedig egy új szocialista rend ígéretét hordozta magában.[42]

A marxista értelmezések által dominált historiográfiai trendből feltűnően, bár nem meglepő módon hiányzik a munkástanácsoknak az 1945 utáni, a polgári kereteket elfogadó, a marxista világszemlélettől egyre nagyobb távolságot tartó kontinentális jóléti programokkal történő párhuzamba állítása, analóg vizsgálata.[43] Ez hasonlóan a kereszténységszociális tanításokhoz és a szindikalizmushoz – szemben a marxizmussal – a legkövetkezetesebben képviselte a munkás-önkormányzatiság gondolatát a 19. század óta. A választott munkástestületek vagyongazdálkodási jogainak követelése, az ágazati szintű, munkahelyi-szakmai alapon szerveződő gazdasági érdekképviselet léte (a panaszok közvetítésétől az üzemirányításban történő részvételig) ugyanis jellegzetesen szindikalista követelések voltak a kapitalizmus korai időszakában. Követeléseik jelentős része a két világháború alatt a kötött gazdálkodás keretei között meg is valósult, viszont a képviseleti rendszerek a szakszervezeteket támogatták velük szemben a szovjet mintához való hasonulás veszélye miatt.[44]

Az '56-os munkástanács-jelenség kilóg a magyar munkásmozgalom történetét tárgyaló publikációk sorából is, azok tárgyát jobbára a szakszervezeti törekvések, harcok és a szociáldemokrata párt története képezi. Gyakran állítják párhuzamba őket az 1918–1919-es polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság alatt létrejövő üzemi munkástanácsokkal, valamint az 1944–1945 során alakult „népi szervekkel" (pl. forradalmi bizottságok). Az analógia annyiban torzít, hogy 1918-cal ellentétben az 1956-os munkástanácsok nem voltak a szociáldemokraták, majd a kommün idején a kommunisták üzemi bázisai és a hatalomváltás alapsejtjei, noha igény '56-ban is mutatkozott volna erre; az 1918. november 2-án megalakult Budapesti Munkástanács pedig – pl. az ötvenhatos Nagy-budapesti Központi Munkástanácstól eltérően – az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásáig a Katonatanács és a Nemzeti Tanács mellett az ideiglenes parlament része volt, nem pusztán külső nyomásgyakorló csoportként létezett.[45] Az 1944–1945-ben kezdetben spontán, majd 1945. februárjától kormányrendelet hatására megalakult üzemi bizottságok[46] a vagyonkezelés és az átmeneti üzemvezetés tekintetében ugyan rokonságot mutatnak, viszont a tagságban mutatkozó szociáldemokrata-kommunista túlsúly, valamint a kommunista térnyerésben játszott szerep szintén megkülönbözteti őket az '56-os munkástanácsoktól.

Több, a forradalom értékelésére vállalkozó kvalifikált történész is állást foglalt a forradalom, áttételesen a munkástanácsok programját, a velük kapcsolatos történeti polémiák mibenlétét illetően. Ezek közül a következőkben három mértékadó, fajsúlyos álláspontot idézünk.

Feitl István több tanulmányban is foglalkozik a témával. 1989-ben még „trockista tanácshatalmi rendszerkísérletként" tartotta számon törekvéseiket,[47] a rendszerváltozás folyamatának előrehaladtával azonban ez a motívum

teljesen eltűnik, sőt végül már a *neokorporatista tanok* előfutáraként tekint az ötvenhatos munkástanácsokra. Szerinte a munkástanácsok politikai víziója a *polgári demokratikus államberendezkedés* és társadalomirányítási szisztéma alternatíváját nyújtotta, egyfajta önigazgató társadalmi berendezkedés irányába történő elmozdulást jelentett.[48] Egyrészt azért, mert a polgári állammal szemben alapkövetelményként fenntartott hatalmi ágak elkülönítése helyett a végrehajtás és döntéshozatal sajátos „egyesítésével" egy új kombinációt hoztak létre a forradalom időszakában és tartottak fenn azt követően, tehát a hatalommegosztás elvének feladásával egyszerre döntéshozó és végrehajtó testületek is voltak. Feitl ugyan kerüli a kifejezést, de a forradalom önszerveződő testületeinek programját, politikai jövőképeit vizsgálva konklúzióként egyfajta „harmadikutas berendezkedésre" jut: a forradalom – s benne különösen a munkástanácsok – a parlamentáris, képviseleti demokrácia ötvözését kívánták a különböző szintű-rangú gazdasági-szakmai alapú önszerveződésekkel, e duális viszonyban pedig a két párhuzamos képviseleti rendszer kiegyensúlyozza egymást. Ezekhez a politikai célokhoz egy olyan piacgazdasági modellt rendeltek hozzá, amely a dolgozói kollektíva tulajdonosi jogosítványait képviselő munkástanácsokra („önigazgatások hálózatára") épülne.[49]

Rainer M. János kismonográfiájában a forradalom programjával kapcsolatban úgy foglalt állást, hogy az harmadikutas, demokratikus és a szó eredeti értelmében véve baloldalinak tűnik. A függetlenség kivívása után felépítendő, *sajátosan magyar szocializmus* („széles köztulajdonon alapuló szociális államgazdaság") idilli formavilágához hozzátartozott a szovjet típusú szocializmusból megismert társadalmi-gazdasági képlet, amin alapvetően nem kívántak változtatni, emellett pedig a nyugati polgári demokratikus államberendezkedés és önigazgató formák szintézisét kívánták. Az ipari önigazgatás eredetét nem a „hazai demokratikus hagyományokkal", hanem az érdekvédelemmel, illetve marxi és anarchista tanokkal („termelők társult közössége") hozza összefüggésbe, ami optimális működéséhez piacgazdasági kereteket igényel.[50] Még akkor is így van ez szerinte, ha a dolgozói kollektíva tulajdonjogának munkástanácsok általi képviselete, a „társadalmi tulajdon" érvényesítése még elméleti síkon is kevéssé volt kidolgozva.[51]

Szakolczai Attila 2017-ben napvilágot látott, vitaindítónak szánt tanulmányában újragondolásra javasolja azt a ma már szakmai körökben is dominánsnak számító véleményt, miszerint a forradalom célja a nyugati többpárti pluralisztikus modell és piacgazdaság[52] létrehozása volt. Szerinte ez a *látszat*

azért jött létre, mert az értelmezések a hidegháborús szembenállás logikájára épültek: egy keleti blokkon belül kitört szovjetellenes felkelésnek *szükségképpen* antikommunistának kell lennie, és a vasfüggönyön túli nyugati állam- és társadalomberendezkedés igenlését kell jelentenie. Ezzel szemben rámutat arra, hogy egyrészt a forradalom szereplőinek többsége nem vallotta magát szocializmusellenesnek, másrészt pedig mélyebben meg kell ismerni a „harmadikutas vízió" (azaz a szocializmus és a demokrácia összeegyeztethetőségének) lehetőségét, amihez épp a munkástanácsok kutatásának előtérbe kerülése nyújthatna segítséget.[53]

Magunk az 1956-os forradalmat és szabadságharcot lezárult *történelmi eseménynek*, ennélfogva egy történeti eszköztárral elemezhető, sajátos korszaknak tartjuk, nem pedig a forró emlékezet múltszerű sajátosságokat mutató fragmentumának. A történeti megismerés iránt elkötelezetten céljaink között szerepel, hogy '56 történetét, kivált a munkástanácsok történeti szerepének vizsgálatát kiszabadítsuk a politikailag motivált, mégoly tudományosnak is tűnő beszéd logikájából, s azt egy lezárt, sajátos belső dinamikával és eseményszekvenciával rendelkező, szakaszolható történelmi eseménykomplexumként vegyük számba. Könyvünk célja, hogy az ötvenhatos politikai válsághelyzetben a munkástanácsok példáján keresztül bemutassa, miként alakult a stabilitását és orientációs pontjait vesztett „hivatalos politika", a pártállami diktatúra egyes hatalmi ágenseinek és a forradalmi munkásszervek demokratikus képviselőit tömörítő munkástanácsoknak a viszonya a forradalom alatt és az annak leverését követő időszakban. Arra törekszem, hogy a legkülönfélébb területeken, így például az üzemi mikro- és a gazdaságpolitikai döntéshozatal makroszintjén is megrajzoljam a kommunista hatalom képviselőinek és a forradalmi munkásság soraiból is szerveződő alternatív elit vetélkedésének természetrajzát, ideértve a szembenállás és az alkufolyamatok természetét, a konfliktusok mögötti valós számításokat és a helyzetről helyzetre változó különféle politikai tételeket. Mindezt abban a reményben teszem, hogy követve az üzemtörténeti – s az alulnézeti perspektíva alkalmazásával a lokális – történések belső dinamikájára fókuszáló történetírói trendet, új megállapításokkal gazdagíthatom mindazokat az ismereteket, amelyek a demokratikus és diktatórikus politikai kultúra különbözősége, a politikai tudás és politikai eszmék szerepének mibenléte, a politikai és szakmai szervezetek vezetőkiválasztási képessége, a gazdaság és a politika bonyolult viszonya, valamint a hatalomgyakorlás során használt eszközök alkalmazása terén rendelkezésre állnak. A kö-

tet a *politikum kontextusaira* koncentrál, azaz a különféle politikai doktrínák és a társadalmi gyakorlat kölcsönviszonyát elemzi. Bízva abban, hogy kutatási eredményeinkkel segíthetjük az ötvenhatról szóló, olykor megrekedtnek látszó tudományos beszéd megújhodását.

A történeti fejezetek megkezdése előtt ide kívánkozik néhány olyan kutatásmódszertani észrevétel, valamint a felvett történetkutatói nézőpontra vonatkozó megállapítás, amelyet kardinális fontosságúnak tartottunk munkánk során, tisztázva beszédhelyzetünk s a kutatás tárgyához való viszonyunk, bizonyos értelemben pedig orientálhatja is az Olvasót munkánk jellegét illetően a fentebb körüljárt historiográfiai előzmények fényében.

Meglátásunk szerint a forradalom politikai programjával és kimenetelével, a vágyott jövővel kapcsolatos polémiák többsége alighanem *ad acta* válna, ha 1957. október 23-án lezajlottak volna a szabad választások, majd megalakult volna egy vélhetően *nagykoalíciós kormány, korporatív parlamenttel.* A forradalom győzelmét követő első kormányzati ciklus politikai irányvonala, a gazdasági és szociális törvénykezés tartalma, minősége a politikai gyakorlat terepén mutatná az ötvenhatos eszmék mibenlétét, csakúgy, ahogyan a reformkor szellemisége irányozta elő és alapozta meg akár az 1948-as áprilisi törvényeket, akár a dualizmus időszakának liberális nemzetállam-építését. Könnyű belátni, hogy a forradalom eszméi akkor nyertek volna konkrét politikai tartalmat, ha belőlük szakpolitikai irányok, intézkedéscsomagok fakadtak volna egy későbbi kormányzati gyakorlatban. Tisztában vagyunk azzal, hogy mindez spekuláció, a *wishful thinking* kategóriájába tartozó okfejtés. Ettől függetlenül mégsem tartjuk feleslegesnek a felvetést, hiszen magyarázza bizonytalanságaink egyik gyakran elfeledett okát. Nevezetesen azt, hogy a *politikai forradalom* a cselekvők szándékától függetlenül, akaratukkal ellentétben torzóban maradt: megrekedt a politikai tervezés és az intézményépítés fázisában.

Ebből a „torzóban maradt" állapotból azonban nem következik az, hogy a történész a tévedés lehetőségének maximális fenntartásával ne vonhatna le a töredékes megfogalmazásokból eredeti következtetéseket, természetesen úgy, hogy egy alternatív történelem felépítése helyett ne szakadjon el a történeti realitás talajáról. Ennek a megértésre fókuszáló alapállásnak a létjogosultságát, szükségességét nem a történelem tudatos átírásának, netán megmásításának vágya motiválja, azaz nem tények szubjektív egymáshoz rendeléséről és egy előre elrendelt koncepció igazolásáról van szó. Pusztán annak az

elfogadásáról, hogy egyes *alternatív eseménysorok végiggondolása* önmagában javítja a narratíva minőségét és a téma feltárásának mélységét.[54]

A történész szerepfelfogásától idegennek hat az, ha valószínűségekkel foglalkozik, s a „mi lett volna, ha" kategóriájába tartozó okfejtéseket enged meg magának. Maga a kutatott téma azonban természeténél fogva adja magától a kontrafaktuális megközelítés szükségességét. Sőt, '56 esetében a kor tapasztalati horizontján szóba jöhető szándékok kutatása, számbavétele intellektuálisan vonzóbb feladat, és önmagában érdekesebb is lehet, mint maga a száraz, a forrásfennmaradás esetlegességei folytán nehézségekbe ütköző történeti rekonstrukció. Itt fel kell hívni a figyelmet egy a kutatás során alapvetőnek tekintett módszertani meglátásra is. Nem szégyen belátni, hogy a modern kor bizonyos jelenségeinek leírására nem elegendő a történész „szerszámosládája", a forráselemzés filológiai aprómunkája differenciált szakmai ismeret nélkül könnyedén félresiklik, és képtelen lényeglátó realizmussal megragadni a gondolkodás mélyrétegeit. Ez a felismerés interdiszciplináris hozzáállást követel meg, azaz szükségesnek mutatkozik egyes társtudományok, úgymint a társadalomtudományok királynőjének tartott közgazdaságtan, vagy a politikatudomány eszköztárának bevonása az elemzésbe. Ennek szellemében közelítettünk a forradalom programjához az ezzel foglalkozó fejezetekben, ahol a köztulajdon, az államosítás és a közösségi vagyongazdálkodással kapcsolatos közgazdasági meglátások segítségül hívásával igyekszünk választ adni a munkástanácsok programjában olvasható egyes pontokra. Erre vezethető vissza az is, hogy munkánkat a kortárs szovjet blokkon belüli, valamint a nyugati gazdaságpolitikai tendenciák ismertetésével kezdjük, tágabb kontextusba helyezve a magyar esetet.

A történészek nem egzakt módon definiált fogalmakkal dolgoznak, ennek ellenére konszenzuális jelleggel mégis adottnak és tudottnak vélik olyan könyvtárnyi irodalommal rendelkező fogalmak jelentéstartalmát, mint például a szocializmus, a kapitalizmus, a demokrácia, amiből aztán elhamarkodott és felületes történeti következtetések sora fakad. Mivel nem gondoljuk, hogy '56 politikai-gazdasági elképzelései egyszerűen megfeleltethetők lennének valamely modern kori politikai ideológiával, így annak érdekében, hogy megértsük az ötvenhatos cselekvők motivációit, a szükséges esetekben fogalomtörténeti fejtegetésekbe és a történelmi háttér felvázolásába bocsátkozunk. A történelmi szereplőket nem fix ideológiák hordozóinak tekintjük, sokkal inkább annak bemutatására törekszünk, hogy történelemformáló generációs

ideák, mint például a munkástanácsokkal összefüggésbe hozott szocializmus és a demokrácia, miként csapódtak le a cselekvők gondolkodásában, és főképp milyen jelentésváltozásokon mentek keresztül a felhalmozott történelmi tapasztalatok következtében. Találóan fogalmaz Quentin Skinner, a cambridge-i eszmetörténeti iskola egyik vezető alakja, aki szerint a történész feladata, hogy az *„eszmét használó szereplőkre* (és használati módokra – G. M.) *fókuszáljon"*,[55] és mérlegelje, hogy az adott szöveg, fogalom milyen célközönségnek szól, és kiket is próbál meggyőzni. Az „eszmét használó szereplők" motiváló erejének megértése elsődleges fontosságú, ennek során viszont szigorúan el kell kerülni, hogy olyasmit tulajdonítsunk a múlt egykori cselekvőinek, vagy vetítsünk bele tetteikbe, ami ellen maguk tiltakoznának, és ami akkor korjelenségként nem állt készen. Ezt a csapdát a belemagyarázás és szándéktulajdonítás problémájának nevezik. A szakirodalmi polémiákban hangsúlyos téma, úgymint a forradalom céljainak pontos azonosítása, azért is szülhet fel-felhevülő vitákat, mert az erre vonatkozó források töredékessége miatt az értelmezési horizont paradox módon széles marad, a minél kevesebb, szűkszavúbb forrás egyre tágabb következtetéseket és értelmezési lehetőséget hoz magával. A sokféle értelmezhetőség, a „szómágia" lehetősége épp a követelések kidolgozatlanságából és konfúz voltából fakad. A történész szerepfelfogásától függetlenül így állhatott, s áll is elő gyakran az a helyzet, hogy a koronatanúként lobogtatott forrásszövegekbe mindenki azt lát(hat)ja bele, ami a saját értékrendjének visszaigazolását adja, vagy a kívánt történeti narratívát támasztja alá. Ezek a problémák felfedezhetők a fentebb ismertetett historiográfiai előzményekben, valamint a jelen kötet azon fejezetében, amelyben a munkások gazdaságpolitikai elgondolásairól alkotunk egy lehetséges narratívát.

Ezen a ponton a történeti rekonstrukciót nehezítő, eléje kihívást állító tényezőként kell számba venni a szovjetizált nyelv szerepét, amely az '56-os programok nyelvi dekódolása kapcsán kulcsfontosságú. A szovjetizált nyelv a befogadót a rendszerkonform értékek közvetítésével saját sémarendszerének átvételére kényszeríti, ezzel közvetett függést teremt, és megfoszt az önálló értelmezés lehetőségétől. Fontos jellemzője továbbá a pártcélok és az össztársadalmi célkitűzések nyelvi összemosása, cinkos azonosítása. A nyelv erőszakos kisajátításával valójában a végeredmény a *kettős nyelvhasználat* kialakulása lett. Létrejött egy elsősorban írott formában létező, a politikai hatalmat monopolizáló csoporthoz kötődő, „bennfentesek" által működtetett, normaként elfogadott „hivatalos" nyelv, és ezzel párhuzamosan létezett a társadalom által

életben tartott mindennapi nyelvhasználat.[56] Ötvenhat kapcsán történetileg annak a vizsgálata releváns, hogy e két fő nyelvi univerzum között milyen „átereszek" voltak, azaz milyen kifejezések mentek át egyik szférából a másikba, és hogy milyen új jelentéstartalomra tettek szert e transzfer eredményeképpen.[57] Az ötvenhatos követeléslisták, programpontok megfogalmazása ugyanis számos ponton e szovjetizált *nyelv és gondolkodásmód* burkolt jelenlétét igazolja, nehezítve ezzel a valós felkelői szándékok megértését, kontextusba helyezését. A tudatformáló hatással bíró szocialista beszédet a rendszerhez való viszonyulástól függetlenül mindenki értette, konvencionális jellege ugyanis kommunikációs átjárhatóságot teremtett a különböző „osztályhelyzetű" megszólaló között.[58] A társadalom a diktatúra nyelvezetét ugyan elsajátította, de az ideológiát egészében nem tette magáévá, pusztán egyes ideológiaelemek – főként az egyenlőségre és demokráciára, a *nép* szerepére vonatkozó politikai fogalmak – épültek be a gondolkodás mélyrétegeibe.[59]

A történészi kutatómunka során használt, eredetileg nem primer történeti forrásnak készülő, nyelvileg torzított források (döntően periratok) is azon szövegek csoportjába tartoznak, amelyek – mint Quentin Skinner eszmetörténész javasolja – önmagukban nem lehetnek kizárólagos eszközei a *történeti probléma* megértésének. A szöveg keletkezésének komplex kontextusát is fel kell tárni: ez egy *„végső keret legyen, mely azt segít bemutatni, hogy az akkori társadalomban milyen felismerhető jelentések merülhettek fel elvben közlési szándékként"*.[60] Amikor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy tisztában kell lenni a történeti megismerés 1956-ra vonatkoztatható korlátaival éppen az írásbeliség és a szocialista nyelvhasználat sajátosságai miatt, akkor ezen túlmenően arra is gondolunk, hogy a kortárs cselekvők önvédelmi célból sem feltétlenül írták le, mondták ki merészebb, a szocialista rendszerparadigmán túlra mutató valós, „radikális" gondolataikat. Ehelyett a könnyebb ellenállás irányába haladva, szemantikailag hozzáigazították nézeteiket a kor uralkodó beszédmódjához.

Mindezekből a szempontokból következik az, hogy a kronologikus elbeszélési rendet követő, főképp az 1956-os esztendő utolsó két hónapját taglaló klasszikus történeti fejezetek részproblémákat, s a hátteret felvázoló fejezetekkel egészülnek ki.

TAPASZTALATI HORIZONT

„A politika nem más, mint sűrített közgazdaság."[61]

LENIN

„Mindez vezető poszt azzal a kockázattal jár, hogy az ember elszigetelődik. Mindenki azt mondja neki, amit hallani akar, és nemigen számolnak be azokról, akik más álláspontot képviselnek, vagy valamit ártottak az igazgatásnak. A vezetőhöz közel állók nem szívesen mondják neki azt, hogy nincs igaza."

RONALD REAGAN

Munkánk elején alighanem magyarázatra szorul, hogy miért bocsátkozunk témánkhoz látszólag érintőlegesen illő gazdaságtörténeti fejtegetésekbe. A magyarázat abban áll, hogy a munkástanácsok nagyon élesen vetették fel az állam gazdasági szerepvállalásának helyes mértékével kapcsolatos kérdéseket, továbbá a tulajdonviszonyok helyes arányainak kérdését; a gazdasági elképzeléseik között stabil pontnak számított a „termelőeszközök társadalmi tulajdona", ami a marxista politikai gazdaságtan szótárából származó, a fizikai munkás számára jobbára a szocialista pártnyelvből áthagyományozott klisé volt. Ennek kapcsán szeretnénk egy történészkörökben gyakori, s a munkástanácsok történelmi szerepére is vonatkozó félreértést tisztázni: *a termelőeszközök köztulajdonban tartásának hangsúlyozása önmagában még nem tesz szocialistává egy nézetrendszert,* ugyanis valójában vagyongazdálkodási sajátosságokra utal, amit a következőkben ismertetett kortárs nyugati gazdaságfelfogásban bekövetkezett változásokkal igyekszünk igazolni. A köz-, vagy leegyszerűsítve: állami tulajdon[62] követelését a történeti megértés célja okán ki kell szabadítani az ideologikus nézőpontból; az állam – országonként specifikus – gazdasági szerepvállalásával (irányítás, szabályozás), valamint az igazságos és egészséges (mindenkor viszonylagos és változó közmegegyezés tárgyát képező) tulajdoni arányokkal kapcsolatos követelmények összességét jelentette.

A vasfüggönyön túli kortárs nyugati gazdaságpolitika főbb elemeinek ismertetése mellett a keleti blokk felé közeledve kitérünk az ötvenes évek közgazdasági reformeszméinek tartalmára és következményeire, kiemelten fókuszálva a két – lengyel és jugoszláv –munkástanácsmodell specifikus jellemzőire; főképp pedig arra, hogy mindezekből mi volt és mi lehetett ismert a hazai közgazdász-diskurzusban és az üzemi miliők szintjén.

Mindemellett ismertetnünk kell további két területet is témánk tágabb kontextusba ágyazásához. Az egyik az ipari önigazgatás mibenléte, amely a munkásság vállalati hierarchiában betölthető lehetséges szerepeinek áttekintését és ezek hasznosságának vizsgálatát jelenti, míg a másik téma a munkástulajdonnal kapcsolatos, változatos történelmi tapasztalatok vázlatos bemutatása. Egyes nyugati gazdaságokban az üzemvitel kérdéseibe történő beleszólás és a vállalati eredményből az alkalmazottak minél nagyobb részesedésének kívánalma kéz a kézben járt egymással. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a munkavállalói részvétel bármely formájának sikeres példái egyrészt időben későbbiek, mint a tárgyunk, másrészt kivétel nélkül a fejlett piacgazdaságokhoz kötődnek, így nem jelentkezhettek az ötvenhatos magyar munkások számára kortárs tapasztalatként. Ettől függetlenül azonban foglalkozunk vele, mivel egy gondolatkísérlet erejéig érdemes érzékeltetni azt, hogy a forradalom győzelme esetén milyen kihívásokkal, típusproblémákkal szembesülhettek és milyen kimenetekre számíthattak volna mindazok az iparvállalatok, amelyek a tulajdonosteremtés útjára lépnek.

Nyugaton a helyzet változóban – a kapitalizmus formaváltozása 1945 után

A gazdaságtörténeti irodalom az 1945–1973 közötti időszakot a kapitalizmus „long boom" korszakaként írja le.[63] A háborút követő újjáépítés és a nyugatias berendezkedés konszolidációja során politikai elitcsoportokon, ideológiai elkötelezettségeken jóval túlmutató kollektív közmeggyőződés uralkodott a *nemzetgazdaság optimális működéséről* vallott elképzelések tekintetében. Az állam – akár tulajdonosi, akár szabályozórendszeren keresztül történő – fellépésével, kiterjesztésével képes volt egyszerre megfelelni a fejlődés követelményeinek és a stabilitás irányába is hatni.[64] Az állam katonai-védelmi célú nagyberuházásaival *háborús konjunktúrát generált*, a kötött gazdálkodás terén szerzett tapasztalatok pedig megszülték a felismerést, miszerint az állami beavatkozás a gazdaság normál állapotába, a polgári termelésbe

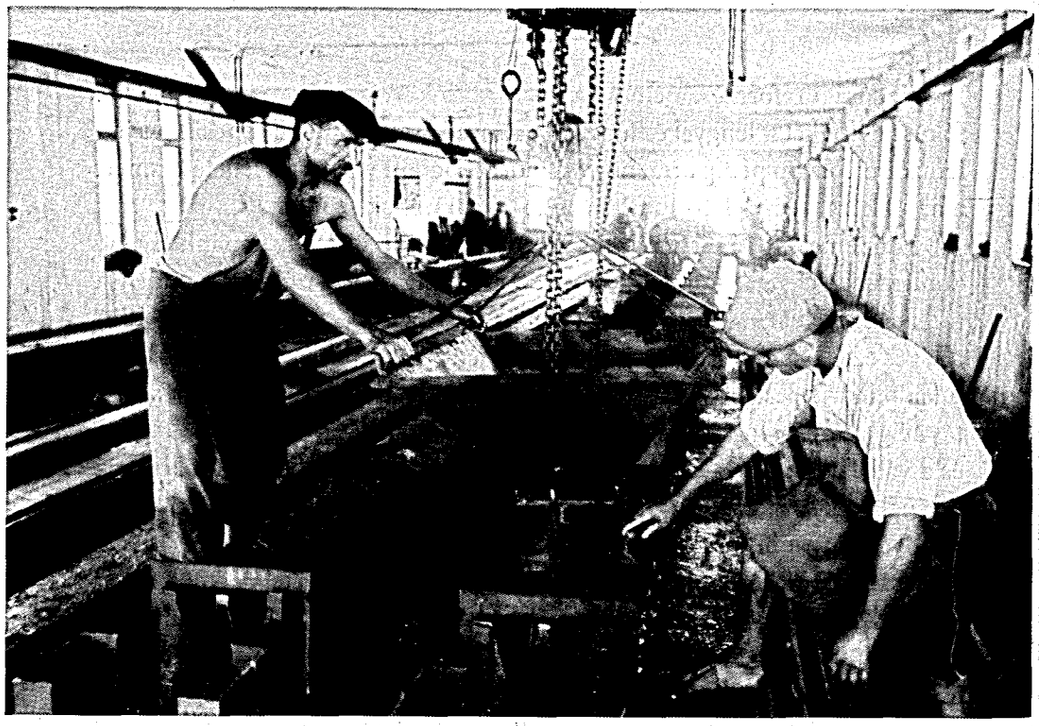

▲ Vasbeton gerendák készítése a Budafoki úti Épületelemgyártó és Lakásépítő Nemzeti Vállalatnál (1949) (Fortepan / Kovács Márton Ernő)

békeidőben is hatékony „fegyver" lehet, akár egyes háborús kényszerintézkedések (pl. mennyiségi korlátozások, felvásárlás) időleges hatályban hagyásával. Mindez persze abból a kényszerből is fakadt, hogy a termelőkapacitások háborús lepusztulása okán az államnak kellett „vállalkozóként" fellépni, beruházásokat végrehajtani és a tömeges munkanélküliséget kezelni.[65]

Az állami (jóléti) szerepvállalás fokozódása korrigálta a piac ciklikus ingadozásából fakadó visszaeséseket, növelte a hatékonyságot a centralizált és átfogó gazdasági tervezéssel; intervenciós szerepével hozzájárult a teljes foglalkoztatottsághoz és a beruházásélénkítés révén a fogyasztási javak bővített újratermeléséhez. Az *„állami tulajdon növekedése a kapitalizmus formaváltásához kapcsolódott: a jóléti-tervező és* [...] *a fejlesztő, modernizáló állam működésének egyik bázisaként tekintettek rá"* – összegez a téma monográfusa.[66] A hagyományosan állami kézben tartott, piaci érdekeltséget kizáró „stratégiai területeken", úgy is mint energetika, közlekedés, bányászat, alapanyag-termelő ágazatokon túlmenően az állam megjelent a versenypiacra termelő feldolgozóiparban és az acéliparban is; protekcionista, központi iparpolitikát érvényesített, meghatározott profilú fejlesztési bankokkal, tervszerű forráselosztással járult hozzá a fenntartható növekedéshez.[67] A háborús nyugtalanság után az állami szerepvállalás megnövekedése – mint afféle *univerzális panacea* – minden szereplőnek ígért valamit: alacsonyabb fogyasztói árakat, a monopóliumok megfékezését, a munkásosztálynak dolgozói részvételt, a menedzsmentnek a tulajdonosoktól való magasabb fokú autonómiát. Az egyre kiterjedtebb közszektorral működtetett vegyes gazdaságok évtizedeken át fenntartható, kiegyensúlyozott növekedési ciklusokkal büszkélkedhettek, és a jövedelmi olló szűkebbre zárulását hozták magukkal. A munka és a tőke között kialakult intézményes alkunak a helyi történelmi-intézményi sajátosságok mentén való meghatározottsága, a tisztán piaci koordináció követelte társadalmi ár ellensúlyozásával előálló arányos osztozkodás lényegében a növekedés forrása is volt.[68] Olyan, a *„piac és sokrétű állami beavatkozás elegyére épülő vegyes gazdaságok"*[69] alakultak ki szerte a fejlett Európában, amelyek az intézményi mixtúra jellege, az állam és a piac viszonya alapján a II. világháború utáni évtizedekben a kapitalizmus lokális formaváltozatait, történeti altípusait[70] eredményezték.

A jövedelmi egyenlőtlenségek globális természetével foglalkozó egykori világbanki közgazdász, Branko Milanović „szociáldemokrata kapitalizmusként" írja le ugyanezt a szűk három évtizedes időszakot időszakot, amelynek négy alapjellemzője volt. Ide sorolja az alábbiakat: erős szakszervezet, tömeges közoktatás, magas jövedelemadók és kiterjedt állami transzferek. Noha a tőkejövedelem továbbra is koncentrált és megoszlását tekintve egyenlőtlen volt, „egyenlősítő eszközök" kreatív kombinációja révén a tendencia mégis a munkajövedelmek nagyobb részesedése irányába tolódott el.[71] Andrés Solimano keynesiánus közgazdász sommásan úgy összegzi a kapitalizmus három évtizedes aranykorának időszakát, mint amelyben a *„fellendülést aktív keresleti politika, oltalmazó jóléti állam és az egyenlőtlenségekkel való törődés támasztotta alá"*.[72] A politikai gazdaságtan baloldali képviselői „demokratikus szocializmusnak" nevezik a jelzett korszakot, lényegét pedig abban látják, hogy a *„kapitalisták a munkásosztálynak engedményeket tettek társadalombiztosítás, munkajog és béremelés formájában, a szakszervezetek és munkáspártok pedig cserébe belementek a profitérdek korlátozott érvényesülésébe"*.[73]

Mindezeket a kontinentális, vasfüggönyön túli Európát jellemző változásokat azért tartottuk fontosnak összefoglalni, hogy érzékeltessük az ötvenes-hatvanas éveket uraló gondolkodási paradigmákat, mennyire más keretek

között gondolkodtak a piac és az állam gazdasági szerepvállalásának miként-jéről, a tulajdonnal összefüggő rendelkezési jogosultságokról és a társadalmi igazságosság előmozdításának közgazdasági eszközrendszeréről. A ma elemzője ugyanis megörökölte a neoliberális gazdaságfilozófia fogalomrendszerét, így az állam és piac viszonyáról, a gazdasági szereplők viselkedéséről és a vállalatok ideális működéséről szóló tantételeket, amelyek a maguk korában a jórészt keynesi elemekkel tarkított nyugati modell kritikájaként jelentek meg. Az 1970-es évek második felétől domináns *neoklasszikus főáram* által meghatározott jelentések akár tudat alatti átvétele megnehezíti azt, hogy a helyi értékén kezeljük a kortársak elgondolásait. Így – a fentebb elmondottak fényében – jelezni kell, hogy a gazdasági tervezés szükségességének elfogadása, a magántulajdon szociális okokból történő korlátozása vagy az állam intervenciós szerepének hangsúlyozása nem feltétlenül baloldali és szocialista elképzelés, amely szükségképpen „út a szolgasághoz" és a szabadság felszámolásához" vezet, hanem illeszkedett a piacgazdaság formaváltozásához.

Az üzemi demokrácia – elméleti nézőpontok

A munkavállalók részvételi formáinak mibenléte, életképessége és szükségessége komoly vitákat generált a kérdéssel foglalkozó szakemberek között. A munkavállalói részvétel, vagy ahogyan a politikai diskurzusban korszakokon átívelően is használták, az „üzemi demokrácia" leegyszerűsítve azt jelenti, hogy biztosított *„a vállalatban tevékenykedő minden olyan erő együttműködése, integrációja, amelynek tőkebefektetése és munkája a vállalat létének és hatékonyságának előfeltétele."*[74] A politikai rendszer jellegétől függetlenül a vállalaton belül mindig három markáns gazdasági érdekcsoport (tulajdonos, menedzsment, munkavállalók) között kell optimális viszony kialakítására törekedni. A dolgozói részvételt egyes szerzők szűken értelmezve pusztán *befolyásolási képességként*, mások jobbára *folyamatként* értékelik, azaz a munkavállalók állandó hozzájárulásaként a vállalat életére kihatást jelentő vezetői döntésekhez. Az „üzemi demokrácia" nem ideologikus nézőpontból egy olyan üzemi miliőt, légkört jelent, amelyben adottak az érdekegyeztetés lehetőségei normális párbeszéd révén.

A részvétel lehet a munkára irányuló *direkt/azonnali (immediate)*, illetve a hatalomra vonatkozó *indirekt/távoli (distant)* is. A közvetlen részvételen

azt értjük, hogy a dolgozóknak a munkafolyamatokra, termelésre orientált részvétele a jellemző, azaz például fejlesztési javaslatokat tehetnek, intézményesen biztosított a problémamegoldásra fókuszáló, helyi szintű fellépésük. Az intézményesített (hatalomra orientált) részvétel a döntésekbe való bevonást jelenti választott testületeken keresztül, ami főként a menedzsment hatékonyabb ellenőrzését, valamiféle belső hatalommegosztás kialakítását célozza meg.[75] Ennek persze történetileg több modellje is kialakult (ld. üzemi tanács, munkástanács, *shop steward*, azaz az „üzemi szószóló" intézménye stb.).[76]

A termelésszervezés szempontjából tekintve az ötvenes években a munkásparticipáció követelése alapos kritikáját és alternatíváját adta a standardizált tömegtermeléssel kéz a kézben járó *taylori munkaszervezésnek*. Ennek egyik fontos tantétele volt, hogy a *rugalmas specializáció*, azaz a munkások autonómiája a termelés szervezésében, elosztásában és végrehajtásában akadályozza, indokolatlanul lassítja a futószalagon zajló tömegtermelést, a dolgozók egyetlen kompetenciájának a betanult munkafolyamatok gépies alkalmazásának kell lennie.[77]

A közgazdászok két táborra szakadtak a munkavállalói részvétel *direkt gazdasági hasznát* illetően. Az egyik tábor azt hangsúlyozza, hogy a döntési jogoknak a menedzsmenttől a munkavállalókhoz történő delegálása a változás nagyságához képest kevés eredményt hoz, ugyanis növeli a tranzakciós költségeket, lassítja a döntéshozatalt, csökkenti a hatékonyságot és ellene hathat a racionális költségkalkulációnak. A másik tábor szerint a termelés hatékonyságának növelésére jó eszköz a munkavállalók bevonása, viszont ez csak a menedzsmenttel kiépített *megfelelő információáramlás* révén érhető el. Motiválni kell a munkavállalókat abban, hogy legyenek partnerek a termelés során megszerzett információk megosztásában, érdekeltté kell őket tenni a kooperatív magatartásban.[78] A szervezetszociológiai kutatások leginkább azt támasztják alá, hogy a *közvetett képviselet intézményei* kevésbé növelik a termelés hatékonyságát, noha a dolgozók megelégedésére szolgálnak.

Kornai János a szocialista rendszerről szóló közgazdasági elemzésében az önigazgatást a *kodeterminációt* (dolgozói részvétel) olyan megnyilvánulásaként írta le, amely sommásan a *„tulajdonjogok és vele együtt a koordináció sajátos konfigurációját"* jelenti. Az önigazgatás az ő kategóriarendszerében a tisztán *piaci* és a *bürokratikus* koordináció helyett egy olyan sajátos, „harmadik utat" jelképez, amely a termelési kollektíva önigazgatását/önkormányzását jelenti. Ennek megnyilvánulási formája pedig többek között a vezetőválasztás lehető-

sége és a többletjövedelemmel való szabad rendelkezés joga. Belső inkonzisztenciát jelent ugyanakkor, hogy hiába a belső döntéshozatali szabadság, ha a vállalat a párthatalmi monopólium szerint működő államélet és gazdaságpolitikai keretrendszer része marad. Épp ezért az önigazgatást *„indirekt bürokratikus szabályozásnak"*, másképp fogalmazva *„félig deregulált"* rendszernek tekinti.[79] A pártállam szabályozó, a működés kereteit kijelölő monopóliuma miatt akár közvetlenül, akár közvetetten, de beleavatkozhat a vállalat életébe, sőt, olyan szituáció is létrejöhet, amelyben a dolgozóknak is érdekük az állami döntés propagálása saját akaratuk érvényre juttatása helyett.

Kornai tehát igyekezett feltárni az önigazgató szisztéma több belső ellentmondását, működési hibáját is. Az egyik ilyen a *bürokráciától való elszakadási képtelenség*, azaz a felettesektől való vertikális függés kiiktatásának lehetetlensége, ami azt eredményezi, hogy a vállalat továbbra is kiszolgáltatott a felsőbb döntéseknek. A belső irányítás nehézségét eredményezi az a tény, hogy az önigazgató szisztéma növeli a vezető függőségét az alárendeltjeitől, akik a decentralizáció miatt magasabb beleszólási lehetőséggel, így alternatívaképző erővel is bírnak. (Adott esetben a vezetői döntés végrehajtását is megnehezíthetik, legrosszabb esetben bojkottálhatják.) Kornai szerint az önigazgató vállalatot a *távlatos gondolkodás hiánya* jellemzi, ami összefüggésben áll az egyéni érdekeltség hiányával: a dolgozó egyéni tulajdon híján nem érdekelt a fejlesztésben, mert bizonytalan a vállalat közös eredményéből való részesedése. A vállalat egy ilyen rendszerben nem a termelési nyereség, hanem az aktív foglalkoztatottak nominálbér-emelésében lesz leginkább érdekelt.[80]

A munkavállalói tulajdon

A kapitalizmus Egyesült Államokbeli formakereséséhez kapcsolódik az ötvenes években megfogalmazott, a „népi kapitalizmus" előfutárának is tekinthető Louis Kelso elmélete. A II. világháború alatt a haditengerészetnél szolgáló San Fransiscó-i ügyvéd a hányatott sorsú, a gazdasági világválságot megélt szülei generációjának tapasztalatai nyomán abból indult ki, hogy a munkajövedelem és annak növekedése két okból sem elegendő a megélhetési költségek fedezésére. Az egyik ok szerinte az, hogy a technológiai fejlődés következtében előálló újítások egyre inkább kiszorítják a termelésből a fizikai munkaerőt, s így nem reális elvárás a munkajövedelmek tartós emelkedése,

a munka hozzáadott értékből történő részesedése folyamatosan csökkenni fog; másrészt pedig a jóléti transzfermechanizmusok – amelyeket makrogazdasági szempontból rombolónak, a tőketulajdonos nézőpontjából pedig morálisan igazságtalannak tartott – szintén nem kompenzálnak eléggé. Mindebből azonban nem valamiféle szocialista nézetrendszer következett, hanem sokkal inkább a kapitalizmus „megjavítása". A piacgazdálkodást jó keretnek tartotta, ahol a jólétből valamennyi szereplő arányosan és igazságosan, hozzájárulása mértéke szerint részesedik. A munkavállalók helyzetének javítására vonatkozóan pedig megfogalmazta azt, hogy minél többeknek nemcsak munkaerő, hanem tőketulajdonossá is kell válnia – ennek eszköze a *munkás-részvény, résztulajdon szerzése* a vállalati vagyonból –, amivel ellensúlyozni lehet a kapitalista társadalmak visszásságainak és visszaéléseinek egyik okát, a tőkejövedelem túlzott koncentrációját. Így lényegében mindenki jól jár: a „nemzet gazdagságát" biztosító tőkés gazdálkodás nem sérül, bonyolult transzfermechanizmusok és a profitérdek korlátozása helyett pedig nő a tőkések száma, a munkások pedig *munkajövedelmükön túl* parciális jelleggel ugyan, de *tőkejövedelemhez* is jutnak.[81]

A magyar forradalom kortárs kontextusai, valamint az ötvenes éveket meghatározó gazdasági elképzelések után kutatva nem kell feltétlenül a nyugati világ felé eveznünk, hogy a gazdaság „szociális irányú" megreformálására és a munkavállalói jólét összetevőire vonatkozó víziókra leljünk, mint azt az Aradon és Temesváron is szolgáló Szoboszlay Aladár és közel félszáz elítélt társának esete is mutatja. A kommunistaellenes szervezkedés miatt kilenc társával együtt 1958-ban kivégzett katolikus pap – egy aradi román ügyvéd bevonásával – 1949–50 folyamán lefektette egy erdélyi kereszténydemokrata munkáspárt gondolati alapjait, amely szovjet csapatkivonulás esetén célként fogalmazta meg a magyar–román konföderációt is. A Keresztény Gazdasági (Laborista) Párt programjában két alapelvet jelölt meg. Egyrészt törekedni kell arra, hogy *„mindenki annyit keressen, amennyit munkája ér"*, másrészt pedig a katolikus egyház társadalmi tanításába beépülő méltányos részesedés elvének megfelelve arra, hogy a *„tőke és munka egyenjogúak a részesedésben"*. A munkavállaló vállalati eredményből történő minél nagyobb részesedésének több eszközzel szerzett volna érvényt. Egy lehetőségként megfogalmazta a munkavállalói részvénytulajdont, felvetette a bérkiegészítésként értelmezhető osztalékot, valamint egy olyan felső plafon (10%) meghatározását, amely felett – az anyagi egyenlőtlenségek növekedését mérséklendő – a tőketulajdo-

nos nem részesedhetett a vállalati kollektíva egésze által előállított többletértékből. Programpontként nevesítette a tervgazdaság kereteinek kibővítését és funkcióváltozását, a kisipar és kiskereskedelem szabadságát, a földosztás és az életképes birtokméret elérése céljából a „birtokkikerekítést", valamint a progresszív adózást. A program önálló parlamenti kamarába tömörítette volna a hivatásrendek képviselőit, amelyet kizárólagos döntési jogkörrel (!) ruházott volna fel a gazdaságpolitikai törvényalkotás terén.[82] E programelemek számos ponton nagyfokú hasonlóságot mutatnak egyes '56-os magyar munkástanácsi elgondolásokkal, mint az látható lesz a kötet következő fejezeteiben.

A nyolcvanas években a rendszerváltás előkészítésében részt vevő közgazdász-generáció egyik tagja, Diczházi Bertalan kisszövetkezeti közgazdász tulajdonosteremtési programot készített, a kelsői gondolatkör tehát Magyarországon sem maradt visszhang és analógia nélkül. A „népi részvényszocializmusként"[83] elkeresztelt tulajdonosteremtési programjának lényege az volt, hogy a nemzeti vagyon tulajdonosai elsősorban ne személytelen apparátusok és külföldi befektetők, hanem hazai magánszemélyek legyenek, különösképpen pedig azok, akik munkájukkal évtizedeken át tevőlegesen is hozzájárultak a közvagyon gyarapításához. A közvagyon „felparcellázása" a költségvetési kiadások terhére történne, az állampolgári egyenlőség elvéből fakadóan valamennyi felnőttkorú magyar állampolgár meghatározott értékű „népi részvényt" kapna, amelyet üzleti tőkeként felhasználhat akár bankbetét, akár befektetési önerő, akár a részvénytársaságokká alakuló egykori állami vállalatok részvényeinek megvásárlása céljára. A bő egy évtizedes átalakulás alatt létrejövő „7,5 millió kis tulajdonos" valódi magántulajdonossá vált volna, széles tulajdonosi rétegét képezve a formálódó piacgazdaságnak.[84]

A teórián túlmenően az az elgondolás, miszerint a munkavállalóknak tőkejövedelemben is részesülniük kellene, különösen a '70-es évektől vált politikailag általánosan elfogadottá. Ennek oka az évtized második felére begyűrűző válság volt. Emiatt egyes állami vállalatoknál a csőd és a tömeges elbocsátások elkerülése érdekében, valamint a nagytőke bevonása és a vele járó befolyásszerzés lehetőségének a mérséklésére a vállalati részvénytulajdon jelentékeny hányadát kínálták fel a munkavállalóiknak megvásárlásra. Ez több szempontból is észszerű lépés volt. Egyrészt rendszerstabilizáló vágyakat fűztek hozzá, hiszen valamelyest tompítani lehetett a válságban egyébként is felerősödő tőkeellenes megnyilvánulásokat, a szakszervezetek súlyát csökkentve pedig új érdekegyeztetési mechanizmust teremtett azzal, hogy tulaj-

doni jogokban részesítette a korábbi alkalmazottakat. A tapasztalatok azonban vegyesek voltak: az angol és osztrák kormányzatok főképp pénzügyi ösztönzőkkel, adóelengedéssel ösztökélték a magánvállalatokat arra, hogy bővítsék a résztulajdonosok körét; a németek viszont kifejezetten vonakodtak a résztulajdon-teremtési megoldásoktól. A francia, holland, dán, görög kormányzatok a közkiadások csökkentése, a háztartási vagyon- és tartalékráta gyarapítása céljából teremtettek kedvező jogi környezetet a vállalati részvényprogramnak. Tették mindezt azzal a megfontolással, hogy a munkavállalói tulajdon erősíti a piaci vállalat tőkeellátottságát, sőt bizonyos értelemben egy magánszektortól érkező *indirekt jóléti transzfert* is jelent, tehermentesítve egy későbbi krízis esetén a központi büdzsét a lehetséges többletkiadásoktól.[85]

A működőképesség és hatékonyság tárgykörét érintve érdemes kitekintést tenni a világ legfejlettebb ipari nagyhatalmára, az Egyesült Államokban folytatott vállalati esettanulmányokból levonható következtetésekre. Tim Knapp a kis- és középvállalati szektorban folytatott hetvenes-nyolcvanas évekbeli (szervezet)szociológiai vizsgálódásai nyomán négy fontos előnyt nevezett meg, ami a *tulajdonosi önigazgatás* jegyében működő üzemeknél jelentkezett: 1) *Megnőtt a termelékenység*: egy-másfélszeres hatékonyságnövelést mutattak ki azoknál a vállalatoknál, ahol jelentékeny mértékű résztulajdon volt. 2) *Munkahelyvédelem és kohéziós erő*: a tulajdonosi érdekeltség erősítette összetartozás-tudat miatt jobban ragaszkodtak egymáshoz a munkavállalók, nem volt jellemző a tömeges létszámleépítés, közösen vallott és osztott teljesítménykritériumok, fegyelmi szabályok formálódtak ki. 3) *Adminisztratív hatékonyság*: az előbbiekből fakadóan a minőségellenőrök és művezetők képében jelentkező hagyományos ellenőrzési mechanizmusok sok helyütt szinte feleslegessé váltak, csak a vállalati hierarchia nélkülözhetetlen tényezőit (pl. adminisztratív alkalmazottak) kellett helyben hagyni. 4) *Nyereségorientált munkavégzés*: a tulajdoni hányad miatt nőtt a munkavégzés színtereihez és a brandhez való ragaszkodás, a növekedés iránti elkötelezettség, hiszen valamennyien *eszközévé váltak egymás gyarapodásának*, ami két úton, a munkabér és a tulajdonrész tekintetében jelentkezett.[86] A leghatékonyabban a főképp szolgáltató, kisebb részt ipari szektorban tevékenykedő kis- és közepes üzemméretű, a versenyképességi és innovációs kényszernek kevésbé kitett, szűkebb kínálati piacra szakosodó vállalatoknál működik a legeredményesebben, amelyek magas hozzáadott értékű, egyedi termékeket és szolgáltatásokat értékesítenek egy stabilan jól fizető vevőkörnek (pl. luxusipar).[87]

A résztulajdonosi programok hanyatlásának okait elemző, elsősorban a vállalati hatékonyságra fókuszáló kutatók közel sem jutottak ilyen pozitív eredményekre. A résztulajdon természeténél fogva konfliktust generál, hiszen *keveri a tulajdonosi és a munkavállalói preferenciákat és szerepköröket*, elvont értelemben pedig a tulajdonjog immanens fogalmát is kikezdi, amelynek része annak exkluzív jellege.[88] A jelentékeny munkástulajdonnal működő vállalatoknál egyes tapasztalatok szerint eluralkodik a rövid távú szemlélet, a bevételmaximalizálás és a szociális infrastruktúra fejlesztésének túlzott előretörése. A tulajdonosi döntések meghozatala a fragmentált szerkezet miatt nehézkessé és bonyolulttá válik, ami miatt rugalmatlanul alkalmazkodik a változó feltételrendszerhez, nem biztosított a racionális költségkalkuláció és a javak optimális felhasználása sem, ami a vállalat létének egyik alapfeltétele. Olyan „halogató" és kudarckerülő stratégia válik dominánssá, amely a vállalat rövid távú túlélését teszi optimális céllá, ódzkodva az érdemi kockázattal járó befektetési döntésektől és általában a kockázatvállalástól.[89] A kisrészvényesek *nyomásgyakorló csoportként* léphetnek fel, ami szélsőséges esetben azt is jelentheti, hogy a menedzsment a tulajdoni hányada növekedésével túlzott kontrollra tesz szert, elbástyázza magát, és egyfajta kollektív önérdekkövető magatartás válik rá jellemzővé – ami kulcshelyzete miatt a többi tulajdonosi és munkavállalói csoport kárára is szolgálhat.[90] Összességében a munkavállalói résztulajdont alkalmazó vállalat azzal, hogy dekoncentrálja a tőkét, egyrészt ellene tesz az esetlegesen szükségessé váló nagyobb mértékű tőkepótlásnak, másrészt a munkavállaló tulajdon általi vállalathoz kötésével ellene hat a munkaerő mobilitásának; lényegében lefelé tartó spirálba taszíthatja a vállalatot.[91] A létezésével járó haszon abszolút értelemben csekélyebb, mint amennyi kárt a vállalat egészének potenciálisan okoz(hat) – érvelnek a kritikusok. Összességében elmondható, hogy sem a magyar,[92] sem a posztszovjet térség egésze viszonylatában nem nevezhetők sikertörténetnek a résztulajdon-teremtési kísérletek, többnyire ugyanis a menedzseri vagyonkisajátításnak vagy a magánosításra kerülő társaságnál jelen lévő „erős emberek" hatalmat átmentő és vagyonszerzési ambícióihoz szolgált „fügefalevélként". A neoliberális közgazdasági paradigma, hatalmi ideológia hegemón szerepbe kerülésével pedig valamennyi ilyen irányú felvetésre egyébként is a baloldali populizmus billoga került, ami magával vonta a szalonképtelenség és a szakmaiatlanság vádját is.

Desztalinizáció a szovjet zóna államainak gazdaságpolitikájában – 1953–1956

A Sztálin halálát követő időszak (1953–1956) öt területen fontos változást hozott a keleti blokk országaiban: reformdiskurzus kezdődött a „szocializmushoz vezető nemzeti utak" létjogosultságáról; visszaszorult, de nem szűnt meg a társadalom tagjaival szembeni *strukturális tömegterror*; a pártállam irányítási mechanizmusai tekintetében felértékelődtek az állami szervek és a kormányzat mint önálló döntéshozatali „vonal"; a Moszkvától való függés helyett tartalommal telítetté váltak az országok közötti horizontális kapcsolatok; a zsdanovi kultúrapolitika romjain repedések keletkeztek, és valamelyest liberalizálódott a közbeszéd.[93] E területek mellé érdemes felsorakoztatni a gazdaságpolitikai reformokat is.

A hadigazdasági túlterhelés által kizsigerelt szatellitállamok politika napirendjét egyre inkább a gazdaságpolitikai kérdések uralták, így szükségszerű volt az, hogy a közgazdászok szerepe felértékelődjék. A blokk országaiban tőlük várta a párt legfelső vezetése, hogy egy olyan *gazdaságpolitikai csomagtervet* dolgozzanak ki, amelynek végrehajtása esetén a lakosság életszínvonala jelentősen javul, s így a „materiális" legitimáció hozzájárul a rezsim elfogadottságának növekedéséhez, avagy pusztán az anyagi jólét színvonalának emelkedése elrejt, felülír mélyebb problémákat. A marxista alapon nyugvó bírálatok határát azonban megkötötte a szovjet függés ténye, valamint az „alternatívahiány", a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) XX. kongresszusáig ugyanis hivatalosan nem létezett, létezhetett másik „modell" a blokk országai számára a szovjeten kívül. A kész alternatívák közül számba vehető, 1950-től kiépülő jugoszláv önigazgatási modell elfogadása, egyes abból vett intézkedések és praxisok bevezetése viszont megkérdőjelezte volna a sztálini-posztsztálini hatalmi berendezkedés felsőbbrendűségébe és kizárólagosságába vetett hitet.

A közgazdászok azonban azzal szembesültek, hogy óhatatlanul kritika tárgyává kellett tenniük a szocialista gazdaság működéséről szóló „tankönyvi" elméleteket, de úgy, hogy a paradigmatikus kereteket ne lépjék át. Azaz kritikájuk ne annak az igazolása legyen, hogy a korábban favorizált és kiépített, túlszabályozott államgazdaság valójában koncepcionálisan rossz. (Egy erre a felismerésre épített szakpolitika ugyanis nem volt felvállalható, még kevésbé

keresztülvihető, hiszen az az addig megtett korszakváltó lépések értelmét tette volna viszonylagossá.) A szovjet típusú rendszernek arra volt történetileg igazolt és kipróbált válasza, hogy miképp kell a polgári magántulajdonra, az egyéni és közösségi autonómiák komplex hálózatára épülő társadalmi rendet és a piacgazdasági környezetet hatalmi célok mentén, egy kollektivista utópia jegyében átalakítani, arra azonban kevésbé, hogy mi a teendő akkor, ha magában a szocialista gazdaságban keletkeznek működési zavarok.

A desztálinizációs periódus első hullámában a közgazdasági gondolkodás lengyel–magyar–kelet-német relációban[94] párhuzamosan fejlődött, a közösen osztott reformeszméket Włodzimierz Brus az alábbiakban foglalta össze: *„Általánosan elfogadott volt, először, hogy bizonyos döntéshozási hatásköröket alsóbb szintekre (vállalatokra vagy azok csoportjaira) kell átruházni, s a vertikális hierarchikus kapcsolatokat a horizontális kapcsolódások javára csökkenteni kell. Másodszor, közös vélemény volt, hogy a részletezett tervmutatók számát csökkenteni kell, akár nullára is, a termelési tényezők közvetlen naturális allokációját pedig olyan pénzügyi mutatókkal, mindenekelőtt a jövedelmezőséggel kell helyettesíteni, amelyek az anyag- és munkaerő-felhasználást legalább részben pénzügyi eredményekhez kötnék. Egyetértés volt, harmadszor, abban, hogy az ösztönzést a vállalatok gazdasági eredményéhez kell kapcsolni, legalábbis olyan mértékben, hogy az a munkaerő-állomány elvárt reagálását váltsa ki."*[95]

Az 1953–1956 között végrehajtott, „finomhangolást" célzó reformintézkedések érintetlenül hagyták a modell elvi alapjait, érvényben hagyva azt a felfogást, amely szerint az *„irányító szervek és a vállalat viszonya továbbra is mint egy homogén gazdasági szervezet különböző szintjei közötti hierarchikusan szabályozott"* kapcsolat.[96] Ugyanakkor jelentős lépésnek számított, hogy ekkor *„számoltak le az egységes gépezetként, fogaskerék-szerűen működő, egyetlen diszpécserközpontból irányítható szocialista gazdasággal mint megvalósítható elképzeléssel."*[97] Hazánkban a gondolkodás íve a tervmutatószámok manipulálásától, javítgatásától, a *tervgazdálkodás észszerűsítésétől* a klaszszikus modell belső koherenciáját még nem érintő piaci elemek integrálásáig, valamint a mechanizmus felülvizsgálatáig terjedt.[98] A tervgazdálkodás észszerűsítése magában foglalta többek között a költségarányos árrendszert, a jogi környezet egyszerűsítését, a profiltisztítást, a vállalat termelési ered-

◂ Munkaszünet Sztálin temetésének ideje alatt a sztálinvárosi (ma: Dunaújváros) vasmű területén (1953) (Fortepan / Bojár Sándor)

ményének bruttó/nettó termelési értékben történő kimutatását. A „piaci elemek" e korai kritikai időszakban a fogyasztói visszajelzések, a vállalati verseny szükségessége, valamint az egyoldalú mennyiségi szempontok helyett a minőség és gazdaságossági szemlélet formájában jelentek meg. A korabeli reformközgazdász-elképzelések a *„tervgazdálkodási modell olyan értelmű racionalizálását akarták, amely lehetőleg formális tervlebontás nélkül, a vállalat érdekeltségének szabályozásával érné el a központilag kidolgozott tervek maradéktalan és kevesebb zökkenőkkel járó teljesítését."*[99] Tehát a forradalom későbbi alapkövetelését, miszerint a vállalatok a jugoszláv szisztémához hasonlóan „alulról szervezzék" és részben irányítsák is a termelést, még elvetették a termelés központilag szervezett racionális szerkezete elképzelésének helyességéből kiindulva.

Oskar Lange lengyel közgazdász az ötvenes években a szovjet rendszerű gazdaság egyik kritikusaként *és az önigazgatás egyik teoretikusaként* jelent meg. Már az 1920-as években kibontakozó, a szocialista gazdaság működésével kapcsolatos elméleti viták (ún. „kalkulációs vita") nyomán bekerült a tudományos élet látóterébe. A jórészt hozzá köthető, a közgazdasági elmélettörténetbe *Lange–Lerner-modellként* bevonult utópisztikus berendezkedés lényege az, hogy a nemzetgazdaság irányító magaslatán a piacot kvázi helyettesítő *központi tervező hatóság* áll. Ez meghatározza a termelési tényezők és a fogyasztási javak árait, másrészt alárendelt hatóságain keresztül *instruálja a választott testület által irányított állami tulajdonú vállalatokat* az ágazati szintű kibocsátási rátákat illetően. Ezek a „demokratikus vállalatok" a költségeiket finanszírozó árszinten termelnek. A modell a munkaerő és a fogyasztási cikkek piacát, valamint a mezőgazdasági kistulajdont hagyta volna csupán állami kontroll nélkül.[100]

A válságba jutott szisztéma egyik fontos funkcionális eleme a termelő szektorra „ráültetett", úgynevezett „tervező bürokrácia", amely politikai célok által motivált tudatos állami beavatkozásokon keresztül irányít. A központosítást kezdetben több tényező is indokolta: a gazdasági hatalomváltás egyik fontos lépcsőfokát, azaz a tulajdonszerkezet megváltoztatásának átmeneti rendjét felügyelet alatt kellett tartani, másrészt az ipari káderek alacsony számát és gyenge felkészültségét is központi kontrollal igyekeztek ellensúlyozni. A „régi" szakembergárda politikailag nem volt megbízható, az újak pedig szakmailag tapasztalatlanok voltak. A gazdasági rendszer szovjet típusú modellje valójában a háborús *hadigazdálkodás* állandósítását jelentette *(„sui generis war economy")*, az átmenetgazdaság „forradalmi periódusában" életbe léptetett központi erőforrás-gazdálkodás és vezetési módszerek a szovjet modell esetében békeidőben állandósították a krízisviszonyokat. Ez pedig működése közben a hatékonyság és a stabilitás hiánya miatt pazarlást, a munkavállalói aktivitás és érdekeltség alacsony fokát hozza magával. A „klasszikus" rendszer válságát tapasztalva az apparátuson belül szerinte a folyamatosan formálódó új intelligencia lesz az átalakulás motorja és élharcosa – ez az új szakmai intelligencia követeli magának az önigazgatásra mutató elemek kidolgozását és beépítését.[101]

A decentralizáció többet jelent az ágazatok hatékonyabb koordinációjánál, a főbb fejlődési trendek aktív meghatározásánál: *„aktív tervezésről"* van szó, amely a tervben foglalt kibocsátási mutatók megvalósítását decentralizált döntéshozatali keretrendszerben valósítja meg. Központilag meghatározott tervre a szocialista rendszer keretei között továbbra is szükség van: ahhoz, hogy a rendszer konzisztens maradjon önmagával, nem engedhető meg, hogy ne egy központilag jóváhagyott terv határozza meg a kívánt kibocsátási mutatókat, a felhalmozási, fogyasztási rátát és a fejlesztési-beruházási források eloszlását. A tervnek pusztán a *funkciója* változik meg: a termelési láncolat minden apró elemét nem kell meghatároznia (pl. output árucikkek mennyisége, nyersanyagok bevonása, egyéb technikai-termelésszervezési kérdések), pusztán össze kell hangolja az erőforrások felhasználását és biztosítania kell az állami fejlesztéspolitika fenntarthatóságát, az optimális erőforrás-gazdálkodást. A fő hangsúly a nemzetgazdasági szempontból jelentős tételek (pl. nyersanyagok – szén, fa; késztermékek – pl. textília) alapkibocsátásának előírásán van, a „részleteket" a vállalatok konkrét kibocsátási tervei szabják meg – a termékek kínált összetételével, választékával együtt. Az önigazgató szisztéma kulcsa így az, hogy meg kell találni a kijelölt tervfeladat nagyságához mért, annak sikeres végrehajtásához szükséges, adminisztratív úton hozzárendelt anyagi-pénzügyi erőforrások optimális egyensúlyát.

Lange az önigazgatás eszméje szerint működő szocialista gazdaságirányítási rendszert egy olyan *repülőgép* irányításához hasonlítja, amelyben a botkormányt kezelő pilóta a körülmények diktálta szükséges változásoknak megfelelően irányítja a folyamatokat, tehát *rugalmas reagálási képességgel* rendelkezik az állami szabályozást jelentő adminisztratív intézkedéseken keresztül a kilengések orvoslására. A gazdaságpolitika így mindig a választott irányba megy: ha kell, a piaci ösztönzők és a vállalat kiegészítő tervei növekedést

generálhatnak, míg a recesszió ellenszere a fegyelmezett állami beavatkozások sorozata. Az önigazgatás jegyében működő vállalat legnagyobb előnye – érvel Lange – lényegében a *rugalmas reagálási képesség.*[102]

A jugoszláv modell

1948. június 28-a, azaz Jugoszláviának a szovjet blokkból történő kizárását jelentő Kominform-határozat után a moszkvai hatalmi centrumtól való függetlenedés jegyében egy újszerű, a szovjet modelltől eltérő vonalvezetésű kommunista állam felépítése kezdődött meg, aminek egyik hívószava az önigazgatás volt. Edvard Kardelj főideológus megfogalmazás szerint a komplex államreform részeként olyan „gazdasági demokrácia" megvalósítására van szükség, amelyben – a „bürokrácia" és a központosítás elleni küzdelem jegyében – az *„önkormányzatilag függőlegesen egymásba kapcsolódó gazdasági közösségek" végzik a gazdaságirányítási feladatokat.*

Friss István, aki tárgyidőszakunkban a Magyar Tudományos Akadémia Nagy Imre ráhatására életre hívott Közgazdaságtudományi Intézetének igazgatója volt, egyik 1956 nyarán készült elemzésében kiemeli, hogy a jugoszláv rendszer egyik legfőbb különbsége a magyarhoz képest az, hogy ott *kétszintű terv* van. Az úgynevezett *társadalmi tervben* általános gazdasági elvárásokat fogalmaztak meg ajánlás jelleggel, illetve a társadalmi „fejlődés" kívánt ütemét igyekeztek prognosztizálni. Az úgynevezett *gazdasági (operatív) terv* végrehajtása viszont kötelező volt minden gazdasági termelőegység számára, mert ez szintén nem részletekbe menően, de konkrétan előírta ágazati szinten a termelés kívánatos mértékét, a beruházásokat, és az erőforrás-gazdálkodás terén is instrukciókat adott. Adóelőírásokat, export-import arányokat, erőforrás-kapacitásokat szabott meg.[103] A legnagyobb újítás az volt, hogy a vállalat az így megszabott keretek között viszonylag szabadon tölthette ki ezt az általános tervcélt, folytonos konzultációk mellett kvázi önálló tervet alkotott. Központi tervutasítás tehát nem volt, csak ágazati szinten „útmutató" a gazdasági kibocsátás kívánatos mértékét illetően. A vállalatok így gazdaságilag és jogilag is önálló, autonóm egységgé váltak. A fogyasztási cikkek tekintetében leépítették a központi árszabályozást is. A korlátozottan rendelkezésre álló erőforrásokkal való gazdálkodás viszont továbbra is kötött volt – a felhasznált eszközök használata után a vállalat *amortizációs költséget* volt köteles

fizetni, egyes eszközöket pedig cserélgettek is egymás között. Friss két fontos konklúzióval zárta előadását, amit a magyar iparirányítás rendszerével összefüggésben is lehetett érteni: délnyugati szomszédunkban az államigazgatási funkciókat önkormányzati elemekkel váltották fel, az irányítás-ellenőrzés pedig összehasonlíthatatlanul kisebb apparátussal zajlik.[104]

Fontos újítás volt – és egyes magyar munkástanácsok programjában is előfordult direkt hivatkozással – a jugoszláv vállalatokat ágazati szinten tömörítő, működésüket területileg összehangoló *kamarák* rendszere, amelyek az ipari üzemek 85 százalékát (2400 vállalat) fedték le.[105] A kamarák vállalatok önkéntes csatlakozásán alapuló ágazati szervek voltak, amelyek az adott területi szinten tulajdonképpen a minisztériumi apparátusokat helyettesítették. A kamarák főtitkárát a kormány nevezte ki, ezek a vezetők pedig hivatalból tagjai voltak a szövetségi törvényhozásnak is. A kommuna többsége erősíthette meg egy adott vállalat igazgatóját, valamint meghatározhatta a befizetendő vállalati nyereség mértékét saját pénztárába. Feladatuk az iparágak közötti viszony összehangolása volt, rendszabályokat adhattak ki anyagellátási, műszaki és szakképzési kérdésekben,[106] javaslatot tehettek az illetékes szerveknek arra, hogy egy vállalat a befektetési forrásokhoz milyen mértékben jusson hozzá, mindezt általában monopóliumellenes és versenyösztönző szempontból tette meg.[107]

1950. június 26-án a legfőbb államhatalmi szerv, a Szövetségi Tanács *(skupscsina)* jogszabályt fogadott el a gazdaságirányítási mechanizmusok átalakításáról, ennek értelmében az ipari vállalatokon belül – annak létszámától függően – általános, titkos szavazás mellett a vállalat méreteitől, a foglalkoztatottak létszámától függően 30–120 fő közötti létszámmal munkástanácsot *(radnicki savet)* és egy abból létrejövő szűkebb körű intézőbizottságot kellett választani, amelyben az igazgató elnökölt.[108] A Magyar Távirati Iroda 1956 szeptemberében hivatalos jugoszláv adatokra hivatkozva azt közölte, hogy a hat főnél többet foglalkoztató 10 350 vállalatban több mint 260 ezer munkás, azaz minden hatodik dolgozó részt vesz a munkástanács munkájában.[109] Egy két évvel későbbi adat szerint 1958-ban 6618 vállalatnál működött munkástanács 135 ezer taggal, az átlagos létszám húsz fő volt.[110]

A munkástanács-választások titkosan, listás alapon történtek, jelölési jogosultsága volt az üzemegységekben dolgozó fizikai munkásoknak (egy jelölt nevének felírásához a dolgozók 10 százalékának ajánlása volt szükséges), az adminisztrációt végző bürokratáknak és a műszaki értelmiségieknek volt,

a szakszervezet mellett. A munkástanács tagjainak kétharmadát kékgalléros munkásoknak kellett kitenniük, a maradék egyharmad arányban képviseltethette magát az adminisztráció és a műszaki vezetés. A tanács mandátuma kezdetben egy, majd két évre szólt, a leköszönő tagság egyharmadát újra lehetett választani. A politikai diktatúra működéséből fakadóan azonban a rendszer nem „bízta" a választást kizárólag a munkásságra – beépítettek ugyanis egy hatékony kontrollmechanizmust. A pártonkívüli munkások által a listára felírt szereplő választhatóságát a választást technikailag lebonyolító szakszervezet vagy az üzemi párttagok meggátolhatták azzal, hogy helyette mást tettek a listára, aki politikailag is „megbízható". A munkástanácstagokból rekrutálódó igazgatótanács általában 3–11 fős volt, feladata a munkástanács által meghozott döntések operatív végrehajtása, kisebb volumenű kérdésekben pedig az önálló döntés joga. Ennek a testületnek tagja volt az állam által kinevezett, a kommuna jóváhagyásával pályázat útján kiválasztott igazgató is, aki megvétózhatta a munkástanács egyes döntéseit abban az esetben, ha azt magasabb rendű szabályozással összeütközésben lévőnek találta.[111] Emellett a vállalat napi szintű irányítását is végezte. A munkástanácsnak mint határozott napirenddel rendelkező, általában havonta egyszer ülésező döntéshozó plénumnak és az annak felelős szűkebb kabinetnek tehát elvben a vállalatirányítás motorját kellett jelentenie, ennek ellenére mindennaposak voltak a hatásköri viták az igazgatóval.

A munkástanács kétévenkénti újraválasztása egy leválthatatlan elitbürokrácia kialakulásának meggátolására is szolgált, másrészt növelte az igazgató tekintélyét is, aki akár több különböző összetételű munkástanácsot is „túlélt" hivatalában.[112] 1950–60 között a fizikai munkások 76 százaléka, a műszaki és adminisztratív foglalkoztatottak 24 százaléka vett részt a munkástanácsban, többségük felsőfokú végzettséggel nem rendelkezett.[113] Ez a fluktuáció a tagság soraiban jelezte az intézmény iránti általános bizalmatlanságot. Az egész országra vonatkozó mérések alapján, 1956-ban a valamilyen szakképzettséggel rendelkező munkások aránya 55 százalék volt a munkástanácsokon belül, átlagosan a középfokú végzettséggel rendelkező dolgozók alkották a tanácstagok többségét, az alacsonyan képzetteket általában munkatapasztalatuk, társaik előtti tekintélyük miatt választották meg. Jellemző volt, hogy a humántőke hiányát leginkább a kékgalléros munkások igyekeztek a párttagsággal pótolni, ami sokszor elegendő volt a beválasztáshoz és a gyáron belüli anyagi előmenetelhez is.[114] A teljes népességhez viszonyítva a tanácstagok 26 százaléka

volt a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének (JKSZ) tagja, ami alacsonynak mondható. Az abszolút arányokat tekintve ugyan igaz, hogy a párttagok aránya nem volt túl magas a munkástanácsokon belül, viszont a cselekvési lehetőségeik sokkal tágabbak voltak a pártonkívüliekhez képest. A JKSZ-nek nem kellett belefolyni a termelési folyamat részleteibe, ugyanis a management tételesen beszámolt mindenről az üzemi pártfunkcionáriusoknak, véleményüket ki kellett kérni a fontosabb kérdésekben, tehát áttételesen még érvényesíthették a párt akaratát is, ha szükségét látták. A JKSZ feladata elsődlegesen a munkások értékvilágának, jövőbeli kilátásaiknak a befolyásolása volt, valamint annak elérése, hogy az üzem irányvonala a kormánypolitikához idomuljon.[115]

Az ideologikus célok és a gyakorlat között azonban komoly ellentmondások húzódtak. A dolgozók tulajdonosi érdekeltsége továbbra is hiányzott, egyszerű munkavállalókként jelentek meg továbbra is a rendszerben. A vállalat mint a munkások „társadalmi tulajdona" nem jelentette az állami tőkemonopólium feladását és abból valamiféle vagyon kihasítását és csoporttulajdonná tételét. A munkások nem váltak üzemük részvényeseivé, közvetlen érdekeltségük ilyen értelemben nem volt a vállalat nyereségében, tehát a vállalat tőkegyarapodása továbbra is az állami vagyon növelését jelentette. A munkástanácsok révén pusztán az ellenőrzés módja, a tulajdonosi jogok gyakorlója és a tőke működtetője változott meg azzal, hogy a vállalaton belül egy félig választott testület nyert felhatalmazást a vagyontömeg működtetésére, azzal kapcsolatban döntések meghozatalára.[116] Az esetlegesen felhalmozódó profit felhasználása is komoly koncepcionális vitákat generált a vállalaton belül: a műszaki értelmiségiek, mérnökök jobbára innovációra, technológiafejlesztésre fektették volna be a forrásokat, a munkavállalók azonban bérfejlesztést és munkakörülményeik javítását tűzték ki célul. A profit felélése annak befektetése helyett blokkolta a fejlődést és a technológiai váltás ellen is hatott, ugyanakkor a bérfejlesztés hosszabb távon relatív anyagi biztonságot adott a munkavállalóknak. A vállalatvezetés a viták feloldására olyan munkástanácstagság összeállítására törekedett, amelyben *arányos képviseleti séma* érvényesül, azaz közel azonos arányban állnak a különböző érdekorientációjú munkáscsoportok képviselői.[117]

Empirikus kutatások rávilágítottak arra, hogy az új szerv semmiképp sem hatékony, mivel a választott tanácstagok nem gyakorolhattak befolyást az általuk elvárt mértékben az üzem életére, és a vállalatvezetés ellenőrzésének érzete sem mélyült bennük. Elégedetlenség forrása volt, hogy a munkástanácsnak

nem volt érezhető ráhatása a bosszantó bürokratikus működésre és termelési hiányosságok ellensúlyozására, szerepe többnyire a képviselet útján való részvételre korlátozódott. Másrészt pedig az egyszerű üzemi munkás felsőbb kapcsolatait (pl. művezető, káderes) változatlanul eddigi feljebbvalói jelentették, noha elvben legfőbb érdekképviselője maga a munkástanácstagság volt.[118]

A lengyel modell

Lengyelországban elsősorban nem gazdasági válságtényezők váltották ki a munkástanácsok létrehozásának gondolatát.[119] Jugoszláviával ellentétben a munkástanácsokat maguk a munkások hozták spontán módon létre, szinte az 1956. júniusi poznańi válsággal egy időben. Ennek az volt az oka, hogy egyrészt az ipari műszaki elit még a jugoszláv és magyar példánál tapasztalt mértékig sem viselte el a munkájába való beavatkozást a pártkáderek részéről, másrészt a gazdasági növekedés dacára a munkásság életszínvonala sem javult. Az 1956. június 28-i sztrájk előtt néhány héttel a Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) felszólította az államosított szektorban működő gyárakat, hogy vegyenek részt az új ötéves terv kidolgozásában. Ez a felvetés olyan lökést adott a Varsó külvárosában dolgozó, żerańi autógyár 6000 munkásának, hogy megszerveződtek, és precedenst teremtve *Munkásautonómia* néven kibocsátottak egy tervezetet. A szakszervezet keretében összegyűlt munkások – autonóm munkástanácsok felállítását követelték, és kritizálták a centralizált vezetési módszereket, nyereségrészesedést akartak.[120]

A poznańi válság következtében hatalomra került Gomułka, érezve a politikai válsághelyzet megoldásának szükségességét, államreformot hirdetett, aminek központi elemévé léptette elő a munkástanácsok támogatását. A LEMP tulajdonképpen úgy „lovagolta meg" a társadalmi elégedetlenséget, hogy élére állt a tanácsszerveződésnek. A szejm jogszabályokkal igyekezett egységesíteni az országban különböző kompetenciákkal és formákban, gyakran politikai követeléseket is felvonultató munkástanácsokat. A lengyel törvényhozás 1956. november 10-én és 19-én jogszabályokat foganatosított a lengyel gazdaság irányításának átalakításáról. A dekrétum tartalmazta, hogy nem kötelező jelleggel, hanem önkéntes alapon munkástanácsok szerveződhetnek ipari üzemekben, amelyek termelési kérdésekben bizonyos döntési jogosultsággal, a központilag kidolgozott terv finomhangolásával foglalkoz-

▲ Poznańi munkásfelkelés (Wikimédia)

hatnak. A törvény szerint *„az üzemet a munkástanács igazgatja és az üzem igazgatósága a végrehajtó szerv, amelyet a felügyeleti hatóságok neveznek ki a tanács döntése alapján."*[121]

Egy 1957. októberi statisztika szerint a 10 800 állami tulajdonú vállalatnak kevesebb mint felében, 4316 helyen alakult munkástanács, melyeknek 75 ezer tagja volt.[122] Ez a szám 1958 áprilisára 5600-ra nőtt.[123] A jugoszláv mintához hasonlóan itt is az adminisztratív alkalmazottak és a magasabban képzett műszaki-szakmunkás elit sajátította ki a pozíciók döntő hányadát. Annak ellenére, hogy 45 ezer fő volt az egyszerű kétkezi munkások száma, a dekrétumokban meghatározott egyharmadnál így is nagyobb volt a műszaki vezetők és adminisztráció területén dolgozó bürokraták részvétele. Az önkéntes alapítás miatt az összes vállalatnak csak egyharmadában alakult munkástanács, az iparvállalatoknak viszont háromnegyedében. A könnyű- és vegy-

ipari üzemek 80 százalékában a munkások aktivitásának köszönhetően volt munkástanács.[124]

A jugoszláv példától eltérően a lengyel vezetés, noha kilátásba helyezte a központi tervutasításos rendszer leépítését, ez a célkitűzés „felemás" módon ment csak végbe. Emiatt itt a munkástanácsok szerepe sokkal formálisabb volt. Felállíthatták a munkanormákat, meghatározhatták a szervezeti kereteket, termelésbővülést javasolhattak, a vállalati pénzalapból szociális kiadásokat finanszírozhattak.[125] A lengyel önigazgatási modell valójában egy köztes verzió volt a jugoszláv és a szovjet modell között. A lengyel munkástanácsra egyfajta *co-management-szerep* hárult: a vállalat effektív *irányítása* helyett *ellenőrizni és felügyelni* a vállalati adminisztrációt.[126] Szervezhetett ugyanakkor melléküzemágakat, és az ebből befolyt bevételt saját belátása szerint használhatta fel. Részlegesen tehát nyílt tér járulékos fejlesztési elképzelések megvalósítására a központi tervelőírás módosítása, kiegészítése nélkül is: új gépbeszerzés és termelői kapacitások növelése ügyében a vállalat maga is dönthetett, tájékoztatási kötelezettség terhe mellett.[127] Az értékesítésből származó profitból saját pénzalapot képezhettek, amiből lakhatási támogatást, prémiumot is finanszírozhattak, valamint a havibér 10 százalékát meg nem haladó „13. havi fizetést" folyósíthattak.[128]

A kérészéletű lengyel munkástanácsok jogi helyzete és gazdaságirányításban betöltött helye végig elégtelenül volt definiálva, ennek ellenére megszüntetésüket a kommunista pártegyeduralommal szembeni alternatív hatalom felépülésének fenyegető lehetősége indokolta[129] – a magyar példához hasonlóan. Jugoszláviában mindezt a fenyegetettséget „biztonsági fékekkel", így a munkástanácsok jogkörének folyamatos szűkítésével, a választások manipulálásával sikerült megszüntetni, így ott megmaradhattak. A munkásoknál sem aratott egyértelmű sikert a működésük, számos ellentmondás keletkezett: tevékenységük megszilárdította a fegyelmet, szankcionálta a hanyag munkavégzést és a késéseket, ami lehetetlenné tette, vagy legalábbis megnehezítette a gyárakban bevett, jogon kívüli „bérkiegészítést" a munkáscsaládok számára.[130]

Jiri Kolaja cseh-amerikai szociológus łódźi textilüzemekben vizsgálta a szervezetszociológiai szerepekből fakadó viselkedési mintákat és a munkásság belső társadalmi törésvonalait 1957. július–szeptember között, az intézmény hanyatlásának időszakában. Kutatásai szerint súlyos kommunikációs gátak húzódtak a gyárvezetést ellátó management és az üzemi munkásság között. A munkások bizalmatlanok voltak velük szemben, motiválatlanok voltak az üzemi döntésekbe való beleszóláshoz szükséges termelési információk megszerzése irányában. A management a munkástanácsra elsősorban úgy tekintett, mint egy olyan valós munkásfelhatalmazással bíró szervre, amely így ellensúlyt képez az igazgatóval szemben, sőt, képviselt nézeteinek tömegerőt ad. Így alacsony hatékonysággal ugyan, de nyitni próbáltak feléjük, ösztökélték őket egy minél erősebb munkástanács létrehozására. Az igazgató sem volt rest akkor, ha érdekei a munkástanács felhasználását kívánták: amennyire csak lehetett, igyekezett szembeállítani közvetlen munkahelyi vezetőikkel, a művezetőkkel a munkásokat és a tanácstagokat, önmagát ezzel valós érdekképviselőjükként feltüntetve, aki kvázi megvédi őket a művezetők zsarnokoskodásától és a hibáik miatt várható nehézségektől.[131]

A munkástanácsot mint intézményt nem is a munkások, hanem az igazgató és a management kívánta igazán, a kezdeményező lépés legtöbbször innen származott. Kolaja úgy tapasztalta, hogy a łódźi textilipari munkások még a véleményalkotásig és az információszerzésig sem jutottak el, nemhogy a döntéshozatalban való érdemi részvételig. Az üzemi munkás horizontján a lengyel textilvállalat egy *túlkormányzott szerv* volt, melyet az igazgató, a szakszervezet, a pártmegbízott és az új szerv, a munkástanács képviselőjének „négyszöge" működtetett. Ezeket *párhuzamos szervek*nek tartották, amelyek valójában kioltják egymást: a közös célt, az üzemi kollektíva gazdasági-szociális jólétének végcélját felülírták a csoportérdekek és a pozícióharcok. Ez az „üzemi négyszög" valójában egy munkásság által nem ellenőrizhető térben, egy tőlük elszigetelt bürokratikus szférában működött.[132] A munkások többsége Kolaja kutatásai szerint inkább azt várta volna, hogy legyenek bevonva a közcélokat szolgáló, a hétköznapi élet problémáit megoldani kívánó döntések konkrét végrehajtásába. A hosszú előkészítést igénylő, felületes ígéretek pufogtatásával zajló, érdektelenségbe fulladó munkástanácsülések helyett más participációs lehetőségeket és útvonalakat kívántak céljaik elérése érdekében. Az így létrejövő, az üzemi hierarchián is átívelő kapcsolati háló a négy szerv megkerülésével, vagy legalábbis minél minimálisabb bevonásával ért el konkrét eredményeket.[133]

A munkástanácsok sorsa 1956 novemberétől számos rokon vonást mutat Lengyelországban és Magyarországon. Gomułka 1957 februárjában a LEMP soron következő pártkongresszusán hirdette meg a pártállam által támogatott munkástanács-szerveződés leszerelését. Ideológiai szempontból azzal indokolta az ellenük való fellépést, hogy a „munkásosztályt" a párt és a szakszer-

vezet képviseli a gyáron belül, a munkástanács funkcióját pedig az *irányítás* helyett a *tanácsadás* szerepében jelölte meg. A munkástanács feladatait 1957 tavaszától folyamatosan „kiszervezték": minden üzemben úgynevezett *munkáskonferenciákat* hoztak létre, ahol a tagok többségét az üzemi pártszervezet, az üzemi bizottság és szakszervezet delegáltjai adták, a kisebbségi sorba taszított munkástanácsra kényszerítve ezzel az ott meghozott döntéseket. Ezt a belső hatalomátvételt és „kiszorítósdit" 1958 októberében az tetőzte be, hogy jogszabályban mondták ki, hogy a munkástanács a konferencia végrehajtó szerve, tanácsadó és munkáspanaszokat kezelő testület – érdemi döntéshozó funkciók nélkül.[134]

A jugoszláv és lengyel modell magyar recepciója

Az ötvenhatos munkástanács-követelések és szerepfelfogás eszmei forrásvidékét keresve érdemes szemügyre venni azt a kérdést, hogy a pártállam bizonyos eresztékeiben, a műszaki értelmiség köreiben, továbbá az újságolvasó munkásságig bezárólag milyen információk álltak rendelkezésre a kortárs „alternatív" gazdaságirányítási gyakorlatokról.

A Petőfi Kör már 1956 májusában két ülésen is foglalkozott a marxista politikai gazdaságtan elméleti kérdéseivel és a második ötéves terv irányelveivel. A féllegális fórum jelentőségét e kérdésben az adta, hogy gyakorlati szakemberek, üzemi munkások és tudományos kutatók, elméletalkotók is ütköztethették a véleményüket. A dolgozói bevonás problematikája a felszólalások sokfélesége ellenére elsődlegesen *hatékonysági és mechanizmuskérdésként* jelentkezett. Széles egyetértés mutatkozott abban, hogy a munkások kiszolgáltatottak a munkafolyamatoknak, Lányi Kamilla közgazdász, minisztériumi főelőadó megfogalmazásában: a *„dolgozóknak alig van tudomásuk arról, ami a közgazdaságban történik".*[135] Csanádi Györgyné, a politikai gazdaságtan előadója a dolgozók érdekeltségéről úgy beszélt, mint a tervkivitelezés egyik kulcseleméről, mozgósító erejéről. Abban a tekintetben viszont hajthatatlan maradt, hogy intézményes képviselet helyett elegendő az információátadás az alsóbb szintek felé, rendszeres visszajelzés kell a munkásoknak és műszakiaknak a terv végrehajtásának fázisairól. Az információátadás egyik adekvát módjának tartotta a tervirányelvek kidolgozási vitájába való bevonást, a döntéshozatalt továbbra is fenn kell tartani az „üzemi háromszögnek".[136] A május 22-i,

második ülésen a legradikálisabban Sziklai Imre, a Gamma Optikai Művek esztergályosa (a forradalom alatt ugyanitt a munkástanács titkára) fogalmazott a felszólalók közül: *„helytelen, hogy azok, akik a közvetlen termelő munkát végzik, nem érdekeltek, vagy alig érdekeltek a vállalat eredményeiben"*, illetve szükségesnek tartotta azt is, hogy a *„termelő munkás közvetlenül és választott képviselőin keresztül a vállalatvezetés részévé válhasson"*. Felszólalásában képletesen szólva „más szocialista országok" gyakorlatával példálózott, konkrétan nem nevesítve Jugoszláviát, ahol a népgazdasági érdek hazánkkal ellentétben nem *„misztikus fogalom, megfoghatatlan absztrakció".*[137] Több felszólaló is kiemelte a nemzetközi példák tanulmányozásának szükségességét: Ditrói Ákos építészmérnök, egyetemi tanársegéd szerint nincs brosúra, ami a jugoszláv szisztémát tanulási céllal ismertetné.[138] Nagy Tamás reformközgazdász, egyetemi kutató is kénytelen volt elismerni, hogy *„a jugoszláv gazdaságvezetés módszereit csak felületesen ismerjük. Tettünk javaslatot, hogy küldjenek ki tanulmányútra. Kint vagyunk."*[139]

1956 nyarán a *Népszava* hasábjain a jugoszláv szisztémáról szóló híradásokat, beszámolókat és véleménycikkek tartalmát megpróbálták a Gerő Ernő „tiszta lap" politikája által kijelölt politikai keretrendszer és hívószavak (pl. decentralizáció, kollektív vezetés) szerint interpretálni, kijelölve azokat a súlypontokat, amelyek segíthetik az új vonal céljainak elérését. A pártállam gazdaságpolitikai irányvonalának tervezői horizontján – sajátos fénytörésben ugyan, de – ott lebegtek a jugoszláv rendszer egyes megoldásai. Az 1956. júliusi párthatározatban olvasható a „decentralizálás" kifejezés, amin a termelésirányítók (igazgatóktól a művezetőkig) vezetői önállóságának növelését értették, szigorúan a „lenini" normák szerinti egyszemélyi vezetés érintetlenül hagyásával. A dolgozók bevonásának problémája tekintetében viszont bizonytalanság mutatkozott, a „formakereséssel" kapcsolatos tanácstalanságot jól kifejezi a határozat sajtókommünikéjében is használt *„meg kell találni a módját"* fordulat.[140]

A párt- és szakszervezeti vezetés a diplomáciai kapcsolatok normalizásának keretébe illesztett módon igyekezett *tapasztalatcserék útján* információkhoz jutni a jugoszláv gazdasági rendszer működéséről, ötleteket nyerve a „formakereséshez". 1956 májusában már felállt egy gazdasági vegyesbizottság, a közeledés azonban 1956. október közepén ért a csúcsára, amikor is a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének (MDP KV) küldöttsége (Gerő Ernő, Kádár János, Apró Antal, Hegedüs András, Kovács István) látogatása

során (október 15–23.) megfordult bosznia-hercegovinai és horvátországi üzemekben.[141] A kiérkezésükről beszámoló cikk szerint célként az *igazgatási sajátosságok megismerését* jelölték meg, továbbá érdekelte őket a bér- és prémiumrendszer, a dolgozók anyagi érdekeltségének rendezése is. A delegáció két tagja, Kádár és Apró az itt szerzett ismereteit a forradalom és a restauráció időszakában minden bizonnyal haszonnal kamatoztatta a munkástanácsokkal kapcsolatos politikai irányvonal kialakítása időszakában.

A pártküldöttséggel szinte párhuzamosan a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT) Gáspár Sándor vezette delegációja – eleget téve a jugoszláv testvérszervezet július eleji meghívásának – két hetet töltött a szomszédos államban. Az alapvető cél Gáspár megfogalmazása szerint annak megismerése volt, hogy a munkástanácsokkal párhuzamosan miképp alakult a szakszervezetek szerepe, valamint hogy közvetlen benyomásokat is szerezzenek az addig csak hallomásból ismert munkástanácsok működéséről. Látogatást tettek egy vasipari kombinátnál és egy mezőgazdasági gépgyárnál is, munkástanácsülések vitáiba pillantottak be számos bosznia-hercegovinai üzemben, a belgrádi munkásegyetemen pedig szakmai és képzési programokról tájékozódtak.[142] A benyomásokról eléggé szűkszavúan és információszegényen számoltak be a nyilvánosságnak szánt formális híradások: *„munkástanácsok létesítménye igen logikus és célravezető s ezek a szervek olyan eszközt jelentenek, amellyel az egyén érdekei szerencsésen összehangolhatók a közösség érdekeivel"* – hangzott a Jugopressnek adott lakonikus SZOT-főtitkári nyilatkozat.[143]

A SZOT fenn kívánta tartani az üzemi szakszervezeti bizottságok alkotmányosan rögzített érdekvédelmi szerepének kizárólagosságát, így nem támogatta valamiféle új intézmény bevezetését. Sokkal inkább az üzemi bizottságok működését, dolgozókkal való kapcsolatát kívánta javítani. A pártközvélemény és a pártsajtó napirendjén a probléma olyan értelmezési keretben jelent meg, hogy a „demokratikus alapok" megvannak (szakszervezeti bizottságok léteznek az üzemekben), azt pusztán „elmélyíteni", „kiszélesíteni" kell technikai jellegű változtatások útján. 1956 őszére a SZOT keretén belül zajló belső viták során az az álláspont vált dominánssá, hogy a pártállami gazdaságpolitika és a szakszervezet között ugyan érdekazonosság és „kliensi viszony" áll fenn, viszont a célok eléréséhez szükséges *feladatokhoz való viszonyulás módja* más. Ennek kell kifejeződnie a *szakszervezetek jogkörének kiterjesztésében*, a párttól való függetlenségének növelésében. Ez a javaslat a pártnak való alárendelődésen kívánt oldani, ugyanakkor a vállalat egyszemélyi vezetésének elvén nem

változtatott.[144] A Duna Cipőgyár egyik dolgozója, Bedő Kálmán a *Népszava* hasábjain adott hangot azon véleményének, hogy az üzemi bizottságok káderkérdésekbe való beleszólási joga enyhítene az üzemi pártszerv önkényes döntései miatt kialakuló dolgozói elégedetlenségen, a munkások kiszolgáltatottságát pedig enyhítené, ha a termelési értekezleteken nem csak előre egyeztetett felszólalások hangozhatnának el a retorziótól való félelmükben.[145] Az üzemi hangulat érdemi javulásának elősegítésére a SZOT szeptember 11–12-i IX. kongresszusán megfogalmazódott olyan javaslat is, hogy a dolgozók az üzemi bizottság ülésén kapjanak javaslattételi jogot a nyereség felhasználására, valamint véleményezhessék vezetőiket. Irányításról és dolgozói döntéshozatalról munkástanácsi formában tehát továbbra sem volt szó, a közvetlen részvételi formák állandósítása és gyakorlattá tétele volt még csak napirenden.[146]

A modell ismertségének szintje az MDP által uralt hatalmi hálón kívül ugyanakkor nagyon különböző lehetett attól függően, hogy az ipari üzem földrajzilag mennyire volt közel a déli határhoz, milyen nemzetközi partnerekkel állt kapcsolatban, és hogy a gyorsan változó munkaerő-állományból bírt-e valaki tudomással róla. Érdemes néhány koronatanú visszaemlékezését ide idézni. Abód László, az óbudai 2. sz. Épületelemgyár munkástanácsának tagja, később a gyár igazgatója önvédelmi eszközként, nem szellemi forrásvidékként hivatkozott rá. Stratégiája szerint azért, hogy ne lehessen rendszerellenesnek titulálni, a forradalom után ellene folytatott vizsgálat során látványosan elismerte kihallgatói előtt a kommunista pártok történelmi szerepével kapcsolatos toposzokat, a jugoszláv önigazgatásra pedig mint a tőkés berendezkedéstől eltérő létező szocializmus-modellre hivatkozott.[147] Turbók Gyula szerint a diósgyőri MÁVAG (Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak) programalkotóit a *lengyel függetlenség* iránti szimpátia motiválta, *„azt nem tudtuk, hogy gazdaságilag ők milyen változást akarnak"*, a jugoszlávokról pedig egyáltalán nem tett említést.[148] Bácsi József elbeszélése szerint a csepeli vas- és fémipari dolgozók között a *„jugoszlávoknak nagyon nagy becsületük volt"*, mert a gyárat személyesen, jó benyomásokat maga mögött hagyva meglátogatta korábban Tito, valamint az „igazi szocializmus" ismérveként a magyar viszonyoktól eltérően szerintük ott „valódi munkáspárt" és parlament működött.[149] A szegedi iparkamara-tervezet kidolgozásában közreműködő Kecskés Zsuzsanna cipőgyári munkástanács-delegált egyik vallomásában utalt a jugoszláv iparkamarai elképzelések hatására: *„a mi elképzelésünk az volt, hogy a jugoszláv mintára ne központi, hanem kerületi iparkamarák jöjjenek létre,*

▲ Diósgyőri munkások pihenőidőben (1955) (Fortepan / Fülöp Imre)

melyek a kerületben lévő üzemeket mind összefogja, és lenne egy budapesti közös iroda, vagy központi iparkamara, melynek az lett volna az egyik feladata, hogy a nyersanyag, ami külföldről érkezik országos viszonylatban való szétosztását lehetővé tenni."[150]

E néhány példából is látható, hogy egyrészt szűrt, ennélfogva tartalmilag sajátosan interpretálható információkat tudhatott meg a pártsajtóból az újságolvasó hétköznapi munkás a jugoszláv modellel kapcsolatban. A jugoszláv szakszervezetek első számú vezetője a *Népszava* kérdéseire közölt néhány jellemző sajátosságot a működésükről. Közlése szerint a szakszervezetek a munkástanácsok partneri szervei, amelyeknek érdekvédelmi funkciói továbbra is megmaradtak. Rájuk hárul bizonyos szociális és munkaügyi törvények kidolgozása, továbbá a hozzájárulás a társadalombiztosítás és a bérrendszer szabályozásához, ezeket jogalkotó funkcióknak nevezte. Autonómiát élveznek, azaz nem kell szorosan együttműködniük a munkástanácsokkal az egészség- és munkavédelem terén, továbbá tág döntési és intézkedési lehetőségekkel bírtak alapszervezeti szinten, a szakszervezeti központ csak általános iránymutatásokat adott. A függetlenített funkcionáriusok számának csökkentésével feladataikat a tagság mozgósításával végezték el, akik megfelelő politikai nevelőmunka után önállóan végezték a tömegszervező munkát.[151] A *Népszava* augusztus 9-i számában sommás összefoglaló ismertette röviden a munkástanácsok szerepét, a hazai irányítási viszonyokhoz való különbségekre fókuszálva. A szerző hangsúlyozta a *vállalati önállóságot*, azt a sajátosságot, hogy a honi viszonyokkal ellentétben a felsőbb előírásokkal szemben a munkástanács a vállalat „igazi ura". Figyelemre méltónak tartotta az egyéni nyereségrészesedést és a kollektíva számára a munkakörülményeket folyamatosan javító infrastrukturális fejlesztéseket. Említette, hogy az igazgató egyoldalú minisztériumi kinevezés helyett pályázat útján nyeri el hivatalát, a munkástanács tagságát pedig *titkos szavazással* választják. Ezzel több olyan pontot is érintett, amely a dolgozóktól a pártközvéleményen át a minisztériumi gazdaságirányítók köréig sokakat foglalkoztatott, és a sorok között a pozitív példa felmutatásával rávilágított a hazai működési mechanizmus gyengeségeire is.[152] A sajtó- és szakszervezeti küldöttségek cseréjét tekintve a kapcsolat különösen a vas-, kohó- és fémipari szakszervezetek vonalán volt erős.[153]

Összefoglalóan elmondható, hogy a nagyüzemi munkásság nézőpontjából a jugoszláv gyakorlat idealisztikusnak tűnt, minden gazdasági-iparvállalati autonómiatörekvéssel volt összefüggésbe hozható, univerzális hivatkozási alappá vált valamennyi reformelgondolás számára, függetlenül attól, hogy a formálódó jugoszláv modell tartalmazta azt vagy sem. Ami a követelésekben kifejezetten a jugoszláv (s részben a lengyel) minta értő követéséből fakadt, az leginkább a munkástanács széles körű döntési autonómiája, az ágazati minisztériumok csekély diszkrecionális szerepe, a tervezés által teremtett kötöttségek lazítása.

OKTÓBERI MUNKÁSFORRADALOM

„Vannak kivételes helyzetek, amikor a törvény kevés. Ilyen hiányosság esetén törvényen kívül kell cselekedni, hogy az erkölcs törvényét alkalmazzuk. Ez nem bosszú. A bosszú nem elfogadható indok, hanem érzelmi reakció. Nem, ez nem bosszú, megtorlás."[154]

FRANK CASTLE

A lázadás okai – a rezsim csődje

Jólét elnapolva – munkásság a hadikommunizmusban

A forradalom okainak megértése céljából ebben a fejezetben a munkásság belső rétegződésének változásait vizsgáljuk meg, valamint a bérekre és a munkakörülményekre fókuszálunk. A forradalom kitörésének okai részben innen érthetők meg, amiből persze nem következik az a leegyszerűsítő állítás, miszerint a forradalomnak kizárólag a gazdasági helyzet permanens romlása, az anyagi-megélhetési viszonyok lefelé tartó nivellálódása ágyaz meg. Ebből fakadóan kísérletet teszünk arra, hogy megvilágítsuk a rendszer „munkáslegitimációjának" fals voltát, és példák tárházával mutatjuk be a felhalmozódott negatív társadalmi tapasztalatokat, érzékeltetve azt a társadalom-lélektani állapotot, amelybe a munkásság tagjai 1956 őszére kerültek.

Az 1950-ben induló, a helyi adottságoktól idegen „vas és acél országának" koncepciózus megvalósítását kitűző népgazdasági terv a szovjet extenzív növekedési stratégia végrehajtásának jegyében fogant. Ennek irányát a sztálini „tervszerű és arányos fejlődés" koncepciója határozta meg, világháborús várakozással a horizonton. A terv stratégiai céljai között szerepelt a katonai célú fejlesztések mellett az iparosítás, a mezőgazdaság gépesítése, a nemzeti jövedelem másfélszeresére növelése és az életszínvonal 35 százalékos emelése.[155] A tervidőszak egészére nézve a régió kommunista országai átlagosan 25 százalékos felhalmozási rátával büszkélkedhettek, az állami kiadások bő kétharmada beruházási célú volt – a magyar esetben több mint 60 milliárd forint.[156] 1949–1953 között a fejlesztési kiadások az újratervezések miatt háromszorosukra nőttek.[157] A növekedési célok, termelési tervek megkeményítése, rendszeres felülírása és a tervteljesítés kényszere oda vezetett, hogy az ipari munkanélküliség gyakorlatilag megszűnt, sőt masszív munkaerőhiány lépett fel, másrészt az újjáépítési terv keretében helyreállított kapacitások kiszolgálóképessége gyakran bizonyult elégtelennek. Az irányvonal jellemző jegye volt a mesterségesen eltorzított gazdaságszerkezet, a szovjet nyersanyagimporttól való egészségtelen mértékű függés, a honi ellátási gondokat súlyosbító agrárexportból szerzett devizajövedelem beruházásokra fordítása, az infrastruktúra elhanyagolása, az egyoldalú és rossz minőségű termékskála. A nemzeti jövedelem szerkezete – mind termelési, mind felhasználási oldalról nézve drasztikusan átalakult: a fogyasztás aránya az 1949-es 66 százalékos szintről – az ipar előretörése mellett – 1953-ra 46 százalékra csökkent, a trendet a Nagy Imre-kurzus gazdaságpolitikai félfordulata billentette vissza a másik irányba.

▼ A Kohó- és Gépipari Minisztérium Szabadság tér 5–6. szám alatt álló épülete (1951) (Fortepan / Jezsuita Levéltár, Kiss Ulrich SJ adománya)

Hatodára csökkent a katonai-védelmi célú beruházások aránya, míg a könnyű- és élelmiszeripari beruházások két és félszeresükre nőttek.[158] Az első ötéves tervidőszak alatt – nemcsak az erőltetett intragenerációs mobilitás révén munkába állított több mint 300 ezer fős agrárnépesség megjelenése okán – *valós termelékenység-növekedés is kimutatható*, amennyiben az egy főre vetített éves kibocsátás átlagosan 8 százalékkal nőtt, ugyanakkor 1949–1952 között az ipari reálbérek aránya a kibocsátáshoz képest mégis 41 százalékkal csökkent.[159] Újabb számítások szerint például 1955-ben a vegy-, gép- és acélipar adta a bruttó hozzáadott érték közel felét (47,5 százalék),[160] ha ide számítjuk a bányászatot és építőanyag-ipart is, akkor pedig mintegy 60 százalékát. A materiális tőke egyoldalú felhalmozására, a szovjet gazdaság–világ célfüggvényébe illeszkedő (hadi)ipari tömegcikkek gyártására koncentráló nagyipar fejlesztése a társadalommal szembeni „belső adósságok" halmozódásával ment végbe, az ország nem zárkózott fel a fejlett országok csoportjához. A gazdasági szerkezetváltás és a beruházási ráta erőn felül történő növelése legfeljebb csak átmeneti növekedési potenciált hordozott magában, az ötvenes évek közepére pedig a szerkezetváltásból fakadó direkt előnyök kifulladtak.[161]

Az általános életviszonyok tekintetében elmondható, hogy az adatok igazolják azt az azóta többször megerősítést nyert összefüggést, miszerint *a gazdasági növekedés tartós jelenléte önmagában nem garanciája annak, hogy a társadalom életminősége javul.* A propagandaszólamokkal szemben az 1949–1956 közötti gazdaságtörténeti korszak egyik legmeghatározóbb jellemzője a munkaerő mesterséges elszegényítése volt. A bérek és fizetések vásárlóerejüket tekintve még 1956-ban, közel két évtizeddel a háború kitörését követően sem érték el az 1938-as bázisév teljes értékét.[162] A bérszínvonal módosulása és a fogyasztói árindex változása nem állt arányban egymással, utóbbi aránytalan emelkedésével a bérek reálértéke csökkent, amit az olykor két számjegyű infláció csak tovább elértéktelenített – 1951–1952-ben a magyar forint mintegy 60 százalékot veszített értékéből.[163] A jegyrendszer megszüntetése után, 1952-ben Vas Zoltán megfogalmazása szerint *„áremeléssel és minőségrontással vettük el a béremelések életszínvonalemelő hatását.* [...] *(A) bérek 20 százalékos emelkedése mellett a fogyasztói cikkek árát 50–100 százalékkal megemeltük, vagyis az életszínvonalat ismét csökkentettük."*[164] 1953-at követően a fontosabb élelmiszerek egy főre eső fogyasztása nőtt érdemben, a lakáshiány azonban mindvégig égető probléma volt, bár 1954–1955-re már felépült a hét évre tervezett lakások közel fele. A gyermekes munkáscsaládok egy főre eső jövedelme

30 százalékkal volt alacsonyabb a gyermektelenekéhez képest. A nyugdíjak megállapítását több igazságtalanság is terhelte: az öregségi nyugdíj kiszámításakor az 1945 előtt munkában töltött éveket nem számították be, másrészt alapösszegét egy 60 évesen nyugdíjba vonuló bérének 15 százalékában, egy 65 évesen nyugdíjazott személy bérének 30 százalékában állapították meg. A nők több mint 60 százaléka, a férfiak közel egyötöde csak a minimálisan megállapított, 1954-től 500 Ft-os összeget vehette kézhez. Emiatt a gyáripari dolgozók több mint kétharmada nyugdíj után is kénytelen volt munkát vállalni a létfenntartás érdekében.[165]

1945 után a magyar iparban általában végbement szovjetizálás folyamata nagyban újrarajzolta a munkásság belső szerkezetét, és így értelemszerűen megváltozott a munkás fogalma is. A *munkás* fizikai munkaerejének áruba bocsátásából él (bérmunka), *iparhoz kötődő termelő munkát* végez. A kortárs beszédmód „munkásosztály"-on elsősorban a nagyipari, nehézipari üzemi munkásságot értette, a mezőgazdaságban ipari munkát végzők jellemzően csak a hatvanas-hetvenes évektől kerülnek be a munkásság számát felmérő statisztikai adatsorokba. Városi munkáson ennél bővebben az iparban, kereskedelemben, közlekedési- és szolgáltató szektorban dolgozó szakképzett és képzetlen fizikai munkát végzők összességét értjük.[166] Anthony Giddens szociológus a munkavégzésben betöltött hely alapján *alsó- és felsőmunkásságról* beszél. Előbbi a gyakran cserélődő, alacsonyan képzett (betanított, segéd, képzetlen), rosszul fizetett és veszélyes munkakörülmények között dolgozni kénytelen ipari és mezőgazdasági munkásokat fedi, míg utóbbiak magas humán tőkével rendelkeznek, azaz szakképzettek, jellemzően termelésirányítási-felügyelői pozíciókat töltenek be.[167]

A nagyipari munkásság 1945 előtt az egyik legdinamikusabban növekvő, a szakszervezetek révén politikailag erősen integrált, földrajzilag az egyik leginkább mobil társadalmi nagycsoport volt, amely leginkább a városi társadalom alsó rétegét alkotta. A II. világháború időszakára a kereső népesség közel felét tették ki, háromnegyedük kilenc ipari városban élt.[168] Különösen a pártállami diktatúra kiépülését követően ez a viszonylag zárt, világos hierarchiával rendelkező osztály felhígult és heterogén „masszává" változott. Az állami iparban foglalkoztatott fizikai dolgozók száma közel megduplázódott 1949–1956 között, az intenzív átrétegződési folyamat velejárójaképp pedig a hagyományos munkáséletforma átalakult, állandóvá vált a státusbizonytalanság és az átmenetiség érzése.[169] Az ipar átalakítása a bérek, jövedelmi viszonyok relatív

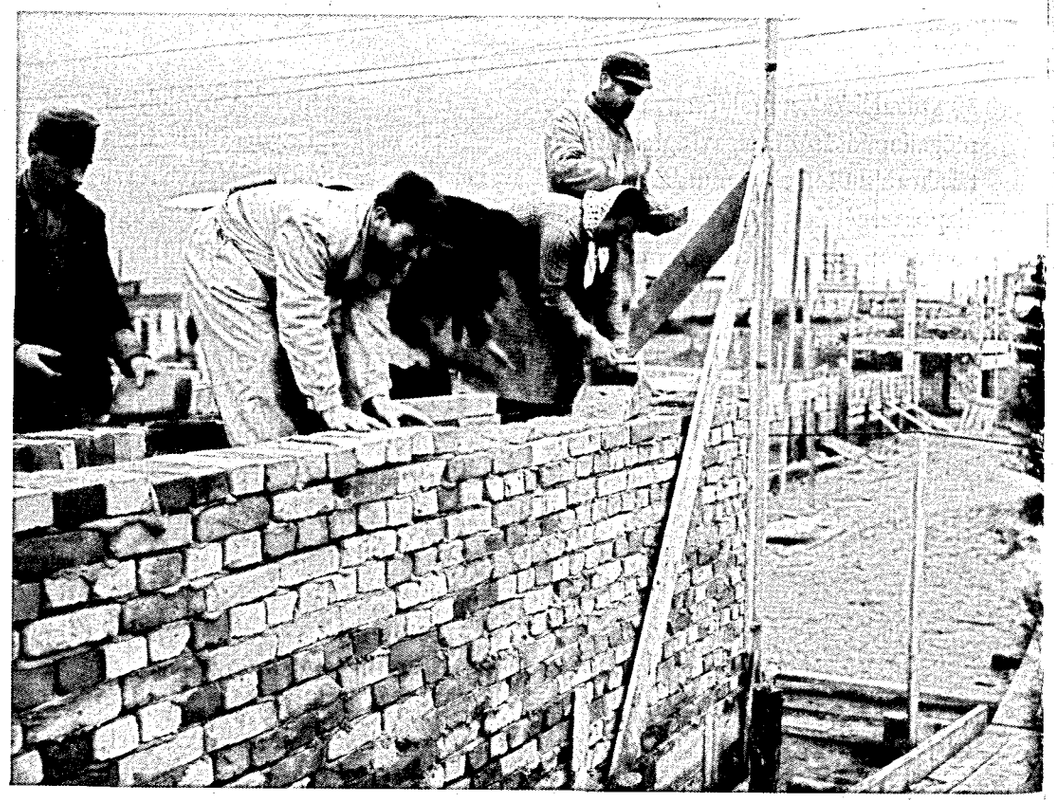

▲ A Schall József tervei alapján készülő dunapentelei munkás lakónegyed (Május 1. utca) építése (1950) (Fortepan / Bauer Sándor)

kiegyenlítődésével járt, a lefelé nivelláló tendencia eredményeképp viszont a hatvanas évekig általános dolgozói elszegényedés volt jellemző.

Milyen szerkezeti változásokat okozott az 1945 utáni szovjetizálás folyamata és az első ötéves terv gazdaságpolitikai irányvonala? A származás és képzettség strukturáló szerepe alapján három nagyobb és néhány kisebb csoportot lehet meghatározni a munkásságon belül az 1945–1956 közötti időszakra vonatkozóan:[170] *Szakmunkások.* Ebbe a „munkásarisztokráciának" is nevezett kategóriába többgenerációs, tekintélyes munkáscsaládokból származó dolgozók tartoztak, akiket nagyfokú hivatásetika jellemzett és általános tisztelet övezett. Az innen kilépők kisiparosok, műszaki értelmiségiek lehettek. A munkáselitbe tartozó szakmunkásokat és a javarészt belőlük rekrutálódó termelésirányítókat jövedelmük és kulturális jellemzőik már 1945 előtt is közelítették a kispolgári életszínvonalhoz.[171] Erős összetartozás-tudat, ellenállás

jellemezte őket a vidéki paraszti eredetű fiatal férfi népesség szakmunkássá „alakításával" szemben. Az ötvenes években még a szakmunkások döntő hányada ebből a többgenerációs, tradicionális munkásságból származott, a munkásság paraszti eredetű népességből történő újratermelődése a hatvanas évektől vált önreprodukciós mechanizmussá. *Képzetlen (félig képzett) tradicionális munkások.* Ebbe a kategóriába olyan többgenerációs, alacsony iskolai végzettségű, betanított- és segédmunkások tartoztak, akiknek a körében nagy a be- és kilépési mobilitás; körükben jellemző volt a státus generációs továbböröklődése, ugyanakkor megfelelő képzés esetén lehetséges volt a felemelkedés a szakmunkásság soraiba is. *Első generációs „parasztmunkások".* Az ötvenes években a legnagyobb létszámú, az intergenerációs (nemzedékek közötti) mobilitásra példát nyújtó, a mezőgazdasági munkaerő kiáramlásával a legdinamikusabban növekvő csoport. Alacsony pozíció, nehéz fizikai munkavégzés jellemezte, a városi peremlét és proletárhelyzet állandósulása figyelhető meg körükben. Jellemző rájuk a „kétlakiság", a lakhatási- és munkavállalási célból történő ingázás, a mezőgazdasági munkától való elszakadási képtelenség. Beolvasztásuk a tradicionális munkásságba felszínesen ment végbe, megtartották hozott értékbeállításukat, fokozva ezzel a munkásságon belüli heterogenitást.[172] A munkássághoz sorolhatók még a *vándorló segédmunkások, alkalmi munkások, magánalkalmazottak* is.

A központi tervutasításos gazdálkodás rendszere hozzájárult a hagyományos üzemi hierarchiák szétveréséhez és egyben sajátos újratermelődéséhez is, a közösségi munkakultúra lassú felbontásához, a termelési folyamat individualizációjához. Az ipar szocialista átalakítása paradox módon a szocializmus előtti, a szakmunkásoknak előnyöket nyújtó hierarchiák újratermelődését eredményezte, érdekérvényesítő erejük megmaradt. Szerepük amiatt is felértékelődött, mert a közmegegyezést nélkülöző, voluntarista iparfejlesztési termelési célok az ő ellenállásukon megbuktak volna. A szembekerülést elkerülendő, a tervteljesítés érdekét és célját ultima ratióként kezelve, engedményeket kellett adni a szakmunkásoknak: a politikai szelekciót követően, 1949 után egyre inkább megnyílt előttük az út a termelésirányítás szintjeire, lehetővé vált a nagyobb anyagi megbecsülést nyújtó „kiesők" helyeinek betöltése; a darabbérezésen keresztül az egyéni bérmaximalizálásra ösztönző rendszert (pl. munkaversenyen keresztül) ők tudták a legjobban kihasználni.[173] A tervteljesítés „fétise" lehetővé tette számukra, hogy sajátos mozgásteret nyerve élen járjanak az adott üzem sajátosságaihoz szabott, specializált bér- és

termelési szisztéma kiépítésében; ugyanakkor a burkolt ellenállási stratégiákon keresztül kész helyzet elé is állíthatták a kommunista gyárvezetést: nyílt sztrájk helyett a normák letörésére irányuló munkatempó-lassítás, szélsőséges esetben a munkabeszüntetés *alkupozíciót* jelenthetett.[174] Pittaway kutatásai szerint a rosszul fizetett, a megbecsültség hiányát megtapasztaló *szakképzett munkásfiatalok* voltak politikailag a legradikálisabbak és a leginkább rendszerellenesek. Az „új szakasz" politikája következtében pedig leginkább a szakmunkások lettek megosztottak: a prémiumrendszer 1953-as bevezetésének haszonélvezői, a bányaipari szakmunkások üdvözölték a Nagy-kurzust, a más ágazatokban dolgozókat viszont 1953 után is éveken át feszélyezte és radikalizálta a normarendszer állandó szigorítása és az ezzel járó nyomott bérszínvonal.[175] A legrosszabb anyagi helyzetben a fiatal, pályakezdő szakmunkások, a kétlaki segédmunkások, a betanított alkalmazotti státusúak, portások és raktárosok voltak. Ők alkották a 600–800 Ft körüli minimális béren tengődő tízezrek csoportját. A falusi népesség egyhatodának fél évtizeden belüli munkássá válása azt eredményezte, hogy az újdonsült fiatal szakmunkások bére közeledett a vállalati menedzsment középső szintjén elhelyezkedő, közvetlen termelésirányítást végző technikusi-mérnöki alkalmazottak béréhez és megbecsültségéhez.[176] A legméltatlanabb bérviszonyok a gazdaságpolitika mostohagyermekeiként is leírható könnyű- és élelmiszeripari ágazatokban dolgozók között uralkodtak.

Az életszínvonal növekedésének elmaradásával és ennek a rendszerstabilitásra való veszélyességével a rezsim is tisztában volt. 1949–1953 között ugyanakkor a növekedésorientált szemlélet jegyében rosszul befektetett, csekély megtérüléssel járó beruházások „felélték" azokat az erőforrásokat, amelyeket a munkásság életszínvonalának javítására (is) kellett volna fordítani, nem kizárólag a fenntarthatatlan nagykapacitások refinanszírozására. A „fék behúzása" után nem lehetett *ad hoc* intézkedések sokaságával pótolni az addigi mulasztásokat, sőt, azt követően kellett csak megfizetni a voluntarista fejlesztéspolitika árát. A KGM felső vezetése már a „tiszta lap" politikájának meghirdetése előtt teljesen tudatában volt a kiépült gazdaságirányítási rendszer hibáinak és a munkásság lehangoló szociális helyzetének is, mind a bérszínvonal, mind a munkakörülmények tekintetében. „Intézményesített valóságtagadásról" ebben a konkrét esetben, az állami végrehajtás e vonalán tehát nem beszélhetünk, komoly törekvések mutatkoztak a hétköznapi tapasztalatok felmérésére. Érdemes áttekinteni, hogy a KGM miként, milyen stratégia

mentén próbálta meg rendezni az ágazati béreket. A minisztériumi vezetés – együttműködve a Szakszervezetek Országos Tanácsával (SZOT) és az Országos Tervhivatallal (OT) – bér- és prémiumrendezést akart végrehajtani, ezt azonban számos külső körülmény hátráltatta. Egyrészt hiába készült el már 1956. márciusban egy éves bérfejlesztési terv a tárca munkaügyi osztályán, az augusztus 1-jei bevezetést a tervek kidolgozottságának alacsony foka, a bérfejlesztésre tervezett mintegy 280 millió forintos forrás meglétének bizonytalansága és az idő rövidsége miatt a lehetetlennel felérőnek tartották véghez vinni. Másrészt hosszas viták kezdődtek az említett felekkel arról, hogy a bérrendezésnek óhatatlanul prémiumrendezéssel kell-e járnia, és hogy „politikailag" egyes munkáscsoportok kiemelése – ezzel párhuzamosan pedig sokak bérének csökkenése – milyen hatásokkal járna. A tárca azzal számolt, hogy a bérmegállapítás szisztémájának változatlanul hagyásával a bérrendezés akár ellenkező hatást is kiválthat, növelve a feszültséget azzal, hogy tovább nyitja a bérollót az egyes foglalkoztatási csoportok között. A normák kiegyenlítése esetén ugyanis egy kétkezi munkás bére akár 50 százalékkal is emelkedhetett volna saját közvetlen felettesééhez képest. A minisztérium nyilvánvalóan az egész szisztémát újra kívánta szabályozni, engedni kellett viszont a körülmények nyomásának. A Minisztertanács Titkársága, a SZOT és az OT nem tágított a béremelés szükségessége mellől, így végül egyetértés született arról, hogy a műszakiak és a fizikai dolgozók közötti bérolló ellenére az előbbieknek mindenképpen növelni kell a bérét, míg az új normák szerinti új bérbesorolásokat kénytelen-kelletlen csak 1957-ben tartották szükségesnek elvégezni. Az 1957-es „nagy bérrendezés" propagandisztikus előkészítését már 1956. októbere, novembere folyamán kampányokkal folytatták volna le.[177]

A gépipari ágazaton belüli jövedelemegyenlőtlenségek mérséklésére Kálmán József főosztályvezető már 1956. április 6-i dátummal tervezetet készített, amiben komplex intézkedéscsomagot vázolt fel, érintve a munkabesorolási útmutatók megváltoztatását, a bértarifa- és prémiumrendszert, a darabbérezés kiterjesztését. Azonban a sávos emelés helyett a bérek felzárkóztatására tette a hangsúlyt a bérezés terén, elsősorban a legnagyobb tömeget kitevő fizikai munkások javára a műszaki dolgozókkal szemben; pénzügyi eszközök híján az alapbér-emelkedést pedig leginkább a mozgóbérként jelentkező prémium tartalmának beépítésével érte volna el. Azt javasolta, hogy az emelés mértéke részleges bérrendezés esetén sem lehet fejenként alacsonyabb 100–150 Ft-nál, kiemelt munkaköröknél pedig ennek

duplájánál. A műszaki dolgozók átlag alapbére így mintegy 25 százalékkal magasabb, 1250 Ft lett volna, de a kisegítő- és nem ipari dolgozók esetében is 10–15 százalékos emeléssel számolt. Mindezt a harmadik negyedév végére akarta nyilvánosságra hozni, és az azt követő év február 1-jével életbe léptetni. Ezeknek az elképzeléseknek volt két közös jellemzőjük: az adminisztratív dolgozók helyzetével egyaránt nem foglalkoztak, másrészt irreálisan közelítették meg a valós termelékenységi viszonyokat, azaz nem létező erőforrásokat idejekorán „igértek el" a jövőre.

1956-ban – hangulatjavító célzattal – meghatározott célcsoportokra fókuszáló béremelés is történt. A legrosszabbul fizető vegyipari, bányászati- és építőipari állások mellett az állami vállalatok közül a Magyar Államvasutak (MÁV) és a Magyar Posta időbéres dolgozóinak bérét átmenetileg rendezték, az éves béremelés mértékét átlagosan 4 százalékra taksálták.[178] A Minisztertanács 1956. május 7-én hozott határozata szerint júniustól 650 Ft-ra kellett felhozni az időbérben foglalkoztatottak alapbérét, a bérrendezés hatálya azonban nem terjedt ki a darabbér szerint és prémiumos időbérrendszerben foglalkoztatottakra.[179] Hangulatjavító intézkedésnek tudható be a pótszabadságok rendezése és a munkaidő csökkentése az egészségre leginkább ártalmas nehézipari szakmákban. Az állami, szövetkezeti és helyi ipar esetében a miniszter jogosult volt kísérleti prémiumrendszert bevezetni a műszaki és adminisztratív dolgozóknál. Ha miniszter nem rendelkezett róla, akkor a vállalat igazgatója határozhatta meg azt, hogy az iparágra vonatkozó bérrendszerek közül melyiket alkalmazza – mindezt úgy, hogy a béralap-felhasználás nem növekedhetett (!) egy esetleges átállással sem. Az alapkereset 20 százalékát meg nem haladó mértékben bérpótlékot engedélyezhetett az egészségre ártalmas körülmények között dolgozók esetén.[180]

Hogy a megtett lépések mennyire nem voltak kielégítő mértékűek, azzal kapcsolatban nem várt helyről kapott visszajelzést, egyben pedig útmutatást is a SZOT. 1956. június 15-én a Dolgozó Nők Világkonferenciáján Gáspár Sándor, a SZOT főtitkára informálta a magyar munkásság helyzetéről a Szakszervezeti Világszövetség főtitkárát. Ennek a szovjet befolyás alatt működő, 1945. október 3-án megalakult, közel félszáz ország szakszervezeteinek küldöttjeit tömörítő nemzetközi munkásmozgalmi szervezetnek Magyarország is tagja volt. A Világszövetség 1956. június 10-én hét, a „társadalmi biztonságot" erősítő konkrét javaslatból álló csomagot küldött a SZOT-nak, amelyben többek között javasolták a 3500 Ft-os bérplafon bevezetését, a legalacsonyabb bérek

▲ A Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) székházának nagyterme (1958) (Fortepan / Chuckyeager tumblr)

(1000 Ft alatti) 10–15 százalékos azonnali megemelését, valamint egyfajta pénzbeli munkanélküli juttatást azoknak, akiket önhibájukon kívül bocsátottak el állásukból, vagy harminc napon belül nem találnak új állást. Emellett szorgalmazták az állami bérlakásépítési program elindítását, a 4 százalékos gyermektelenségi adó eltörlését, gyermekszám szerint progresszíven növekvő családi pótlékot is.[181] A pártvezetés azonban a második ötéves terv tervezése során mindezen intenciók és a felgyülemlett tapasztalatok ellenére továbbra is az iparosításban látta a jövő útját.

A „piszkos anyagiakon" túlmenően kevesebb szó szokott esni a munkakörülményekről és az üzemek szociális infrastruktúrájának állapotáról, ami szintúgy a munkásjólét állandó mércéje. 1952–1955 között a KGM vállalatainál összesen 199 711 balesetet regisztráltak, ezek 278 esetben (!) halálos kimenetelűek voltak. A minisztérium Munkavédelmi- és Szociális Osztálya vizsgálati jelentéseiben kiemelte a hiányos védőberendezést, az elavult üzemi infrastruktúrát (pl. szellőzés, szociális helyiségek hiánya), hibás szerszámokat és az általánosan uralkodó ipartelepi rendezetlenséget, zsúfoltságot és laza munkafegyelmet, valamint a hozzáértés hiányát. Ezen okokra vezették vissza

a balesetek csaknem felét. Problémának tartották, hogy a baleseteket vizsgáló szervek függő helyzete miatt nincs igazi, mélyreható vizsgálat, a felelősséget pedig előszeretettel hárítják a baleseti szituációban érintett dolgozóra.[182]

A fentiekben bemutatott adatok, összefüggések alighanem meggyőzően igazolják, hogy az *ipari munkásság jelentős hányada olyan súlyos anyagi deprivációt szenvedett el,* amely már nem a háborús veszteségekből és az újjáépítés erőforrásigénye miatti szűkösségből, hanem a szovjet típusú rendszer természetéből, a várakozások és életkilátások megcsalásából fakadt.

„Minden hatalom a dolgozó népé" – egy politikai hazugság története

Az életviszonyokon túlmenően szólni kell a hatalmi elit és a követők közötti politikai viszony ellentmondásos jellegéről, nevezetesen arról, hogy a rezsim önmagáról és a munkásságról alkotott képe nyíltan konfrontálódott a valósággal.

A munkásság és a magát szocializmusnak nevező politikai diktatúra kapcsolatát beárnyékolja egy súlyos, a *rendszer alapjait, társadalmi beágyazottságát* érintő ellentmondás. A hazai kommunista politikusok és értelmiségi holdudvaruk a munkásságot olyan monolit blokknak látták, amely teljes mértékben azonosul a kommunista társadalomátalakítási célokkal és ezzel legitimizálja a teljhatalmat is. A munkásosztályt az egypárti akarat derivátumának látták, amit ötvenhat élesen cáfolt.[183] Nem véletlenül állapította meg Illyés Gyula, hogy *„rendszer soha nem csalódott ekkorát azokban, akiket kedvencének s támaszainak hitt".*[184] A kommunista nézőpont a magyar munkásra mint *„hivatalosan megrajzolt modell tekintett, amilyennek magát hinnie kellett volna".*[185] Az ötvenes évek politikai diskurzusainak elemzéséből kimutatható, hogy *„a dolgozó és a szocializmus ugyanazon dolog két vonatkozása [...] a dolgozó státusából következtek politikai jogai és a szocializmus politikai rendszeréből a dolgozó sajátosságai",* az ideális dolgozó továbbá *„úgy politizál, hogy igyekszik minél többet dolgozni, minél pontosabban megfelelni a hatalom elvárásainak".*[186] Eszerint a munkás osztályhelyzetéből szükségszerűen következik a „forradalmi (értsd: kommunista) tudat", ami a munkásság kizárólagos politikai érdekképviseletével, „kollektív tudatával", a kommunisták pártjával való lényegi azonosságot jelenti. Ezért tartották feleslegesnek a *nép*

által legitimált, azaz a szabad választásokon kialakuló demokratikus legitimáció formulája szerint szerveződő politikai rendet is, hiszen a munkásosztály „élcsapata" a *nép érdekében* kormányoz, ez pedig szükségtelenné teszi a hatalom megerősítésének egyéb módját.[187] Ezekből a hamis előfeltevésekből fakadóan nem helyezkedhettek közös platformra az ötvenhatos munkásság forradalmi szervezeteivel sem, hiszen felfogásukban a munkásság már a politikai hatalom teljességét bírja. S ha ez így van, akkor indokolatlan a sztrájk és a politikai pluralizmus igénye, az ilyesfajta követelések felbukkanása pedig csak a munkásságtól „idegen" hangadók (úm. „ellenforradalmárok") bújtatott aknamunkájának lehet a következménye. A kommunisták hatalomvesztése ugyanis e logika szerint szükségképpen azt jelentené, hogy a munkásság „saját osztályhatalma" ellen kel fel, és ezzel visszatér a „reakció".

A tudományos kutatás a marxista vonalvezetésű, leegyszerűsített módon használt osztályfogalom kritikájaképpen ma már kiindulópontnak tekinti, hogy a homogén forradalmi tudatú munkásosztály[188] nem több *politikai mítosznál,* legitimációs célból létrehozott „politikai terméknél". Az „osztályhelyzetből" ugyanis önmagában nem következik semmilyen „tudat": német társadalomtörténészek generációi üzemszociológiai vizsgálódásaik során megállapították, hogy az üzem, a közvetlen munkakörnyezet egy olyan kollektív miliő, amelyben *csoportidentitások halmazai* figyelhetők meg, ezek formálódásának pedig a politikai nézethasonlóságnál jóval több (pl. azonos szakma, bér- és munkakörülmények, érdeklődési kör) kritériuma mutatható ki. Ma már széles körű konszenzus övezi azt az állítást, miszerint a munkástudat nem az osztályhelyzetből egyenesen levezethető, eleve adott tényező, hanem identitásképző tényezők konfigurációjaképp alakul ki.[189]

A szovjetizálás a tulajdonviszonyok radikális átrendezése mellett az iparirányítást is érintette. A munkásság „direkt hatalomgyakorlásának" kirakatjellegét kiválóan megmutatja az az irányítási rendszer, amely a munkásönkormányzatiság egyes érdekképviseleti szervein átlépve 1950 után kiteljesedett. 1944 őszétől spontán, majd az ideiglenes kormány iparügyi miniszteri rendeletének hatására az ország valamennyi ipari termelőüzemében üzemi bizottságok alakultak. Feladatuk mindvégig elégtelenül és ellentmondásosan, az idő előrehaladtával egyre szűkebben volt törvényileg definiálva, választott testületként tevékenységük fókuszában alapvetően a termelés folyamatosságának biztosítása, az üzemvezetés ellenőrzése állt, valamint a munkáltatóval szembeni vitákban a munkásság képviselete a szakszervezettel szoros együtt-

működésben, inkább annak alárendelődve. A gyakorlatban gyakran előfordult, hogy munkáltatói szerepkörbe pozicionálták magukat, teljes egészében pótolva az elmenekült gyárvezetést, vagy visszatérésüket követően együttdöntési eljárásrendet alakítottak ki. A de facto gyárvezetői allűröket mutató bizottságok – különösen újraválasztás idején – a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) csatározásainak lokális terepei voltak, a tervgazdálkodásra való átállás azonban végleg megfosztotta őket funkciójuktól, jogkörük az 1948–1949-es pártegyeduralmat követően beépült a termelés politikai ellenőrzését végző üzemi párttitkár és pártbizottság jogkörei közé.[190]

Az 1950-es évekbeli vállalatirányítás makroszinten az úgynevezett *két-, vagy háromszereplős modellel* írható le. Az államosított gazdaság csúcsán állt *a totalitárius vezető, a pártállami bürokrácia („központi menedzsment") és vállalati menedzsment.* Ebből a hármas döntéshozatali körből az utóbbi kettő kifejezetten hajlamos volt tulajdonosként viselkedni, a három csoport között szociológiai értelemben nem voltak komoly határvonalak, gyakori volt az átjárás. A bürokratikusan koordinált parancsgazdaság rendszerében az autonómiájától megfosztott vállalat voltaképpen egy hierarchikus struktúra alsó pontja, költségvetési intézmény, elszámolási egység volt. Elkülönültségük formális volt, vagyonuk és kötelezettségeik nem voltak precízen nyilvántartva, szabadon alakíthatók voltak – noha a nekik rendelt tőke oszthatatlan, a befektetés pedig végleges juttatás volt. A totalitárius vezető és a pártállami bürokrácia vállalatért való anyagi felelőssége nem volt egzakt módon definiált és törvényileg szabályozott, a menedzsment is csak munkajogi felelősséggel tartozott.[191] A vállalatot három erőcsoport, az úgynevezett üzemi háromszög irányította, amely az üzemi pártbizottság, az üzemi (szakszervezeti) bizottság és a minisztérium által az „egyszemélyi vezetés" elvének megfelelően kinevezett igazgató döntéshozatali körét foglalta magába, az üzemi pártszervezet informális szupremáciájával. A vállalat élén álló egyszemélyi vezető korlátlan aláírási és kinevezési jogokkal rendelkezett, mellette a főkönyvelő, a főmérnök és a személyzeti osztályvezető bírt még komolyabb hatalommal. Számos munkástanácstaggal készített életinterjúban megjelenik példaképpen egy mesterséges szétválasztás a „munkás" és a hatalom képviselőjének tartott „normás" között. Ebben az érdekkülönbségben meghatározó a munkás részéről a teljesítményért járó jogos bér elérése, a normás részéről pedig a gazdasági vezetés elvárásainak érvényesítése.[192]

A forradalom okait kutatva pillantást kell vetni az üzembiztonsági tapasztalatokra: milyen viszonyokat tükröztek a KGM felső vezetéséhez eljuttatott beszámolók, milyen benyomások gyűltek össze erről a rigid és gyökértelen működési mechanizmusról 1956-ra? A forradalom évének első hat hónapjában a minisztériumi kiküldöttek 70 322 üzemi látogatást tartottak. A vállalati dolgozókkal szemben 954 rendőrségi, 1951 vállalaton belüli fegyelmi eljárást folytattak le. A társadalmi tulajdon kárára 2665 bűncselekményt követtek el, ennek értéke 2,8 millió forint volt, amiből mindössze 900 000 Ft térült meg. A társadalmi tulajdon sérelmére elkövetett bűnesetek a hanyag leltározási és őrzési gyakorlatból adódtak. Gyakori volt a kivételezési jegy kiállítása nélküli anyagkiadás, a gyárak területén széthagyott termelési eszközöket gyakran az üzemrendészeti erők gyűjtötték össze és őrizték. Előfordult, hogy a híradástechnika területén hamis nyugtákkal vittek el magánszemélyek villanyszerelési segédeszközöket, hamis szállítólevelekkel adtak el nagyértékű gépeket, vagy munkaviszonnyal nem rendelkező személyeknek folyósítottak táppénzt.[193] Az első félévi beszámolók szerint a késések száma csökkent, az esti műszak betartása is javult, csökkent az idő előtti munkabeszüntetések száma is. A munkafegyelem javulásának valamelyest ellentmondott egy tavaszi szakszervezeti vizsgálat, amely az ittas dolgozók növekvő számáról számolt be, mindezt a művezetők erélytelenségével magyarázva. A munkaerőnek az ötvenes években jellemző magas mobilitása miatt a vállalatok ki voltak szolgáltatva a jó szakmunkásoknak: igyekeztek elkerülni a szankcionálásukat, megakadályozva ezzel egy esetleges azonnali felmondást. Így több mindent is elnéztek nekik (akár az ittasságot is), holott ez alapvető biztonsági kockázatokat rejtett magában.[194]

Az 1955-ös esztendőt górcső alá vevő, a norma- és prémiumrendezés utáni állapotról szóló beszámoló szerint a munkások hangulata *„tartózkodó és több helyen elkeseredett"* volt, a Rákosi visszatérése (1955. március) utáni irányvonal helyességéről pedig még számos vállalati üzemi bizottság elnökét, párttitkárát is nehéz volt meggyőzni, ami sokak leváltásához is vezetett.[195] A minisztériumi pártszervezet végrehajtó bizottsága szokatlanul ritka őszinteséggel tárta elő bizalmas beszámolójában a minisztérium felső vezetésének az 1956. márciusi taggyűlés tapasztalatait. Eszerint a pártalapszervezetek látják a kialakult struktúra működési hiányosságait, viszont a kritikus hangok nem érnek célt, elsősorban a vezetők passzivitása és rossz hozzáállása miatt. A pártagok sérelmezték, hogy személyes kihallgatásra nem kapnak időpontot sem a főosztályvezetőknél, sem a miniszternél, a műszaki alkalmazottakat leszok-

tatták az önálló gondolkodásról, a „bírálat szabadsága" üldözendőnek számít. A beszámolóban már ekkor visszaköszön a magukat puritánnak propagáló pártvezetők életmódja feletti kritika: *„a rózsadombi villáknál a fegyveres őrség, az egybetűs autók szinte jelképezik azt a válaszfalat, amely a dolgozók és a vezetők között fennállnak."*[196]

Az MDP KV Párt- és Tömegszervezetek Osztálya 1956. május 9-én jelentésben összegezte a győri Wilhelm Pieck Vagon- és Gépgyárban folyó brigádmunkáról szerzett tapasztalatokat. Az üzemi kommunista vezetés a belső ellentétek mellett a lokális, győri pártelittel is konfliktusba került, amit a jelentés készítője természetesen az igazgató számlájára írt. Az igazgató és a párttitkár viszonya hosszú évek óta nem volt kielégítő, ez a helyzet pedig Lakatos Albert igazgató[197] és Szaló Lajos üzemi párt végrehajtó bizottsági (vb) elnök között pedig továbbra is fennállt. Az igazgatóval kapcsolatban sérelmezték a jelentésben, hogy a klikkharcok okán *„túl sokat hallgat a régi szakemberekre, ezekkel vette magát teljesen körül és rájuk jobban támaszkodik mint a pártra, jobban bízik ezekbe az emberekbe mint a pártba"*. A maga módján az üzemi pártszervezet is megkapta a magáét a kialakult rendetlenségért. A közel 2400 fős üzemben 23 pártalapszervezet volt, a foglalkoztatottak alig ötöde (557 fő) volt párttag. Az üzemi pártvezetők között nem volt fizikai munkás; és a taglétszám apadásához vezetett a tagdíjfizetés elmaradása miatt fegyelmivel kizártak száma is. A félelem és a „parancsolgatás légköre" megmérgezte a szakmailag képzetlen termelésirányítók és az egyszerű kékgalléros munkások kapcsolatát is. A jelentés ezt úgy adta vissza, hogy *„termelés terén kiskirályok nőttek ki* [...] *üzem dolgozóit lehüjézi* (sic!) *és olyan hangot használ, hogy géppisztoly kellene az emberek háta mögé"*; valamint *„általános tapasztalat a fizikai és szellemi dolgozóknál, hogy nehezen nyilatkoznak és csak »fülbe súgva« mernek beszélni."* A konfliktus „pártszerű" elintézési módját a Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) abban jelölte meg, hogy a megyei pártbizottság járjon el az érintettek leváltása érdekében, egy nagyaktíván fogadtassa el az új személyi vezetést, készítsen káderfejlesztési tervet és bocsássa el az „ellenséges hangadókat".[198]

Hasonló problémákról számolt be a miniszternek egyik helyettese a Lőrinci Hengerművel kapcsolatban. A termelés visszaesését a szakmai hozzáértés elnyomására vezette vissza, mert a *„műszakiak egyes személyektől meg vannak félemlítve. Különböző klikkek alakultak ki"*. A megkérdezettek a probléma fő forrásának az üzemi pártbizottságot nevezték meg, az igazgatót ezek mellett a kerületi pártbizottság rendre beavatkozó titkárai is hátráltatták munkájában.[199]

A NAXOS Csiszoltáru Gyár 1956 júniusában új igazgatót kapott, Gerlóczi Géza pedig saját bevallása szerint Végh Béla KV-titkárral ápolt jó kapcsolatainak köszönhette állását, tevékenységéről hivatali feljebbvalói mellett neki is rendszeresen beszámolt. Ez egyfajta politikai védettséget is jelenthetett számára, ugyanis egy ilyen, miniszternek címzett vitriolos hangnemű levél politikai háttértámogató nélkül nagy rizikót rejthetett volna magában egy frissen kinevezett intézményvezető részéről. A kapott örökségről szóló alábbi rövid levélrészlet egyfajta kvintesszenciája mindannak, ami az ötvenes évek szocialista iparvállalatainak rosszul vezetett hányadát jellemezhette: *„soha nem tudtam elképzelni, hogy egy vállalatnál ilyen nagyfokú legyen a fejetlenség, rendetlenség, piszok és erkölcsi züllés. A szellem olyan borzalmas volt, hogy itt mindenki utált mindenkit, mindenki félt mindenkitől, és külön sport volt különböző helyekre való egymás feljelentése. (....) Különböző klikkeket kellett szétrobbantani, és egy csomó embernek vissza kellett szerezni az önbizalmát és meg kellett szüntetni az állandó rettegésben való élésüket."*[200]

1956 augusztusában a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár tervezőmérnöke, Sipos Sándor társai nevében is levélben folyamodott a miniszterhez megbecsültségük teljes hiányát panaszolva. Levelében szembesítette a minisztert azzal, hogy az egyik legnagyobb exportot lebonyolító, ráadásul innovációra is képes ágazat kiváló mérnökei a teljesítménykényszer ellenére rettentően alulfizetettek. A szakmai közösség tapasztalatát visszhangozva úgy fogalmazott, hogy *„lelkesedésből és szakmaszeretetből nem lehet dolgozni, hisz évek óta is csak ebből dolgozunk és anyagilag sosem támogattak minket, így kis fizetésemből a legminimálisabb életszükségletekre is alig telik"*. Emiatt a nagyrészt műegyete-

▼ A Beloiannisz Híradástechnikai Gyár üzemi lapjának fejléce

VIII. ÉVFOLYAM. 3. SZÁM. ★ 1956. JANUÁR 19. Világ proletárjai egyesüljetek!

BELOIANNISZ

A BELOIANNISZ HÍRADÁSTECHNIKAI GYÁR DOLGOZÓINAK LAPJA

met végzett fiatal mérnökök kénytelenek dupla műszakot és másodállást vállalni, ami negatív kihatással van fejlesztő-alkotó tevékenységükre. Sérelmezte a nemzetközi tudományos életből való teljes kiszorulást is; az esetleges kiutazásokhoz sem az anyagi, sem a szakmai hátteret nem biztosítják a számukra; a nemzetközi vásárokra kiutazó minisztériumi vezetők útjait protokolláris megnyilvánulásoknak tartotta, érdemi haszon nélkül.[201]

Nagy Sándor rendészeti osztályvezető másfél héttel a forradalom előtt hangulatjelentést készített a diósgyőri MÁVAG-ról, amelyben elsősorban az üzemi párttagok véleményét rögzítette. A jelentésben foglalt megnyilatkozások szinte teljes spektrumát adják annak a komplex problémahalmaznak, ami megpecsételte a szovjet típusú rendszer sorsát. A pártbizalmik élesen rávilágítottak a pártvezetés hiteltelenségére, a termelési anomáliákra több úton is. Rajk László és kivégzett „mártírtársai" október 6-i újratemetésére reflektálva az egyik pártbizalmi kifejtette, hogy *„túlzottan foglalkoznak a mártírokkal és keveset az élőkkel"*, míg *„Somogyi József elmondta, nevetséges, ami történik, azok állnak Rajk et.-ék sírja mellett, akik előidézői voltak haláluknak."* Általános vélemény volt, hogy a KV mindenkori határozatai nem jelentenek megoldást a mindennapi élet problémáira, a hangzatos lózungok a megoldási alternatívák hiányát hivatottak elrejteni. Egy másik személy a termelés nehézségeit a párt felelősségével kötötte össze, valamint előbbi kihatásait érzékeltette a párt üzemi támogatottságára vonatkozóan: *„A dolgozók előtt nem állhat ki agitálni, vagy felvilágosító munkát végezni, mert nincs biztosítva a termeléshez szükséges anyag, szervezetlenség van a termelésben és minden ami konkrétum szükséges volna a pártmunka végzéséhez nem áll rendelkezésünkre."* Az üzemben még az a „szégyen" is megesett, hogy az üzemi pártbizottság egyik tagja azt latolgatta, hogy a pártmunka feladása árán akár alacsonyabb munkakörben is hajlandó lenne másutt dolgozni, ha az a jelenleginél jövedelmezőbb lenne számára. A vállalatnál feljegyzett alábbi véleményfoszlányok sommás ítéletet mondanak a stabilitásában megingott, orientációs pontjait vesztett rendszerről: *„nagyon nagy káosz uralkodik, senki nem törődik semmivel"*; *„alapszervezeti titkár sem foglalkozik az egyszerű dolgozók problémájával"*; *„még mindig uralkodik a protekció, a haver rendszer"*; *„véleményeket sem mondanak már szívesen, mert a panaszok csak panaszok maradnak, de elintézve nem lesznek"*. Nagy valószínűleg érezve a jelentésből tükröződő negatív összképet, talán a maga biztonsága érdekében is jelentése végén kézírásával kérdőleg megjegyezte, hogy a jövőben küldjön-e még ilyen típusú jelentéseket. A sablonszerű

miniszteri válasz úgy szólt, hogy mivel ő maga KV-tag is, megelégszik a párt illetékes szervei által feléje közvetített hangulatjelentésekkel, az ilyen jellegű „terepszemlékre" érdemben nem ad.[202]

A minisztérium Koren Miklós vezette titkárságán augusztus 29-én egy névtelen levelet iktattak, amelyben a Beloiannisz fejlesztési osztályvezetőjét panaszolják be többek között jogos bérek visszatartása, illetve elbocsátással való fenyegetés miatt. Általánosan sérelmezték ugyanakkor, hogy mindennapos az *„osztályvezetők zsarnokoskodása"*, ugyanakkor a *„dolgozókat senki nem veszi figyelembe"*. A minisztériumi vizsgálat nem tartotta szükségesnek a bizonytalan kilétű levélírók által pellengérre állított vezető leváltását, eltúlzottnak tartotta a panaszokat és pusztán „stiláris" problémákat ismert el, *„modorában van kifogásolni való"*. A levél zárásában ugyanakkor a hetekkel későbbi forradalmi radikalizmus korai verbális jeleit lehet észrevenni: *„szolidaritást vállalunk minden dolgozó társunkkal szemben akiket a kis Sztálinok dühe miatt el akarnak távolítani a gyárból"* [...] *„ha kevés a fizetésünk legalább nyugalmunk legyen. (Aláírás) A munkásság"*.[203]

A munkástanács mint önkormányzati típusú szerv

A munkástanácsok szempontjából a forradalom november 4-ig tartó szakasza két részre osztható. Az október 23–28. közötti képlékeny időszak a főbb mozgásformákat tekintve az ipari üzemek feletti hegemóniáról, a politikai-fegyveres tisztogatásokról és vagyonvédelemről szólt. A második szakasz az intézményépítés összetett – az e tekintetben határkőként nem számba vehető november 4-én jóval túlnyúló – időszaka, amelynek része többek között a munkástanácsok megalakulása, újraválasztása, az üzemszervezeti átalakítások foganatosítása, a politikai álláspont kidolgozása és a más forradalmi szervezetekkel történő kapcsolatfelvétel, kooperáció.

A KGM alá tartozó, felkészületlen fővárosi vállalatoknál az október 25–27-i időszak a tömegjelenetekről, a „kiszorítósdiról", a termelőegységek szimbolikus birtokbavételéért folytatott harcokról szólt. Az üzem területére bejutni kívánó forradalmi csoportnak az üzemőrséggel való találkozása a legkülönfélébb kimenetellel járhatott. Az egyik lehetséges összetűzési forma a direkt fegyveres fellépés, a *tűzharc* volt. Ez járhatott a behatolás megakadályozásával, mint történt az a Bányagyutacsgyár nagytétényi telepén, ahol a behatolni pró-

SOMOGYI KÖNYVTÁR
378903
1881
SZEGED

báló 40–50 fős tömeget a törökbálinti Mechanikai Művektől segítségül hívott ávós őrség akadályozta meg. A nagyságrendeket jól érzékeltetik az alábbi példák. A Lámpagyárból, amíg nem kapott honvédségi megerősítést 24-én, addig 600 gyalogsági szálfegyvert és 20 ezer lőszert vittek el, a Danuviából 30 láda lőszert, illetve 50 db gyorstüzelő fegyvert. Helyzetüket megkönnyítette, hogy e két, gyalogsági fegyvereket gyártó nagyüzemnél korábban megszüntették a polgári őrséget. Mivel a MÁVAG-nál és a Ganz-Vagonban sem volt polgári őrség, akadálytalanul vitték el a teljes készleteket, az Óbudai Hajógyárnál szovjet exportra gyártott hajókat akarták felgyújtani.[204] 26-án az Alumíniumgyárnál tűzharcot követően lefegyverezték a húszfős civil csoportot, és az Autóalkatrészgyártó és Felújító Vállalat (ATRA) pincéjében vetették fogságba őket az ávósok. A Mechanikai Műveknél hasonlóképp tartottak pincefogságban civileket, védelmi állásukat a szovjetektől kapott felszerelésből építették ki. A tűzharc a felkelők sikerét is hozhatta: bejutás esetén általában leszerelték a kommunista üzemőrséget, a talált fegyverek egy részének helyben hagyásával pedig megalakították az új fegyveres őrséget. A Danuviánál a gyárfalon kívül sáncot ásva harcállást foglaló felkelők gyárostromot folytattak, a kitartó harc pedig az ő győzelmükkel zárult 26-án.[205] Több helyütt előfordult az is, hogy külső behatás nélkül, a gyárterületen tartózkodó munkástömegek fosztották meg hatalmuktól a pártfunkcionáriusokat, ezt a mozzanatot legtöbbször valamilyen közfelháborodást keltő megalázó esemény váltotta ki. Arra is volt tehát példa, hogy az üzemi sztrájk radikalizálta a városi tömegeket, nem pedig fordítva. A székesfehérvári Videoton gyárelődjében, a Vadásztölténygyárban az okozott sztrájkot, hogy a megyei pártbizottság helyettes titkára a vállalatnál dolgozó egyik nőt kirántotta a tüntető tömegből, majd a rendőrségen meztelenre vetkőztetve verték meg.[206]

Az első, ideiglenes munkástanácsok megalakulására még az volt jellemző, hogy létrejöttük folyamatában az üzemi pártmunkások a párt „beépülési parancsának" megfelelően igyekeztek aktív szerepet játszani.[207] Ők leginkább a szakszervezetet felhasználva terjesztették elő névjavaslataikat az üzem területén tartózkodó, munkát felvett dolgozóknak, akiknek a tanácsválasztás szükségességét egy „fentről" előírt, azonnal végrehajtandó kötelezettségként állították be. A választás az üzem méretétől és belső struktúrájától függően több szinten történhetett (részleg, gyáregység, üzem, fióktelep, akár műszak), a nagyobb méretű vállalatoknál hierarchikusan, alulról szerveződve delegálódtak a vállalat csúcsmunkástanácsába a küldöttek. Az újraválasztást

általában a legitimációs bázis szűkössége okán, a választás pillanatában jelen lévő alacsony létszámú választói közönség miatt rendelték el, ami együtt járt a tisztújítással és a kommunista funkcionáriusoknak – a pártállami történetírás által is hangsúlyozott – kihullásával. Az októberi bérkifizetés bizonyos ágazatokban egybeesett az október 29-ével kezdődő munkahéttel. A munkások ekkor az egyhetes teljes vagy részleges munkaszünet után tömegesen jelentek meg a gyárakban munka-, bár jobbára fizetésfelvétel céljából. Így – ahol már megalakultak – az ideiglenes munkástanács újraválasztásával annak véglegesítésére, vagy némi időbeli késéssel az ideiglenes munkástanácsok megalakulására is ennek apropóján került sor, hiszen a teljes intézkedési jogosultságot nyert munkástanács kapott hozzáférést a Magyar Nemzeti Banknál vezetett vállalati számlákhoz és annak kezeléséhez. Ha a delegáló közeg elégedetlen volt a megválasztott küldöttel, vissza is hívhatta, és új küldöttet választottak helyette. Vidéken főként 28-a után kapott nagyobb lökést az ipari üzemekben a munkástanács-szerveződés, ami annak volt leginkább betudható, hogy a már megalakult területi forradalmi szerv felszólította a még munkástanáccsal nem rendelkező munkahelyeket a hiány pótlására. A szimbolikus hatalomváltás jegyében a munkástanács általában vagy a megszűnő szakszervezeti üzemi bizottság, vagy a pártszervezet helyiségét foglalta el, ott tartotta üléseit.

A működésmód tipikus és atipikus esetei

A munkástanács hierarchikus szerv volt, plénuma saját kebeléből napi szintű ügyvitelt és operatív döntésvégrehajtást irányító testületet, elnökséget (igazgatótanácsot) választott, melyet rendszeresen be is számoltatott. A munkástanácsnak a pártállamtól örökölt bürokratizálódásra való hajlama mellett fontos megjegyezni, hogy kvázi direktóriumként működve önmagában egyesítette a döntéshozatalt, a végrehajtást és az ellenőrzést is. A munkástanácsok az üzemvitel gazdasági kérdéseivel, a rendkívüli helyzet keretei között a bérek felzárkóztatásával és szociális alapú juttatások kiutalásával, valamint a belső szervezeti rend racionalizálásával foglalkoztak. Különböző akut problémák megoldására pedig rendkívüli megbízottakat nevezett ki, testületeket állított fel. Ilyen tipikus terület volt a fővárosban a romeltakarítás, a vidékről érkező élelmiszer-szállítmányok „logisztikai" hátterének biztosítása és a cél-

közönséghez juttatása, illetve az üzemen belüli fegyveres erő megszervezése, tevékenységének kontrollja.

Kihívást jelentett a munkástanácsok számára, hogy a „hivatalosan" beszüntetett formális párttevékenység nem jelentette azt, hogy a pártmunka is megszűnt volna, pusztán „illegális" keretek között folytatódott. Leginkább ennek a lehetséges „aknamunkának" a megelőzésével magyarázható az, hogy a munkástanácsok elrendelték bizonyos exponált pártfunkcionáriusok belépési tilalmát az üzembe. Egyes közutálatnak örvendő, „zsarnokoskodó", „hajcsár módjára" viselkedő osztályvezetőket, termelésirányítókat a tömegnyomás hatására valóban eltávolítottak. Az igazságtételi igény kielégítését szolgálta, hogy a munkástanács ülésén először nyilvános színvallásra kényszerítették az illetőt múltbéli tetteivel kapcsolatban, majd pedig törekedtek méltányos elbánásra, konszenzusos megoldásra jutni vele. A két jellemző kimenetel egyike az volt, hogy a felelősségre vont személy önként hagyta el a gyárat és mondott fel[208] (majd gyakran állt be a karhatalom, a pártmunkások sorába), vagy pedig – főként a függetlenített pártfunkcionáriusok esetében – végzettségüknek megfelelő termelő munkakörbe állították be őket, a beosztásuknak megfelelő fizetéssel. E forgatókönyv szerint távozott a Chinoin igazgatója, Darvas József is. Október 31-i meghallgatásán a felsőbb utasítások kényszerítő erejével érvelt, elhatárolta magát a gyár egyes vezetőinek személyi sérelmeket okozó visszaéléseitől, magát a *„kommunisták katonájának"* nevezte, és pártszerűséggel magyarázta esetlegesen félreérthető tetteit is. Ezért egy nappal később, mivel a munkástanács és elnöksége úgy határozott, hogy a pártvonalat követő igazgatóval szemben *„nekünk olyan ember kell, aki azt csinálja, amit a nép akar"*, kikényszerítették a lemondását. E megoldásokat, kimeneteleket sorolta a politikai rendőrség és később a pártállami történetírás is a „kommunistaüldözés" kategóriájába. A gyakorlat tömegesen azt az elvi kiindulópontot igazolta vissza, hogy a munkástanács *„elítél minden személyes számonkérést vagy önbíráskodást,* [...] *mely forradalmunkat bosszúállással, oktalan fajgyűlölettel és veszélyes jobboldali elhajlással be akarja szennyezni."*[209]

Általánosságban elmondható, hogy a munkástanács működése magán viselte a *részvételi (deliberatív) demokrácia* ideáltipikus jegyeit. A testületeket értékracionális, közérdek- és konszenzusorientált döntéshozatal jellemezte, aminek során a feladatok megosztása kompetenciaalapon, a kollektív cselekvőképesség növelésének célja szerint alakult. A tagság erős kontrollt gyakorolt a vezetőség felett, a döntések végrehajtásába és ellenőrzésébe maga is bevonódott, magas részvételi szint volt jellemző.[210] Voltak azonban olyan munkástanácsi vezetők is, akik nem a bizonytalan, gyorsan változó környezet nyomására, sorvezető nélkül sodródva az eseményekkel cselekedtek, hanem a forradalom alatti átmeneti állapotban esélyt láttak arra, hogy saját, több éven át kiérlelt reformkoncepciójukat átültethessék a gyakorlatba. Erre nyújt kiváló példát a Klement Gottwald Villamossági Gyár, ahol a munkástanács lelke a közel fél éven át elnöklő Sz. Nagy Sándor[211] volt. Az újraválasztás nélkül 1957 márciusáig működő munkástanács elnökévé távollétében választották Karsai Tibor helyett, aki titkári feladatokat látott el, majd a KMT sajtócsoportjában folytatott munka után a kádári állambiztonság „Kerekes Győző" néven beszervezte. Hálózati személyként az 1956. októberi napokról írt szubjektív visszatekintése is kiemeli Sz. Nagy „tekintélyelvű" vezetési stílusát, beszédhelyzeténél fogva nyilvánvalóan rosszalló hangnemben, terhelően minősítve az „erős vezető" image-ét. Karsai szerint Sz. Nagy inkább vállalatvezetőként viselkedett, a bevett munkástanácsi gyakorlattól eltérően pedig *„egyre személyelvűbben akart irányítani elnökség nélkül"*, egy személyben kisajátította a munkástanácsot, és nem osztotta fel a feladatköröket. A célok elérése érdekében mutatott pragmatizmusát és a SZOT-tól a pártig terjedő együttműködési hajlandóságát, az ügyek mentén történő együttműködést pedig „kétkulacsosságnak" minősítette.[212] Mivel alig maradt fenn irat a munkástanács döntéseiről és működéséről, nehéz megítélni az Sz. Nagy „zsarnokoskodásával" kapcsolatos állításokat, ugyanakkor jelzésértékű, hogy a testületi döntésekre épülő, munkástanácsi gyakorlat helyett előfordult október napjaiban kifejezetten *személycentrikus döntéshozatal* is. Ezt erősítette az előélete is: 1945–1948 között az SZDP járási titkára volt Hajdú-Bihar megyében. 1949-ben friss diplomásként a Fővárosi Államügyészség politikai csoportjánál dolgozott, majd 1951–1953 között már pécsi főügyészként tevékenykedett. Lemondása után Komlón, majd az Építésügyi Minisztériumban jogtanácsos, ahonnan fegyelmivel eltávolították. Mire a Ganz Villamossági Gyár esztergályosa, majd munkástanács-elnöke lett a forradalom alatt, addigra már ismert volt előtte az ötvenes évekbeli átpolitizált államvezetési gyakorlat, amelynek része, működtetője is volt; valamint az a hatalmi centrumhoz közeli informális kör, amelynek a politikáról alkotott realista eszménye a hatalmi érdekek által motivált politikai cselekvés volt.[213] Személyes ismeretség fűzte olyan első vonalbeli politikusokhoz, mint Csergő János, Vas Zoltán, Gáspár Sándor, Köböl József. A Petőfi Kör munkájában

részt vállalva igyekezett összeköttetést keresni ezekkel a tényezőkkel a részvényprogram támogatása érdekében, sikertelenül. E vállalkozásában emlékei szerint egykori recski rabok is támogatták, valamint a cserkészmozgalomhoz és a debreceni református szellemi miliőhöz tartozó Karácsony Sándor körébe tartozó számos tanítvány is. A határozott, erőskezű vezető képét igazolja az a – forrásokkal alátámasztható – tény, hogy a gyári fegyveres erőkkel kapcsolatban elnöki utasítások formájában, valóban egy személyben rendelkezett. Elnöki utasításban rendelkezett a ki- és beléptetés szabályairól, ennek folyamán pedig mintegy húsz főt saját biztonságuk érdekében kitiltottak a gyár területéről (DISZ–titkárokat, személyzeti osztályvezetőt, üzemi bizottsági tagokat).[214]

Mennyiben igazolják vissza ezeket a magasztos elveket az üzemi történések, történtek-e lépések eme új szisztéma irányába? A fennmaradt iratok szerint a Klement Gottwald Villamossági Gyár munkástanácsának működése szinte semmiben sem különbözött a többitől, azaz tevékenységük fókuszában a lakáskérdés, a szociális juttatások, élelmiszersegélyek, a harcokban részt vett dolgozók amnesztiája és a függetlenített pártfunkcionáriusok felfüggesztése, majd ügyeik kivizsgálásának szükségessége állt.[215] A fent leírtak leginkább a politikai cselekvést motiváló erőként, morális alapként jelentkeztek és hatottak.

Sz. Nagy esete rámutat arra a kevéssé tárgyalt jelenségre is, hogy a forradalom építőköveiként nem pusztán a „hivatalos" politika partvonalán túlról belépők jelenhettek meg, hanem a forradalom alternatív elitjébe be lehetett kerülni az MDP káderállományával való érintkezések folyamán kiformálódó szocializációval is. A „magas" politika ismerete, az ott szerzett gyakorlati tapasztalat a hatalmi praxis terén könnyedén felhasználható volt a pártállam szétesésének az időszakában annak megerősítése és kármentése helyett egy alternatív üzemvezetési és lokális képviseleti rendszer felépítése érdekében.

A tevékenység irányai – üzemszervezeti átalakítások

A munkástanács megjelenése a vállalat életében döntő mértékben szabhatta át az üzemi háromszög által irányított gazdasági termelőegységek mindennapjait. Az „üzemi háromszög" egyes komponensei, akár együttműködni próbáltak a neofita gyárvezetéssel, akár ellenálltak neki, ugyanazzal a kimenetellel jártak: megbuktak.[216] A pártirányítású szervek lassú felszívódása

mellett az igazgató szerepét eltérően oldották meg, annak helyi megítélésétől függően. A Chinoin Vegyészeti Gyárban nem neveztek ki a lemondott igazgató helyett újat, jogköreit a munkástanács gyakorolta, mint legfőbb üzemi döntéshozó szerv. A munkástanács elnökének személyét hetente rotálták, hogy egyetlen vezető se törekedhessen túlzott egyéni hatalomra és arra, hogy saját képére szabja a testület tevékenységét.[217] Jellemző volt az megoldás is, hogy az igazgatót ugyan posztján hagyták, viszont légüres térbe helyezték, minimálisra redukálva az intézkedési lehetőségeit. A Győri Vagongyárban az igazgató és az alá rendelt adminisztratív osztályok irányítását a munkástanács elnöksége (más néven igazgatótanácsa) végezte.[218]

A békeidőbeli üzemi hierarchia normál működését megkerülve a munkástanács kijelölt összekötői működtek együtt bizonyos intézkedések sikerre vitele érdekében (pl. bérkifizetés) a gyár illetékes osztályának helyben maradt adminisztratív dolgozójával. A munkástanács számos olyan kérdésben is döntött, amely eredendően az igazgató (pl. elbocsátás, kinevezés) vagy felsőbb irányító szervek jog- és hatáskörébe (pl. tervteljesítés ütemezése, strukturális átszervezés) tartozott volna. Egy 1957-ben keletkezett, a KGM iparigazgatóságai alá tartozó vállalatokat nem teljes körűen felmérő KGM-feljegyzés 68 igazgatóról tett említést, akiket a munkástanács bocsátott el. Változatos indokok alapján 40 személy esetében az igazgatóság egyetértett a munkástanács döntésével, a legkirívóbb példa a vaskohászat területe, ahol minden igazgató leváltását jóváhagyták. Mindez azt is jelzi, hogy a munkástanács a döntésével megelőlegezett, életbe léptetett a minisztériumi apparátuson, és az iparigazgatóságon belül érlelődő személyi döntést, melyet azután *post festa* megerősített a kinevezési jogkör gyakorlója is. Az elmozdítás az igazgató korábbi, erre irányuló személyes kérésének megerősítését is jelenthette, amire kiváló alkalmat adott a forradalom, amikor az üzemi akarat is ráerősített a váltásra. Ahol viszont vétót emelt az igazgatóság, ott általában, ha szubjektív ellenérzések nem jelentkeztek a korábbi elbocsátottnál, visszahelyezték az illetőt korábbi vezető munkakörébe, semmibe véve ezzel a munkástanács korábbi döntését. Emellett sokféle kimenetele lehetett még a forradalom által megszüntetett karrier végének: áthelyezés más üzembe és vezető munkakörbe, miniszteri biztossá történő kinevezés, nyugdíjazás, külföldre távozás, pártvonalra áthelyezés (főként a külügy és a munkásőrség szervezése). A *„magatartásbeli hibák"*, a szakmai felkészületlenség felső szintű elismerése mellett arra is volt példa, hogy az érintett igazgatók is elismerték saját alkalmatlanságukat. Így

tett Zombori János, akit kőműveskent neveztek ki a Szegedi Kéziszerszámgyár igazgatójának, viszont a feladat képességeihez mért nagysága miatt pártvonalra került át. Az Alumíniumöntöde gyár igazgatójának, Katona Jánosnak túl komoly feladat volt az igazgatói feladatok ellátása, ezért áthelyezték az Ipari Láncgyár személyzeti osztályára. Nagy Zoltánt, a Veszprémi Fémfeldolgozó Vállalat igazgatóját a minisztérium teljes mellőzésével a várost megszálló szovjet csapatok helyezték vissza pozíciójába.[219]

A személyzeti osztályok megszüntetésével az ott őrzött iratanyag sorsa is kérdésessé vált. Ahol nem szerették volna, hogy a káderanyag ismerete személyes konfliktusokhoz, bosszúhoz vezessen, ott a békesség kedvéért inkább elégették ezeket az iratokat, de ritkább esetben arra is volt példa, hogy a munkástanács titkárának hatáskörébe utalták a betekintés lehetőségét.

A munkástanács mint politikai testület

A politikai szerepvállalás gondolati alapjai – önszerveződés, szolidaritás, demokrácia

1956 társadalmi cselekvőiben – a generációs kontinuitás és az elsődleges szocializációs élmények okán is – ott munkáltak mindazok a szellemi hatások és politikai attitűdök, amelyeknek gyökerei és formavilága a két háború közötti virágzó szellemi és civilközösségi életben (a vallási közösségektől a szociáldemokrata munkáskultúráig) kereshetők, s amelyeket „legyalult" 1945-öt követően a többpárti, majd egypárti totalitarizmus.[220] A Horthy-korszak társadalmi-gazdasági berendezkedését bíráló erők között nem a probléma forrásvidékét illetően zajlott a döntő jelentőségű vita, sokkal inkább a megoldás útja és a radikalizmus mértéke volt a polarizáció oka. A szociális kérdés, a „társadalmi reform" ügye, ha úgy tetszik, átmetszette a hagyományos politikai-társadalmi törésvonalakat, megkerülhetetlen viszonyulási pontnak számított, és olyan politikai szereplőket, társadalmi gondolkodókat hozhatott közös nevezőre, amelyek és akik más kérdésben homlokegyenest szemben álló nézeteket vallottak.

1956 a század képzeletbeli felezővonalán helyezkedik el, ez a metszéspont-jelleg szimbolikus értelemben azzal is jár, hogy összesűrűsödik benne mindaz a történelmi tapasztalat, amit a térség a polgári átalakulásának kezdete óta felhalmozott és kitermelt. Egyben felvetett olyan problémákat is, amelyekre megnyugtató választ, modellértékű megoldásokat jobbára csak a század második fele szolgáltatott, vagy hagyott kibontakozni. Másképp fogalmazva: 1956-ban „visszatért a történelem", ami azt jelentette, hogy – ha csak a politikai tervezés szintjén is, de – az egyszólamúvá parancsolt, sémaszerű totalitárius gondolkodás éveiben hatalmi szóval szalonképtelennek minősített 1945 előtti történelmi élményanyag, a struktúrák és tapasztalatuk, gondolkodástörténeti hozadékuk, s a felszámolt munkásmozgalom „kulturális emlékezete" képezte a jövőre vonatkozó víziók merítési bázisát, hidat alkotva a történelmi korok között.

Az ipari munkásság szociális helyzetének javításával nem kizárólag a forradalmi, vagy mérsékelt szocialista eszmeáramlatok foglalkoztak, maga a szociális kérdés a politikai közbeszéd napirendjén szerepelt évtizedeken át. Erre ma jobbára azért borul a feledés homálya, mert a munkásmozgalom kommunisták általi kisajátításához 1945 után először el kellett távolítani mindazon vetélytársként számba vehető politikai alternatíva képviselőit,[221] akik visszamenőleg igazolni tudták a munkásság eszmei sokszínűségét és a kommunisták parciális szerepét. A munkásmozgalom történeti tablójáról le kellett „radírozni", politikailag stigmatizálni kellett *a szociáldemokrata, a keresztényszocialista-korporatív, a szindikalista* politikai és érdekképviseleti hagyományokat, mindez azonban nem pusztán a verbalitás szintjén zajlott: jogi és politikai eszközökkel történt meg a munkásmozgalmi hagyományok szelekciója, amelyeket a közgondolkodás – tudáshiány okán – hajlamos szinte kizárólag a szociáldemokratákkal azonosítani. A Demokrata Néppárt egyik 1944-es alapítója, Varga László Egyesült Államokbeli emigrációjában írt emlékezéseiben a fővárosi keresztény munkásifjak eszmeiségét az alábbiakban foglalta össze: *„olyan országban akarunk élni, amelyben a tekintély alapja az ember munkája és a közért végzett áldozatkészsége, nem pedig az öröklött vagy pénzért vásárolt cím".*[222] A kereszténységszocialista-kereszténydemokrata gondolatkörnek mindig is központi eleme volt a szociális állam, a vertikálisan tagolt társadalom, a pártok versengésének kiküszöbölése, a foglalkozási struktúra politikai jelleggel való felruházása, a munkavállaló-munkáltató viszonyának a vállalat irányítására való kiterjesztése.[223] A baloldali gondolatkör sokszínű volt, még ha számos képviselőjéről nem tudunk is, elsősorban azért, mert helyi vagy országos *politikusként* nem vétette észre magát.

Éppen ezért szükségesnek tartjuk néhány méltatlanul feledésbe merült szerző nézeteinek vázlatos áttekintését, különösen azokéit emeljük ki, akiknek

a gondolatai nagyfokú hasonlóságot mutatnak egyes ötvenhatos elképzelésekkel, és akik esetében tovább élő motívumot azonosíthatunk egyes későbbi követelésekkel. Itt főképp a pápai enciklikákból táplálkozó szociális kereszténységre és a korporatív (hivatásrendi) gondolkodásra térünk ki.

XIII. Leó pápa 1891-ben kiadott, *Rerum novarum* kezdetű enciklikája az osztályharc marxi doktrínájával szembehelyezkedve amellett foglalt állást, hogy a munkaadó és a munkavállaló között szoros egymásrautaltság áll fenn, s *a tőke- és a munkaerő-tulajdonos sem abszolutizálhatja saját szerepét.* Céljuk – a gazdálkodás sikerre vitele – azonos, ám a munkavállalóval kapcsolatban a vesztesség és kizsákmányoltság érzetének elkerülése érdekében fontos a méltányos részesedés elvének érvényesítése a bérezésben, s emellett segíteni kell a munkavállaló vagyonszerzését és a tulajdonosi léthez szükséges képességeinek kibontakoztatását. A pápa e gazdaságetikai elveket abból a megfontolásból nyilvánította ki, hogy a közjó nem sérülhet, és a kapitalizmusban benne rejlő aránytalan vagyoni különbségek kialakulása megelőzhető; azaz a javak felosztása nem történhet meg úgy, hogy a részesedésből ki legyenek zárva néposztályok: optimális és méltányos megosztásra kell törekedni. A pápa a világi állam számára kötelező feladatként írta elő a kiszolgáltatott munkásság védelmét, továbbá pártfogolta a gazdasági önsegélyezést, a valláserkölcsi alapú keresztény szakszervezkedést is.[224]

A *Rerum novarum* tanítását vitte tovább és aktualizálta XI. Piusz pápa, aki 1931-ben kibocsátott, *Quadragesimo anno* kezdetű enciklikájával lényegében egy újszerű társadalmi berendezkedés általános morális alapelveit és szerkezeti kereteit fektette le. E körlevél fontos iránymutatásként szolgált a gazdasági világválság utáni útkeresésben és a diktatórikus eszmék, rezsimek felemelkedésének korában. Az enciklika központi mondanivalója az volt, hogy a fasiszta korporatív, a náci és bolsevik totalitárius állam- és társadalmi berendezkedés helyett, a horizontális osztályszerkezeten túllépve újfajta, a társadalmi békét és érdekkiegyenlítést garantáló hivatásrendi berendezkedésre kell áttérni. Az általa javasolt rendben a munkaadók és munkavállalók munkapiaci helyzetükkel szemben foglalkozásuk szerint szerveződnének önkormányzó testületekbe, melyeket a közös hivatás tudata és a közjó iránti felelősségérzet tartana össze. Az „új szociális rendben" az egyre kiterjedtebb állami szerepvállalás megszűnne, s ezek az autonóm módon szerveződő önkormányzó közösségek vennék át – a szubszidiaritás elvének megfelelően – az egyes feladatok ellátását. Az állam tevékenysége lényegében e rend védelmére, egyfajta partneri szerepre szűkülne. XI. Piusz a gazdasági liberalizmus által képviselt és a 19. század második felében a nyugati világban kiteljesedő szabad versenyt éppúgy ellenezte, mint a magántulajdon felszámolását és a gazdaságirányítás központosítását célul kitűző irányzatokat.[225]

Prohászka Ottokár püspök a „szabadság, egyenlőség, testvériség" felvilágosodásban gyökerező programja helyett olyan civilizációs programot ajánlott, melynek hívó szavai a „szabadság, egészség, vagyonosság".[226] Prohászka már ekkor felismerte azt a problémát, hogy noha a 19. század polgári forradalmainak eredményeképpen kiterjesztették a népjogokat a társadalom széles rétegeire, ezzel a folyamattal nem járt párhuzamosan az anyagilag független és szabad egzisztenciák megteremtődése, amit orvosolni kell – ezt jelölte meg generációja és a katolikus reformgondolkodás egyik fő feladatának. A köztulajdon marxi felfogása keresztény szempontból – és mint a történelem később igazolta, gazdaságilag sem – járható út, ugyanis *„a tulajdonjog megsemmisítése a szabadság sérelme nélkül nem képzelhető el".* Ehelyett állami hitelből szakszövetkezetek létesítését indítványozta, amelyekben a munkások résztulajdonosként betekintést nyerhetnének a vezetés komplex feladataiba, s résztulajdonosként növekedhetne bennük a termelőmunka iránti átfogó felelősségérzet. Az ipari munkahelyekre vonatkozóan pedig az állami szabályozás (meghatározott munkaidő, munkakörülmények) kiterjesztését szorgalmazta.[227]

A két világháború közötti hazai szellemtörténet egyik meghatározó katolikus jog- és társadalomtudósa, újságíró-lapszerkesztője és szociálpolitikusa volt Mihelics Vid (1899–1968). A közösség individualista és kollektivista megközelítése helyett annak organikus felfogásából indult ki. Eszerint minden társadalmi réteg betölt egy különleges funkciót, amely kizárólag a sajátja. Az állam feladata pedig nem más, mint a különféle érdek- és értékorientációval rendelkező társadalmi csoportok „kiegyenlítése", harmóniába hozatala és békés egymásmellettiségük kimunkálása. Az osztályharccal és osztálytudattal szembeállította a hivatási gondolatot, ami egyfajta közösségtudatot és szolidaritást jelent és teremt a közel azonos munkát végző egyének között, s ezáltal képes homogenizálni különbségeiket. Mihelics meglátása szerint a tőke–munka szerinti tagoltság felülírható a foglalkozás szerinti intézményes tömörüléssel, a tőke- és a munkaerő-birtokosok egymás mellé rendelésével. Ezért is támogatta a szindikalista szervezkedést, hiszen egy gazdasági ágazat szindikátusában egy testületben, azonos jogkörökkel vannak jelen a tulajdonosok és a dolgozói érdekképviselők is. Szükségesnek tartotta szakmai

érdekközösségek megalakítását, melyeket a társadalom organikus jellegéből fakadó „természetes társulásoknak" tartott, továbbá szorgalmazta, hogy meg kell állapítani a munkanemek rangsorát, azaz az egyes foglalkozási kategóriáknak a közösség szolgálatában betöltött helyi értékét is. Olyan társadalmi berendezkedést tartott elérendőnek, amelyben adott a mobilitás lehetősége, azaz a munkások anyagi erejük és humántőkéjük gyarapodásával „tőkésekké", részvényvásárlások révén gyáruk tulajdonosaivá is válhatnak. A szakszervezet feladatát és szerepét abban jelölte meg, hogy erkölcsileg nevelje a tagságot, és terjessze a gazdasági szakképzéssel összefüggő ismereteket. A népképviseleti törvényhozással kapcsolatban megfogalmazta a laikus küldöttek hozzáértésére vonatkozó szkeptikus véleményét; szerinte a kulcsfontosságú gazdasági-társadalompolitikai kérdésekben egy önálló kamarának kellene törvényeket hoznia.[228]

A marxizmusnak létezett egy nagyon sajátos, a hazai viszonyokhoz szabott interpretációja is, amelyet Weisshaus Aladár a „szocialista népmozgalom" kifejezéssel illetett. Ideológiáját tekintve elfogadta a társadalom leírásának analitikus kereteként a marxizmus antikapitalista alapállását; mégsem helyezkedett szembe ugyanakkor a nemzeti gondolattal, elvetette az osztályharcot és elutasította a bolsevik típusú pártszervezési- és vezetési gyakorlatot is, melyet öncélúsága, kiüresedése, diktatórikus volta és a valódi munkástömegekkel való kapcsolatvesztése miatt ítélt el.[229]

Miképp a szociális kérdésre adott válasz, úgy a szocializmushoz fűződő 1950-es évekbeli viszony is sokféle lehetett. Meghatározta az egyén politikai szocializációja, műveltsége és a szovjet típusú rendszer uralmi gyakorlatával kapcsolatos tapasztalata. A szocializmus így amellett, hogy az élet valamennyi kérdésére komplex és kész válaszokkal rendelkező, *normatív elmélet* volt, a mindennapi életet meghatározó *keret- és normarendszert* is jelentett.[230] Napjainkban ez magyarázatra szorul. Hiszen – a kontextusfüggő megközelítés szükségességét érvényesítve – az 1989-es szovjet birodalmi összeomlás fényében, azaz *az ismert végeredmény után* nehezen megérthető a szocializmushoz való viszonyulás ötvenes évekbeli *realitása.* A társadalom tagjai ugyanis e „nagyívű társadalommérnöki kísérlet" *kezdő lépései* után még reálisan hihettek a közállapotok jobbra fordulásában – a várakozási horizont jelen tudásunkhoz képest máshol húzódott. E „viszony" meghatározásának nehézségét nagyon érzékletesen fejezi ki az alábbi levélrészlet: *„Magyarországon olyan változások történtek az elmúlt tíz esztendőben – amit Ti külföldön töltöttetek –,*

amelyet nem lehet figyelmen kívül hagyni, melyeket nem lehet csak egyszerűen visszacsinálni. Átalakult a politikai és gazdasági változásokkal párhuzamosan – az emberek gondolkozása és felfogása is. Azt lehet mondani, hogy egy kicsit mindenki szocialista lett. A magyarországi rendszert a nép 97–98%-a gyűlöli. De a rendszer egyes – jó vagy kevésbé jó intézményeit, módszereit a nép magáévá tette és ezeket nem kívánja megváltoztatni" – írta egy veszprémi ügyvéd 1957-ben az emigrációban élő Pfeiffer Zoltánnak.[231] A szovjet típusú rendszer kiépülése során akarva-akaratlanul beteljesített számos, korábban széles konszenzus által övezett társadalompolitikai elképzelést, azonban természeténél fogva jóval túl is ment a társadalmi értékrend által akceptált határon, továbbá mindazon, ami a hazai hagyományokból következhetett volna az autonóm állami lét fennmaradása esetén. Így ötvenhatban a megváltozott politikai kontextus adta kereteken belül – miképp arra a levélrészlet is utalt – *megnyílt a revízió lehetősége*, amikor is értő mérlegeléssel a politikai tervezés szintjén ki lehetett dolgozni egy olyan, kifejezetten jóléti fókuszú szocializmusmodellt, amely egyszerre képes megfelelni egy többes követelményrendszernek: helyben hagy és kijavít igazságosnak és működőképesnek tartott, de rosszul megvalósított és alkalmazott gyakorlatokat, még ha az elvetett Rákosi-korszak időszakával álltak is összefüggésben, a megújulás forrásaképp felhasználva ehhez a szociális gondolkodás által addigra felhalmozott tapasztalatokat. A gazdaságpolitikai problémák a modern ipari társadalmak viszonyai között tértől és időtől függetlenül, az alapberendezkedés konfliktusorientált természetéből fakadóan ütik fel a fejüket, s szembesül velük a politika, e tekintetben tehát *a probléma felmerülése nem függ a politikai rendszer jellegétől.* A felmerült problémákra adott válaszok, megoldások viszont jóval többet elmondanak a politikai rendszer jellegéről, elmélet és praxis viszonyáról, a politikával kapcsolatos gondolati előfeltevésekről.

Tekintettel arra, hogy a forradalom egy átalakulófélben lévő társadalmat ért, a munkásság – mint már jeleztük – számszakilag és belső összetételét tekintve is felhígult. A személyi anyagok döntő többsége viszont épp a forradalom alatt semmisült meg, így hiányzik egy olyan mély statisztikai mintavétel forrásbázisa, amelyen keresztül nyomon lehetne követni azt a szocializációs folyamatot, amelyen az egyes munkástanácstagok végigmentek addigi életük során, ezt csak elvétve, eseti jelleggel lehet megtenni. Így nehéz kimutatni, hogy az imént részletezett eszmeirányzatok milyen személyi összetételben jelentkez(het)tek egy-egy munkástanácson belül, hatottak-e egyáltalán.

▲ A Komlói Szénbányászati Tröszt alkalmazottai a kultúrotthonban (1953) (Fortepan / Hegybíró család)

Ötvenhatban sokféle kulturális és szocializációs háttérrel rendelkező ember jelenhetett meg éppen aktuális foglalkozásánál fogva üzemi munkástanács-tagként, reprezentálva a társadalomnak azt a sokszínűségét, amit a politikai diktatúra homogenizálni kívánt. A kulcsfontosságú identitásképző elem *a foglalkozás* volt, a szerzett identitás pedig „szituációhoz kötött", ami azt jelenti, hogy a munkások *„olyan társadalmi helyzetben voltak, hogy gyári munkásként reprezentálhatták magukat. Ez viszont nem jelentette azt, hogy máskor, más szituációban is a munkássághoz sorolta volna magát egy volt tisztviselő, egy osztályvezető vagy egy volt értelmiségi."*[232]

A teljesség igénye nélkül álljon itt néhány *atipikus példa* arra, hogy mely életutakból nem következett volna logikusan a munkásság soraiba kerülés és munkástanácstaggá válás, gyarapítva és színesítve ezzel az ötvenhatos munkásidentitást. A népi kollégistaként az antiináci ellenállásban is részt vett, református vallású kisgazda ifjúsági pártszervező, Abód László[233] teológiát és

bölcsészkart végzett, de megjárta a kultuszminisztériumot is tanügyigazgatási előadóként. Innen „zuhant" 1950 augusztusában a Szentendrei Cementipari Vállalathoz, ahol üzemgazdasági feladatokkal foglalkozott. 1956-ban a fővárosi III. kerületi 2. számú Épületelemgyár igazgatójaként különösen a második szovjet intervenció után aktivizálta magát a munkástanácsok közötti kerületi kapcsolatok kiépítése terén, próbálta előmozdítani a Nagy Imre-féle népfrontos átalakulást. 1956 novemberében a KMT sajtócsoportjának tagjaként a szervezet tájékoztatóinak megfogalmazásában segédkezett, Tamási Áron *Gond és hitvallás* című cikkét személyesen vitte be saját üzemébe.[234] A Magyar Optikai Művekben Takács Gáspár – jezsuita múlttal, tehát egyértelmű katolikus világnézeti háttérrel – vasesztergályosként vált munkástanácstaggá, a Kőbányai Gyógyszergyár munkástanácstitkári feladatait pedig egy népellenes bűncselekmények miatt jogerősen elítélt volt főszolgabíró, a két háború közötti hivatalnoki (tisztviselői) középosztályhoz tartozó Kermniczky Vilmos látta el.[235] Az aradi születésű Kerekes Imre a KMT telefonügyeleteseként a két világháború között szövőmesteri végzettsége ellenére színészként, segédrendezőként és tánctanárként állt alkalmazásban, 1945–1947 közötti kommunista párttagsága után pedig könyvkiadói ügynök lett.[236] A forradalom egy szövő háziipari szövetkezetben érte. Az állambiztonság feltételezései szerint a KMT felszámolása után ő maradt az egyedüli illegális szervezetépítő, aki Kéthly Annának és a bécsi baloldali emigránsoknak igyekezett üzemi röpcédulákat kijuttatni azért, hogy ők az ENSZ előtt írásos bizonyítékokkal igazolhassák a magyar munkásság Kádár-kormánnyal szembeni beállítottságát.[237] A Debreceni Gördülőcsapágygyár munkástanács-elnökségének tagja lett Eger 1945-ös szovjet megszállása utáni, volt rendőrparancsnoka, a jogi végzettségű dr. Kerecsen Lajos, színesítve ezzel a szinte csak vasesztergályosokból és lakatosokból álló testületet. A fúrógépgyári munkástanács elnökségében különösen magas volt az „ellenséges" csoportokhoz sorolt személyek száma: beválasztották Hirsch László volt jegyzőt, Szeifert László nyomdavezetőt, Guba Ferenc gépállomás-igazgatót.[238]

Az ötvenhatos munkásság és a két háború közötti döntően szociáldemokrata hagyományokat őrző „munkásdinasztiákkal" való személyi vagy eszmei kontinuitás történetileg nem állja meg a helyét,[239] bár számos példával igazolható a szociáldemokraták forradalom alatti aktivizálódása. Salgótarjánban például a forradalmi szervezetépítésben a több rendszerváltást átélt, világháborúkat megjárt középkorú gyári munkások vitték a prímet, akik között

a szociáldemokráciára volt a legnagyobb fogékonyság.[240] A mátyásföldi Ikarus gyárban a két háború közötti szociáldemokrata kapcsolatháló, valamint a második világháború időszakát átélt válságmenedzserek aktivizálódtak.[241] Szintén nagy számban fordultak elő olyan szereplők, akik 1945 után szociáldemokrata párttagként az üzemi bizottságok, vagy a szakszervezet keretében szereztek érdekképviseleti-intézményvezetési tapasztalatokat, az 1948-as pártegyesülés után azonban a perifériára kerültek. A tradicionális munkásság lassú feloldódása mellett az ötvenes években a *szakmunkások* döntő része még a tradicionális munkásságból származott, akiknél nem minden esetben kizárólagos és egyértelmű a „baloldali" elkötelezettség, hanem erős volt a vallási kötődés is.[242] A belső összetételét tekintve felhígult alsómunkásságnál mutatható ki értelemszerűen a legkevésbé a kontinuitás, hiszen ez a maga nemében új társadalmi-foglalkozási csoport cserélődött a leginkább, ráadásul az üzemi miliőbe történő integráció sem ment könnyen. Az ő forradalom alatti cselekedeteiket a magukkal hozott sokféle szocializációs minta és a munkásmozgalom azon *normatív értékei* határozták meg, amelyeket sikerült ebből újdonsült munkáslétük kezdete óta elsajátítani.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a vállalt értékek tekintetében mérvadónak tekinthető az emigrációt választó egykori recski rab, Sztáray Zoltán közgazdász véleménye, aki a munkásság értékvilágát az önkormányzás, egyenlőség és szociális igazságosság gondolati „szentháromságában" jelölte meg.[243] A salgótarjáni acélgyári munkások különféle beszédhelyzetekben tett megnyilvánulásai alapján a legfontosabb értékek között a *szabadság, hazaszeretet, emberiesség, igazságosság, önkormányzatiság* gondolatait hangsúlyozták.[244] A párt irányába mutatott formális lojalitással párhuzamosan kialakult egy „acélgyári közösségi tudat", ami az *egymásrautaltság kényszerűségéből* táplálkozott.[245] Kovrig Béla úgy fogalmazott, hogy a századforduló óta *„sok munkás elméjében megfért a nacionalizmus és a patriotizmus közti köztes ideológiai valami a hivatalos szocialista pártprogram gyakorlati gazdasági követeléseivel"*.[246] A két háború közötti magyar munkások tudatában a szocializmus *elsősorban gazdasági követelései* a 19. századi értelemben vett nacionalizmussal kombinálódva jelentkeztek, így a munkások a lenini internacionalizmus helyett elkötelezettek voltak a nemzeti önazonosság iránt, ami mellett ugyanolyan fontosnak tartották a gazdasági stabilitás iránti igényt is.[247] Kovrig a felkelés „ideológiáját" egy konstruált ideológiai képletben, az úgynevezett *magyar szocialista népiségben* találta meg, ami történetileg *akkulturációs termékként* jelent

meg 1945 után, tulajdonképpen egy kényszerházasság eredményeként: az ötvenes években dinamikus egyensúly teremtődött a bolsevik importideológia és a gyári szocialista munkásság ethosza és értékvilága között.[248] A hivatalos ideológia megtanult és a társadalom felé közvetített verziója a felkelők tudatában annak „humanisztikus magjára" redukálódott le. Így a felkelők mentalitása *„megőrizte a marxizmusból mindazt, ami a nép hagyományos kultúrájában meglévő érték-normákkal nem ütközött frontálisan"*.[249] A forradalom alatti egyéni és közösségi cselekvésformákat absztrakt ideák, „izmusok" helyett egyfajta ösztönszerű igazságtudat is motiválhatta, amit Hamvas Béla *„sensus communis"*-nak nevez. Ez egy olyan kollektív tulajdonság, amelynek megnyilatkozása mindig *„közvetlen és ártatlan"*, az általa létrehozott népi *„uralom teljes és zavartalan,* mert [...] *a nép ösztönszerű igazságtudatán nyugszik"*.[250]

Programszerű elgondolások – politikai víziók

A forradalom, az önkormányzati típusú szerveken belül is a munkástanácsok politikai programjának és alapállásának jellemzése során több tényezőt is számításba kell venni.

A forradalomnak olyan értelemben nem volt reformkora és olyan, világos pályát kijelölő, politikai program megalkotását lehetővé tevő előkészítő fázisa, mint az 1848-as április törvényekben kicsúcsosodó politikai forradalomnak. 1956-ban az időszakvenciák összecsúsztak, azaz a *politikai tervezés* szimultán zajlott a *politikai cselekvéssel*, ráadásul egymást is kölcsönösen formálva. A munkásvezetők többsége híján volt a gyakorlati természetű *politikai tudásnak*,[251] vagy csak felületesen birtokolta, ami az idő előrehaladtával egyre inkább kiütközött, és kettős következménnyel járt. Egyrészt mintakövető magatartást szült: a munkástanács mint rétegképviseleti szerv átvette és saját képére formálta a lokálisan mintaadónak tartott forradalmi szerv vagy nagyobb gyár követeléseit, másrészt felbátorította az értelmiséget a vezető szerep átvételére és a munkásság irányítható tömegként történő kezelésére, ami – különösen november 4. után – komoly konfliktusokat okozott. A politika konfliktusos világában való járatlanság persze annak a következménye volt, hogy a diktatúra zárt politikai piacán az MDP komfortzónáján kívül eső politikai cselekvésformák elsajátítására, a „beletanulás" folyamatára nem nyílt érdemi lehetőség. Az, hogy a többnyire helyzetszülte, a múltban kivívott tekintély vagy közbiza-

lom alapján „felkent" közszereplőket nem tekinthetjük profi politikusoknak, még nem jelenti azt, hogy időnként a politikai amatőrizmus jegyeit is magán viselő programtöredékek, jegyzőkönyvileg rögzített, együgyűnek tűnő, „konyhanyelvi" megszólalások, tárgyalásokon felvett álláspontok ne körvonalaztak volna valós, politikai programként értelmezhető szándékokat, kvázi ne tudták volna azt, hogy mit is akarnak valójában.

A politikai program eklektikus jellegét kétségtelenül fokozta az is, hogy nem volt egy integráló politikai személyiség és csoportosulás, amely kompetens módon irányt tudott volna szabni az önszerveződő forradalomnak, az egységes forradalomkép a bázisszintű történések (itt: mikro-politikatörténetek) szinergiájából áll össze. Ebből azonban nem az következik, hogy a munkástanácsok pusztán a szétesőfélben lévő párthatalom megnyilatkozásaira reagáló, más típusú forradalmi önszerveződések követeléseit és működését másoló, passzív szerepet töltöttek volna be. Éppen ellenkezőleg: a sztrájk mint politikai fegyver és a közellátásban betöltött szerepük miatt a politikai diskurzustér és a hatalmi harc aktív formálói voltak, állásfoglalásuk és tömegerejük léptékadó és viszonyulási kényszert jelentő volt.

A követelésekből világosan kitűnik, hogy politikai értelemben 1945 abszolút nullpont volt. Ehhez hozzájárult, hogy nem volt egy olyan „tiszta múlt", amelynek az ideálképéhez lehetett volna nyúlni és automatikusan másolni, ugyanis – mint a programpontokból kitűnik – *együttesen volt jelen kétfajta kiábrándulásélmény*. Az egyik a Horthy-rendszer „kapitalizmusának" megismert-megtapasztalt formájára vonatkozott, a másik pedig az 1945 után kiteljesedő szovjet típusú rendszert jelentette. A két háború közötti korszakban a vagyon- és jövedelemmegoszlás terén óriási egyenlőtlenségek voltak, amelyeket joggal éltek meg igazságtalanságként a hátrányban lévők: a korabeli statisztikák szerint a lakosság 80 százaléka osztozott a megtermelt összjövedelemnek kevesebb mint a felén (44%).[252] Az ipari munkásság munkanélküliségi rátája a harmincas-negyvenes években 10 és 25 százalék között (!) ingadozott, a munkásság, kisbirtokos parasztság és kisiparosság bevételeinek ötödét elvonták; ráadásul az ipari és mezőgazdasági napszámosok, cselédek jövedelme a nemzetgazdasági átlag felét sem érte el.[253] Bár kiépültek a korszerű állami szociális és biztosítási intézményrendszer alapjai, a jóléti kiadások nagyságrendje sem maradt el a korabeli európai átlagtól, mégis szűk kört érintettek: a főbb célcsoportot a közalkalmazottak, az ipari és kereskedelmi dolgozók alkották, a legkevésbé lefedett nagycsoport pedig az agrárium több mint négymillió

fős rétege, összességében a társadalom harmada volt.[254] A korszak jellemzésére használt ellenfogalmak, úgy mint a „kapitalista-földesúri reakció", „papi rendszer" stb. olyan érzelmi-etikai előítéletektől terhelt kifejezések voltak, amelyek – a múlthoz fűződő viszony vizsgálata során – funkciójuknál fogva nem alkalmas analitikus kategóriák egy rendszer jellemzésére. Sokkal inkább olyan „ideológiai fürkósbotként" használható fogalmak, amelyekbe mindenki belevetíthette a múltból neki ellenszenves jelentéstartalmakat. A Horthy-korszak negatív politikai minősítése azonban nem jelentette azt, hogy minden kidobásra ítéltetett: követendő hagyományt és politikailag mozgósítható intellektuális talapzatot jelentett a *rendszerviszonyok kritikai narratívája*, a népi gondolattól az agrárius hagyományon át a munkásmozgalomig bezárólag.

Szelektív viszony mutatható ki az 1944–1949 közötti időszakkal is. A koalíciós pártok „népi demokrácia"-narratívájának[255] közös eleme volt, hogy a demokratikus politikai berendezkedést összekötötték a tulajdonszerkezet, a gazdasági-társadalmi viszonyrendszer radikális megváltoztatásának szükségességével, utóbbit egyfajta szükségszerű demokratizálódási előfeltételként jelölve meg – noha a tulajdonszerkezet aránytalanságai nem feltétlenül vezetnek demokratikus deficithez.[256] A politikai demokrácia struktúrafüggő jellege áthagyományozódott az ötvenhatos diskurzusra is, amit jól mutat az 1945–1948 közötti nacionalizálás eredményeihez való markáns ragaszkodás. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a „demokratikus újrakezdést" kisiklatott, kiüresedett folyamatnak tartották, amiben valamennyi politikai erő ludasnak tetszett; nem véletlen, hogy nem törekedtek azonnal a pártosodásra, a rossz emlékű végkifejlet okán nem láttak követendő hagyományt a második világháború utáni pártstruktúrában. Olybá tűnt, hogy az 1944 utáni „pártokrácia" az állam erőforrásait maga alá rendelő, klikkszerű képződményeket jelentette, amikor is a társadalmi érdekek képviselete másodlagossá vált a politikai önérdek érvényesítése mögött – több felszólalásban megfogalmazódott a helyiséghasználat és pártvállalatok vagyongyarapításának tilalma, afféle múltbéli sérelmek megismétlődését elkerülendő.

A munkásság politikai aktivizálódásának hátterét keresve utalni kell a forradalmi szocializmus örökségére is.[257] A szocialista ideológia sajátos szerepmódosuláson ment keresztül. A forradalmi szocializmusnak – a szociáldemokraták és részben kommunisták által eszközölt módon – volt egy komoly politikai innovációja: a politikai konfliktusok és a csoportképzés színterét a választókerület és a polgári nyilvánosság fórumai helyett az ipari munka-

helyekhez kötötte. E mögött az a meggyőződés állt, hogy a politika alanyai csak a felszínen a magánszemélyek, a választójoggal bíró állampolgárok; valójában a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyzettől függően termelők és fogyasztók, tőketulajdonosok vagy bérmunkások. Ehhez jött az a felfogás, hogy a munkás politikai alapállása nem szabad értékválasztásnak és az egyén saját intellektuális döntésének függvénye, hanem kizárólag az osztályhelyzetéé, aminek kifejezésére és képviseletére a párt jogosult. Ehhez társult egy másik, a polgári politizálás világától elidegenítő különbség. A forradalmi munkásmozgalom politikaeszményének középpontjában a Párt állt, amely a *munkásosztály „misztikus teste", azaz maga a szuverén politikai közösség.* Olyan önérték, amely a hatalom birtokában egyrészt minden tagnak részt ad az állam és erőforrásai felett gyakorolt hatalomból, másrészt pedig „osztályhatalmi szervként" kiküszöböl minden, az egyént kiszolgáltatottá tevő mediációt. Mindazok a munkástanácstagok, akiket megérintett és akik elsajátították a szocializmus hatalomelméletét, azok sajátos módon fordíthatták a magát szocialistának nevező rendszerrel szembe saját legitimációs ideológiájának sarokpontjait. A szocialista ideológia a kor kontextusában ugyanis inadekvát megoldási alternatívákat kínált a kialakult válsághelyzetre, több okból is. 1956-ra a kényszernacionalizálások és az erőltetett társadalmi átrendeződés következtében már nem volt kikkel szemben osztályharcot folytatni: az állam óriási áldozatok árán maga alá gyűrte a tőkét, és előrehaladott állapotban volt a polgári társadalom anyagi alapjainak felszámolása. Ebből fakadóan politikai értelemben oly módon már nem nyilváníthatta magát senki szocialistának, mint ahogyan azt bármely „szervezett" munkás a 19. század második felétől a szovjet típusú rendszer bevezetéséig tehette, hiszen megváltoztak a társadalmi-gazdasági keretfeltételek. A célok java része (államosítás, jogkiterjesztés, a közszolgáltatásokhoz való állampolgári jogon történő hozzáférés stb.) bizonyos mértékig megvalósult, immár máshol húzódtak a törésvonalak, mint ahol azokat a szocialista ideológia több mint fél évszázada „kicövekelte". A korabeli munkás szemében az, akivel szemben ki kellett vívni a munkásosztály újbóli politikai emancipációját, nem más volt, mint a maga teljhatalmát a munkásság nevében gyakorló, kommunisták vezette totalitárius (párt)állam, s annak helyi, üzemi szintű reprezentánsai. Ez a kényszerű felismerés sajátos módosulásokat eredményezhetett mindazokban, akik számára a szocialista ideológia sajátos módon a politikai cselekvést motiváló erőként hatott.[258] Voltak, akik szemében a teljhatalmú egypárt az ígéretek elmaradása, az eszmények megcsalása miatt a „rossz szocializmus" szinonimájává vált, így az eszmények szintjén továbbra is idealizált szocializmust kellett vele szemben megvédeni és kísérletet tenni a megvalósítására, amihez alkalmas közeget nyújthatott maga a munkástanács, amely átmenetileg jó értelemben átvette a Párt szerepét, perspektivikusan a megújulás forrását képezve. Mások szemében ugyanakkor a szocializmus eszménye is kompromittálódott a megtapasztalt diktatórikus gyakorlat nyomán, s ez a pragmatikus, ideológiáktól mentes politizálás irányába vezetett. A politikai vallás ideologikus máza mögött olyan gyakorlatias, misztikumát vesztett, elvilágiasodott célok maradtak, amelyek a munkásmozgalom klasszikus értékeire vezethetők vissza, mint például a gazdasági szakkérdésekkel, életszínvonal-jobbító és a munkakörülményeket könnyítő kérdésekkel foglalkozás vagy az egyenlőségben való markáns hit. Megőrizték a *termelőeszközök feletti közvetlen ellenőrzés* – hatalmi tényezőként felfogott – princípiumát, ami immár nem az államosítás előszobája lett (hiszen voltaképpen megvalósult, s „egészséges mértékig" fenn is kívánták tartani), helyette a demokráciáért folytatott harc bástyája és eszköze, biztos visszavonulási pont lett. Noha a munkástanácsok kényszermobilitás nyomait magán viselő, heterogén összetételű testületek voltak, ami mégis adva volt, az az üzem mint politikai bázis léte, a szakszervezet vagy pártirányítás nélküli önszerveződés, a közösségi érdekképviselet hagyománya ideologikus gyökerekkel, vagy anélkül. Az erőltetett tömegmobilizáció erőszakosságának velejárója volt, hogy a munkahely a termelés mint „magasabb rendű tett" végrehajtásának színtereként jelent meg. Az üzem egy olyan sajátos *politikai szféra és életvilág* volt, ahol a termelési folyamatok mechanikusnak tűnő rendjén túlmenően *autonóm szférák*, informális kapcsolatok is léteztek. A spontán önkifejezés iránti igény az előírt szervezeti keretekhez való viszonyulás legkülönfélébb módjait teremthette meg, amit normaszegésnek vagy passzív ellenállásnak, közvetlen ellenszegülés helyett konfliktuskerülésnek, burkolt megtagadásnak is tekinthettek a társak vagy a munkahelyi vezetők. A pártállami rendszer forradalom alatti szétesésének időszakában ez a korábban politikai béklyók közé szorított önkifejezés *teremtő, alkotó* erőként buzgott fel, amit a megtorlás időszakában különböző módokon szankcionálhattak, bűncselekménynek tekintve azt.

Ki kell térni arra a kérdésre is, hogy a munkásság soraiban sokan „kommunistaként" határozták meg magukat a forradalom napjaiban. A talán mindmáig legismertebb munkástanácsi vezető, A Beloiannisz gyár paraszti hátterű géplakatosa, Rácz Sándor 1956 novemberében önmagáról így nyilatkozott:

„én ebben a rendszerben nőttem fel, ebben a szellemben nevelkedtem, kommunista vagyok, de nem olyan, amilyen a kormányon belül egyesek. [...] *ilyen fasiszta erővel mint a mi kormányunk még nem találkoztam, akik fegyveres erővel akarják a munkások jogos követeléseit elnyomni."*[259] Ennél azonban sokkal pontosabb, lényegretörőbb megfogalmazással adta vissza Rácz nézeteinek sajátosságát a tevékenységére kihallgatott egykori harcostársa: *„Rácz politikai állásfoglalását én nem tudtam kiismerni. A marxizmus–leninizmus alapján nem akarta a szocializmust. Valami merőben ellentétes valamit akart, miközben hangoztatta, hogy nem akar kapitalizmust. Állandóan hangoskodott, nagy nemzeties szavakat használt. Az MDP-vel, illetve a kommunistákkal szembe állt."*[260] Rácz a nyolcvanas években készült életútinterjújában kihangsúlyozta, hogy nem ideológia, hanem gyakorlatias gondolkodásmód vezette őket, az igazságtalanságokon való felháborodás és a munkásönérzet sérelme motiválta őt és társait a cselekvésre.[261] Annak a többszöri hangoztatását, hogy kommunistának tartja magát,[262] azzal indokolta, hogy megkülönböztető jelzőként használta kihallgatásain mindazokkal szemben, akik a bolsevik minta szerint elfogadták a párt, a mozgalom és a kommunizmus egylényegűségét.

Bácsi József a Csepel Vas- és Fémművek munkástanácsának elnökhelyettese gyári munkás édesapja hatására saját megfogalmazása szerint „idealista kommunista nevelésben" részesült, családját és neveltetését a népi vallásosság és a cserkészet közösségi értékei is áthatották. Tizenkilenc éves korában, az ifjonti hév miatt a szovjet „munkáshatalomról" hallott, le nem ellenőrzött híresztelések alapján köteleződött el a kommunista mozgalom mellett. Azt hitte, hogy *„csak oda kell ütni, és akkor majd minden menni fog. Ide munkáshatalom, proletárdiktatúra kell. A kommunistáról a rámenős, bőrkabátos, Lenin-fiús elképzelés élt bennem, a másik oldalon pedig az a szociáldemokrata jól öltözött kispolgár állt, aki ugyan munkásérdekeket képviselt, de a dolgokért hajlandó megalkudni is."*[263]

Egy másik csepeli munkásvezető, Nagy Elek politikai véleményét egyik kihallgatása során a következőképp örökítette meg a jegyzőkönyvbe foglalt vallomásszöveg: *„Október 23-ig egy pártdiktatúra volt, amely eltért a marxi–lenini elmélettől. Ez a pártdiktatúra egy néhány személy vezetésével egyéni célokat szolgáltak. A munkások el voltak zárva. Névleges demokrácia volt. Az erőszakosan szervezett munkaversenyekben nyilvánult meg. Az új pártvezetőség már nem tudott vezetni, mert nagy szakadás volt a párt és a tömegek között. A rendkívül szigorú norma miatt a törzsgárda elhagyta a gyárat.* [...] *A csepeli munkások jelentős része elégedetlen volt. A munkásosztály nem volt egységes."*[264] A Nagy Eleknek tulajdonított szavak – mind a politikai probléma azonosítása, mind a javasolt megoldás tekintetében – a szocialista pártnyelv frazeológiáját követik, s a munkásság kizárólagos kommunista képviseletének narratívájához illeszkednek. A vallomásszöveg naiv-idealisztikus hozzáállásról árulkodik, ugyanis Nagy nem vette észre – vagy legalábbis az adott helyzetben nem tűnt számára célszerűnek belátni –, hogy a pártdiktatúra a marxi–lenini elméletből következett, nem pedig annak ellenére valósult meg, így amit megoldásnak javasolt, azaz az ideológia „helyes" alkalmazásából fakadó belső korrekciót, ezzel a vezetők és a követők viszonyának „helyreállítását", az valójában a problémák újratermelődését eredményezhette volna. Az önmagukat kommunistaként identifikáló munkások leginkább a társadalmi egyenlőséghez és némileg paradox módon a demokráciához való „radikális" vonzalmukat fejezték ki ezzel a totalitárius uralmi technikák elutasítása mellett.

A politikai megszólalásokban idővel szétvált a kommunista párt és az általa működtetett államrend megítélése. Előbbit a politikai piac legitim és szükséges politikai szereplőjének fogadták el, ha nem tör a hatalom kizárólagos birtoklására, valós politikai súlyát pedig a választásokon kapott parlamenti mandátumarány szabja majd meg. Az ügyészi indítvány alapján halál helyett végül jogerősen nyolcévi börtönre ítélt Királyházi Sándor egykori szociáldemokrata lakatos-művezető október 30-i felszólalása a Szegedi Nemzeti Bizottság ülésén jól érzékelteti ezt a különbséget. A rendszerrel kapcsolatban leszögezte, hogy *„tiszta demokráciát akarunk és bennünket a szabadság, függetlenség vezet. Végérvényesen elvetjük az elmúlt 10 esztendő összes hazugságait, aljasságait. A 10 esztendő alatt bennünket sérelem ért mint munkásokat, és úgy érezzük hogy igazságtalanság történt velünk, azaz mi a demokrácia mellett foglalunk állást."* A kommunista párt sorsával, szerepével kapcsolatban pedig úgy fogalmazott, hogy *„nem felel meg a munkásság érdekeinek, mert nem azok vannak bent a vezetésben, akik a munkásság érdekeit képviselik, így döntő a pártnak, és vezetőnek megválasztása csak ideiglenes lehet. Össze kell hogy üljön a kongresszus ahol a legdemokratikusabb formában történik a választás. A vezetők a párt és a néptömeg legszélesebb bizalmát élvezzék, akik a Rákosi politikában kompromittálták magukat, azok nem lehetnek pártvezetők és nem irányíthatnak."*[265] A Sopron város üzemi delegáltjaiból álló városi munkástanács decemberi ülésén az egyik küldött a felebaráti szeretetre és az azonos nemzeti közösséghez tartozásra alapozva fogalmazott úgy, hogy *„demokra-*

ták akarunk lenni, de a 10 parancsolat alapján. Ezen az alapon mindenkinek megbocsátottam, akik ellenem vétettek. Higgyék el a 700 000 kommunistának a 71–80%-a nem kommunista, hanem magyar ember."[266]

A forradalom programjának sajátos fejlődéstörténete van, az alapokat a felkelés egészére nézve az október 16-i Dolgozó Ifjúság Szövetségétől (DISZ) függetlenedő diákszervezet, a szegedi Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége[267] (MEFESZ) és az október 22-i műegyetemi program[268] fektette le, kifejezetten a munkásság számára mintaadó módon pedig az első (diósgyőri) munkástanács 21 pontos követeléslistája. Noha más-más társadalmi közeg formálta, politikai értelemben mégis sajátos dualizmust vettek fel a követelések. Egyrészt a diktatórikus rendszer kereteinek perspektívájában gondolkodva, a reálisan megvalósítható célok között fogalmazták meg a pártállami rendszer megújulását, amivel voltaképpen a magukra, általuk előírt szabályok betartását kérték számon. Ide tartozik a „belső demokrácia" érvényesítése, azaz a tagság újraválasztásának lehetősége, aminek útja a kongresszus összehívása és a „párt parlamentjének", a Központi Vezetőségnek a megválasztása, másrészt a kormányösszetétel megváltoztatása a kompromittálódott szereplők eltávolítása útján. Ugyanakkor látni kell, hogy már a kezdeti fázisban a szocialista rendszeren jóval túlmutató, annak keretfeltételeit és legitimitási rendjét szétfeszítő célok is megfogalmazódtak: a Varsói Szerződésből való kilépés és a semlegesség, az új szabad választások útján létrehozott nemzetgyűlés, a polgári szabadságjogok biztosítása kifejezetten ennek jeleként értelmezhető.

Mindazok a forradalomértelmezők, akik a forradalom kezdetekor megfogalmazódó, a szocialista rendszer „demokratizálását"[269] célul kitűző politikai deklarációkat tartják a forradalom politikumát meghatározó domináns arculatnak, azok a polgári demokrácia hatalmi szerkezetének irányába történő elmozdulást, annak általánosan elfogadottá válását radikalizálódásként, jobbratolódásként hajlamosak értelmezni.[270] Ezzel szemben a mi álláspontunk szerint a politikai viták, kiegyezési törekvések és a gyakran végeláthatatlan, eklektikus jelleget öltő „követeléscunami" mögött, annak mélyén mindvégig egy a politikai legitimációval összefüggő kérdés húzódott meg.[271] Nevezetesen az, hogy *kié a hatalom, és milyen alapon gyakorolja azt*, s távlatosan miképp lehet kialakítani a hatalomgyakorlás feltételeiről alkotott, demokratikus újrakezdést megalapozó társadalmi-politikai konszenzust úgy, hogy az végső soron új alkotmányban, a népszuverenitásnak teret nyújtó szabad választásokban, annak folyományaként új parlamentben és annak felelős kormány képében tárgyiasuljék.

Mindez persze nem kapott mindig kellő hangsúlyt, hiszen a politika folyton „mozgásban lévő" természete folytán a nagypolitikai kontextus változása alakította a felvállalható politikai programot. A hatalmi erőviszonyoknak az egypárt számára kedvezőtlen megváltozása lecsapódott a forradalom politikumában is, azaz a népfelkelés tömegbázisának kiszélesedésével, a vidék bekapcsolódása okozta társadalmi beágyazottság szélesedésével értelemszerűen színesedett maga a program is, az addig kikezdhetetlennek hitt *diktatórikus hatalom visszavonulását és kudarcait látva egyben kitágult a politikailag elgondolható világok tere.*

A forradalom politikailag tudatos szereplőiben az idő előrehaladtával, az önszerveződés sikerének és a hatalom erre adott reakcióinak megtapasztalásával tudatosulhatott és a cselekvést motiváló erőként hathatott az, hogy mivel az állam nem legitim, a rezsim által felállított játékszabályokon belül a demokrácia irányába mutató valódi és mélyreható változásokat nem lehet elérni, így meg kell célozni a politikai rend újbóli megalapozását, voltaképpen a rendszerváltást. A szovjet csapatkivonás és a szabad választások követelése összefüggésben állt egymással, egész pontosan utóbbi feltételezte az előbbit. Másképp fogalmazva: az ország független státusának helyreállításából következett a politikai önrendelkezés lehetősége, hiszen nyilvánvalóvá vált, hogy egy megszállt országban nem lehet demokráciát építeni, kiváltképpen pedig hosszabb időn át fenntartani. Csak az új alkotmányos játékszabályok lefektetése után van értelme és létjogosultsága a társadalmi érték- és érdektagoltságot kifejezni képes pártok szabad versenyének a politikai főhatalom megszerzéséért, miután megszületik a többségi támogatást élvező, konszenzuálisnak tekinthető új politikai rendszer alkotmányos foglalata. Ebből következett a múlt lezárására vonatkozó igény is, ami lényegében a lusztrációt jelentette, azaz a tanácsigazgatás, a pártállami bürokrácia (beleértve a termelőegységeket is) és a fegyveres erőszakszervek állományának felülvizsgálatát, szükség esetén jogi felelősségre vonást és foglalkozás űzésétől való eltiltást vonva magával.

A forradalom a külső határfeltételek változásától függetlenül is követte a saját logikáját, amely a nemzeti függetlenség és a szabad választások irányába mutatott, ebből fakadóan tehát az ötvenhatos aktorok *politikai cselekvése értékvezérelt*, de mindenkor *szituációhoz kötött* volt. Ez pragmatikus alapállást szült, ami azt jelentette, hogy a forradalmi vezetőrétegnek az éppen aktuális hatalmi helyzetnek megfelelően, a rendelkezésre álló információmennyiség és az erőviszonyok, vagy az ezekről alkotott szubjektív benyomások fényében,

a politikai tudás meglévő szintje mentén kellett felmérni a politikai tételeket s megadni a politikai válaszokat is. A gyakorlatias politizálás természetéből fakadóan azonban egy adott helyzetben visszavonulásnak tűnő mozgásforma nem jelentette a stratégiai cél feladását, pontosabban csak a hozzá vezető út taktikai állomásainak módosulását. Az egy-egy szituációra adott, a mából nézve ellentmondásosnak tűnő politikai válaszok nem a koncepcionális elgondolások rapid gyorsaságú változásaiból fakadtak, hanem a politikai konfliktusok változásaiból és az erőviszonyok felméréséből – amennyiben a hátországban zajló pozícióváltozások érdemben kihatottak a tárgyalóasztalok mellett képviselhető álláspontokra – és a tárgyalástechnika természetéből eredtek. *Maga a célkitűzés („független, demokratikus jogállam") adott volt, a kontextus változása és a vele járó megvalósíthatósági kritériumok módosulása okozta azt, hogy épp egy radikálisabb, vagy egy ortodoxabb program melletti kiállás került előtérbe.* Erre az okfejtésre szolgáltat jó példát a többpártrendszerhez való viszony, amelynek a követelése kezdettől fogva meglévő elem volt a manifesztumokban, s nem annak október 30-i kormányzati deklarációja után került csak elő, igaz, leginkább ezt követően hangsúlyozták, mivel ez a „jóváhagyó gesztus" jelzett világos szándékot ebbe az irányba kormányzati részről.

A folyton változó viszonyok között vitt pragmatikus politizálás jól tetten érhető a kormányösszetétel átalakítására vonatkozóan kialakított álláspontokban. Fontos jelezni, hogy a kortárs diskurzusban a politikai rendszer megalapozásával kapcsolatos kívánalmak a „többpártrendszer" fogalmában és a kormányösszetétel kérdésében sűrűsödtek össze, holott annál jóval mélyebb kérdéskört érintettek. Mivel a szabad választások lebonyolítására és az 1949-es (valójában 1953-as) népfrontlistás választásokon[272] mandátumot nyert országgyűlés népképviseletire váltására a keretek kidolgozatlansága híján belátható időn belül nem látszott esély, így az ideiglenes közállapotokhoz szabott megoldást kellett találni, ami a kormányszerkezet és összetétel módosításában tárgyiasult, másrészt pedig követte azt, hogy a hatalmi viszonyokat meg kellett feleltetni az országban uralkodóvá váló reális erőviszonyoknak. A munkástanács-követeléseket szemlézve két megoldás körvonalazódik. Az egyik elképzelés a válságkorszakok egyik gyakran előforduló jellemzőjét viselte magán, miszerint a kormányzás „politikamentesítésére" és a szakértelem fétisére hivatkozva egy *szakértői kabinetre* kell rábízni a válsághelyzet szanálását. A másik átalakulási forgatókönyv s annak egyik alváriánsa, amelyet bizonyos megfontolások mentén az MDP is támogatott, ugyan nagyban hasonlított

egymásra, bár egy érdemi különbség volt köztük. A *nemzeti (koncentrációs) egységkormány* gondolata a második Nagy Imre-kormány névsorát bővítette volna a nem pártelvű szerveződési formákban szerephez jutó forradalmi vezetőréteg hiteles képviselőivel, utóbbiaknak adva irányító szerepet, ezzel ellensúlyozva a legitimációs deficitet, amit a koncentrációs kormány kommunista tagjainak jelenléte okozott. Eme elképzeléshez hasonló, annak variánsaként felfogható megoldás volt az, hogy egy olyan pártok koalíciójának eredményeképp felálló, vegyes összetételű kabinetet kell létrehozni, amelyben az MDP „centrális erőteréhez" gravitálnak a népfront játékszabályait elfogadó társutas forradalmi szereplők.

A fragmentált, nem pártalapon szerveződő politikai paletta hosszú távú fennállása felveti a képviseleti rendszerhez való viszonyt, ami sajátos kétarcúságot mutat. Az ideologikus, baloldali magyarázatok fenntartják annak lehetőségét, hogy a *közvetlen demokrácia*, az önkormányzati szervek hierarchikus-területi integrációja révén kialakuló direkt, kizárólag az állampolgárok közvetlen részvételével működő kormányzási mód („tanácsdemokrácia") a bürokratikus államgépezet és képviseleti demokrácia felváltását jelenthette volna, ily módon egy alternatív képviseleti rendszer ideáltípusát nyújtotta. Hannah Arendt azért tartotta a magyar forradalom egyik legautentikusabb szerveinek a munkástanácsokat, mert azok ellensúlyozták a képviseleti rendszerek gyengeségeit, a pártosodás ellenpólusát képezték, valamint az érdek nélküli szabad és közvetlen véleménycsere fórumai voltak.[273] A követelésekből azonban világosan látható, hogy a heveny *pártellenesség nem a többpárti parlamentáris képviseleti rendszer politikai modellje ellen irányult*, hanem a koalíciós korszak Parteiwirtschaftja, a többpárti, majd egypárti totalitarizmusa ellen. November 4-ig alig több mint 30 klubszerű pártkezdemény[274] adott életjelet magáról, ezek azonban semmiképp sem tekinthetők országos lefedettséggel és nyilvántartott, valós tagsággal és szervezeti élettel rendelkező hierarchikus tömegpártoknak. A pártszerveződés kezdeti be nem indulása a korábban írtakon túl a koalíciós korszak pártjaiban való csalódással, azok dezintegrált-tetszhalott állapotával, az alternatív elit hiányával, a forradalmi szervek pozícióféltésével és a nemzeti egység védelmével állt összefüggésben.[275] Ennek ellenére a forradalomban tulajdonképpen nem a képviseleti és a közvetlen demokrácia struktúrái közötti választás jelent meg, még ha a rendkívüli állapotban átmenetileg felértékelődtek is a kormányzást és az állami funkciókat kényszerűen helyi szinten ellátó, a döntéshozó és végrehajtó

funkciókat egyesítő, népgyűlésekre emlékeztető fórumok. A központosított államigazgatás helyreállítása távlatosan nem lehetett kérdés, a forma viszont igen: a majdan választás útján formálódó új politikai hatalom vajon hogyan foglal állást az ellensúlyok mértékének a kérdésében, hogyan biztosítja az állampolgárok aktív részvételét a közügyek intézésében, mennyire enged utat a decentralizációnak; másképp fogalmazva: milyen mértékben tudja intézményesíteni az önkormányzásban rejlő potenciált az államéletben? A forradalmi munkástanácsok jövője, államigazgatási integrációja esetében a kérdés úgy merült fel – bár ennek megoldása a november 4. utáni politikai tervezőkre várt –, hogy az alapvetően lakóterületi elven szerveződő parlamentáris képviseleti rendszert miként kapcsolja össze a termelői önigazgatásokkal.

A munkásszervek többpártrendszerhez való viszonyát egy latens módon létező ellentmondás is beárnyékolta. A pártszerveződés elodázásának szükségszerűségét mantraként hangsúlyozó szólamok áttételesen a szabad választások kiírása ellenében hatottak. Ellene hatott a demokráciának, hogy számos programnyilatkozatban szerepelt az a kitétel, miszerint csak a „szocializmus alapjain álló" pártok közéleti szereplése és választási indulása engedélyezett. Egy ilyen „világnézeti szűrő" beiktatása kapcsán – ami alapulhatott a háború utáni antifasiszta közmegegyezésen is –, az egyik legfontosabb kérdés, ami felvetődik az, hogy az ex lex állapotban vajon milyen szerv, s kitől származó felhatalmazással lett volna jogosult arra, hogy megállapítsa: megfelel-e egy adott politikai erő a „szocializmus alapjainak elfogadását" normaként előíró követelményeknek? A forradalom októberi forgatagában nem volt idő ilyen belső ellentmondások végiggondolására és letisztázására.

A munkásság hagyományos érdekvédelmi szervezetéhez, a szakszervezethez való viszony sajátságosan alakult. Mivel a pártállam funkcionális alkateleme, „transzmissziós szíja" volt, s az üzemi háromszög egyik sarokpontja, ebben a formában nem lehetett megőrizni. Támogatást élvezett viszont az, hogy ágazati helyett *szakmai alapon szerveződjenek újjá, választott tagsággal.* A munkástanács nem látott ellenfelet a szakszervezetben, hiszen előbbi feladata az üzemvezetésben történő részvétel, míg utóbbié az érdekképviselet; a szakszervezet azonban a munkástanács intézményesülési törekvéseit a létére és feladatkörére vonatkozó fokozott fenyegetésként élte meg, ami a különösen november 4. utáni pozícióharcokban élesedett ki.

A forradalom politikai céljainak sikerre vitele végső soron a külső peremfeltételektől, a nagyhatalmi válaszreakciótól függött – kiváltképpen pedig

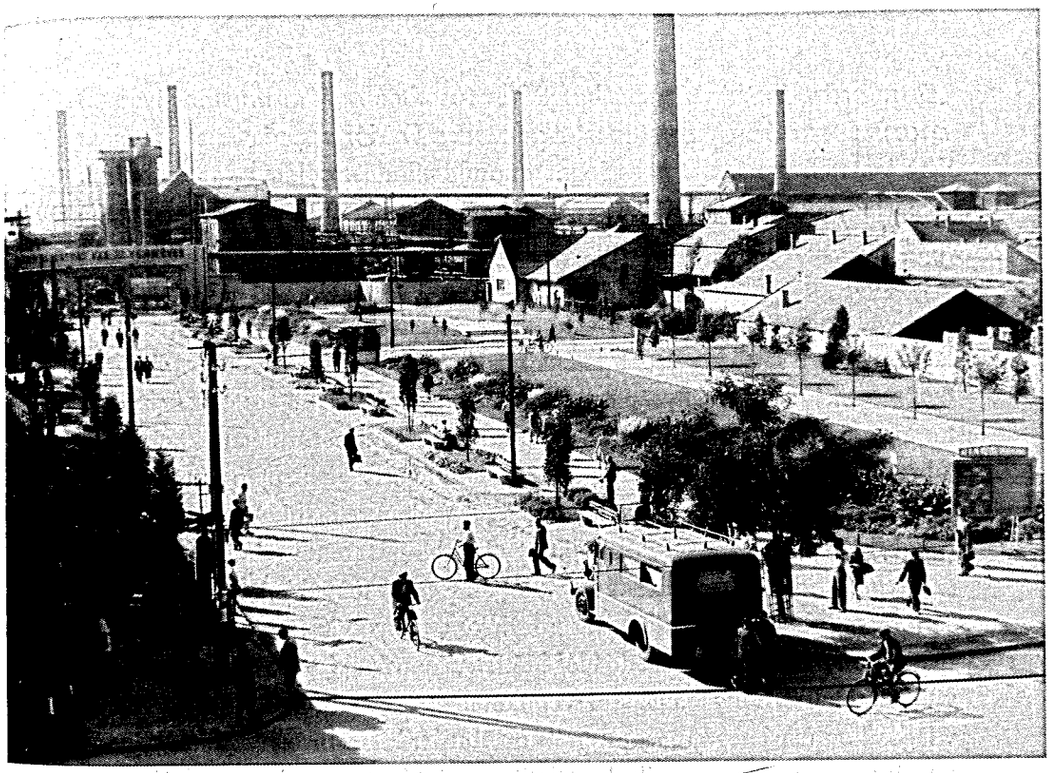

▲ A Rákosi Mátyás Vas- és Fémművek főbejárata a Szent Imre (Tanácsház) tér felől (1951) (Fortepan / Magyar Rendőr)

attól, hogy mi az a szabadságfok és szuverenitásigény, amely a Kreml által még akceptálható. Ha a forradalom programját egy ilyen „szuverenitási skálára" helyezzük, akkor az egyik (mérsékelt) végpont a reális kimenetelt illetően az evolutív változást (reform), a szocialista rendszer uralmi formájának modifikációját jelenthette volna a forradalom győzelmének jeleként, ami magában foglalta a szovjet blokkon belüli pozíció újratárgyalását, a politikai őrségváltást és általánosságban a pártállami rendszer liberalizálását, az uralkodó osztály társadalmi kapcsolatainak és uralmi gyakorlatának megváltoztatását. A másik végponton – amennyiben a nagyhatalmak és a nemzetközi közösség deklarálja az ország semlegességét – áll a rendszerváltás, azaz a 19. század polgári forradalmaiban megszületett liberális alkotmányosság alapján álló, „jelző nélküli", a népjogok teljességét garantáló demokratikus köztársaság víziója, amely igyekszik fenntartani és kiteljesíteni a korszellem diktálta „szociális vívmányokat".

„Bemenni és irányítani" – munkástanács-politika a legfelső pártfórumokon

A pártegyeduralom évei alatt elkényelmesedett MDP új helyzetben találta magát október 23-át követően: a nyílt színi vitáktól elszokott párt hegemón szerepe napok alatt megszűnt, egyre anakronisztikusabbá vált az erő pozíciójából való beszéd; a politikai diskurzustér polarizálódott. A belső törésvonalakat tekintve két jelentősebb latens koalíció, platform formálódott ki 1956 őszére, amely reális eséllyel pályázhatott egy politikai válság esetén, Moszkva támogatásával a kormányrúd átvételére. Erre a legkisebb zökkenőkkel esélye – szervezettsége, politikai programjának kiforrottsága alapján – a döntően Nagy Imre elvbaráti köréből rekrutálódó, tágabban reformkommunista pártellenzéknek volt. Ez a kör nem volt egy hatalomátvételre tudatosan készülő, szervezett csoport, mint később vádlói állították, sokkal inkább belvitáktól sem mentes elvbaráti körként jellemezhető, amely nyitott volt a pártvezetés másodvonalában elhelyezkedő elégedetlen „centristák", valamint a pártonkívüli baloldaliak irányába is.[276] Szerepüket felértékelte, hogy rendelkeztek egy világos kontúrú megújulási programmal, a pártállam irányításának tapasztalatával, Nagy Imre személyében pedig egy jelentős társadalmi respektussal rendelkező tapasztalt politikussal. Nehéz megbecsülni, hogy a pártellenzék támogatottsága milyen mértékű volt, ez a kör feltételezhetően a szocializmus iránt nyitott értelmiség köreire vonatkoztatható. A munkástanácsokkal és a pártellenzékkel is jó viszonyt ápoló Eörsi István marxista író 1986. áprilisi illegális konferencián elhangzott szavai szerint a pártellenzék népre gyakorolt hatása minimális volt, csakúgy, mint az ideologikusan értelmezett baloldaliságnak is; a marxista nyelvezet elidegenítően hatott.[277] Litván György ugyanitt megjegyezte, hogy a nép helyett a pártközvéleményhez szóltak,[278] míg a Nagy Imre-kormány sajtófőnökének, Vásárhelyi Miklósnak a véleménye ennél megengedőbb volt: a közvélemény várakozásokkal és rokonszenvvel viseltetett céljaik iránt.[279] Az MDP-n belül 1955 végétől kimutatható egy közelebbről nehezen meghatározható másik latens koalíció, egy úgynevezett funkcionárius (centrista) ellenzék léte is, amelyet leginkább az önfelszámoló perek során meghurcolt, börtönből szabadult majd rehabilitált hazai kommunisták, valamint az állami- és pártapparátus középszintjén elhelyezkedő káderek alkottak. Ide sorolható Kádár János, Vas Zoltán, Berei Andor, Horváth Márton, Mező Imre, Köböl József. Ennek a csoportnak a tagjait magas

(a „revizionizmusra" is vonatkozó) veszélytudat, kockázatkerülő-konformista alapállás jellemezte, a rendszer monolit jellegét elfogadva az etikai megújulásban és a hatalomtechnikai finomhangolásban látták a kiutat, az SZKP XX. kongresszusa által megerősítést kapva.[280]

Politikai értelemben ezeknek a csoportoknak a feladata az volt, pontosabban az lett volna, hogy elérjék valamiképpen, hogy a programjuk mögött formálódjék meg és álljon helyre a párt megbomlott belső egysége, ők váljanak Moszkva és a hazai pártközvélemény szemében is irányadóvá, s tanulva az „új szakasz" tapasztalataiból, az ortodox reflexektől eredményt váró rákosista káderek is fogadják el párton belüli vezető szerepüket. Erre azonban nem jutott elegendő idő, még akkor sem, ha a politikai napirendet és a gondolkodási kereteket formáló reformerek és egyetemisták október 23–24-ére lényegében elérték saját szerepfelfogásuk és társadalmi hatókörük maximumát. Ami az MDP politikai vezetésének belső dinamikáját, majd ezt követően az országban zajló politikai változások dinamikáját illeti, meglátásunk szerint kiválóan jellemzi Makkai János gyakorló politikus és politikai gondolkodó, aki döntően az első világégés utáni európai polgári forradalmak tapasztalataiból kiindulva alkotott saját narratívát annak általános dinamikájáról. A forradalom az ő felfogása szerint *a „emberi hiedelmek uralomváltozása"*, amikor is a kort jellemző érzésvilág új életszakaszába lép, *a „társadalmat fenntartó erők belső lelki mérlege"* megbillen. Folyamatában pedig az *„alávetettség jogosságának, helyességének és természetességének érzéséből fejlődik a fennálló kényszerektől való szabadulás irányában."*[281] A politika látható tereiben e folyamatok azzal járnak, hogy az uralkodó réteg hanyatlásnak és belső meghasonlásnak indul, úrrá lesz rajta a félelem, tétovázás, felelősségáthárítás, ügyetlenség.[282] Ezzel párhuzamosan pedig egy új hordozó réteg emelkedik fel, amely a régi hiedelemben már nem hisz, az újban viszont még bizonytalan; a következő szakaszban, az öntudatosulás megtörténtével viszont a forradalom vezető rétegévé válik. Feladata a „felszabadítás korszaka" után az adottságokhoz való szervesülési folyamat levezénylése, a győzelmes politikai hitelvek érvényre juttatása és a követők érzelmi lelkesültségének fenntartása.[283] A pártállam bénultságát követő rendszerbomlást az mozdította tovább, hogy október 23. délutánján a radikalizálható tömeget alkotni képes munkásfiatalok és a programalkotó egyetemisták egymásra találtak, amit Nagy Elek csepeli munkásvezér sommásan úgy jellemzett, hogy *„a forradalom az utcáról került be a gyárba"*.[284] A munkástanács-szerveződés

szempontjából az október 23–26. közötti időszak fontosságát az adja, hogy ekkora állt össze a monolit pártegyeduralommal szemben a rendszerbomlást kihasználó *politikai ellenbázis három komponense:* az egyetemisták (és részben a szocialista értelmiség), a munkásság és ez utóbbinak a fegyveres felkelőcsoportokkal való kapcsolata.

Ezeknek a folyamatoknak, kivált a felkelőcsoportok szerveződésének döntő lökést számos politikailag jóvátehetetlen szarvashibának bizonyuló mozzanat adott: az október 23. délutánján eldördülő debreceni sortűz, az aznap éjszaka bekövetkezett Magyar Rádió előtti fegyveres összecsapás, a 24-én hajnalra virradó szovjet katonai beavatkozás, majd a 25-i Kossuth téri sortűz. A felkelőcsoportok október 25–27. között tömegesen keresték fel a nagyobb – főleg gép- és hadiipari – üzemeket nyersanyagért, utánpótlásért (lőszer, üzemanyag, fegyver). A védelem nélkül maradt katonai és karhatalmi raktárak mellett az üzemi fegyverkészletek jelentették az egyik fő utánpótlási bázisukat. A gyárban megjelenő fiatal felkelők fellépésére nem volt jellemző a rablás, fosztogatás, céljuk az anyagbeszerzés, a szimbólumok ledöntése, a sztrájkhangulat és a szovjetellenesség felszítása volt.

Miként interpretálódott a munkásság szerepe ebben a képlékeny, kétségekkel teli légkörben, amely a pártvezetés legfelső szféráját áthatotta? Miután legkésőbb október 25-ére világossá kellett válnia a pártvezetés számára, hogy a felkelés erőszakos úton, fegyveres fellépéssel történő megoldása nem volt eredményes, az MDP vezető testületi ülésein parázs vita folyt egy új politikai irányvonal kidolgozásáról. Pártvonalon a Gerőt váltó október 25-i új első titkár, Kádár János és a párt vezető testületeibe sebtében visszavett új kormányfő, Nagy Imre nevével fémjelezhető politikai koncepció lényege az volt, hogy a „párt álljon a mozgalom élére", el kell választani a fegyveres felkelőket a „megtévesztett", de alapvetően rendszerhűnek tartott forradalmi csoportoktól, főként a munkástömegektől.[285] Az események politikai minősítésének újragondolását és a válságkezelés forgatókönyvének politikai tartalmát azért is kellett körültekintően kidolgozni, mert ahogyan Kádár János újdonsült első titkár fogalmazott az MDP KV október 26-i ülésén: *„ténylegesen munkástömegek vannak velünk szemben".*[286] Az elképzelés lényege egy olyan politikai modellváltást eredményező, a hatalom megosztásán alapuló rend felállítása volt, amely irányultságát és célját tekintve a pártegyeduralom megmentését volt hivatva biztosítani. A pártvezetés soraiban egyre dominánsabbá vált az a vélemény, hogy távlatilag a „szocializmus megmentéséhez" fel kell adni

a teljhatalomból valamennyit, hogy ne sodorja el teljesen a népharag a pártot, s ne kelljen mindent a nulláról kezdeni.[287] Éppen ezért egy olyan népfrontos együttműködés kidolgozása volt a feladat, amelyben az 1945 utáni koalíciós pártok prominens, hitelességüket megtartó képviselői és a kiegyezésre hajlamos forradalmi vezetők együtt foglalnak helyett, az MDP vezető szerepét nem megkérdőjelezve. A központi formula, amely köré e szövetséget szervezni próbálták, a „szocializmus platformjának" elfogadása volt, még ha ezen sokan, sokfélét értettek is.[288] A forradalom szereplői közül a magukat leginkább szocialistának valló munkásképviselők pedig látszólag alkalmasnak is tűntek a politikai társutas szerepének eljátszására. A felkelést lecsendesíteni, a napról napra eszkalálódó helyzetet pacifikálni igyekvő pártvezetés számára a munkástanács olyan *hatalmi eszközként* jelentkezett, amely *megfelelő kommunista irányítással* a rendszerbomlást eredményező, bázisszinteken zajló radikalizmust, erjedést és kommunistaellenességet oltja ki.[289] A munkástanács-szerveződést *felülről legitimáló,* ezzel annak lökést is adó MDP KV október 26-i délutáni nyilatkozata lényegében ezt az igényt fejezte ki, a szervezés kontrollját pedig a szakszervezetnek kellett volna biztosítani.[290] Az, hogy a hatalomátmentési taktika részeként a párt *támogatta és segítette* a munkástanácsok szervezését, azzal a nem szándékos következménnyel is járt, hogy kvázi egy szintre helyezte őket magával, *tárgyalófélnek* tartva őket, valamint elismerte őket *legális* érdekképviseleti és véleménynyilvánító fórumoknak. Így tulajdonképpen az egyre instabilabbá váló kommunista hatalom emelte be a politizáló közvélemény soraiba a teljhatalmára hitelessége miatt valójában veszélyt jelentő munkástanácsokat. A munkástanácsok stratégiai szövetségesként való kezelését az a megfontolás is vezethette, hogy a neofita munkástanács-vezetők azzal, hogy kiállnak a megújulást hirdető reformpárt mögé, személyi hitelességükkel igazolják vissza annak kiegyezéspárti és népbarát kommunikációját, a mélyreható változások iránti elkötelezettségét és ígéreteik hitelességét. Intő jel volt, hogy sikertelennek bizonyult az üzemi munkásság felfegyverzése egy pártirányítású munkásmilícia keretében,[291] az „üzemi háromszög" egyes komponensei pedig akár együttműködni próbáltak a neofita gyárvezetéssel, akár ellenálltak, mindkét esetben ugyanúgy jártak, azaz megbuktak.[292] Azért volt nagyon fontos mozzanat, hogy a munkásság politikai önszerveződése állampárti ráhatástól ugyan nem mentesen, de a status quo megőrzésére irányuló politikai irányítás nélkül következett be, mert innentől az MDP helyi ágensei és az információk birtokába jutó felső

vezetés irányító forgatókönyvek helyett veszteségminimalizáló szcenáriókban gondolkodhatott.

Mivel a 26-ára viták után megszülető politikai csomagterv főbb körvonalai a reformerek elgondolásain kívül nem álltak még készen pártálláspontként már 23–24-én, azaz *nem volt a pártvezetés felső szintjén elfogadott kibontakozási program,*[293] az ennek helyét betöltő, az elbizonytalanodásból és a hatalomféltés reflexéből fakadó válaszreakciók – úgymint a szovjet beavatkozás kérése, a fegyveres erőszakszervek karhatalmi célú felhasználása és a népfelkelés „ellenforradalomként" és puccskísérletként történő megbélyegzése – a „forradalmasodó" társadalom szemében determinálta a hatalmi háló helyzetét, lefelé tartó spirálba lökve azt. E folyamatot generálta, hogy a forradalom fegyveres felszámolása koncepciójának a jegyében cselekvő MDP KV október 24-ére virradóan létrehozta az úgynevezett Katonai Bizottságot („Stáb"), amelynek másnap Apró Antal lett az elnöke. A testület formálisan a szovjet és magyar katonai parancsnokságok közötti kapcsolattartás elősegítésére jött létre, valójában azonban – mint „állam az államban" – korlátlanul diszponált a felkelés felszámolásához szükséges fegyveres-katonai erő felett, amennyire azt a dezintegráció jeleit mutató szervezetek lehetővé tették.[294]

Bebizonyosodott, hogy október 26-ára, a kiegyezési politika meghirdetésének napjára lényegében már elkövették mindazokat a politikai hibákat, amelyek perspektivikusan végképp menthetetlenné tették, a vágyvezérelt gondolkodás („wishful thinking") kategóriájába juttatták a reformok útján történő konszolidáció forgatókönyvét, Nagy Imre ehhez való ragaszkodásától, valamint megegyezésre irányuló politikai szándékától függetlenül. A Biszku Béla által később nevesített *„tárgyalni és lőni" stratégiája*[295] feloldhatatlan ellentmondásoktól volt terhes. Célrendszerét tekintve ugyanis „keresztbe metszette" egymást, hiszen a mégoly békülékeny forradalmi cselekvő is feltehette magának a kérdést: voltaképpen melyik a megújulást hirdető párt valódi arca, a tömegekre lövető, vagy a béke érdekében tárgyalóasztalokhoz invitáló? A párt szempontjából egyre romló helyzet konszolidálhatatlan voltát – és annak voltaképpeni belátását – mutatja, hogy az októberi forradalom 13 napja alatt leadott sortüzek száma egyenes arányban állt a forradalmi szervezetek növekvő számával.[296] Mivel a 61 sortűzből 45 az október 26-a utáni időszakra esik, amikor is tetőfokára hágott vidéken a forradalmi testületek szerveződése és a területi súlypontok formálódása, ez arra enged következtetni, hogy – tárgyalás ide vagy oda – azok fő funkciója a további szerveződéstől való elrettentés, a megfélemlítés és a „terror kiterjesztése" volt.[297]

A politikai mozgástendencia iránya abból a szempontból lineárisnak tekinthető, hogy nem sikerült megálljt parancsolni annak a trendnek, hogy a hatalom a pártirányítású államigazgatási szervek kezéből átment a „forradalomcsinálta népképviseletek", azaz önigazgató szervek kezébe, amelyek laza, hálózatos együttműködése pótolta az állami funkciókat és biztosította a közellátást, amiben kulcsszerep jutott az üzemeknek. Az átalakulás mértékét jelzik a következő adatok is: a megközelítőleg mintegy 2100 munkástanácsban, 160 fegyveres felkelőcsoportban, mintegy 4000 forradalmi bizottságban tevékenykedő közel negyedmillió aktív történelmi cselekvőre[298] s még népesebb hátországukra nehezedett a helyzet megoldásának terhe.

A hatalomátmentési stratégia kudarcát befolyásolta a pártállami apparátus megbénulása, a fegyveres erőszakszervek kereteiben az információs láncolat szétesése, az időszerű és arányos reakciót lehetetlenné tevő döntés-végrehajtás-visszacsatolás láncolatának megbicsaklása. Mivel a forradalmi átalakulás a lokális miliőkben más és más módon zajlott le, így eleve problémás lett volna – mint ahogy az is volt – a lokális konfliktusgócok elszigetelése egy központilag jóváhagyott, „generálklauzulaként" értelmezhető cselekvési mintázat szerint a pártállam utóvédharcait folytató ágensek számára. A centrumból – legyen az az Akadémia utcai pártközpont, pártirányítású csúcsminisztérium, vagy megyei-járási pártbizottság, helyi tanács – jobb híján saját belátás szerinti cselekvésre biztatott apparatcsikok hatalmi pozíció megvédésére irányuló szándékuk megvalósításában nem apellálhattak a formális felsőbbség majdani beavatkozására. Megmutatkoztak a „felfelé függés" erősségére apelláló rendszer válsághelyzetben kibukó gyengeségei, a helyi végrehajtók fals valóságérzékelése, politikai találékonyságának hiánya, a valódi problémák megértésének képtelensége. Ebből a szempontból tanulságos szemügyre venni az MTI kommunista újságíróktól származó információk alapján összeállított, az egész országot lefedni próbáló október 26-i összefoglalóját, amely egy pillanatfelvételt örökített meg, amikor az ország még úgymond „félúton" járt a pártállam felbomlása és a heterogén forradalmi politikai struktúra kiépítése között. A megszövegező mégis adottnak vette ezt a képlékeny szituációt a megbékélés irányába, úgy tüntetve fel a helyzet, mintha a „reformok kritikus tömege" még elegendő lenne. A jelentés szerint a mozgalom követelései *„szocialista demokratikus jellegűek"*, az új helyi szervek *„viszonylag szilárdan"*

tartják kezükben a hatalmat, lakossági és honvédségi támogatással biztosítják a közrendet és a közellátást. A vezetőváltások ellenére az új forradalmi testületek nem ellenségei a konszolidációnak (sic!), ha ugyanis a kommunista kormány elismeri őket és megvalósítja követeléseiket, akkor elérhető a „*széles tömegek támogatását élvező forradalmi szervek*" együttműködése. A jelentés szövegezője a budapesti megmozdulásokat „*nemzetinek, demokratikusnak, igazán szocialistának*" tartotta. A forradalmi testületek radikalizálódása pedig csak annak lesz betudható, ha a szovjetek és a magyar fegyveres szervek részéről provokáció éri őket, illetve ha nem teljesítik jogos követeléseiket – érvelt a jelentés írója.[299]

A reformpárt hátországa? Munkástanácsok a pártellenzék perspektívájából

Több tényező is indokolja, hogy a munkástanácsok és a pártellenzék, különösképpen Nagy Imre munkástanácsokkal kapcsolatos politikáját külön is szemügyre vegyük. Egyrészt az ötvenhatos forradalommal kapcsolatban el nem évülő vita tárgya a politikai rendszer átalakításának határa és mélysége. Az egyik leginkább kidolgozott mesternarratíva szerint a végcél a politikai rendszer modifikációja volt a kialakult társadalmi-gazdasági viszonyok alapszerkezetének gyökeres megváltoztatása nélkül. Tehát olyan *rendszerátalakító politikai forradalomról* volt szó, amely a „sztálini szerkezetek" lebontásával egy szovjet típusú rendszer alaptermészetével összeférő működési modellre való átállást célzott meg.[300] A forradalom politikai céljainak ilyesfajta értékelése magával vonja a szemben álló felek olyan típusú felosztását, amely szerint az egyik oldalon a maga nemében sokszínű szabadságpárti nép, különösen a szocializmus iránt bevallott szimpátiával viseltető munkástanácsok és a reformkommunista pártellenzék állnak sajátos érdekegységben, míg a másikon a szovjetpárti ortodox sztálinisták.[301] E narratíva része továbbá az a meglátás is, hogy a forradalom „radikalizálódása", szocializmusellenességének kiéleződése a tömeggel szemben ismétlődő fegyveres fellépéseknek, a vidék aktivizálódásának és a politikai önszerveződés megélénkülésének tudható be.

A politikai oldalak és a szemben álló felek ily módon történő kijelölése, a két erőtér közötti viszony meghatározása több ponton is problematikus,

amit itt néhány politikai kérdésben elfoglalt álláspont ütköztetésével kívánunk érzékeltetni. A pártellenzék és a forradalom alatt felemelkedett alternatív elit, ezen belül a munkástanácsok viszonya, közel sem ellentmondások nélküli, tudniillik alapvető koncepcionális eltérések álltak fenn közöttük.

A két csoport közötti közeledést eszmeileg megalapozó egyik kötőanyag az antisztálinizmus volt. A forradalmi nép szótárában ha előfordult, akkor az antisztálinizmus a masszív diktatúraellenesség szinonimája, a demokrácia aszimmetrikus ellenfogalma volt, a pártellenzéki csoportok szótárában azonban mást jelentett. Mint politikai identitás kettős funkciót töltött be: egyrészt *önfelmentő magyarázat*ként szolgált, hiszen a „jó párt–rossz vezetés" politikai mítoszának kidolgozásával a rendszer diszfunkcionális jellegzetességeiért viselt felelősséget és a társadalmi elfogadottságának csekély mértékét egyoldalúan rá lehetett hárítani Rákosi Mátyásra, Gerő Ernőre és Farkas Mihályra, tágabb értelemben a szovjet rendszer hazai mását el lehetett különíteni (s egyben rehabilitálni is) a szocializmus eszményinek és működőképesnek tartott lenini modelljétől. Ehhez rendelkezésre is állt az elvbaráti kör és a funkcionárius ellenzék képében megtestesülő, a párton belül a múlt „szektás hibáiból" okuló, az eredeti eszméhez hűséget fogadó új élcsapat. Nagy Imre első miniszterelnöksége utáni „belső emigrációjában" írt elméleti tanulmányaiban,[302] majd snagovi jegyzeteiben is világosan kibontja ennek a gondolkodásmódnak a lényegét, megalapozva és kiteljesítve ezzel egy rendszerkritikai narratívát.

Nagy a sztálinista hatalomgyakorlást Marx bonapartizmus fogalmával operálva a „tömegektől elszakadt", „klikk-szerű uralmi formaként" jellemezte, amely a kollektív vezetés és az azon belül érvényesülő demokratikus centralizmus lenini elve helyett kisebbségi diktatúrát valósított meg. Az MDP „*SZKP-típusú államhatalmi szerv volt, szorosan összenőve az államvédelmi szervekkel*"[303] – fogalmazott Snagovban. A sztálinizmust a marxizmus–leninizmus torzulásaként értelmezte, s szembeállította vele a leninizmust mint „valódi tanácsdemokráciát". Nagy magáénak vallotta a marxizmus–leninizmus ideológiájának finalista-teleologikus vízióját a kommunista munkáspárt egyeduralmának történelmi szükségszerűségéről és küldetéséről, ugyanakkor visszalépést javasolt, mert a dogmatikus sztálinista túlhajtás miatt túl gyorsan lépte át az ország a népi demokratikus átmenet etapját.[304] A szovjet modell mechanikus másolása helyett nemzeti utak szükségessége mellett érvelt, ugyanis a marxizmus–leninizmus adta általános irányelveket országonként eltérően, fejlettségi foktól függően kell alkalmazni, másrészt így oldható csak fel a nemzeti függet-

lenség és a szocializmus ügyének szembekerülése. Ennek megfelelően *„olyan formákat és módszereket kell találnunk és alkalmaznunk, olyan ütemű előrehaladást kell megvalósítanunk, amely a szocializmust elfogadhatóvá és kívánatossá teszi"* – érvelt Nagy.[305] Ebbe az '56 októberére már rendelkezésre álló gondolati keretbe tudta beilleszteni Nagy a munkástanácsokat is. A pártnyelv adta lehetőségeken belül felismerte a munkástanács-szerveződés okát: a *„párt elszakadt a munkásosztálytól"*, a munkástanácsok pedig alkalmasnak látszottak arra, hogy azokat a lenini értelemben vett szovjeteknek, a hatalom alapegységeinek, a párt hátországának tekintse. A snagovi jegyzetekben a kádári konszolidáció kritikájaként említi, hogy a munkástanácsok megtisztítása, az „ellenforradalom karanténozása" után azok rendszere alkalmas lett volna arra, hogy *„a kormányzat szilárd alapjává váljon, és* [...] *intézményein keresztül a proletárhatalomnak ne csak névleges hanem tényleges birtokosa legyen."*[306] A munkástanácsok tagságában Nagy megtalálta a valódi munkásosztályt a reformpárt mögé.

A hatalom forrásához és a többpártrendszerhez való viszonyon keresztül azonban jól szemléltethető a vizsgált két politikai pólus, a pártellenzék és a munkástanácsok közötti koncepcionális különbözőség. A „valódi többpártrendszer" forradalmi követelése egy demokratikusan legitimált politikai struktúra létrehozásának igényéből következett, ami nem azonos a reformellenzék szocializmus politikai struktúrájának megváltoztatására irányuló elképzelésével. Ennek hatalomtechnikai célja a „szocializmus demokratikus szövetségeseinek" olyan típusú összefogása, amely lényegében a kommunisták által kijelölt személyi- és feladatkörrel kitartott társutas pártok látszatparlamenti szerepeltetése lett volna, amihez jó kortárs mintát nyújtott a keletnémet és a lengyel modell.[307] A reformerek „demokráciája" a „párt parlamentjének", a Központi Vezetőség személyi állományának megújítására, a kormányzati „vonal" pártellenőrzésének lazítására és mozgásterének bővítésére, továbbá a népfrontpolitikának a feltámasztására és a hatalom alapjainak ily módon történő „szélesítésére" szorítkozott. Ennek útja az őrségváltást, a személyi garnitúra lecserélését formálisan és jogszerűen lehetővé tevő pártkongresszus összehívása, valamint a forradalmi önszerveződések kompromisszum irányába nyitott szereplőinek kooptálása lehetett.[308]

A pártellenzék semlegességfelfogása érdemben különbözött a forradalom általános közfelfogásától. A munkástanácsok *nagyhatalmi blokkon kívüli semlegességet* kívántak, míg a pártellenzék a szovjet jelenlétet megváltoztathatatlan geopolitikai adottságnak vette, ami behatárolta a felvállalható politikai víziót

is, miszerint a szocialista országok, kiváltképpen Moszkva és a közép-európai szatellitállamok közötti kapcsolatok újraformálását a szovjet vezetés által is akceptált bandungi nyilatkozatban rögzített elvi alapokra kívánta helyezni. Az „el nem kötelezett országok" 1955. áprilisi bandungi konferenciáján kibocsátott – a Szovjetunió által is ellenjegyzett – nyilatkozat Nagy Imre veszszőparipájának számított, ugyanis a nemzetek békés együttélésének alapelveit deklaráló nyilatkozatba bekerültek az általa „öt elv" címszóval jelzett, fogalommá nemesült célkitűzések: a szuverenitás, a függetlenség, a belügyekbe való be nem avatkozás, a nemzeti önrendelkezés és az egyenjogúság.[309]

A forradalmi nemzettől leginkább elidegeníti az a körülmény, hogy az egypárt egyes platformjai belső különbözőségeiktől függetlenül egyaránt *tagadták a népszuverenitást, azaz nem voltak demokraták*, hiszen pontosan tudták, hogy szabad választások esetén az általuk favorizált politikai nullpont máshová kerül, ahonnét reformelképzeléseik valóra váltására, a „júniusi politika" felújítására, aktualizálására és tömeges elfogadtatására már nincsen érdemi esély. Az azonos platformra kerülést a munkástanácsokkal a magukra erőltetett ideológiai béklyók, az attól való szabadulás képtelensége is gátolta. A szuverenitás forrása számukra részben továbbra is a „moszkvai mandátum" volt, továbbá nem szakadhattak el a „pártszerűség" politikai korkritériumaitól sem. A radikális változásoktól való általános idegenkedés Nagy Imre esetében is azon a meggyőződésen nyugodott, hogy optimális esetben *politikai változás csak a pártból indulhat, pártszerű keretek között érvényesülhet.* Nagy már október 23. előtt sem támogatta a szakszervezkedés szabadságát és a sztrájkjog törvénybe iktatását,[310] a forradalom alatt tanújelét adta annak, hogy nem ért egyet a diáktüntetéssel, mindvégig idegenkedett az utcai tömegjelenetektől,[311] kiváltképpen a fegyveresek egyre komolyabb térnyerésétől és önmaguk diktáló helyzetű beállításától. Az MDP vezető testületi ülésein is rendre ellenforradalmi elemek veszélyességéről beszélt mindazok kapcsán, akik nem kívánnak kiegyezni a párt által elvárt alapokon.[312]

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a *kialakult szükséghelyzet fennállása alatt* – a politikai gondolkodás tekintetében fennálló kibékíthetetlen ellentétek ellenére – ne lettek volna meg az átmenetileg egymással szót érteni képes felek között a közös érintkezési pontok *a rendszer átalakítására*, vagy akár a külpolitikai mozgástér bővítésére. A pártellenzéki program a november 4. előtti időszakban munkástanácsi nézőpontból afféle legkisebb közös többszöröst jelentett, a munkástanácsi program azonban jóval túlmutatott a politikai modellváltás keretein.

Süketek párbeszéde? Tojástánc a konszolidáció kérdése körül

A munkástanácsok viszonya közel sem volt ennyire egyoldalúan pozitív Naggyal. Az 1956. október 26. és november 1. közötti időszakban napvilágot látott különféle munkástanácsi állásfoglalások közös jellemzője, hogy idővel ugyan egyre elfogadóbbá váltak, alapvetően mégis *bizalmatlanságot* fejeztek ki a Nagy-kormánnyal szemben, annak politikáját kétkulacsosnak tartották, továbbá sérelmezték, hogy félmegoldásokkal operál. A Borsod Megyei Munkástanács október 28-án – kifejezve az ambivalens viszonyulását – úgy foglalt állást, hogy *„sok mindenben Borsod megye népének szájaíze szerint* [beszélt] *Nagy Imre. Sajnáljuk, hogy beszédét szépséghibák csúfították.* [...] *fenntartással fogadja Nagy Imre ma esti bejelentéseit. Mi bízunk Nagy Imre kormányában, mögötte állunk és minden erőnkkel támogatjuk, de csak akkor, ha tényekkel, azonnali intézkedésekkel bizonyítja ez a kormány, hogy valóban a nép érdekei szerint akar cselekedni most és a jövőben!"*[313] Visszatérően kérték a külügyi tárcát is magához ragadó miniszterelnöktől, hogy hivatalos közleményben

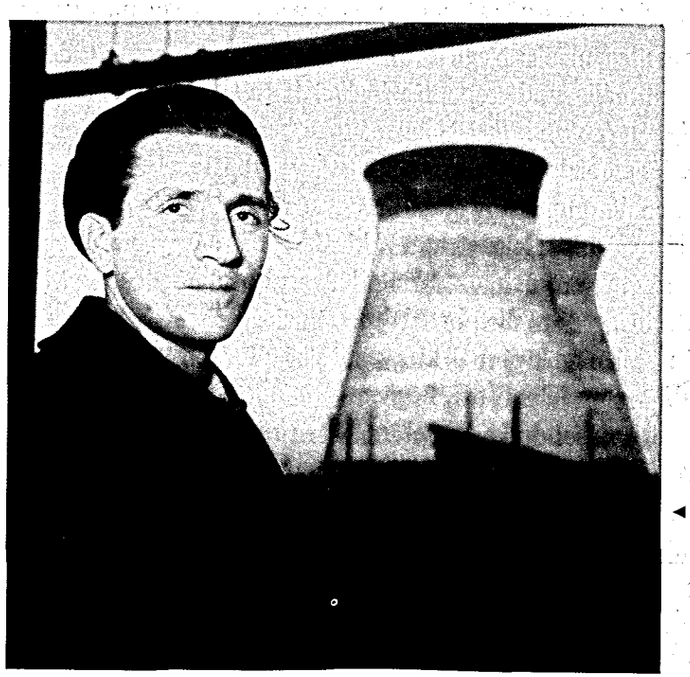

◂ A kazincbarcikai Borsodi Vegyi Kombinát hűtőtornyai (1955) (Fortepan / Kotnyek Antal)

tisztázza álláspontját és felelősségét a statárium, a kijárási tilalom elrendelése, az október 24-én hajnalban történt szovjet katonai beavatkozással kapcsolatos álláspontja tekintetében, és abban is, hogy alkalmasint kik és mikor akadályozták a politikai cselekvésben.

A bizalmatlanság irányába hatott, hogy az október 24-étől de facto miniszterelnök neve a felkelt nép igazságérzetét sértő számos intézkedéshez tapadt. A külső szemlélő számára ez a kép Nagy valóban gondot okozó belső izoláltságának és támogatói körének formális hatalomnélküliségéből is adódott, másrészt a fővárosi utcát, majd az országos nyilvánosságot is egyre inkább eluraló pletykák Nagy Imre cselekvésképtelenségéről, állítólagos fogságban tartásáról a reális helyzetkép kialakítása ellenében befolyásolták a munkástanácsok tagságát.[314] Ugyanakkor két körülmény is elősegítette, hogy a rendszeressé váló tárgyalások egyáltalán megtörténhessenek. Az egyik Nagy saját szerepfelfogásának következménye. Behozhatatlan versenyelőnyt biztosított neki – és a hatalmi helyzetváltozás megértésének jeleként értelmezhető a párt keményvonalas szereplőivel szemben –, hogy a pártközpont helyett a Parlamentet választotta a küldöttségek fogadására, ami mögött az a vélelem is meghúzódott, hogy a kormányfői pozícióból diktálni lehet az átalakulás irányát és ütemét. A másik a történések dinamikájából fakadt: az október 26-án meghirdetett tűzszünet és amnesztia elrendelésében mindkét szemben álló oldal érdekelt volt. Az egyik oldalon a felkelőknek soraik rendezésére, belső hierarchiájuk kialakítására adott esélyt, a defenzívába szorult hatalomnak pedig módot adott az elhatározott konszolidációs útvonalhoz szükséges erőforrások összegyűjtésére, a végrehajtási útvonalak kidolgozására.

A fegyveres és a tárgyalásos út egymás mellett történő párhuzamos gyakorlása okozta zavarodottság Nagy Imre politikájának fogadtatásában ütközött ki leginkább. A parlamenti tárgyalásokon őt lehetett személyesen szembesíteni a fegyveres erők és a szovjetek lakossággal szembeni fellépéseivel, ő viselte a politikai következményeket, rá hatott vissza a parancsteljesítő erőszakszervek tetteinek negatív politikai hozadéka, hiszen ő vállalta fel a nyílt tárgyalások ódiumát. Nagy Imre az általa is proponált kiegyezési politika védelmében a rendelkezésre álló eszközökkel mégis igyekezett elejét venni annak, hogy a párt keményvonalasai által támogatott és gyakorolt fegyveres erőszak hiteltelenítse a kiegyezési kísérleteket. Éppen ennek ellensúlyozására Nagy szempontjából a Nemzetőrség létrehozásának volt egy olyan mozgatórugója is, hogy megszüntesse a pártállam nevében fellépő, karhatalmi célra felhasznált

reguláris erők (rendőrség, honvédség) és a városi gerilla harcmodor szerint működő fegyveres csoportok, valamint munkástanácsi alárendeltségben és tagsággal működő üzemőrségek közötti szembenállás *puszta lehetőségét* is.[315]

Ahhoz, hogy a megegyezés létrejöhessen, a munkástanácsok október utolsó napjaiban folyamatosan nyomást gyakoroltak Nagy Imre kormányfőre a szovjet csapatkivonás előmozdítása és az ország politikai életének demokratizálása érdekében, aki így lépéskényszerbe került. Fel kellett vállalnia a Kreml tűréshatárát akár túl is lépő radikális politikai tetteket, melyeknek meglépése viszont alapfeltétel volt a munkástanácsok küldötteivel való érdemi tárgyalásokhoz, azok sikeréhez a munkafelvétel érdekében. Tíz budapesti nagyüzem munkástanácsa felhívásában már október 29-én Nagy „nemzeti egységkormányát" követeléseik teljesüléseként állította be, és a békés építőmunka feltételeit adottnak vette.[316] A Nagy Imrét polgártársnak szólító Magyar Optikai Művek már október 30-án küldöttséget menesztett a Minisztertanácshoz annak érdekében, hogy Nagy Imrével tárgyalásokat folytasson. Ennek során ultimátumot adtak neki a szovjet csapatok kivonására és az ENSZ-képviselő visszahívására. Amennyiben ez megvalósul, a rádión keresztül munkafelvételre invitálják a dolgozóikat. Másnapi közleményükben továbbra is aktuálisnak tartották az egy nappal azelőtt megfogalmazott radikális programot, a „teljes függetlenségig" tartó harcot.[317] A Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban tartott munkásgyűlés október 30-án kidolgozta a XI. kerületi ipari üzemek politikai álláspontját. A határozatot aláíró tizenkét nagyüzem[318] úgy döntött, hogy a szovjet csapatok itt-tartózkodásáig (*„amíg magyar földön vér folyik"*) nem rendeli el a munka felvételét. Hitet tettek az általános, többpárti titkos választások mellett, valamint követelték Kós Péter ENSZ-képviselő visszahívását egyes minisztercserék mellett, *„mivel nem képviselik a magyar nép egyetemes érdekeit"*. Követelték az ÁVH-s *„vérengzők"* törvényes megbüntetését is.[319] Az angyalföldi munkásküldöttek november 1-jén megfogalmazott felhívása már másnaptól munkafelvételt rendelt el, valamint kinyilatkoztatta, hogy *„ez az ország a mi országunk. Termőföldünk, Nyersanyagaink a magyar haza minden polgárának Szent tulajdona."*[320] Október 29–31. között ráadásul a legjelentősebb fővárosi munkáskerületek nagyüzemeiben (X. 29. Egyesült Izzó – Újpest, IV. kerület; X. 30. Beloiannisz – Kelenföld, XI. kerület; X. 30. Csepeli Központi Munkástanács)[321] megalakuló kerületi munkástanácsokkal[322] létrejött a közös platform, amire a Nagy-kormánynak is reagálnia kellett mint tárgyalási alapra. A munkástanácsok politikai súlyát, nyomásgyakorló

erejét a többi bázisdemokratikus szervhez képest nem a tárgyalástechnikában megnyilvánuló politikai érettség, hanem a mögöttük álló tömeg és a stratégiai fontosságú helyzetük adta, hiszen az üzemvezetésen állt a termelés és a közellátás folyamatosságának biztosítása. A sztrájkkal való fenyegetés és annak esetleges életbe léptetése pedig kiszolgáltatott helyzetbe hozhatta a kormányzatot, keresztbe húzva annak éppen aktuális politikai számításait. Nagy Elek a következőképp adta vissza visszaemlékezésében az általa vezetett csepeli munkásküldöttségnek a Nagy Imre által november 1-jén mondottakat: *„ha úgy döntöttek, hogy a kormány mellé állnak, akkor ennek adjanak hangot a rádióban, de a kormány légüres térben marad mindaddig, amíg Magyarországon a munka áll, mert addig nincs hitelünk. Az önök kezében van a döntés, önökön múlik talán az ország sorsa, az önök kezében van a forradalom sikere."*[323]

Amikor november 1-jén a munkástanácsok kielégítve látták a szovjet csapatkivonásra és ezzel a szuverenitás helyreállítására, valamint a többpártrendszerre vonatkozó legfontosabb követeléseiket, amivel korábban a kormánytámogatásért cserébe megfogalmazott feltételek teljesülni látszottak, megerősödött a bizalmuk Nagy Imre és kormánya iránt. Jogosan lehetett várni és érezni az esélyt, hogy az általa beolvasott október 28-i minisztertanácsi határozat[324] azon pontjai, melyek a közélet megtisztítását, az új önkormányzati formák államigazgatásba történő beiktatását, a bér-, norma-, nyugdíj- és lakáshelyzet rendezését ígérték, belátható időn belül megvalósuljanak. November 1-jén az ország szükségleteinek ellátása érdekében 19 budapesti ipari nagyüzem, a zuglói és IV. kerületi dolgozók rádiófelhívásukban közölték, hogy *„a sztrájk az ország helyzetének teljes megbénítását eredményezné"*.[325] Ezért munkafelvételt és a kormány politikai támogatását kérték az ország dolgozóitól, amire még nagyobb és szélesebb körű hajlandóság mutatkozott november 3-án, amikor az újjáalakult koalíciós pártok egyes képviselőinek behívásával átalakult a kormánykabinet. November 5-ével az ország legtekintélyesebb nagyüzemei általános munkafelvételt helyeztek kilátásba.[326]

November első napjaiban tehát a munkástanácsok támogatásukról biztosították a semlegességet egyoldalúan kinyilvánító, nemzetközi porondra kilépő kormányt, mert úgy ítélték meg, hogy a forradalmi célkitűzéseket mint „nemzeti ügyeket" időlegesen a Nagy Imre-kormány lépéseinek sikere viheti előre. Nagy és a munkástanácsok kapcsolatáról ugyanakkor összességében elmondható, hogy az időnként összetalálkozó közös érdekek ellenére a munkástanácsok számára a Nagy-kormány hatalomban tartása nem volt végcél,

feladatának a „békés átmenet" levezénylését, az új többpárti választások előkészítését tekintették. Annak bekövetkeztéig pedig „ügyvezető kormányként" a nemzetközi partnerek előtt a magyar állam képviseletében eljárva, a forradalom programjának közvetítését várták tőle. Paradox módon hiába jutott látszólag nyugvópontra több, napokon át vitatott kérdés, a tárgyalásokon szerzett munkásvezetői benyomások titkon már azt sejtették, hogy nem Nagy Imre lesz a „munkástanácsok vezére". A forradalmi legitimáció eltérő felfogásában mutatkozó különbségek, tudniillik a bolsevik és a demokratikus forma közötti tartalmi különbség lehetetlenné tette volna a munkástanácsok és Nagy tartós együtt mozgását, mivel a legitimációs elvek formális hasonlóságaik ellenére nem váltogathatók tetszés szerint, más-más hatalomgyakorlási technikákat és politikai berendezkedést alapoznak meg.

A MUNKÁSELLENÁLLÁS HÓNAPJAI – A KÁDÁRI MSZMP ÉS A MUNKÁSTANÁCSOK HARCA A HATALOMÉRT

„A parlamentarizmus a modern nemzeti társadalom levegője."[327]

ADY ENDRE

„Úgy érhető el, hogy az emberek engedelmesek legyenek, ha szigorúan behatároljuk az elfogadható vélemények spektrumát, de ezen belül hagyjuk a vitákat, sőt támogatjuk is a kritikus nézeteket. Ez megadja az embereknek a szabad gondolkodás érzetét, miközben a rendszer alapjait a megvitatható nézetek behatárolásával folyamatosan erősítjük."

NOAM CHOMSKY

Szocializmus – kommunisták nélkül? A hatalommegosztás lehetőségei és a rendszerkorlátok

Az 1956 novemberét követő szűk egy évben a politika „szükségállapotának" lehetünk tanúi: a politika homlokterébe a szuverenitás, a hatalom kérdése került. A hatalomért versengő felek újrafogalmazták a törvényesség kritériumait és az új társadalmi berendezkedés morális alapelveit is.[328]

Kádár János a munkástanácsokkal vívott politikai harc során mindvégig „kettős beszédet" folytatott. A párt belső fórumain ugyanakkor világosan kifejezte a „proletárdiktatúra", a hatalom oszthatatlan egységét megtestesítő hegemón munkáspárt helyreállításának igényét, amire Moszkvától felhatalmazást kapott, az elvárást pedig tettekkel kellett igazolni. Kádár politikai gondolkodásának mozdíthatatlan sarokköve volt az 1948-ra megvalósuló pártegyeduralom, ami a történelmi fejlődésből eredő olyan szükségszerűség volt, amelyhez képest valamilyen korábbi hatalommegosztást jelentő politikai képlet irányába történő elmozdulás egyfajta „visszalépést" jelentett a „történelmi haladás igazolt irányával" szemben. (Míg Nagy Imre számára egy ilyen visszalépés a „szocializmus nemzeti útjának" kimunkálásához szükséges fundamentumot jelentette, Kádárban ugyanez a hatalom elvesztésének rémképét idézte fel.)

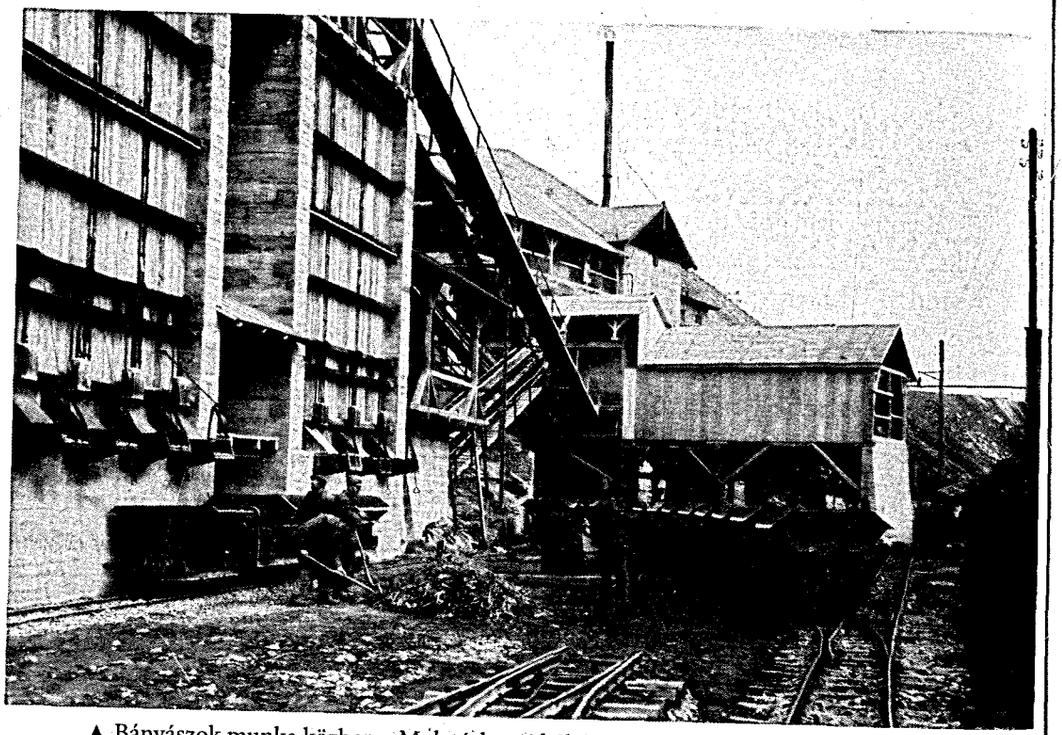

▲ Bányászok munka közben a Mulató-hegyi kőbánya udvarán (1950) (Fortepan / UVATERV)

Ebből fakadt s vált axiómaszerű, kollektív közmeggyőződéssé a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) különböző szintű és rangú, újsütetű vezetői számára az, hogy a *„munkástanácsoknak meg kell érteni azt, hogy a kommunista párt a munkásosztálynak a vezető ereje. Nem lehet elképzelni szocializmust kommunista párt nélkül".*[329] Az „ellenforradalom négy fő okáról" szóló decemberi párthatározat előtti vitában a munkástanácsok pártellenessége és az üzemek politikamentesítésére vonatkozó követelése Kádár számára a Trockij hadügyi népbiztos által levert, 1921-es kronstadti matrózlázadást („kommunisták nélküli szocializmus") idézte fel egyfajta analógiaként.[330] A feladat az volt, hogy rávegyék a renitens munkástanácsokat ezen bolsevik alaptétel elfogadására, megtagadása esetén pedig elérjék, hogy beszüntessék tevékenységüket.

Az újdonsült pártvezető politikai álláspontjának kivonatát adják azok a jegyzőkönyvi töredékek, amelyek a KMT-delegációkkal folytatott tárgyalásokról maradtak fenn. Valamennyi politikai reformlépést csak a „rend helyreállítása", azaz a proletárdiktatúra alapintézményeinek visszaépítése utáni időszakra[331] datált, így valamiféle koalíciós kormányszerkezet visszaállítását is. Elvi okokból ellenezte és „ellenforradalmi" követelésnek tartotta a szabad választások kiírására vonatkozó igényt: *„Nem lehet, hogy az országban minden betörött ablakért mi feleljünk, azt sem mondhatom, hogy mindenféle párt induljon a szabad titkos választásokon"*, ugyanis – vonta le a következtetést – *„egyre megy, hogy szavazólappal vagy puskával veszik-e el a munkásosztálytól a hatalmat."* Továbbá *„milyen üzemi munkástanács az, mely a koalíciós pártoknak akarja biztosítani a pecsenyét?"* – vetette oda Kádár a KMT parlamenti delegációjával folytatott második tárgyalási fordulóban.[332] Korábban, november 30-án – nem kis bátorságról tanúbizonyságot téve – a tatabányai vájárok között személyesen megjelenő Kádár azzal érvelt a többpártrendszer (az ő értelmezésében: „burzsoá demokrácia") ellen, hogy az a *„kapitalista rendszer visszaállítását kezdte* (sic!) *volna lehetővé".*[333] Képtelen volt elfogadni, s a munkásság „megtévesztettségének" bizonyítékát látta az üzem politikasemleges területté nyilvánításában: *„ha a munkások mégis megszavazzák, hogy ne legyen az üzemben pártszervezet, az azt mutatja: nagyon elharapózott a szenvedély, és nem nézik meg mit követelnek. Ne azt mondjuk, hogy ne legyen pártszervezet az üzemben, hanem mondjuk, hogy ne legyen olyan mint volt."*[334]

A munkástanácsokkal szemben rendszeresen megfogalmazódott a kádári vezetés részéről az a megtorló tettekre alapot adó vád, hogy a törvényben kijelölt szerepük, azaz a gazdasági irányítás helyett *politikai szervezetként, politikai kérdésekkel* foglalkoznak. Márpedig a kommunista megközelítés szerint a politika a párt monopóliuma, oda bebocsáttatást csak a „pártszerűség" kereteit elfogadó szereplők nyerhetnek. A munkástanácsok alapvetően nem törekedtek a politikai intézményesülésre, a felvállalt politikai szerepeket a forradalom alatt szerzett képviselet szellemében, a demokratikus legitimáció rendjének helyreállításáig tartották szükségesnek. Ebben az értelemben tehát a kádári vezetés által vitatott szerepüket a *kényszerűség* diktálta: a megingott legitimációs rendben, a „szocializmus alapján álló" pártok létrejöttéig pótolták azok ellenőrző szerepét, egyfajta „civil munkásellenzékként" léteztek az MSZMP-vel szemben, más hatalmi ellensúly hiányában.

A „kettős beszéd" másik fele az volt, hogy a sajtóban, a kétoldalú tárgyalásokon partnerei felé hangzatos ígéreteket tett a hatalommegosztásra, ami kezdetben egy népfrontos koalíció keretében megvalósuló, kommunista párti hegemóniával működtetett többpártrendszert jelentett, később az engedmény

a kormány összetételének megváltoztatására szűkült. (Apró Antal a KMT néhány tagjának három miniszteri tárcát is felajánlott, valamint indítványozta a testületnek a Földművelésügyi Minisztériumba történő átköltözését.[335]) Több alkalommal állást foglalt az üzemi önigazgatás elfogadása mellett, és az egyes munkáscsoportokkal folytatott tárgyalásain meglebegtette egy magasabb rendű munkásképviselet felállításának lehetőségét is.

Mindezekre azért volt szükség, mert az erő kezdeti hiánya, kiváltképp a pártállami apparátus és a pártirányítású erőszakszervek dezintegrált állapota okozta a pártegyeduralom azonnali visszaállításának lehetetlenségét. Ebből egy olyan hatalom-visszaszerzési stratégia fakadt, amelynek fókuszában egy látszólag azzal ellentétes folyamat állt, ami a kiegyezés és a békés együttműködés politikájaként jellemezhető. Az „ütni és tárgyalni" politikájának kombinált alkalmazása viszont elhúzódó, nem mindig egyértelmű sikereket hozó, a „kis engedmény – nagy ellencsapás" dualizmusával leírható, számos elemében kétes kimenetelű, presztízs- és népszerűségvesztést halmozó, hosszú csatározáshoz vezetett, aminek során végül meg kellett elégedni az üzemről üzemre történő pozíció-visszaszerzéssel is. A hatalom kérdését még nehezebbé tette az eredeti „mesterterv" – miszerint az 1956. évi 25. törvényerejű rendelet által előírt újraválasztások során a párt és a szakszervezet segítségével megszerezhető a döntéshozó többség a munkástanácsokon belül – és a fegyveres munkásmilícia létrehozási kísérletének elbukása. A munkástanácsok „munkájának megjavítása" címen ismételgetett, az *„el kell érnünk, hogy a munkástanácsok a népi demokrácia szervei legyenek"* típusú eufemisztikusan megfogalmazott célok, amelyek voltaképpen a munkástanácsoknak a restaurált diktatórikus rendszer kereteibe történő beillesztését jelentették, csak a forradalmi szellem megtörésével és az azt képviselők szelekciójával voltak elérhetők. Viszont mire ez az állapot – hozzávetőlegesen 1957 nyarára – létrejött, a kádári hatalmi konszolidáció már eljutott addig, hogy sort keríthessen a munkásképviseletet egyfajta fügefalevélként még jelképező forradalmi munkástanácsok végső felszámolására, ezzel szimbolikusan is kinyilvánítsa a kommunista diktatúrának a valódi munkás-érdekvédelemhez való viszonyát.

A politikai reformokra vonatkozó ígéretek tekintetében megalapozottan volt bőkezű Kádár. A *Népszabadság* november 15-i száma beszámolt Kádár és egy 19 fős küldöttség parlamenti tárgyalásának eredményéről, aki a kommüniké szerint azt az ígéretet tette, hogy *„feladjuk a párt monopolhelyzetét, többpártrendszert, tiszta, becsületes választásokat akarunk. Tudjuk, hogy ez*

nem lesz egyszerű dolog, mert nemcsak puskagolyóval, hanem szavazócédulával is ki lehet lőni a munkáshatalmat". Továbbá büntetlenséget ígért azoknak, akik köztörvényes jellegű bűncselekményeket nem követtek el a forradalom alatt.[336] A hatalommegosztásra vonatkozó ígéretek az 1957. január 6-án meghirdetett kormányprogramból már teljesen kikerültek. Egyrészt arra logikusan számíthatott, hogy a szovjetek által biztosított konszolidáció előrehaladtával úgysem lesz a forradalmi nép által felelősségre vonható és számon kérhető, hiszen nem lesz olyan ellenzéke, amely ezt megtehetné. Másrészt pedig az alternatív elittel folytatott tárgyalások egyfajta lakmuszpapírként is funkcionáltak: a különösen a gazdaság átszervezésére vonatkozó javaslatokat – mivel azok javarészt nem a mindig „kéznél lévő" pártértelmiség részéről, hanem a békeidőben többnyire hang- és arctalan munkásképviselőktől jöttek – idővel fel is használhatja a magyarországi posztsztálini rezsim arculatának megrajzolásához, ráadásul úgy, hogy az „alulról jövő" elképzelések „felülről" történő bevezetése miatt a munkásság részéről aligha várható ellenreakció, hiszen az sokak véleményével és meggyőződésével fog találkozni. A kimerült, anyagi tartalékait felélő társadalomban felerősödő *stabilitás és rend iránti vágy* óhatatlanul az országmentő retorikát vivő kormányzatot erősítette, s különösen 1957 második negyedévében a munkásokkal szembeni állambiztonsági beavatkozásokkal, rendőrségi razziákkal szemben elnézővé – és eszköztelenné – tette az ellenállásba belefáradt, passzív többséget.

Ezekből az elvi alaptételekből és gyakorlati hatalmi megfontolásokból kiindulva a politikai hatalom szilárdságának egyik fokmérője az volt, hogy az üzemek feletti kommunista befolyás milyen mértékben nőtt a restauráció folyamatában, azaz milyen mértékben érvényesült a gyakorlatban az az elv, amely úgy foglalható össze, hogy „nem lehet elképzelni szocializmust kommunista párt nélkül". Ezt pedig leginkább az üzemi pártszervezetek számának gyarapodásán lehetett lemérni. A pártszervezés Budapesten és a vidéki ipari centrumokban is nagyon nehézkesen haladt. Budapest mellett például Diósgyőr, a nagyobb bánya- és gépipari konglomerátumok mutatkoztak a legnehezebben visszavehető bástyáknak. A Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyelete alá tartozó 22 nagyüzemben a minisztérium kiküldöttei a rendőrség közrendvédelmi osztályainak beosztottjaival 1956. november utolsó hetében felmérték az üzemőrségek állapotát és a politikai hangulatot, ennek kapcsán pedig leszögezték, hogy *„általános tapasztalatunk az, hogy a munkástanács tagjainak többsége és a munkásőrségek vezetői mélységesen szovjet-*

és Kádár-kormány ellenesek."[337] Ez a beállítottság ekkor az egész országban általános volt. Az idő előrehaladtával mindkét fél radikalizálódott, ami egyre inkább ellehetetlenítette a konstruktív párbeszéd irányába mutató háttértárgyalások eredményességét és további lehetőségét. A kormány részéről a pártszervezés sikertelensége és a konszolidáció elhúzódása okozta kellemetlenségek miatt, a munkástanácsok részéről pedig a megtapasztalt fizikai bántalmak, a szovjet jelenlét és az alaptalan lejáratő kampányok, valamint a pártszervezés erőszakossága miatt. A frusztrációt csak növelte az üzemi munkástanácsok létének jövőbeli bizonytalansága, a kádári hatalom részéről pedig a pártpozíciók visszaszerzésének nehézsége ütközött ki a durvuló eszköztárban és radikalizálódó hangvételben. A pártemberekből formálódó véleményalkotó és döntéshozó többség létrehozásának belső pártfórumokon megfogalmazódó céljén túl egészen 1957 januárjáig kellett várni arra, hogy köntörfalazás nélkül *nyíltan* is kimondassék az a korábban latens módon megbúvó szempont és cél, hogy *„a munkástanácsot a párt kell vezesse"* – miképpen Kádár János a XXI. kerületi pártaktíván fogalmazott.[338] A *Népszabadság*ban nem véletlenül 1957 áprilisában kezdődött meg cikkek sorozatával a pártirányítás szükségességének tematizálása, amikorra a hatalmi harc eldőlni látszott a mind brutálisabb rendőri-állambiztonsági fellépés hatására. Mindezt azzal indokolták, hogy a tömeg tudatlan és politikailag éretlen, továbbá e nélkül a munkástanács *„köztes, dezorientált"* állapotban van, ugyanis az „ellenség" *már* nincs ott, ugyanakkor a pártvezetés *még* nincs bent.[339]

A munkástanácsok sokrétű működését befolyásoló, előíró jogszabályok, kormányhatározatok és törvényerejű rendeletek szintén nem függetleníthetők a politikai harctól. Hiszen ezek formálisan az államhatalom alkotmányos rendjének megteremtését szolgálták, a pártállam kétarcúságánál fogva ötvöződtek a proletárdiktatúra, a pártegyeduralom visszaállításával is. Ha ugyanis nem sikerült jogkövető magatartást kikényszeríteni a jogalanyok részéről, akkor indokolttá és megalapozottá vált a „törvényesség helyreállítása" címén a fellépés a törvény által szabott rend helyreállítása érdekében – ugyanakkor a különféle adminisztratív eszközök és a vele járó jogkövetkezmények az illegitim Kádár-kormány és az MSZMP javát szolgálták a *politikai térben.*

Az Elnöki Tanács 1956. november 24-én 25. számú törvényerejű rendeletében[340] szabályozta a munkástanácsok működését,[341] a gyakorlatban azonban a tágabb kört, az „üzemi négyszög" viszonyát érintette. A KMT napokon belül egy módosítási javaslatot juttatott el a kormánynak, mivel az ígéretével ellentétben egyoldalúan bocsátotta ki a törvényrendeletet, a másik fél javaslatainak figyelmen kívül hagyásával. A *„pongyola szövegezésű, felülről diktált rendelettel"* kapcsolatban megállapították, hogy mivel a szakszervezet újraválasztása nem történt meg, elutasították azt, hogy azok szervezzék és bonyolítsák le a választás folyamatát. Az előre összeállított lista alapján történő választást törölni kell, csak személyekre lehet titkosan leadni szavazatokat. Olyan értelmű módosítást is eszközöltek volna a normaszövegen, hogy az üzem munkájának belső vitelére vonatkozóan felsőbb szervek nem adhatnak utasítást. Az igazgató esetében nem elég a konzultációs szerep és a javaslattételi jog a kinevezések terén, hanem jugoszláv mintára nyílt pályázatot kell kiírni (a vállalaton belüli vezető státusokhoz hasonlóan, pl. főmérnök, főkönyvelő). A konkrét *működésre vonatkozó* törvényi előírásokkal kapcsolatban érdemi kritikai észrevétel nem történt, hiszen a munkástanács szerepének meghatározása lényegében megfelelt az érintettek elvárásainak: *„irányítja a vállalat egész tevékenységét"*, így többek között gondoskodik a kollektív szerződésben foglaltak teljesítéséről és a bérkifizetésről, a dolgozók fizetési besorolásáról, megállapítja a vállalati tervet, a létszámot és a szervezeti felépítést.[342] A szabályozás továbbra is megtartotta az üzemeket állami tulajdonban. Az üzem, mint „csoporttulajdon" továbbra is pusztán jogi formula maradt, a közvetlen tulajdonosi érdekeltség „érzülete" az üzemi javak és a munkavállalók között a nyereségrészesedés intézményében testesült meg. A munkástanács munkáltatói jogokat ugyan nem gyakorolt az igazgató felett (ez megmaradt az illetékes minisztériumnál), de az igazgató felelt a munkástanácsi döntések végrehajtásáért és a munkástanács elnöksége (igazgatótanácsa) felé beszámolási kötelezettség terhelte. Hozzá kell tenni, hogy a törvényerejű rendelet túlzottan sok újdonságot nem tartalmazott: a munkástanácsok eddig is jobbára a fent leírtak szerint működtek, bár előfordult, hogy az ideiglenes hatalmi vákuumhelyzet és az intézkedéskényszer okán túllépték az immáron törvényben rögzített hatáskörüket. A világos jogi szabályozástól függetlenül a valóságban továbbra is jelentkeztek működési zavarok, amelyek vagy téves jogszabály-értelmezésből fakadtak, vagy inkább az igazgató „kettős függőségéből" adódtak. Olykor az üzemen belüli politikai harc keretei, a frontvonalak éppen aktuális állása befolyásolta az „üzemi négyszög" belső viszonyrendszerét. Az 1956. évi 25. számú törvényerejű rendelet hosszabb távon, a Kádár-kormány szempontjából, lényegében politikai hiba volt. E szervek törvényesítésével érvet nyújtott azoknak, akik a hatalmi túlkapásokkal szemben a létezésük és kiterjedt tevékenységük jogossága mellett

érveltek, annak törvényi alapjára hivatkozva. Így a munkástanácsok részéről könnyű volt olyan látszatot és érvrendszert felépíteni, amely szerint csak törvény adta jogaikat akarják érvényesíteni, amit a pártegyeduralom visszaállítására törekvő kormányzat és pártállami apparátus nem hagy. Ezzel a meglévő frontok mellé újakat is felhúzott, időben elnyújtotta a velük folytatott harcot, alapot adott a politikai vita jogi mezőkre való átterelésére.

A Nagy-budapesti Központi Munkástanács és a Kádár-kormány – egy politikai válsághelyzet analízise

Az általános munkástanácsi viszonyulás 1956 novemberében a Kádár-kormányzathoz az volt, hogy *legálisnak*, tehát a kényszerhelyzet okán tárgyalófélnek ismerték el, *legitimnek viszont nem*. Ez utóbbihoz idővel valamelyest tisztuló és szűkülő, de markáns követeléseket szabtak. A kőbányai kerületi munkástanács világos forgatókönyvet határozott meg, s egyben javaslatot tett a KMT-nek arra, hogy milyen álláspontot foglaljon el: *„törvényes magyar kormány Nagy Imre vezetésével álljon vissza, a november 3-i állapotnak megfelelően,"* és ami ennél talán fontosabb: *„rend és nyugalom helyreállítása után, mint semleges országban szabad választásokat tartani".*[343] Mindvégig kiálltak az erőszakszervezetek munkásellenőrzése, a párt- és politikamentes gyárélet mellett. Követelték, hogy a kormány ismerje el a demokratikusan megválasztott munkástanácsokat a forradalom értékeit képviselő legitim tárgyalófeleknek. A KMT november 15-i országos ülése a szovjet csapatkivonás mellett feltételként szabta a kormánynak Nagy Imre visszavételét a hatalomba, a november 3-i „koalíciós" állapotokhoz való visszatérést,[344] a szabad választások mihamarabbi kiírását a „szocializmus alapján álló pártok" számára. A KMT iratai között fennmaradt feljegyzés a „magyar szocializmus kiindulópontjaiként" öt területet határozott meg, amelyben komoly véleménykülönbség állt fenn a kormány és a KMT között, ezek az alábbiak: 1. *„munkástanácsok felállítása és autonómiája"*; 2. *„a sztrájk-jog elismerése, amivel a munkásosztály elemi jogához és remek fegyverhez jutott, a néptől elszakadni akaró vezetőkkel szemben"*; 3. *„a parasztság életformájának szabad megválasztási lehetősége s a termelőszövetkezetekből való kilépés jogának elismerése."*; 4. *„paraszti beszolgáltatás eltörlése"*, 5. *„egypárt monopóliumának feladása".*[345] A hónapokon

NAGYBUDAPESTI KÖZPONTI MUNKÁSTANÁCS
tájékoztatója
1956. NOV. 30. I. ÉVF. 2. SZÁM.

▲ KMT Tájékoztató – fejléc (BFL XV. 21. 1. tétel. 9.)

át tartó tárgyalások ellenére az öt pontból végeredményben egy területen, a paraszti beszolgáltatás rendjének eltörlésében sikerült eredményt elérni, az állami felvásárlás rendszerének bevezetésével.[346]

Politikai követeléseiknek súlyt, szervezetiségüknek megkerülhetetlen szerepet a képviselt társadalmi nagycsoport általi valós támogatottság adott, a tömegnek az üzem mint jól szervezhető, egyben tartható és védhető fizikai teréhez való kötöttsége biztosított; mindezek a körülmények lehetővé tették, hogy a szovjet blokk egyik leghosszabb ideig tartó politikai sztrájkját tudják lefolytatni. Az alapvető kérdés a kádári restaurációval szemben ellenálló intézmények esetében az, hogy vajon lehet-e demokratikus normákat követve eredményesen politizálni, vagy érdekeket érvényre juttatni egy olyan közegben, amely természeténél fogva „nem demokratikusan" működik. A hatalom érdemi döntéshozó centrumai ugyanis nem a népszuverenitás, a többségi elv alapján létrehozott választott testületek voltak, továbbá a végrehajtó hatalomnak alárendelt pártállami apparátus pártatlan és kimért működését sem kötötte a jogrend. A politika realista felfogásának közkeletű megfogalmazásával élve, a politikai normálállapot hiányában a törvények hatalma helyett az *akarat uralma* érvényesült,[347] a politikai akarat megvalósítását pedig informálisan működő, nem ellenőrizhető, az üzemi munkás számára nem feltétlenül érzékelhető, a „szürke zónában" tevékenykedő struktúrák is segítették. Ezek tényked ése csak tovább növelte a felek által birtokolt erőforrások közötti aszimmetriát, például az információkhoz, fegyveres erőkhöz, sajtónyilvánossághoz való hozzáférés mértékében. A restaurációban érdekelt erők tehát folyamatosan lépéselőnybe kerültek. Ráadásul úgy, hogy a másik oldal rosszabb esetben nem is tudott erről, jobb híján pedig csak sejtései lehettek a politikai frontvonalak mélyszerkezetében végbement változások mibenlétéről;

többnyire pedig csak végzetes ütemkéséssel vonhattak le keserű konzekvenciákat az MSZMP térnyeréséről.

Hátrányként vehető számba a politikai tudás hiánya, amivel egyébiránt tisztában is voltak, sőt többször is világosan megfogalmazták. A politikai tudatosulás szintje tekintetében tünetszerűnek tekinthető és a korabeli munkástanácsi célokat is megvilágítja a Heves megyei munkástanácsba delegált Tóth Sándor egyik felszólalása. Mondandóját azzal kezdte, hogy *„mi nem akarunk napi politikával foglalkozni, de most szükséges"*, a politikai célokat pedig az alábbi köznyelvi formulákba csomagolta: *„Mit akarunk mi: mindenek előtt rendet, munkát és emberhez méltó életet.* [...] *Független országban szabadon akarunk élni és dolgozni. Szabadság nélkül nem lehet dolgozni, munka nélkül pedig nincs élet."*[348] Kalocsai György csepeli növényolajgyári küldött a KMT elnökhelyetteseként világosan meg is fogalmazta, hogy *„nem vagyok politikus, nem tudok a szavakkal játszani"*.[349] 1986 decemberében a csepeli Nagy Elek úgy fogalmazott, hogy *„a munkásnak gömbölyű esze van,* [...] *ritkán nyúl a négyszögletes észhez, a könyvhöz, erre talán lusta"*.[350] A Kőbányai Gyógyszergyár lapja elnézést kért az olvasóktól azért, ha a munkástanács tagjainak mondatszerkesztési gyakorlata, illetve egyes kifejezések a kádári propagandagépezet által könnyedén félremagyarázhatónak bizonyultak. Ezeket a gyengeségeket azzal magyarázta a munkástanács híradója, hogy *„a munkástanács tagjai nem politikusok, nem csiszolt nyelvű szónokok, hanem egyszerű munkások, mérnökök, kiknek nem a diplomácia, hanem a munka a kenyerük."*[351] Valamennyi munkásképviselőre igaz, de kiváltképp az önképe szerint a magyar munkásság képviseletét ellátó KMT tárgyalódelegációinak tagjai esetében, hogy a politikai tudás bizonyos mértékű hiánya borzasztó hátránynak bizonyult olyan érett és profi hatalomtechnikusokkal szemben, mint a velük szemben ülő Kádár János, Apró Antal vagy Marosán György.

A kádári ellenségképzés egyik fő motívuma az volt, hogy az úgynevezett területi munkástanácsok az üzemi munkás-érdekképviseleten túllépve, azt létezésük ürügyeként használva valójában politikaformáló erőként léptek fel és – a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács iránymutatásait elfogadva – *ellenkormány* létrehozását tűzték ki célul,[352] amiben volt is némi igazság. A kádári hatalomnak volt reális félnivalója attól, hogy egy valós társadalmi támogatottsággal bíró politikai ellenhatalom szerveződik meg országos méretekben, létrejön egy párhuzamos ellenhatalom. A második szovjet intervenció által megakasztott ígéretes önszerveződési folyamat a külső sokktól függetlenül tovább haladt, aminek jele volt a területi munkástanácsok szerveződése. Egy *területi*

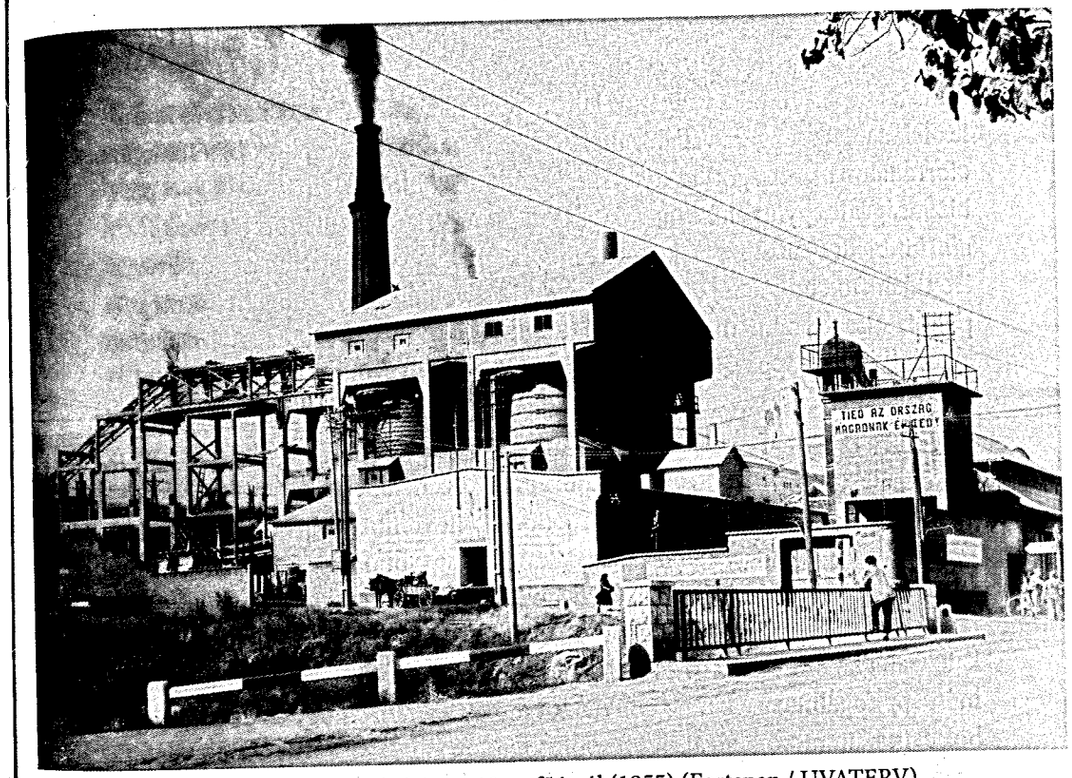

▲ A lábatlani cementgyár látképe a 10-es főútról (1955) (Fortepan / UVATERV)

munkástanács jelenthetett adott közigazgatási egységen belül elhelyezkedő ipari üzemek küldötteit integráló csúcsszervet. Erre kiváló példa az 1956. november 16-án a Sopiana Gépgyárban megválasztott Baranya megyei központi munkástanács Pécsett, melyet komlói, szigetvári, mohácsi üzemek is támogattak; a Komárom-Esztergom megyei 90–100, fős úgynevezett Duna-menti Központi Munkástanács, melyet mintegy 20 vállalat fogadott el felettes szervének, illetve a Veszprémben megalakult 32 fős megyei munkástanács 1956. november 25-én; de ide sorolható a nógrádi közüzemeket tömörítő november 21-én megalakult megyei munkástanács is.[353] Területi munkástanácsként tarthatók számon azok a forradalmi testületek is, melyeknek motorja és központja általában a legtöbb munkást foglalkoztató, nemzetgazdasági súlyát tekintve a területileg legjelentősebbnek számító üzem volt, amelynek döntései értelemszerűen csak az annak felsőbbségét elfogadó üzemi munkásokra voltak kötelezők, mint például a Fejér megyei Dunapentelén.[354] De jelenthetett formálisan munkástanács *nevet viselő*, de összetételében a társadalom többi rétegét is reprezentáló és nem csak

szűken az ipari munka világához kötődő, politikai súllyal rendelkező és komplex feladatkört magára vállaló, általános közigazgatási szerepkört betöltő kvázi „forradalmi bizottságot" is. Ilyen szerveződött Szolnokon, amely a megyei pártbizottsággal „együtt élt", és a szakigazgatási szervek felett ellenőrzést gyakorolt, ami kiterjedt a járási szervekre és a rendőrségre is.[355] A közigazgatást pótló funkció talán Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt a legerősebb, ahol a megyei pártbizottság hatalmi monopóliumát átvevő megyei munkástanács fenntartotta a közigazgatási apparátus ellenőrzésének jogát, valamint üzemi munkásokat delegált a helyén maradó tanácsigazgatás végrehajtó apparátusába.[356] A Győri Vagongyár munkásaiból a városi és megyei tanács végrehajtó bizottságába is delegáltak embereket, sőt, előbbi elnökét is az üzem állította.

A regionális integrációkon túlmenően a november 14–15-én az újpesti Egyesült Izzó kultúrtermében megalakult[357] Nagy-budapesti Központi Munkástanács (KMT) okozta a legkomolyabb fejtörést az egyeduralomra törő hatalomnak. A hatalomért folytatott politikai harc a két politikai erőtér politikai stratégiájának összevetésével világossá teszi a minőségi különbségeket, másképp fogalmazva azt, hogy a demokrácia eszménye hogyan ütközött egy bolsevik hatalmi logikával. A szervezet ülésein rendre diskurzus tárgyát képezték olyan kérdések, amelyek a végrehajtó hatalom eszköztárát és jogható-ságát, voltaképpen hatalomgyakorlásának törvényességét kezdték ki. Volt arra irányuló javaslattétel, hogy a KMT önálló rendvédelmi szerveket állíthasson fel, továbbá érje el a tárgyalódelegáció, hogy a kormány rendeletalkotási- és határozathozatali joggal ruházza fel őket, legyen önálló sajtójuk, ezzel lehetővé váljon a nyilvánosság befolyásolásának lehetősége, és az adófizetést megtagadva, a vállalatok saját számlájukon képezhessenek pénzügyi tartalékokat.[358] Stratégiai fontosságú lépésnek bizonyult a KMT november 21-ére, *„országos szervezet és egységes álláspont"* kialakítása céljából összehívott sportcsarnoki értekezletének fegyveres erővel történő megakadályozása. Egyrészt ezzel tudta kerékbe törni azt a kísérletet, hogy a budapesti KMT és a vidék küldöttjei egységes hatalmi blokká szerveződjenek, elfogadva a KMT politikai főségét, másrészt beláttatta a nagy ambíciójú munkásvezérekkel, hogy reális lehetőség leginkább a tárgyalóasztalok mellett történő „kármentésre" van, a politikai demokrácia helyett pedig a szépségtapasznál valamivel komolyabb eredményekkel kecsegtető gazdasági reformlépésekre.

A vezetési válsággal, belső megosztottsággal és szerepkijelölési nehézségekkel küzdő KMT erejét ugyanakkor jóval túlbecsülte a hatalom, több okból

is. A szervezet nem volt önálló jogi személy, egy munkáspárt életre hívása fel sem merült a belső diskurzus során, sőt, csak november végén határozták el, hogy ki kell dolgozni a szabályszerű működés kereteit; a tömegszervezés és a kerületi küldöttek megválasztása nemcsak országosan, de még a fővárosban is akadozott. Ennek ellenére lehetőségeihez mérten állami funkciókat pótolt, ami megnyilvánult a piacfelügyelet szervezésében és a vöröskeresztes segélyek szétosztásában való közreműködésben, a karhatalmi erőszaknak kitettek felkutatásában, valamint abban, hogy gazdasági csoportjuk és jogászaik igény esetén jogszabály-értelmezést adtak az üzemi munkástanácsoknak.

A kapcsolat november-december fordulójára teljesen elmérgesedett, és szakítópróba elé került. Jó, azaz kompromisszumos megoldása tulajdonképpen nem lehetett a konfliktusnak, hiszen a hatalomgyakorlással kapcsolatos gondolati előfeltevések már önmagukban összebékíthetetlenek voltak egymással. A KMT többször hangot adott a bizalomvesztésének. Miként a december 6-i „Megmozdulás" című memorandumukban fogalmaztak, a megújulást hirdető új kommunista establishment csak tanácskozó testületnek tekinti őket, *„kijelentéseivel szemben nem a valós legitimitással bíró munkástanácsokra építi hatalmát, hanem a múlt rendszer embereire"*,[359] a szovjetek és a karhatalmi alakulatok szervezett hajszát folytatnak ellenük országosan. Kibékíthetetlen és áthidalhatatlan koncepcionális eltérések voltak a munkástanácsok intézményesülésére vonatkozó elképzelések között, egyre kevésbé tartották komolynak a hatalom erre vonatkozó szándékát – a Termelők Tanácsát Kádár kommunista káderekkel töltötte volna fel, a KMT pedig választás útján. A kormány magának tartotta fel a tömegtájékoztatás monopóliumát, megszegve ígéretét a lapengedély megadására vonatkozóan, mindezt azzal indokolva – egyben megvilágítva a szólásszabadsághoz való viszonyát –, hogy *„nem biztosított, hogy az megjelenése után is a népi demokrácia érdekeit szolgálná"* – fogalmazott a KMT november 29-én megjelent tájékoztatója.[360] A közös tárgyalásokról kiadott sajtókommünikét rendre egyoldalúan, a KMT negatív színben történő feltüntetésével adták közre, arra irányuló ígéreteivel ellentétben pedig a kormányzat a 25. számú törvényerejű rendelethez fűzött módosítási javaslatokat sem vezette át a jogszabályba. A tárgyalási potenciál csökkentését szolgálta az a fárasztásra játszó tárgyalási gyakorlat, hogy a találkozókra késő éjjel, olykor hajnalig tartóan kerítettek sort, ráadásul különböző karakterű és tárgyalási stílussal bíró politikusok (pl. Marosán, Apró) fogadták a parlamentben a KMT küldötteit.[361]

Mivel a memorandumban jelzett problémák továbbra is fennálltak, a KMT december 8-i vidéki küldöttekkel kibővített ülésén, megállapítva, hogy a kormány s az addigi tárgyalássorozat *„nem képes kivezetni a válságból"*, és továbbra is folytatódik a lakosság alaptalan elhurcolása, december 11–12-ére datálva 48 órás általános sztrájkról döntött.[362] A heves vitába torkolló ülésen a politikai kalkulációt kevéssé mérlegelő, a további tárgyalások helyett radikális válasz, azaz általános sztrájk mellett kardoskodó bányászküldöttek álláspontjának többségivé válására ráerősített a salgótarjáni sortűz híre, amelyet a terembe berohanó Rácz Sándor közvetített a plénumnak.

A KMT törvénytelenné nyilvánításának napját (december 9.) a kormány a székházukat érintő rendőrségi razziával erősítette meg, aminek során előállítottak közel félszáz embert. Ezt követően kellett megtörténni a vezetőségi tagok közötti szétválogatásnak, többek számára ekkor jött el az átállás, vagy a letartóztatás pillanata. Másnap, 10-én Babay István, Kalocsai György és Balázs József[363] vezetőségi tagok Gáspár Sándorral együtt személyesen Kádár Jánosnál jártak viziten, ahol elítélték a sztrájkot, valamint ígéretet tettek mértékadó nagyüzemek személyes megkeresésére a december 8-án elhatározott 48 órás sztrájk elkerülése érdekében.[364] A SZOT bázisának számító Rózsa Ferenc Kultúrotthonban szovjetek, illetve szakszervezeti vezetők jelenlétében ez a csoport egy olyan sztrájkellenes határozathoz adta a nevét,[365] amely – mint nyilvános politikai állásfoglalás – egyértelművé tette a KMT belső megosztottságát és a sztrájkellenes többséggel szembeni alapállását. A szervezet sorsát és formális működésének beszüntetését december 11-én az pecsételte meg, hogy a parlamentbe tárgyalásra hívott Rácz Sándort és Bali Sándort letartóztatták.[366] Az ezt követő hónapokban az állambiztonság és a karhatalom feladatkörébe tartozott az úgynevezett „illegációk" utáni nyomozás,[367] s ahol így-úgy megvalósult, a 48 órás sztrájkban, vagy szolidaritási megmozdulásokban résztvevők felkutatása, a hangadók lefogása.

A konfliktust végeredményben a politikai hadviselés aszimmetrikus jellege, a hatalmi erőforrások egyenlőtlen eloszlása döntötte el a kádári bábkormány javára. A KMT részéről tisztán megfogalmazott célok és szándékok mögött egyre kevésbé volt azok keresztülvihetőségét biztosító eszköz és fogadókészség a tárgyalóasztal másik oldalán. A támogató hátország lelkesedése és kitartása az eredmények elmaradásával és az erőszakos karhatalmi fellépés elrettentő ereje miatt lanyhult, de befolyásolták a kimenetelt a vezető egyéniségek képességbeli különbségei, a politikai tudás elégtelen mértéke is.

Belülről változtatni? – Két „hídember" életútjának tanulságai

A jó értelemben vett politikai amatőrizmuson túl a belső egység hiányára a hatalom is ráérzett, egészen pontosan arra, hogy különféle hatalmi machinációkkal miképpen használható ki mindez az ellenfél megtörésére. Ebből a nézőpontból érdemes megvizsgálni a KMT-t működtető két kulcsszereplőnek, Ring Istvánnak és Babay Istvánnak a politikai mozgását, aminek önmagán túlmutató, a diktatúra hatalomtechnikájára vonatkozó és morális tanulságokkal terhes leágazásai is vannak, másrészt rávilágítanak a Munkásönkormányzatot Előkészítő Bizottság felállításával kapcsolatos mögöttes szándékokra is.

Ennek a „békéltető testületnek" a létrejöttéről 1956. december 20-án, tehát a KMT felszámolása után egy héttel adott hírt a *Népszabadság* – a hatalom könnyen volt nagyvonalú azt követően, miután kiiktatta mindazokat a politikailag releváns tényezők közül, akik terhére voltak. A híradás abban jelölte meg az Apró Antal vezette bizottság feladatát, hogy annak tagsága dolgozzon ki két kormány-előterjesztést a Termelők Tanácsa nevet viselő, a „parlament egyik házát képező" új államhatalmi szerv felépítéséről és a gazdaság önkormányzati szerveinek működéséről. A testület állást foglalt a középszintű *iparági kollégiumok* létrehozása mellett, ezenkívül feladata volt a munkástanácstagok oktatásának, továbbképzésének kidolgozása is.[368] A politikai dramaturgia szempontjából fontos megjegyezni, hogy a hatalomra nézve terhes önjáró szereplők politikai közéletből történő kiiktatása után ebbe a testületbe kívánták integrálni a KMT kiegyezéspárti „belső ellenzékéhez" tartozókat, akiknek az átvételét a SZOT javaslatára hagyta jóvá a kormányzat abból a célból, hogy *„a bizottságba bekerüljön a KMT néhány olyan tagja, akiknek tevékenysége nem volt azonosítható a munkástanács égisze alatt működő ellenséges elemekkel."*[369] Ennek jelentőségét a hazai és a nemzetközi közvélemény felé történő legitimációbővítés szempontjából lényegre törően fogalmazta meg Háry Béla egyik kihallgatásán: *„Fontos politikai kérdés volt abban az időben a munkás-önkormányzatot előkészítő bizottság megszervezése, úgy bel-, mint külföldön igazolni kellett azt a tényt, hogy a Forradalmi Munkás-paraszt kormány támogatja a munkásság igazi érdekeit és lépéseket tesz a munkás önkormányzat megteremtése, ill. kiszélesítése érdekében."*[370] A bizottság látszatfunkcióját erősíti az, hogy a célként beharangozott két jogszabály hosszas tárgyalások után végül nem készült el, a testület dolgavégezetlenül szűnt meg. Holott a bizottság

feladata volt – afféle államreform-bizottságként – formális kereteket és állandó napirendet adni a korabeli politizáló közvéleményt érdeklő gazdasági-képviseleti kérdéseknek, lezárva ezzel a sajtón keresztül történő üzengetések korát és a pletykákra alapot adó, nyilvánosságtól elzárt, széttartó tárgyalások korszakát. Ez a testület arra szolgált, hogy egy belterjes vitafórumon válogatott szereplőkkel „agyonbeszéltesse" mindazon elképzeléseket, amelyek a munkástanácsok léte és tevékenysége folytán kerültek a politikai viták napirendjére. A tanács – mint időhúzást szolgáló, a kádári kormányzat részéről „csodafegyverként" kommunikált testület – a radikális gazdaságpolitikai program kivédését és pártszerű keretek közé szorítását célozta. Mindazoknak pedig – mint az alább részletezett Ringnek és Babaynak –, akik komolyabb reményeket fűztek e testület szerepéhez, kisvártatva csalódniuk kellett, s a politikai „senkiföldjén" találták magukat, noha megmenekültek a sokéves börtöntől, ami a vizsgált időszakban nem volt csekély teljesítmény.

„A haza védelme a Magyar Népköztársaság minden polgárának szent kötelessége"
(Alkotmány 61. §. 1. pont)
80538 igazolvány sorszáma
Babay István
aláírás
1635

◄ Babay István személyi igazolványa (BFL XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok 7110/1957 Rácz Sándor és társai. 389. d. 1638.)

A diósdi születésű, sváb szülőktől származó Ring István vegyészmérnök a zuglói alumíniumgyár, majd a kerületi munkástanács elnöke volt, e minőségében foglalt helyet a KMT-ben is, ahol a gazdasági csoport vezető közgazdászaként ténykedett. November második hetében minden bizonnyal önvédelmi reflexből – félve az akkor már tömegeket érintő karhatalmi erőszakhullámtól és a letartóztatástól – segítséget kért a zuglói kerületi pártszervezettől. Grubics István vallomása szerint garanciát kért és kapott arra, hogy *„nem fogják letartóztatni, ha megállapodásunk értelmében fog dolgozni, vagyis fellép a párt és szovjet ellenesség ellen, a sztrájk ellen a munka felvétele mellett."*[371] A kapcsolatfelvétel viszont kezdetben nem jelentette a KMT-vel való kapcsolat felmondását, újdonsült pártkötődését mindazonáltal nem is jelezte társai felé, akik erről – későbbi vallomásaik szerint – mit sem sejtettek. A „kettős játszma" és a megfelelési kényszer abban állt, hogy a KMT vezetőségi értekezletein való részvétel mellett folytatta a gazdasági tervezetek készítését és szűk csapatának vezetését is, a másik oldalon pedig össze kellett mindezt egyeztetnie azzal, hogy megfeleljen a rá nehezedő egyre erősebb pártkontrollnak. Saját bevallása szerint a KMT-n belüli belső lépéseit igyekezett előre egyeztetni a kerületi pártszervezettel, majd igyekezett a kapott szempontokat a szervezeten belül érvényre juttatni.[372] A kettős lojalitás természetét plasztikusan fejezi ki az az eset, amikor a KMT belső szervezeti felépítéséről is döntő, hosszú, november 30-i ülés szünetében elhagyta a tárgyalóhelyiséget és a kerületi pártbizottság titkárához sietett, visszatérve pedig felszólalásaiban az ott kapott instrukciók szellemében próbálta „manipulálni" a plénumot.[373] Az ingadozó, elbizonytalanodó jellem végül szovjet erőszak hatására akkor állt át végleg a másik oldalra, amikor egy éjszakán át fogva tartották a zuglói kerületi szovjet katonai parancsnokságon, ami végleg megtörte. Schmidt Mihály hegesztő kollégája szerint ezután vette fontolóra Ring a pártba való belépést.[374] Ezt követően a Grubics István kerületi párttaggal fenntartott kapcsolata szinte napi szintűvé vált, legjobb tudása szerint igyekezett végrehajtani a pártutasításokat. Értékes, „jól hasznosítható", a párt gazdaságpolitikai szakembergárdája számára megnyerhető embernek tartották. 1954-ben egyszer már próbálkoztak (sikertelenül) a beszervezésével, ugyanezt tervbe vették 1957. február 22-én kelt kihallgatásának elrendelő határozata szerint „tanúsított magatartása" függvényében.[375] Veréstől való félelmében rendre a kihallgatók elvárása szerint vallott társaira. 1957. január 25-én elbocsátották munkahelyéről, február 11-én a zuglói honvéd karhatalom is elhurcolta lakásáról amiatt, hogy az üzemren-

dészet bejelentése nyomán rajta keresték az igazgatói páncélszekrénybe zárt állítólagosan a „kivégzendő kommunisták" neveit tartalmazó listát.[376]

Melyek voltak azok a tényezők, amelyek hatására Ring egyáltalán képbe kerülhetett zsarolással és megfélemlítéssel megnyerhető szereplőként? Könnyedén zsarolható lehetett forradalmi tetteivel, közelmúltjával; azzal, hogy jelen volt a KMT Egyesült Izzóban történő megalakulásakor, továbbá jelen volt a december 8-i sztrájkdöntő ülésen is, ahol sérelmezte a kormány lealacsonyító és „diktáló jellegű" tárgyalási stílusát. Utólag persze mindvégig sztrájkellenesnek állította be magát; nem ellenőrizhető a fennmaradt iratokból egyértelműen, hogyan foglalt állást a 48 órás sztrájk ügyében. (Egyes korábbi felszólalásai alapján ugyanakkor a SZOT-hoz való baráti közeledés favorizálása is kiolvasható a dokumentumokból.) Alkata és habitusa is felhívhatta magára a párt figyelmét, „szelektív antikommunizmusa" is elősegítette a közeledést: több vallomás szerint csak azokat a kommunistákat ítélte el, azok ellen harcolt éveken át következetesen, akik a termelés irányításának gazdasági-szakmai szempontjait üzemi káderként („sztálinisták") alárendelték a gazdaságilag indokolatlan politikai elvárások kiszolgálásának, egyébiránt az 1945 utáni gazdasági-társadalmi átrendeződés alapvonalaival egyetértett. A zuglói Alumíniumgyár munkástanácsának tagjait így rendre abba az irányba befolyásolta, hogy bocsássák el, szorítsák ki a hangadók közül a bukott gazdaságpolitika szószólóit és képviselőit – mindez akár zsarolási potenciált is magában hordozhatott.[377] Elkötelezett volt a gazdasági reform mellett, saját bevallása szerint favorizálta az önálló vállalati elszámolást, az Országos Tervhivatal megszüntetését és a vállalatirányítási decentralizációt – a jugoszláv területi elv helyett a vertikális függés megőrzésével, de szakmai alapokon. Egy ügynöki jelentés szerint *„vesszőparipája a gazdasági mechanizmus átszervezése"*,[378] a munkástanácsok és munkáskamarák törvényi hátterének megalapozása és beépítése az új gazdaságirányítási szisztémába. A KMT erős politikai megnyilatkozásaival szemben fontosnak tartotta a szakmai háttérmunka tökéletesítését és a gazdasági szakkérdésekre való fókuszálást: *„több esetben sértődötten kiment a tanácskozásokról amikor is szinte kigúnyolták, hogy mindig közgazdasági kérdéseket boncolgat"*.[379]

Mindezek figyelembevételével Grubicson keresztül Apró Antal tett a kormánynak javaslatot Ring bizottsági tagságára, amit maga is szakmai kihívásnak és olyan fórumnak tartott, amely alkalmas lehet szakmai javaslatainak érdemi megtárgyalására. 1957. március 9-én a Gyűjtőfogházba szállították,

május 24-én javaslat készült szabadlábra helyezéséről és a nyomozás megszüntetéséről, amit jóváhagytak.[380] A döntést azzal támasztották alá, hogy a KMT-n belüli tevékenységét a párt tudtával és irányításával végezte; s mivel vallomásai felhasználhatók társai ellen, a vádemelés mellőzhető, információi a tárgyaláson felhasználhatók a KMT perbe fogott tagjai ellen.[381] Ring a vád tanújaként szerepelt Rácz Sándor és társai perében, e dicstelen szerep felvállalása is saját felelősségre vonása elkerülésének feltétele lehetett.

Babay István a Fővárosi Villamosvasút munkástanácsa képviseletében, 1956. november 22-től titkárságvezetőként a KMT egyes formálódó csoportjainak (sajtó, gazdasági) összefogását végezte, így egyrészt rálátása volt a belső munkafolyamatokra, másrészt komoly szerepe volt funkciójából adódóan a szervezet fővárosi beágyazottságának növelésében, kapcsolatrendszere életben tartásában (pl. Írószövetség, SZOT) és tovább építésében. Ringgel szoros munkakapcsolatban volt az üzemekkel való közvetlen kommunikáció miatt, mindketten állandó kapcsolattartók voltak a SZOT-tal, noha a KMT plénuma erre – legalábbis írásban – nem adott felhatalmazást; a november 18-i tárgyaláson, amelyen a készülő 1956. évi 25. törvényerejű rendelet tartalmi elemeinek vitája volt napirenden, ők képviselték a KMT-t. A KMT-ben vállalt titkárságvezetői szerep, valamint tagsága a Munkásönkormányzatot Előkészítő Bizottságban kifejezetten összhangban állt jellemével, a Rácz Sándor és társai perében megnyilatkozó vallomástevők szerint *„karrierista; bürokratikus hajlamú; középutat kereső magatartású, csendes"*.[382]

Babay olyasfajta beállítása, mint a SZOT „szálláscsinálója" a KMT-n belül, több beszédes példa szerint sem megalapozatlan. Élve a szervezeti rendben elfoglalt viszonylag széles mozgásteret biztosító szerepével, önálló magánakcióba kezdett. A SZOT-tal egyeztetett koncepció megvalósítása érdekében közbenjárt azért, hogy a KMT nevében olyan sajtónyilatkozatot közöljön le a *Népakarat*, amely szerint a KMT a SZOT-tal együtt kijelenti, hogy szakszervezeti újraválasztásokra nem lehet ráhatása a munkástanácsoknak. (E cikk lehozatalát a SZOT-tal való együttműködést helytelenítő Sebestyén Miklós mint sajtócsoport-vezető sikeresen megakadályozta.) Szintén a SZOT érdekeinek és befolyásolási kísérleteinek képviseletében járt el akkor, amikor tolmácsolta vezetőtársai felé a MÉMOSZ-székházba való átköltözés ajánlatát. Háry Béla tanúvallomása szerint kulcsfontosságú szerepe volt a KMT „kettészakításában", december 9-én, a Szaktanácsban pedig tudomást szerzett a szervezet közelgő feloszlatásáról.[383] Egy másik megközelítés szerint – legalább is Mester Endre

egyik vallomása erre utal – Babay mesterterve a felszíni együttműködés mellett az volt, hogy a KMT SZOT-ba olvadásával lekáderezhetné az újjászerveződő üzemi pártszervezeteket, ezáltal átmentve a munkástanácsok forradalmi szellemiségű tagságát a párt által felügyelt keretek közé.[384] Az állambiztonság Babai munkahelyét is összefüggésbe hozta azzal, hogy az „ellenforradalmi gócpontként" szervezeti hátteret ad a KMT illegális feltámasztásához.

A vizsgálati szakasz lezárultával, 1957 júliusában még Rácz Sándorral „egyenértékű ellenséges" vezetőnek tartották, és a legsúlyosabb, a Büntető Anyagi Jogszabályok Hatályos Összeállítása (BHÖ) I/1. pontjába ütköző bűncselekmény elkövetése miatt tartották szükségesnek elmarasztalni, melynek legsúlyosabb büntetési tétele a halál. Decemberre ez az értékelés számos, a kádári konszolidációt segítő lépésének méltányolása miatt megváltozott: közbenjárt érte a SZOT vezérkara – így hálálták meg a KMT belső bomlasztásában vitt szerepét és a szimbolikus jelentőségű munkásönkormányzatot előkészítő kormánybizottságban vállalt tagságot, valamint azt, hogy 1956 novemberében egy szovjet parancsnokkal megismertette a főváros elektromos hálózatának sebezhető pontjait. Ringhez hasonlóan zsarolási alap az ő esetében is bőségesen akadt: jelen volt a KMT újpesti születésénél, ő ajánlotta fel munkahelye székházának tanácstermét állandó központul az új szervezetnek. A programjavaslatok tárgyalása során olyan értelmű előterjesztést tett, hogy a munkafelvétel a szovjet csapatok kivonulása esetén esedékes, a kormány pedig kötelezze magát arra, hogy az 1945-ös koalíció mintájára új ideiglenes kormány létrehozásáról tárgyalásokba kezd – bár ezek eltörpültek ahhoz képest, amit a konszolidáció érdekében tett. A Fővárosi Ügyészség 1957. decemberi határozatában felmentette az ellene emelt vádak alól.[385]

Morális ítéletalkotás helyett arra érdemes rámutatni a két életút kapcsán, hogy egyrészt milyen tudatos machinációkkal ügyködött a hatalom azon, hogy bizonyos egyéneket saját céljai szolgálatába állítson, másrészt pedig, hogy mennyire szűk mezsgyén kellett meghozni a korban az egész életre morális kihatással lévő döntéseket. Hiszen Ring és Babay megmentette ugyan egyéni szabadságát, ehhez azonban a közös ügy elárulásán, voltaképpen a kollaboráción keresztül vezetett az út. Ráadásul mindezt úgy is racionalizálhatták a maguk számára, hogy az „ahogy lehet" magatartás felvállalásával valójában ők mentik meg a munkásönkormányzatiság ügyét. A kádári hatalom a hiúságra való apellálással karriert és a döntéshozatalra

való valós befolyás, a „politikacsinálás" illúzióját kínálta, az alku alapjai azonban hamisak voltak: a stratégiai cél elérése után a két személy megtette kötelességét, a nekik szánt szerep után eltanácsolták őket.

Asztalfiókba zárt jövő – tervezetek a kétkamarás parlament visszaállítására

Függetlenül attól, hogy a KMT és más vidéki munkásszervek tárgyalódelegációi elmerültek a kormányzattal való alkudozásban, s a napi politikai taposómalom miatt elhomályosult majd illuzórikussá is vált a demokratikus legitimációért folytatott küzdelem, mint végcél, mindazonáltal még nem került le a horizontról. Sőt, paradox módon éppen abban az időszakban teljesedett ki az ezzel kapcsolatos gondolkodás konkrét tervezetek formájában, amikor annak megvalósítására a második szovjet intervenció és az új bábkormány hatalomba ültetésével minimálisnak mutatkozott az esély. A nyilvánvalóvá lett rezsimcsőd fényében ugyanis az alapkérdés a „politikai felszín" mögött mindvégig a legitimáció kérdése volt: milyen alapon formálódik meg a politikai rend, s honnan rekrutálódik az új politikai osztály állománya; továbbá miként választódjék ki a forradalom által felszínre hozott alternatív elitből mindazoknak a köre, akik a politika normálállapotában visszatérte esetén is képesek lesznek közfeladatokat ellátni? A vészterhes idők ellenére többeket foglalkoztatott, hogy miképp lehetne letisztulttá tenni a heterogén politikai képletet, miképp lehetne politikailag intézményesíteni a több ezer forradalmi szervbe „széttöredezett" népakaratot.

A probléma súlyát érzékelte egy keveset idézett rövidke írásában a kortárs szemlélő, Bibó István is. Szerinte az új választásokig felállítandó, a forradalom alapelveit alkotmánytörvény erejével felruházó, alkotmányozó forradalmi gyűlésben még elsősorban az érdekvédelmi szerveknek kell helyet foglalniuk, távlatosan azonban elkerülhetetlen a társadalmi érdektagolódást kifejezni képes pártosodás és a vele járó versengés visszatérése. A pártok által tagolt politikai térből kikerülve a forradalmi eredetű érdekképviseleti szervek az állam részévé válnának, és megkezdődhetne az a *„kikísérletezési"* folyamat, ami az üzemi munkás- és paraszttanácsok más üzemi tényezőkkel való együttélését jelenti. Szerinte noha átmenetileg felsejlettek egy *„szindikalista-korporatív alkotmány"* körvonalai, a munkástanácsok ellenfele viszont

▲ Április 4-i ünnepség a Sztálin téri Magyar Építőipari Munkások Országos Szövetségének (MÉMOSZ) székháza előtt (1955) (Fortepan / Kurutz Márton)

a zsarnokság volt, *„nem a többpártrendszer vagy a parlamentáris demokrácia"*.[386] Az alább részletezett tervezetek, politikai programok nyilvánvalóan egy szűk gondolkodói kör alkotásai voltak; a máról nézve nehéz megállapítani, hogy ezek a tervezetek mennyire voltak közismertek, és milyen mértékben forogtak közkézen, mekkora társadalmi fogadókészséggel találkoztak – mindenesetre nem maradtak fenn olyan panaszos iratok, amelyek kifogásolták volna a papírra vetettek tartalmát. Figyelembe kell venni azt is, hogy a „fortélyos félelem" időszakában óriási kockázat volt – főleg névvel – papírra vetni hasonló kibontakozási tervezeteket, így az utókor szemszögéből nem reális elvárás az, hogy terjeszteni, széles körben propagálni kellett volna őket.

A parlamentáris döntéshozatal melletti elkötelezettség ugyanis általánosan elfogadott volt. A teljesség igénye nélkül néhány szimbolikus példára térünk ki. A KMT reálpolitikai tevékenységét kritikai észrevételekkel tarkító kommentár – jelezve, hogy a szervezet az alkuk világába bonyolódva szem elől téveszti a valós célokat – vegytisztán demokrata alapállásra helyezkedett, világosan körvonalazva a politikai kibontakozás irányát és egyben az alapvető kérdést, ami a konfliktus egésze mögött meghúzódott. Mivel *„a magyar nép fél az egypárt rendszer visszaállításától"*, ezért szabad választások kellenek, ahol mindenki

választható, a *„munkás-paraszt hatalmat sem Kádár János, sem Nagy Imre, sem más ember személyéhez nem kötjük. Képviselőinek kérdését az egész magyar nép a szabad választások során fogja eldönteni."* Hitet tett amellett, hogy *„az állam társadalmi rendszerét a munkás és paraszt tanácsokra, mint fő pillérekre kell felépíteni"*, továbbá reményét fejezte ki aziránt, hogy létrejönnek ezt követően a munkáspártok, amelyek *„nemsokára a munkástanácsok legfőbb segítői lesznek"*.[387]

A gondolkodás egyik iránya a szabad választásokig terjedő időszak döntéshozatali mechanizmusainak kidolgozása, voltaképpen egy ideiglenes törvényhozó testület megalkotása volt. Az egyik közismert javaslatot az írók (!), konkrétan Déry Tibor terjesztette elő a KMT november 15-i ülésén, méghozzá egy külföldön megalakuló Forradalmi Kormányzótanács létrehozásáról, Kodály Zoltán vezetésével, Lukács György és – szerénytelenség nélkül – az előterjesztő Déry tagságával.[388] Ezt gondolta tovább egy november 28-án keletkezett, a KMT-hez eljuttatott feljegyzés, amely az 1945-ös koalíció pártjait tömörítette volna egy testületbe munkástanácsküldöttekkel, feladatukat abban határozva meg, hogy alkotmánytörvény erejével tegyenek hitet a „szocializmus demokratikus továbbfejlesztése" mellett, valamint oszlassák fel a létező törvényhozást és az Elnöki Tanácsot.[389] Az átmenetre vonatkozóan azonban ennél részletesebb és megalapozottabb javaslatok is megfogalmazódtak, mint azt a következő eset is igazolja.

A KMT 1956. decemberi felszámolásával egyidejűleg, a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége (MÉMOSZ) Dózsa György úti volt volt székházának az átkutatása során a politikai nyomozók találtak egy tanulmányt.[390] Az egyik fennmaradt példány fejlécén olvasható ceruzás megjegyzés szerint Babay István íróasztalfiókja rejtette, majd a nyomozati iratok között „bizonyítékként" iktatták. A tervezet szerzője viszont ismeretlen, ami nagyban befolyásolja a forrásértékét. Tekintettel azonban a történelmi helyzetre és a keletkezése idejében fennálló zaklatott időszakra, a lebukással járó egzisztenciális fenyegetettségre, az inkognitó szándékos is lehetett. A szerző(k) kiléte kapcsán felmerülnek azok a jogvégzett, később az Egyesült Királyságba emigráló szakértők, akik a KMT szervezeti alapdokumentumainak kidolgozására kaptak felkérést, szükség esetén pedig jogértelmezést is nyújtottak.[391] Közel sem meglepő, hogy egy ilyen szintű szakmai javaslat lapulhatott a néhai szociáldemokrata Babay fiókja mélyén, méghozzá több okból is, hiszen a KMT „titkárságvezetői" minőségében ténykedett és a kommunikációs szálak – mind a kerületi összekötőkkel, mind a SZOT-tal – jobbára nála futottak össze.[392]

A „békés átmenet" forgatókönyveként is jellemezhető kibontakozási tervezet politikai fejezetei a Dolgozók Ideiglenes Parlamentjének felállításáról szóltak. Szerzője a dolgozatot egy „emberséges és egészséges szocialista állam" kísérleti modelljeként aposztrofálta. Mivel az országos választások kiírására nem volt lehetőség, a kényszerhelyzet okán az *„ország ipari és mezőgazdasági üzemei, az önállóan gazdálkodó parasztok meghatározott csoportjai, valamint a szellemi dolgozók érdekképviseleteinek küldötteiből megalakítandó és a honvédség, rendőrség kiküldöttjeiből"* egy 300–400 fős ideiglenes törvényhozás. Mintegy tételmondatként leszögezte, delegitimizálva az 1949 óta érvényben lévő látszatparlamenti szisztémát, hogy a *„dolgozók parlamentjére és az az által megválasztott kabinetre azért van szükség, mert a jelenlegi parlamenti kiküldöttek megválasztása még a Rákosi–Gerő éra alatt, az arra jellemző módszerek szerint történt és a kiküldöttekkel szemben a nép bizalma nem osztatlan."* Eme új testületnek a mandátumát az 1957. október 23-ára tervezett szabad választások után felálló új országgyűlés megalakulásáig határozta meg. Abból a célból, hogy *„a személyi kultusz vagy kisebb csoportok hatalmi túlkapásainak"* ne legyen terük, több kontrollmechanizmust is beépített. Az egyik ilyen volt az, hogy a felállítani javasolt 25 fős „árnyékkormány" háromhavonta újraválasztott, alkalmatlanság vagy bizalomvesztés esetén visszahívható „kvázi-miniszterekkel" működjék. A kabinet határozatokat hozhat, viszont nyolc napon belül be kell nyújtania jóváhagyásra a parlamentnek, az „árnyékminiszterek" jogköre pedig nyilvánvalóan nem állt, állhatott arányban a Kádár-kabinet tagjaiéval. A tervezet idealisztikus jellege ellenére számolt a hatalmi realitásokkal, kezelni kívánta azt a helyzetet, hogy de facto már hivatalban van az Elnöki Tanácsnak esküt tett kormány. Emiatt egyfajta együttdöntési eljárásrendet indítványozott a de facto létező Kádár-kormánnyal, mintegy békejobbot nyújtva felé: a parlament megalakulásakor *„a legfontosabb gazdasági és politikai kérdések megoldására az irányelveket a kormánnyal egyetértésben"* meghatározza, majd a konszenzuális megállapodást a parlament elé terjeszti. Figyelemre méltó, hogy a pártversennyel kapcsolatban eltűnik a gyakran szereplő „szocializmus elvi alapjait elfogadó" kitétel is csak „demokratikus pártokra" szűkül le.[393]

Az átmenet időszakán túlra mutató politikai tervezőmunka iránya a *parlamentarizmus újrafelfedezését* tűzte ki célul, lényegében korporatív elemekkel bővítve a törvényhozást.[394] Mindez nem volt előzmények nélküli, noha a második világháború lezárását követő években trendként jelentkezett az, hogy a kétkamarás rendszerek visszaszorultak. A laikus népképviselőkkel és a polgári parlamenttel mint rétegérdekeket megjelenítő „tökéletlen" képviseleti rendszerrel szembeni szkepszis – különösen az általános választójog előtti időszakban – nem volt új keletű. Az első világháború és a gazdasági világválság nyomán erősödött meg az a gondolatkör, amely valamiféle szakmai kontrollt próbált érvényesíteni a választott képviselők felett-mellett, ellensúlyozva a vélelmezhető tudáshiányukat és esetleges lobbiérdekeknek való kitettségüket, ami háttérbe szoríthatta a közjót. Ennek ellensúlyozására tűnt célszerűnek a hivatásrendek politikai arculattal történő felruházása, ami a legkülönfélébb technikai megoldásokban öltött testet, miként 1956-ban is. A weimari Németországban alkotó Heinrich Herrfardt konzervatív-katolikus gondolkodó a diktatúra felé sodródás elkerülése céljából különféle konszolidációs alternatívákon dolgozott, egyik tézise pedig a gazdaság „politikamentesítésére" vonatkozott. Szerinte a hivatásszervezetek a választott törvényhozással párhuzamosan, egyfajta „gazdasági parlamentbe" tömörülve segíthetnék a politikai döntéshozatalt, szakmai kontrollt gyakorolva a partikuláris politikai érdekek és lobbicsoportok felett, a közjó előmozdítására és a szélsőségek szociális demagógiájának leszerelésére.[395]

A korporatív elemekkel kiegészített népképviseleti törvényhozás ideája tehát a két világháború között élte fénykorát, '56-ban azonban nem feltétlenül kellett mechanikus mintakövetésben gondolkodni, nem is szerepel direkt hivatkozás a korábbi korszakra. Nem volt ugyanis szükségszerű, hogy csak e politikai hagyomány ismeretében lehet elköteleződni a második kamara szükségességének gondolata mellett. Annak felállítása ugyanis beilleszthető volt a forradalom politikai logikájába, hiszen előnyei összetalálkoztak a munkástanácsi elvárásokkal: javítani kellett a törvényhozás, a döntéshozatal minőségét, lehetővé tenni a szakértelem befolyását a politikai döntések meghozatalába, ráadásul annak a szimbolikus funkciónak is eleget tudott tenni, hogy kifejezze az állam fenntartásához anyagilag nagyban hozzájáruló népes paraszti és munkástársadalom súlyát – a felsőház összetétele ugyanis kiemelt érdekeket és értékeket jelenít meg.

A második kamarával kapcsolatos elképzelések széttartóak és kevéssé kidolgozottak voltak, szinte csak elvi lehetőségeket vetettek fel. Sz. Nagy Sándor életútinterjújában úgy foglalta össze az államreform lényegét, hogy *„egy szabad választás keretei között próbáljuk megreformálni az államgépezetet úgy, hogy legalább a demokráciának némi biztosítéka legyen* [...] *vagy kétkamarás országgyűlés, ez a legegyszerűbb téma, ami előfordulhat egy politikai reformban, legyen a törvényalkotásnak vagy fékje vagy kontrollja, vagy egy olyan fajta egy-*

kamarás országgyűlésnek a létrehozása, amelyben nemcsak politikai kérdések, hanem a szakmai kérdései is dominálnak, legyen egy felülbírálati lehetősége azoknak a terveknek, amelyekről az előbb kiderült már, hogy valami egészen kétségbeejtően ostobák, primitívek [...] *tehát az országgyűlés egyik felét alakítsuk át, ha egy kamara is, szakkamarává vagy szakfrakciókká."*[396]

A zavarodottság és az államelméleti kérdésekben való járatlanság jól lekövethető a Termelők Tanácsának szerepmeghatározásán. Az ezzel kapcsolatos megfontolásokat a kádári hatalom részéről már javarészt ismertettük, itt a különféle munkástanácsi viszonyulásokra fókuszálunk, ugyanis többen másmás feladatkijelöléssel emlékeztek meg a testületről. Az 1968-ban, Bernben 37 évesen elhunyt KMT-tag, Tőke Ferenc visszaemlékezésében utalt arra, hogy valójában egy kabinetjellegű döntés-előkészítő testületnek szánták. Eszerint a választott képviselők gyakorolják továbbra is a politikai döntéshozatalt és viselik a politikai felelősséget is, a Termelők Tanácsa pedig egyfajta véleményező-ellenőrző szerepet tölt be a laikus honatyák döntései felett, azzal a céllal, hogy megakadályozza gazdaságilag az ország csődbe kormányzását.[397] Szavaiból következően a Termelők Tanácsa kevésbé önálló parlamenti ház, afféle szenátus, sokkal inkább a törvényhozás munkáját segítő, javaslatokat kontrolláló döntés-előkészítő bizottság. A csepeli Bácsi József viszont kifejezetten felsőházként emlékezett meg róla: *„osszák meg úgy a hatalmat, hogy kétházas parlament legyen: a munkástanácsok parlamentje legyen az alsóház, és a pártszervezet, az államirányítás legyen a felsőház. Ezt sem az ujjunkból szoptuk, mert tudtuk, hogy Jugoszláviában ilyen rendszer működik."*[398]

A politikai tervezés egy másik iránya a *hivatásrendek autonóm testületbe*, afféle „gazdasági parlamentbe" *tömörítése* volt, kvázi a formális törvényhozáson kívüli terrénumon. Egy KMT-javaslat fel kívánta állítani az Országos Gazdasági Tanácsot (OGT), amelynek tagjait az alulról választott ipari munkástanácsok, mezőgazdasági paraszttanácsok, és kereskedelmi dolgozók országos kamarái adnák ki. A testület tagokat delegálhatott volna a törvényhozásba, különösképpen a törvény-előkészítésben kulcsszerepet betöltő bizottsági munkába. Mind az országos kamarák, mind az OGT mellett gazdasági tervbizottságok álltak volna fel, amelyek a szakmai intelligenciát tömörítették volna.[399]

E töredékes, számos ponton egymásnak is ellentmondó javaslatok minden gyermekbetegségük ellenére világosan kifejezik a demokratikus hatalommegosztás modelljéhez való ragaszkodást, másrészt a hivatásrendek politikai jelleggel történő felruházásának szükségességét.

AKIÉ A GYÁR, AZÉ A HATALOM? POZÍCIÓHARC A BÁZISSZINTEKEN

„Az a dolgunk, hogy irányítsuk a közvéleményt, nem pedig az, hogy vitatkozzunk vele."[400]

BONAPARTE NAPÓLEON

„A demokrácia természetes hátránya, hogy azok kezét, akik tiszteletben tartják, megköti, s azoknak, akik nem veszik komolyan, mindent megenged."

VÁCLAV HAVEL

A szovjet csapatok által biztosított kormányzat és az újraszerveződő MSZMP összehangolt támadássorozatot indított a munkástanácsok ellen, aminek az eszközei kölcsönösen kiegészítették és hatásában fel is erősítették egymást. Emellett bizonyos mértékig alkalmazásuk időrendjét tekintve is sorrendbe állíthatók. Míg elsőként a fizikai erőszakot alkalmazó erőszakszervek „leváltották", „kikapcsolták" a munkástanácsok politikailag leginkább antikommunistának tartott csoportjait, szinte már azzal egy időben megkezdődött a maradó tagság megosztása, a beépülés, a tekintélyt élvező személyek lejáratása (korrupció vádja, múltbéli botlások felnagyítása). A beinduló pártszervezéssel felhajtóerőt kapó agitáció pedig azzal, hogy az MSZMP-ről az „egyetlen, megújult hiteles munkáspárt" image-ét rajzolta meg, rájátszott a még megmaradt ellenállók leginkább hajlítható, megnyerhető részének áttérítési lehetőségére, az egységes döntési képesség korlátozásával tovább gyengítve a defenzívába szorult munkástanácsot.

A hatalom monolit egységének forradalom alatti felbomlása következtében a defenzívába és kisebbségbe szorult kommunista párt szervezésének és irányító szerepének elvei megváltoztak, elvetették az MDP tömeg- és káderpártjellegét. A követendő minta az „illegalitás" hagyományainak felújítása volt: alakuljon az üzemekben a felhígulással járó veszélyeket elkerülő, számában kicsiny, de „elvi szilárdságát" – azaz az MSZMP által megszabott politikai irányvonalhoz való megkérdőjelezhetetlen ragaszkodását – világosan vállaló, a kijelölt célok végrehajtásában ütőképes „harci szervezet". Ennek a szilárd,

belső magnak azon kellett igyekeznie, hogy beépüljön az üzemvezetésben szerepet kapó társszervekbe, és ott juttassa érvényre a párt akaratát. A munkástanácson belül három párttag esetén már informálisan létező pártcsoportot kellett alakítani, amelynek közös stratégiát kellett kidolgoznia, hogy azzal lépjen fel a munkástanács plénuma előtt. A kis létszámú üzemi pártbizottság tagjainak cselekvési egységét úgy tudták a leghatékonyabban megvalósítani, hogy az egyes tagok különféle területekért feleltek: egy-egy főre bízták az agitációs munkát, a pártszervezést, a gazdasági-termelési kérdések felügyeletét, és külön személyt ki kellett jelölni, aki napi szinten kizárólag munkástanácsügyekkel foglalkozott. A párttagok számának növekedésével igyekezni kellett, hogy minden termelési egységben (részleg, műhely) önálló pártszervezet és stabil jelenlét épüljön ki. A szakszervezet direkt pártirányítását – a kádári iránymutatásnak megfelelően – egyfajta *külső támogatás* váltotta fel: az üzemi bizottság szervezeti önállóságának tiszteletben tartása mellett fenn kellett tartani az önálló cselekvés, kezdeményezőkészség látszatát.[401]

▲ Biszku Béla (Wikimédia)

Azt, hogy a munkástanácsokkal szembeni harci apparátus milyen tényezőkből állt össze, milyen gondolkodásmód szerint zajlott, és milyen eszközöket lehetett hozzá igénybe venni, jól megvilágítja a Budapesti Pártbizottság Biszku Béla jelenlétében lezajlott 1956. december 8-i ülése. A III. kerületi Ambrus Ernő – jelezve a jelenlévő Biszku felé az erőszakos fellépés alulról jövő igényét a tömegszervezés gyengesége és az agitáció alacsony hatásfoka miatt – megfogalmazta, hogy az *„üzemekben a visszaélések ellen koncentráltan nagyobb támadást kell indítani”*, az adminisztratív eszközök mellett *„ott van a katonaság és a rendőrség. Valamit vegyünk tudomásul és mondjuk ki. Proletárdiktatúrát csinálunk, vagy nem.”* A IX. kerületi Horváth János emellett azt hangsúlyozta, hogy *„a szakszervezetet és az újjáalakult pártszervezetet kell összefogni és összehangolt támadást indítani a munkástanácsokban lévő ellenséges elemek kiszorítására”*, [...] *a munkástanácsok többségükben meg vannak félemlítve”*.[402] Javasolta továbbá, hogy a letartóztatásokat előzetesen egyeztetni kell a kerületi párt intézőbizottság titkárával. Ezek a felszólalásrészletek a bennük rejlő hatalmi gőg mellett világosan jelzik azt, hogy a munkástanácsokkal szembeni harcban felvonultatott szereplők és a hozzájuk kötött funkciók, feladatcsoportok adott „problémás üzemhez”, esethez szabott kombinált alkalmazásával el lehetett érni a munkástanács intézményének teljes kiüresítését.

Fegyveres erők az üzemekben – cui prodest?

A hatalom visszaszerzésének egyik első lépcsőjét jelentette az üzemi munkásőrségek lefegyverzése. A „fegyveres felkelőknek” aposztrofált szabadságharcosok mellett az üzemőröket is rendtörő, az államrezon ellen fellépő, azt létében veszélyeztető tényezőnek állították be. Így az ezek letörésére irányuló minden kormányzati törekvést be lehetett állítani az állami erőszakmonopólium helyreállításának is, holott nem erről volt szó. A fellépést a belső legitimitás hiányával küzdő, a moszkvai birodalmi központ által kijelölt és akceptált régi-új hatalom kizárólagos hatalmának visszaszerzése indokolta.

Mivel a kormánynak a pártállami rendszer szétesése miatt kezdetben nem állt rendelkezésére kellő apparátus akarata végrehajtására, és mert a forradalom alatt szerveződött önkormányzó testületek kooperációja révén működött az ország, a hatalmi dualizmus felszámolása pusztán csak „adminisztratív eszközökkel” nem volt lehetséges. A végrehajtó apparátust a hiányzó tanácsigazgatás helyett így a fegyveres szervek – ezáltal pedig a karhatalom révén az erőszak alkalmazása – jelentették és pótolták, melyeknek objektumról objektumra haladva kellett felszámolni az „ellenforradalom harcállásait”. A Kádár-kormánynak kénytelen-kelletlen meg kellett próbálnia szót érteni a forradalom alatt felemelkedett alternatív elit számos képviselőjével, hiába helyezték a „forradalmi közigazgatást” kvázi törvényen kívül azzal, hogy egyrészt november 7-én visszaállították az államigazgatási szervek október 23-i jogállását és személyi állományát, másrészt november 10-én állásvesztést helyeztek kilátásba azokkal szemben, akik nem foglalják el korábbi hivatalukat.

A pártvezetés tagjainak gondolkodása 1956 utolsó két hónapjában két szálon futott. Egyrészt szükségesnek tartották a párt utasításait feltétlenül végrehajtó, a szovjet csapatokat kiváltani is képes erős karhatalom[403] felállítását, másrészt az üzemekre koncentráló új üzemőrség megszervezését is. A régi-új pártvezetés elsőként az októberben sikertelenül végrehajtott formula

felújításához folyamodott: fel kell fegyverezni a pártaktívát és a „szervezett munkásokat".

Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának (a továbbiakban: IIB) 1956. november 21-i ülésén határozat született arról, hogy a honvéd és belügyi karhatalom mellett szükség van a legnagyobb gyárakban is önálló munkásmilícia felállítására. Kállai Gyula és Fehér Lajos azonban óvatosan foglalt állást ebben a kérdésben. Egyrészt kételkedtek abban, hogy a határozat szerinti 20 ezer politikailag megbízható munkás fegyverbe állítását a munkástanácsokra kellene bízni. Fehér még ki is emelte: a munkások kezébe, *„mikor fegyvert adtunk, az visszafelé sült el".*[404] Ezzel konstatálva a tényt, hogy az üzemőrségek ellenőrzése kicsúszott a „pártkontroll" alól. Ugyanis a forradalmi üzemőrségek azután, hogy a szerveződő felkelőcsoportok üzemi küldöttjeinek közvetítésével vagy az üzemrendészet raktárainak birtokba vétele után fegyverhez jutottak, a pártállam még meglévő pozícióinak védelme helyett a párttevékenység visszaszorításával, a közellátás érdekében az alapanyag, félkész- és késztermékeket tároló raktárak és a telepek rendjének védelmével foglalkoztak. Az állambiztonsági dokumentumok e tényektől elrugaszkodva olyan „fegyveres bűnbandákként" írták le az üzemőrségeket, amelyek elsődlegesen a munkástanács „klikkjének" hatalmát biztosító „magánhadseregként", egyfajta mindenre elszánt pretoriánus gárdaként is funkcionáltak.[405]

Az üzemi munkásőrségek újjáalakításával kapcsolatban viszont a KGM apparátusa is saját elképzelésekkel jelentkezett. E tervezetek egyes részelemeinek meghatározásai (pl. kinevezés és felügyelet joga az „ellenséggel" szembeni hatékonyság mértéke vonatkozásában) tükrözték az újjászerveződő pártállam régi-új kádereinek saját hatalmi ambícióit, a formálódó rendszerben elfoglalt szerepükkel kapcsolatos várakozásait, olykor a felfelé irányuló mobilitás, előrelépés igényét is. A fegyveres erők kérdése tehát egy olyan diszkurzív térben zajlott, amely mindkét irányba nyitott volt: „ötletbörzét" és konkurenciaharcot jelentett a párt káderállományában, 1956 utolsó két hónapjában pedig az ellenhatalmi pólus képviselőivel is egyezkedés tárgya volt.

A KGM 1956. november 14-én kiadott ideiglenes működései szabályzata alapján saját hatáskörben szabályozta az üzemőrségek fegyverviselési és szervezeti kérdéseit. A Csepel Vas- és Fémművek ennek alapján alakította újjá a *munkásőrségnek* nevezett üzemi fegyveres őrségét. Az őrség egy hatvanfős, objektumvédelmi feladatokkal ellátott *fegyveres részlegre,* továbbá fegyverrel nem rendelkező, motozással és a dolgozók által használt közlekedési eszközök

▲ Elvtársiasság Magyarországon – „Se méltóság, se könyörület, se emberség? Semmi, csak EZ!" – feleli a képzeletbeli párbeszédben a katonai parancsnok (*Manchester Guardian,* 1956. december 12. /Open Society Archives 300-5-47 Box 12/)

tulajdoni hátterének ellenőrzésével foglalkozó *kapuőrségre* és egy *úgynevezett operatív csoportra* oszlott. Ez utóbbi arra koncentrált, hogy gyáregységenként ellenőrizze a közszükségleti cikkeket gyártó üzemrészeket, valamint együttműködött a kerületi rendőrkapitánysággal a társadalmi és a személyi tulajdon védelme érdekében. 1957 februárjában a végleges őrség kialakításának folyamatában Spitzer Árpád üzembiztonsági osztályvezető az őrség létszámemelésének problémáját – amellett, hogy felkereste a kerületi és az üzemi pártszervezetet „megbízható elvtársak" küldése érdekében – a karhatalmisták bevonásával kívánta megoldani, egyfajta menekülőutat kínálva az egyre feles-

legesebbé váló állománynak: *„érintkezésbe léptem az összes budapesti karhatalmi alakulatok parancsnokaival, hogy azokat a 30 és 50 év közötti jelentkezőket, akik szívesebben vállalják a kötött őrhelyeken való szolgálatot, irányítsák hozzánk felvételre."*[406]

Sárvári Simon KGM üzembiztonsági osztályvezető 1956 novemberének végén az addigi tapasztalatok figyelembevételével megfogalmazott egy konkrét javaslatot az üzemekben lévő fegyveres testületek újjászervezésére vonatkozóan. Szerinte a fegyverek begyűjtése után a fegyveres erők főparancsnokának rendelkeznie kellene *ipari ezredek* felállításáról, az üzemek forradalom alatt megszűnő rendészeti osztályait pedig üzemi munkásőrségek váltanák fel, az ötvenes években megismert üzemőri feladatokhoz képest jóval szélesebb hatáskörrel. Az üzem megbízott munkásőrség-parancsnoka a kerületi rendőrkapitánysággal közreműködve a munkástanács, a gyárigazgató és a pártszerv javaslatai alapján lett volna felelős az új munkásmilícia felszereléséért.[407] A parancsnokok kinevezésének jogát ugyanakkor egyoldalúan a minisztériumnak vindikálta. Sárvári e tervezete vegyítette a pártmilícia és az üzemrendészet feladatait, azaz a vegyes megoldást favorizálta.

A KGM-en belül volt azonban egy olyan elképzelés is, hogy az üzemekben alakítandó munkásőrezredek irányítását egy minisztériumon belül felállítandó ezredparancsnokság látná el az Üzembiztonsági Osztály helyett. Ez a felállás azonban egymáshoz nem illő funkciók és hatáskörök keveredését jelentette volna, amit egyébként igyekeztek elkerülni. A rendőrség – nyilvánvalóan tartva attól, hogy újabb riválisfegyveres erő alakul meg – azt a megoldást tartotta jónak, hogy az ipari objektumok őrzését a rendőrség kötelékébe tartozó, azaz az illetékes kerületi rendőrkapitányságnak alárendelt úgynevezett „iparőrök" lássák el.[408]

Szintén a KGM-en belül készült – csehszlovák mintára – egy 1957. január 25-i tervezet az iparőrségeket felváltó, immáron csak a pártnak alárendelt üzemi munkásmilícia (hivatalosan: *„üzemi fegyveres őrség"*) felállításáról. Ennek fő feladata a sztrájkelhárítás lett volna a karhatalommal együttműködve. Állományát az önként jelentkezők közül az üzemi pártszervezet közreműködésével állították volna össze; a munkástanácsnak ekkor már nem kívántak beleszólást adni a személyi kérdésekbe. A parancsnoki állományt a vállalatigazgató javaslata alapján a szakminisztérium illetékes osztálya hagyta volna jóvá.[409]

Kronologikusan végigkövetve az egyes tervezeteket megállapítható, hogy a munkástanácsnak egyre szűkebb, vagy egyáltalán semmilyen szerepet sem

szántak az új üzemi fegyveres erő létrehozásában, fenntartásában. (Ez persze összefüggésben állt e forradalmi szervek elsorvasztásának, hosszú távú megszüntetésének 1957 januárjában egyre nyilvánvalóbbá váló politikai igényével is.) A január 31-én megjelent KGM miniszteri utasítás lényegében már a forradalom előtti üzemrendészeti struktúrát és feladatköröket alapul véve rendelkezett a követendő szervezési gyakorlatról, az üzemőrségnek direkt módon politikai feladatot egyáltalán nem adva. A KGM területén tehát azok az erőfeszítések sikertelennek bizonyultak, amelyek üzemi pártmilícia létrehozására irányultak: itt a minisztérium meg tudta őrizni az üzemrendészeti feladatok ellenőrzésének jogát – még akkor is, ha ez nem elhanyagolható pártellenőrzéssel és később munkásőrségi jelenléttel járt is, valamint indirekt módon az új hatalom stabilizálásában is szerepet kellett, hogy játsszon.

Az utasítás szerint a vállalat igazgatójának a munkástanáccsal egyetértésben (!) meg kellett szerveznie a polgári fegyveres őrséget, valamint közösen meg kellett határozniuk az üzemi rendvédelmi erők szervezetét és létszámát. A munkástanácsnak viszont nem volt illetékessége arra, hogy utasítást adjon az üzembiztonsági szolgálatnak, ezt csak az igazgató és helyettese tehette meg. Az új üzemrendészet felett szakmai ellenőrzést kizárólag a KGM Üzembiztonsági Osztálya gyakorolhatott, a fegyveres erők irányításáért felelős minisztériumokat nem ismerte el felettes szervének. Ez megnyilvánult abban is, hogy ahol az üzem őrzését a forradalom előtt fegyveres ipari őrség vagy a belső karhatalom látta el, ott ezek újbóli besorolását vagy megszüntetését is csak a minisztérium említett osztályának hozzájárulásával lehetett megtenni. Érdekessége volt az utasításnak, hogy mutatott némi érzékenységet a rendszer összeomlását megelőzően kialakult helyi sajátosságok iránt. Tehát ott, ahol az üzemrendészet sokrétű munkáját (pl. tűzvédelem, portaszolgálat, raktárőrzés) feladatkörökre bontva külön csoportok, részlegek vagy szakaszok végezték el, e feladatköröket a bevett módon, a „hagyományoknak" megfelelően állíthatták vissza. Az újjászervezendő üzemi fegyveres testület feladata a *személy- és vagyonbiztonság* garantálása volt, ami számos területet magában foglalt: a vállalati épületek, raktárak őrzését, a rendet veszélyeztető cselekmények megelőzését és elhárítását, a portaszolgálat és áruforgalom ellenőrzését, továbbá a be- és kiléptetést is.[410]

A munkástanácsok elképzelése az volt, hogy a rendvédelemért felelős magyar fegyveres erőket kell alkalmassá tenni arra, hogy a megszálló szovjet csapatoktól átvegyék a közrend biztosítását, így pedig mód nyíljon azok

kivonására is. Az üzemek rendjének fenntartására természetesen kiválóan alkalmasnak tartották a forradalom alatt megszerveződött üzemőrségeket, ezeket azonban a december 11-én megjelent 29/1956. számú törvényerejű rendelet értelmében lényegében lefegyverezték. Münnich Ferenccel, a Fegyveres Erők Miniszterével és Kádár Jánossal a Parlamentben többször is tárgyaltak arról, hogy a karhatalmat paritásos alapon, munkásküldöttekkel kellene kiegészíteni.[411] Ezzel akarták biztosítani, hogy a karhatalom ne kizárólag az MSZMP céljait szolgálja. A Lámpagyár által a KMT-nek összeállított nyolcpontos követelés érzékletesen összefoglalja mindazon alapelveket, amelyeket valamennyi munkásképviselet magáénak vallott a karhatalommal kapcsolatban: *„Tiltakozunk az ellen, hogy az ÁVH tagjai az újonnan alakult karhatalmi szervekhez felvétessenek. Követeljük, hogy az új karhatalmi szerveket a forradalmi ifjúság, a magyar honvédség néphez hű fiaiból, a rendőrség és az üzemek dolgozóiból szervezzék meg. Az új karhatalmi szerv semmiképp sem lehet párt, sem személyek érdekeit védő alakulat. A Münnich-féle katonatiszti nyilatkozat azonnal veszítse érvényét. Egyben elítélünk mindenféle önkényt."*[412]

A KMT 1956. november 26-án határozatot hozott arról, hogy kerületenként meg kell állapítani a karhatalomba küldendő munkások számát. Kimondták, hogy mindazok jelentkezését, akik a szakszervezet vagy az üzemi pártszerv ajánlásával jelentkeznek oda, semmisnek kell tekinteni.[413] Vannak arra utaló jelek, hogy mind egyes kerületi munkástanácsok, mind a kádári hatalom – más-más megfontolásból ugyan, de mutatott némi nyitottságot egy ilyen paritásos megoldásra. Münnich Ferenc, a fegyveres erők minisztere például utasítást adott a X. kerületi rendőrkapitányságnak, hogy állapítsák meg a kerületi karhatalomba beküldendő üzemi munkásküldöttek létszámát, arra válaszul, hogy az üzemek fegyvereket kértek az üzembiztonsági feladatok ellátására. Arra viszont már semmi nem utal, hogy a kőbányai üzemek végrehajtották-e a kívánt létszám szerint a munkások kijelölését és beosztását.[414] December 3-án az angyalföldi munkástanácsok kerületi értekezletén arról határoztak, hogy az üzemi munkástanácsok garancialevelével 100 fegyverforgatáshoz értő, lehetőleg katonaviselt embert kell küldeni a kerületi karhatalomba.[415] Hasonlóan foglalt állást a XX. kerületi munkástanács is november 16-án.[416] A szovjet csapatok fővárosi VIII. kerületi tevékenységéről panaszkodó Cser József egyik jelentésében szintén úgy foglalt állást, hogy a tiszti karhatalomba az önként jelentkező kommunisták mellett a munkástanácsoknak kellene üzemi dolgozókat küldeni a szerv elfogadottságának növelése érdekében.[417]

A lényeg azonban az, hogy ezek a törekvések sikertelennek bizonyultak: a kiválasztott munkásokat nem sikerült bejuttatni a karhatalomba. Nemcsak az állandó konfliktusok napi tapasztalata okán, de a tárgyalásokon is világossá váltak a két politikai erőtér közötti különbségek a karhatalom felhasználásával, annak valódi céljával kapcsolatban.[418]

A Magyar Optikai Művek (MOM) munkástanácsa felhívást intézett a kormány felé, melyben a dolgozóikkal szemben alkalmazott hatósági bánásmód miatt emeltek panaszt. A felhívásról folytatott vitában a munkástanács plénumán olyan vélemények fogalmazódtak meg, hogy az alaptalan letartóztatások eddigi gyakorlata helyett csak konkrét és kivizsgált ügyekben rendeljen el a rendőrség letartóztatást, továbbá *„az eddigi letartóztatott munkástanácstagok és dolgozók ügyében a letartóztatás indokait, továbbá a vád anyagát* [...] *az illetékes Munkástanács tudomására hozni."*[419] A házkutatások során elkövetett jogtalanságok megelőzése érdekében pedig a jövőben előzetesen tájékoztassák a vizsgálati szándékról mind a munkástanácsot, mind a vállalatvezetést. Kérték, hogy ha egy munkástanácstag, vagy üzemi dolgozó gyanúba keveredik valamilyen bűncselekmény kapcsán, annak körülményeiről az üzemi dolgozók közvetlenül, az érintett meghallgatása útján, „nyílt tárgyaláson" bizonyosodhassanak meg. Ha ugyanis a felelősségre vonás kikerül az üzem hatásköréből, az a termelőmunka felfüggesztése irányába viheti a közhangulatot, egyébként pedig *a „munkástanácstagok esetében olyan személyekről van szó, akikbe a dolgozók bizalmukat helyezték, s így a dolgozóknak joguk van elsődlegesen ítéletet mondani olyanok felett, kik bizalmukkal visszaéltek".*[420] A munkásság tömeges elhurcolásával szembeni ellenérzéseinek a KMT is hangot adott a szovjet városparancsnoksággal folytatott tárgyalások során. A deportálások és az úgynevezett „preventív" célból történő ideiglenes elzárások megakadályozását attól remélték, ha egyrészt csökkentik a szovjet járőrök számát, másrészt a polgári lakosságnál lefolytatott házkutatásokat csak karhatalmistákkal együtt végezhetik a szovjetek. Számos kerületben felállítottak különbizottságokat, melyekben a munkástanács tagjai a kerületi rendőrséggel és esetenként a karhatalommal együtt vizsgálták ki az eltűnések okát, a személyek hollétét. A MOM munkástanácsa háromfős különbizottságot szervezett az eltűnt üzemi munkások felkutatására, ebben a munkában pedig karhatalmisták is részt vettek.[421]

A honvéd tiszti karhatalom szerepe a „rendteremtésben"

Az MSZMP számára súlyos tehertételt jelentett, hogy ütőképes párthű fegyveres erő híján kezdetben teljesen a szovjet csapatokra hárult a rendteremtés. Kádár János a belső pártfórumokon nem győzte elég alkalommal hangsúlyozni, hogy a szovjet csapatok „baráti segítségnyújtásának" elkerülhetetlen volta valójában a Szovjetunió által irányított kommunista világmozgalom magyar szekciójának szégyene: a pártdiktatúra kiépítése után egy évtizeddel képtelenek voltak önerőből egy rendszerellenes megmozdulás leverésére.

A XV. és XVIII. kerületi beszámolók szerint ha a szovjetek nem találtak az üzemekben oroszul beszélő egyént és párttitkárt, azt a területet automatikusan az „ellenforradalom fészkeként" bélyegezték meg.[422] 1956-ban sajátos munkamegosztást dolgoztak ki a november 9-10-től szerveződő honvéd tiszti karhatalmi alakulatok és a szovjetek között. Az egyik karhatalmista a megállapodás tartalmát a következőképp határozta meg: *„szovjet elvtársakkal úgy egyeztünk meg, hogy a gyárakat mi vegyük át, a munkásokkal úgy viselkedjünk, ahogy illik. Nappal magyar karhatalom legyen, éjjel közösen, szovjet elvtársakkal."*[423] A fennmaradt források nagyrészt vissza is igazolják ezt a gyakorlatot. A szovjetek minél hatékonyabb „elrejtésére" azért is volt szükség, mert a munkásokat a sztrájk irányába vitte az idegen hatalom erőszakos fellépésének, puszta jelenlétének tapasztalata. Az üzemekben a feladatmegosztás ugyan megvalósult, de az elérendő „stratégiai célt" a gyárterületre beszállásoló szovjet katonaság jelölte ki, míg végrehajtásán a honvéd tiszti karhatalmisták is dolgoztak.

A karhatalmisták tevékenységének egyik fő jellemzője a *politikai és közrendvédelmi jellegű* feladatok keveredése. Pesti Endre[424] ezredes – az Uszta Gyula vezette Katonai Tanács tagja, a budai karhatalmi ezred parancsnoka – által jegyzett 3. számú ezredparancs tulajdonképpen a főváros valamennyi karhatalmi egységének feladatát pontosan körülírja: *„a rend, fegyelem és a közbiztonság megteremtése, a rendőri szervekkel együttműködésben a még meglévő fegyveres csoportok felkutatása és lefegyverzése, a fosztogatások megakadályozása, a termelő munka folyamatosságának biztosítása."*[425] Járőri feladataikhoz tartozott a fővárosban közel fél éven át fenntartott (csak 1957. április 13-án megszüntetett) fővárosi kijárási tilalom betartásának ellenőrzése, az éppen aktuális szabadságszűkítő rendelkezéseket áthágó polgárok előállítása és vizsgálati célból történő átadása a rendőrségnek. Századonként üzem- és iskola-

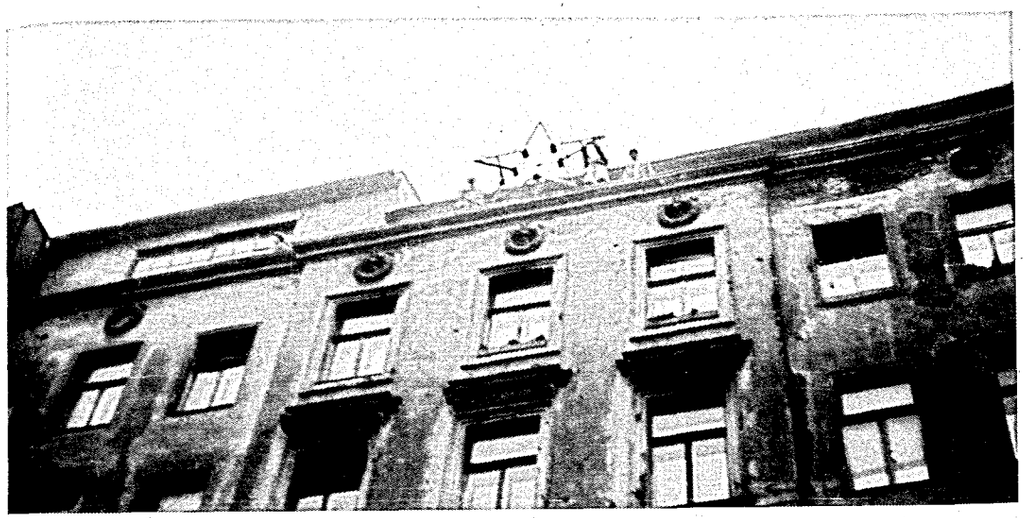

▲ A szovjet elnyomás és nagyhatalmi megszállás jelképe, a vörös csillag eltávolítása az Irodagépipari és Finommechanikai Vállalat épületének tetőszerkezetéről (1956) (Fortepan / Nagy Gyula)

látogató csoportokat alakítottak, előbbiek a rendszeres üzemlátogatások során szondázták a politikai hangulatot, „kiemelve" a gyanúsnak tartott hangadókat. Különösen 1956 novemberében helyeződött nagy hangsúly a civil lakosságnál kint lévő, ellenőrizetlenül elfekvő hadianyagok, nehezen pótolható nagy értékű üzemi raktári cikkek felkutatására és összegyűjtésére.[426] A karhatalmat információkkal látták el a forradalom alatt elbocsátott kommunisták, akik leginkább sértődöttségből és bosszúvágyból léptek be önkéntesen a soraikba. Ezek a személyek jó információforrásnak bizonyultak, hiszen sokan közülük látták a munkástanács-szerveződés mikéntjét, ismerték annak belső ügyrendjét és a szervezetet mozgató főbb személyeket is.

Nehéz általános megállapításokat tenni azzal kapcsolatban, hogy a fegyveres hatalomátvétel milyen közös jellemzőkkel bírt az üzemekben. A második szovjet intervenciót követő néhány hétben a szovjet fellépés teremtett tiszta helyzetet azzal, hogy lefegyverezték az üzemőröket, és átmenetileg „rendfenntartó" feladatokkal beszállásoltak a kulcsfontosságúnak ítélt fővárosi nagyüzemekbe, katonai objektumokba. Ha erre nem tudtak sort keríteni, vagy ha jelenlétük nélkülözhetővé vált, a karhatalmi századok egy kisebb csoportját bízták meg üzemellenőrzési feladatokkal, különösen akkor, ha időközben egy kormányhű és „szovjetbarát" üzemőrséget is sikerült kreálni. Arra is van példa, hogy még a forradalom alatt szerveződött üzemőrség egyes tagjai

▲ Gramofonmotor szerelése az újpesti ORION Rádió és Villamossági Vállalatnál (1949) (Fortepan / Kovács Márton Ernő)

a szovjetek, esetleg már a karhatalmisták megjelenésekor – kész helyzet elé kerülve – átálltak a kormány mellé, és a munkástanács helyett az igazgatónak és a pártszervezőknek engedelmeskedtek a továbbiakban. Erre jó példa a Rákosi-korszakban hadiüzemként is funkcionáló Lámpagyár, melyet november 8-án szovjet páncélosok foglaltak el, aminek következtében a megszálló csapatok lefegyverezték az üzemi fegyveres őrséget is. Ekkor azonban – jelentkezők híján – ugyanezt a lefegyverzett társaságot bízták meg a szovjetek az üzemőri feladatokkal, azzal a nem elhanyagolható kikötéssel, hogy „együtt kell működjenek" (ez a gyakorlatban alighanem inkább alárendelődést jelentett) a gyárban maradó szovjet géppuskás alakulattal.[427] Feladataik azzal is bővültek, hogy segíteniük kellett a környék pártszervezeteinek újjáalapításában, valamint terjeszteniük kellett a kormány- és szovjetbarát sajtót.

A Mechanikai Művek raktárait a szovjetek őrizték, viszont a fegyelmezetlenségek, gyakori lövöldözések miatt a munkások úgy döntöttek, hogy még az is jobb lenne, ha a karhatalom venné át ezt a feladatot.[428] A Klement Gottwald

Gyár üzemőrségét – ahol számos, volt Széna téri fiatal is szolgált – kisebb harcok árán a *„rendőrséggel és a szovjet csapatokkal együttműködve f. hó 12-én 04 h-kor sikeresen – a körültekintően meghatározott terv szerint – lefegyverezték"*.[429] Ezután bíztak meg egy új, kormányhű üzemőrséget. Ez napokon keresztül harcokat folytatott a hatalomátvételbe belenyugodni nem akaró ellentáborral, akik vissza akarták szerezni a fegyvereiket, ugyanis *„még mindig Szovjet ellenes magatartást tanúsítanak, magukat hősöknek tartják és hallani sem akarnak arról, hogy a fegyvereket letegyék"*.[430] Ezzel indokolták azt, hogy a honvéd karhatalom megszállta a gyárat és lefegyverezte az üzemőrséget is – a munkások heves ellenkezését figyelmen kívül hagyva. Az Ipari Műszergyárban, amely az igazgató eltávolításának január 7-i kikényszerítéséig teljesen leállt – négy szovjet páncélos tizenöt orosz katonával kéthetes váltásban őrizte a raktárakat. Mellettük még egy kormányhű üzemőrség is alakult.[431] A Tömegcikkipari Művekben a 27 fős fegyveres őrséget állandó készenlétben álló szovjet harckocsi-alakulat biztosította, az őrségparancsnokságot a munkástanács és az igazgató jóváhagyásával egykori államvédelmi beosztottak látták el.[432] Az Orion Híradástechnikai Gyárban fizetés híján szélnek eresztették az üzemőrséget, az így keletkező űrbe pedig a karhatalom nyomult be, melynek tagjai nem vették komolyan feladatukat: járőrözés helyett a téli időszakban leginkább evéssel és ivással ütötték el az időt.[433]

Kőbányán számos üzemben a karhatalom élelmiszer- és nyersanyagkészletek ellenőrzésével is foglalkozott. Egy alezredes beszámolója szerint gyakran előfordult az a furcsa helyzet, hogy a karhatalmi ezred emiatt nem gondoskodott alárendeltjei meleg élelemmel és megfelelő utánpótlással történő ellátásáról. Így a hadtápvonalait vesztett, magára hagyott egységek kénytelen voltak az üzemi munkásokkal jó viszonyt kialakítani, akik nagyrészt vöröskeresztes adományokból, fejadagjuk rovására látták el azokat, akik esküjükhöz hűen a következő pillanatban akár fegyveresen fel is léphettek ellenük.[434]

A fegyveres térfoglalás időben kiterjedtebb folyamata mellett jellemző volt a direkt beavatkozás is a munkástanács életébe, ami jelenthette a választott vezetők kikapcsolását az üzem életéből, valamint az információs csatornák felszámolását. Így próbálták egymástól elvágni a KMT és a kerületi gyárak felé fenntartott és bejáratott kapcsolati háló egyes komponenseit. Az Albertfalvai Cérnagyár munkástanácselnökét a budai tiszti karhatalmisták tartóztatták le, anélkül, hogy az okokról az üzemi munkásoknak beszámoltak volna. A III. kerületi Szállítóberendezések Gyárában a karhatalom úgynevezett „R-csoport-

ja"[435] tartóztatta le a munkástanács helyben maradt elnökhelyettesét, a felfogásuk szerint „szökésben lévő" elnök ellen pedig elfogatóparancsot adtak ki.

A honvéd tiszti karhatalom jelenléte biztonságos keretet jelentett a kisszámú pártszervező zavartalan ténykedésének, ami a pártsajtó és a forradalmi vezetők „korruptságáról" szóló rágalmak terjesztését is magában foglalta. Ez a dezinformációs munka tulajdonképpen „lassú méregként" hatva megágyazott egy későbbi fegyveres fellépésnek vagy egy jól időzített politikai fordulat kikényszerítésének, ami gyakran abban állt, hogy a választott szerv bejelentette „önkéntes" lemondását, érezve funkciója kiüresedését és az egyre ellenségesebb üzemi légkört. Annak bekövetkeztekor ugyanis már nem kellett számítani jelentős üzemi tiltakozásra, a lejáratő kampánnyal addigra már sikerült a helyi közvéleményt a forradalmi vezetők ellen fordítani. Ezt még fokozni is lehetett munkástanácstagok időleges elhurcolásával, teátrális körülmények között történő megalázásával, ami elrettentő példaként hatott a „renitensek" számára. Így a munkások leginkább passzívan, közönnyel vagy beletörődéssel vették tudomásul a személyi változásokat. Ezen hatalomtechnikai eszközök egymást erősítő hatását láthatjuk a csepeli munkástanácsok tömeges önfeloszlatási folyamatában 1957. január közepén. A pártszervező munka támogatásának egyik jellemző formáját jól illusztrálják a kelenföldi Első Magyar Gazdasági Gépgyárban (EMAG) történtek. A karhatalmisták az üzemi kommunistákkal együttműködve aláírásokat gyűjtöttek a dolgozóktól annak érdekében, hogy nyomást gyakoroljanak a „reakcióskénť" megbélyegzett munkástanácstagokra, azok lemondásának kikényszerítése érdekében. Így próbálták elérni, hogy elfogyjon körülöttük a levegő, az üzemi munkásság előtt gyanússá váljanak, és ne hivatkozhassanak többé a többség támogatására.[436]

A következő eset leírása annak igazolására alkalmas, hogy a hatalom legfelső köreiben mozgó politikus, nevezetesen a későbbi belügyminiszter személyesen is hozzájárulhatott egy lokális konfliktus „pártszerű" megoldásához, jóváhagyva és egyetértve azzal, hogy ehhez akár fegyveres erő is igénybe vehető.[437] Az egyik budapesti gépipari üzemben, a Forgácsolószerszámok Gyárában harmincfős munkástanács alakult a forradalom napjaiban. Az elnök és helyettesének személye nem volt radikálisan pártellenesnek mondható. Egy állambiztonsági összefoglaló az elnökről, Grim Andrásról korrekt, tárgyilagos szakemberként ír, aki megnyerhető a párt számára, bár vonakodik a belépéstől. Megjegyezte, hogy *„jó szakember, józan magatartású, személyi túlkapásokat lefékezte"*.[438] Helyettese, a pártonkívüli Naka Lajos kevésbé ápolt jó

kapcsolatot az üzemi pártemberekkel: többször volt konfliktusa az üzemben nyers modora és állítólagos „félrevezethetősége" miatt. Egyik vezető tagot sem tekintették potenciális ellenségnek, fenntartották velük a kiegyezés lehetőségét. Annak ellenére, hogy a források szerint az üzem nem a legnehezebben bevehető bástyák egyikének számított a párt számára, három pártszervező munkás – jelezve, hogy elakadt a szervező munka – egyéni akcióba kezdett. Ennek érdekében fel is keresték a későbbi belügyminisztert, az MSZMP Budapesti IIB-elnökét, Biszku Bélát a hatalomátvételi forgatókönyv kidolgozása céljából. Lépésüket azzal indokolták, hogy a munkástanács december 1-jén 30 főt elbocsátott az üzemtől azért, mert azok be akartak lépni a pártba. Azt nem lehet tudni, hogy a Biszkut felkereső Blumm János, Vas Henrik és Szabó Tamás az elbocsátottak közé tartozott-e. A munkástanács azzal indokolta döntését, hogy *„az üzem dolgozói nem akarnak velük együttműködni és hogy vétkesek sok üzemi dolgozó meghurcolásában"*.[439] A három kommunista pártszervező megítélése szerint ez meggátolta az üzemi pártszerv tevékenységének kibontakozását, ezért kellett újragondolni az eredeti pártszervezési stratégiát. A helyzetet tovább nehezítette, hogy a régi párttagok is vonakodtak az MSZMP-be való átigazolástól. Szintén hátrányukra vált az is, hogy a szakszervezet lapja, a *Népakarat* több kérés ellenére sem hozta le a munkástanácsot lejáratő cikket. A jelentéstevők szerint a munkástanács elnöke *„nacionalista egyén, erről az oldaláról állítólag Biszku elvtárs igen jól ismeri"*.[440] Azért fordultak Biszkuhoz, hogy a kerületi pártbizottság hozzájárulásának megszerzése után maga a Budapesti Pártbizottság első embere is adja áldását a hatalom átvételének előkészítéséhez. Céljuk az volt, hogy a Biszkuval történt konzultációt[441] követően *„az üzem őrségének birtokában lévő fegyvert megszerezve biztosítsák a munkástanácsból és az üzemi őrségből az oda nem való elemek kizárását és a kommunisták elbocsájtására hozott december elsejei határozat megsemmisítését"*.[442]

A fentebb felvonultatott példatár alapot ad annak megállapítására, hogy a honvéd karhatalmi erők tudatos, olykor az MSZMP területileg illetékes szerveinek irányításával történő fellépése döntő fordulatot jelentett a hatalom visszaszerzésének folyamatában. A belügyi karhatalom tevékenységéről források hiányában keveset lehet elmondani, a tisztogató akciókban játszott szerepük ugyanakkor egyértelmű, amit a következő néhány kiragadott példa is igazol. Zuglóban a rendőrséggel együttműködve egy üzemi razzia során száz főt állítottak elő, Kőbányán sikerrel akadályozták meg a sörgyári pártszervező titkár elbocsátását, a helyi munkástanácselnököt és igazgatót pedig a rendőrségre

idéztették sztrájkszervezés vádjával.[443] A honvéd karhatalom tevékenysége leginkább az üzemi javak védelmére, a munkástanács szétverésére és az üzemi pártszervezet tevékenységének segítésére irányult. Fellépésükkel felbomlasztották a forradalom alatt kialakult munkásegységet, megakadályozták a sztrájkot, és az üzemi visszarendeződés fegyveres hátterét jelentették.

Felderítés, beépülés, bomlasztás – állambiztonsági szerepek

A kádári állambiztonság a munkástanácsok forradalmi tevékenységét egy nemzetközi összeesküvés részeként láttatta, összekötötte a Nagy Imre-csoporttal és a jugoszláv „revizionista ideológiai expanzióval". Számos összefoglaló szólt arról, hogy a munkástanács az ellenséges tábor „fellazítási taktikájának" részeként a jugoszláv gazdasági hírszerzés egyik fő behatolási területe volt, a jugoszláv modell expanziójára felhasznált fedőszervnek számított.[444] A nyomozások során számos olyan „gyanús" jelet észleltek, amely ezen összefüggésrendszer felvázolására alapot adhatott. Ennek jele volt a nyomozók szerint az, hogy több Heves megyei üzemben jugoszláv állampolgárokat foglalkoztattak, érdemi magyarázat nélkül.[445] A KMT önálló küldöttséget állított fel, amelynek feladata a Nagy Imre-csoport hollétének és politikai helyzetének felderítése volt, felkeresve a budapesti jugoszláv nagykövetséget is.[446] Állambiztonsági nézőpontból ez a kapcsolatfelvétel annak jele volt, hogy a KMT jugoszláv háttértámogatással kívánta megváltoztatni a kormány összetételét, a Nagy Imre-csoport hatalomba történő visszahelyezésére alapozva. Ezt erősítette az az információmorzsa is, hogy Sebestyén Miklós szervezésével a csepeli üzemekből tíz fő tanulmányútra menne Jugoszláviába a rendszer tanulmányozása céljából, a budapesti jugoszláv nagykövetség pedig rendszeresen küldött sajtótermékeket a KMT Titkárságára.[447] A KMT egyik legfontosabb üzemi hátterét adó Beloiannisz gyárban Kiss Károly írón keresztül 1956 novemberében több alkalommal is megjelent a vajdasági *Borba* újságírója, a magyarul is jól beszélő Gavro Altmann, aki tájékoztatta a dolgozókat a jugoszláv munkástanácsok működésének sajátosságairól, és brosúrákat is hagyott ott.[448] Kiss Károly közvetítésével eljutott december első napjaiban a KMT Akácfa utcai székházába is, valamint a Kábel- és Sodronykötélgyárban is megfordult.[449]

Az állambiztonság különösen 1957 első harmadában vett részt látványosan a munkástanácsok végső felszámolásában. A szovjetek fokozatos háttérbe vonulásával párhuzamosan ekkorra vált olajozott mechanizmussá a rendőrségi politikai nyomozók, a karhatalom és az állambiztonság közötti együttműködés. Az Országos Rendőrfőkapitányság (ORFK) és a Belügyminisztérium (BM) Politikai Nyomozó Főosztályának (PNYF) együttműködését jelzi, hogy a két párhuzamos politikai nyomozó szerv állományából 1957. január 15-én létrehoztak egy hatfős operatív brigádot, majd önálló csoportot, mely végül a Budapesti Rendőrfőkapitányságon (BRFK) belül az Üzembiztonsági Alosztállyá nőtte ki magát.[450] A BM Politikai Nyomozó Főosztályán önálló osztályként (II/4, majd II/6.) szerveződött újjá a már az '50-es években is létező Ipari Szabotázselhárító Osztály. Kezdetben az osztály elhárító feladata létszámproblémái miatt a gazdasági minisztériumokra és állami főhivatalokra, kutató- és tervezőintézetekre terjedt ki. A budapesti üzemek és vállalatok a BRFK PNYF C osztályának kontrollja alá tartoztak, 1957 közepétől viszont a BM PNYF Üzembiztonsági Alosztálya elkezdte visszavenni korábbi működési területét. Egy 1957 júliusában kiadott belügyminiszteri parancs meghatározta, hogy feladata a Kohó- és Gépipari, a Nehézipari, az Építésügyi-, illetve a Könnyűipari Minisztériumban, az Országos Tervhivatalban, a Magyar Nemzeti Bankban (MNB), valamint kiemeltnek nyilvánított ipari objektumokban és kutatóintézetekben folytatandó hálózati operatív munka. Továbbá a *„diverziós gondolattal foglalkozó személyek, szabotőrök, kártevők, kémek és minden más ellenséges személy és tevékenység felderítése"*, valamint a területi rendőrkapitányságokon működő II/6-os alosztályok munkájának irányítása és ellenőrzése. Az osztály tényleges létszáma 1957 májusában–júniusában 58–80 fő között volt.[451]

A BM PNYF Üzembiztonsági Alosztályának feladata az *„államrend elleni illegális tevékenység felderítése, dokumentálása és megszakítása"* mellett az üzemek „megtisztítása" volt. Ezzel azt kívánták elérni, hogy a munkástanácsok minden tekintetben a vonatkozó törvényerejű rendelet szerint működjenek. A későbbi felelősségre vonáshoz terhelő anyagokat kellett gyűjteni, kiértékelni és csoportosítani, különös tekintettel az üzemek közötti összekötőkre vonatkozóan. Fel kellett deríteni az üzemi munkásvezetők értelmiségiekkel és pártpolitikusokkal fenntartott kapcsolatait, különböző rangú hálózati személyek beépítésével pedig tanulmányozni kellett a beszervezési lehetőségeket is, megtalálva ezzel a megnyerhető „hídembereket".[452] Az adatgyűjtés egyes

fontos csomópontoknak tartott fővárosi nagyüzemekre (KMT, Magyar Optikai Művek, Csepel Vas- és Fémművek, MÁV Északi Járműjavító állomás) vonatkozóan már 1956. december 10-től megkezdődött.[453]

1957 januárjában több operatív terv is készült az ORFK Politikai Nyomozó Osztályán arra vonatkozóan, hogy a munkástanácsok elleni harc állambiztonsági vonalon miként menjen végbe. A tervekben foglalt intézkedések később országszerte alkalmazott klauzulává váltak. Világosan meghatározták a nyomozómunka részleteit és céljait, a rendőrség és az állambiztonság hivatalos állományába tartozó hálózati személyek, és a rendőrdetektívek közötti információáramlás mikéntjét. Szőke Béla osztályvezető őrnagy 1957. január 4-én papírra vetett, még csupán javaslatként megfogalmazódó gondolatai a hétköznapi munka során vissza is köszöntek az állambiztonsági munkában:

1. *„Megállapítani az összes budapesti és vidéki jelentősebb üzemekben, hogy a munkástanácsok tagjai közül a) kik tagjai a hálózatnak; b) kik azok a becsületes, a Párt és a Kormány szempontjából megbízható lojális személyek, akikre támaszkodni lehet.*
2. *Az előző bekezdés a) és b) pontjában feltüntetett személyeken keresztül a) érvényre juttatni a Párt és a Kormány célkitűzéseit; b) felfedni és leleplezni a munkástanácsokban lévő ellenséges elemeket, azokat onnan szükség esetén őrizetbevenni, vagy kibuktatni; c) a Párthoz és Kormányhoz hű megfelelő loyális gondolkodású emberek bejuttatása a munkástanácsokba; d) felderíteni az olyan, a munkástanácsok mögött megbúvó illegációkat, melyekkel a munkástanácsok egyes tagjai kapcsolatot tartanak és feltételezhetően egységes irányítást kapnak. (Illegális SZDP, a MEFESZ illegális szárnya, jobboldali írók és külföldi irányítók stb.)*
3. *Lemondást fontolgató személyek helyett politikailag megfelelő jó szakemberekkel kell őket pótolni, üzemek operatív irányításában résztvenni.*
4. *Nagyüzemekből indul ki az ellenséges tevékenység, ide kell legjobban beépülni. (Csepel Vas- és Fémművek, Egyesült Izzó, Beloiannisz, MÁVAG, Ganz Vagon, Tatabánya, Komló, Győri Vagon és Gépgyár stb.)*
5. *Volt KMT-tagok és üzemi delegáltjaik között operatív munka, beszervezések.*
6. *Rossz összetételű mt egyes tagjainak rendőrségi behívása, egyéni elbeszélgetés, kipuhatolni beszervezési lehetőségeket – nevelés mellett ő javukra fordítható-e...*
7. *Leleplező cikkek politikai főosztályok adatai alapján tevékenységükről."*[454]

A „mélyreható felderítés" során hadrendbe kellett állítani a hálózatot a célszemélyek munkahelyének, családjának, tágabb társadalmi környezetének ellenőrzésére. Megfogalmazódott az is, hogy szükség szerint egyéni elbírálás alapján be lehet hívatni munkástanácstagokat a rendőrségre, és figyelmeztetni kell őket a „törvényellenes tevékenység" tovább folytatásának következményeire, lehetőséget adni az azzal való felhagyásra.

A párt és az állambiztonság közötti zavartalan információáramlás biztosítása érdekében konspirált kapcsolatot kellett létesíteni a hálózati személyek és az üzemi párttitkár között, ami két okból is fontos volt. Egyrészt az MSZMP direkt visszacsatolásokat kapott a pártérdek állambiztonsági vonalon történő érvényesítéséről, másrészt az állambiztonság a mindenkori politikai irányvonalhoz igazíthatta a hírszerző munkát.[455]

A BM keretein belül megszerveződő Üzembiztonsági Alosztály bizonyos értelemben központi szerv volt a munkástanácsok elleni állambiztonsági munkában. Az alosztály munkájának hatékonysága érdekében, valamint a bűnüldöző szervek munkájának összehangolására az alosztály megkapta a „társszervek" által gyűjtött anyagokat és a munkástanács elhárítási vonalon a „belső reakció" elhárításán dolgozó ügynököket is. Az BRFK 380 fős állománya (kb. 147 ügynök, 180 informátor) és az ORFK együttműködése abban is megmutatkozott, hogy előbbi segítette a jóval kevesebb hálózati személlyel rendelkező országos hatáskörű szervet, hiszen annak 150 fős ügynökállománya kevésnek bizonyult a terület lefedésére.[456]

Az állambiztonsági munka során, különösen a KMT felszámolása utáni időszakban óriási erőket mozgósítottak az *„illegális aknamunka"* folytatásának kimutatására és felderítésére, bár kevés eredménnyel. Ezen aktivizmus mögött részben a pártelvárásoknak való túlzott megfelelés igénye, a nekik szánt szerep túljátszása és a töredékes, ám mégoly bőséges információmorzsák biztosította túlzó képzettársítások lehetősége is állhatott, ami nyilvánvalóan kihatott a feltáró munka gyenge minőségére, a feltételezések csekély bizonyíthatóságára. Két ügynökjelentés számol be áttételesen néhány mondatban arról, hogy az egyik minisztériumi háttérintézmény, a Magasépítő Tervező Intézet egyik munkatársa tudni vélte: öt nagyüzem (MÁVAG, Csepel Művek, Standard, Egyesül Izzó) alakított egy „közös irányító szervet", leosztották maguk között a fővárosi üzemeket, futárok útján tartják velük a kapcsolatot.[457]

„Duna" fedőnevű hálózati személy pedig tudni vélte, hogy a Chinoin Vegyészeti Gyár 1956. december 17-i munkástanácsülésén döntés született ama

nem túl eredetinek tűnő ötlet megvalósításáról, hogy az Egyesült Izzóban újból létre kellene hozni kormánybuktatási szándékkal egy Budapesti Munkástanács nevű szervet.[458] A KMT működésének „földalatti" továbbélését a korábbi telefonügyeletes, Kerekes Imre szervező tevékenységéhez kötötték. Ő ugyan kétségtelenül kapcsolatot létesített egyes fővárosi kerületek (III., IV., VII., XI.) nagyüzemeivel (pl. Épületelemgyár, Kábel- és Műanyaggyár, ELZETT Vasárugyár, illetve Fővárosi Villamosvasút és MÁV Északi Főműhely), bár ennek célját abban lelték meg, hogy a bécsi emigrációnak munkások aláírásával ellátott cédulák sokaságát akarták kijuttatni az országból annak jeléül, hogy ezek a Szakszervezeti Világszövetséghez kerülve igazolják a munkásság függetlenség iránti elkötelezettségét, szovjet- és kormányellenességét.[459] A „külső ellenséggel" kliensi viszonyt ápoló munkásvezetők képe vándormotívum volt, számos forrásban Kéthly Anna ENSZ felé fennálló közvetítő szerepét és Renner Péter Bali Sándorral folytatott találkozóit emelték ki.[460] Ebből a bonyolult, rengeteg homályos részletet tartalmazó vallomáshálóból – kellő tényszerűen bizonyítható elem híján – minden arra irányuló szándék ellenére sem született per, bár a megtorlás nem maradt el, főként Kerekes vonatkozásában. Az 1957 februárjában, többnapos személyi követés végén őrizetbe vett Kerekes Imre esetében bírósági tárgyalás helyett internálást tartottak *„célszerűnek"*, mert egyrészt „bűnei" nem olyan „súlyosak", másrészt viszont – s ez a lényegesebb mozzanat – feltételezésük szerint *„fizikailag bántalmazták őrizetbe vételekor, és bíróság elé állítása esetén tartani lehetett volna attól, hogy a nyilvános tárgyaláson provokálni fog"*[461] – azaz a nyilvánosság elé tárja bántalmazását.

BALI SÁNDOR
Üzem legjobbja I.

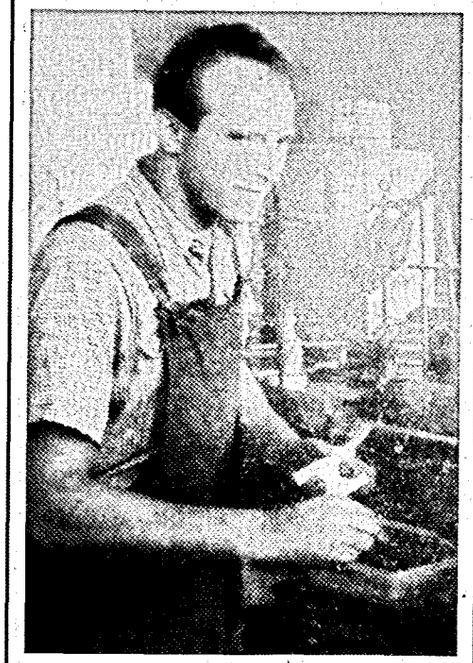

II. műhely. Idomszerész. Átlagteljesítménye 200%. Selejtmentesen dolgozik. Több elfogadott újítása van.

◄ Bali Sándor a *Megafon* üzemi lap 1956. február 2-i számában

Az „elvtársak, be a szervezetbe" lenini *bon mot*-nak megfelelően az állambiztonságnak döntő szerep jutott a munkástanácsok állományán belüli tagcserék kikényszerítésében. A KMT esetében az állambiztonság terve az volt, hogy Rácz Sándor, Babay István, Mester Endre, Sebestyén Miklós és Keresztes Lajos konspirált módon megtervezett őrizetbe vétele után „politikailag megbízható" új személyeket juttatnak be a már meglévő belső kapcsolatok segítségével. Így a hat lojálisnak tartott vezetőségi tag mellé újabb hét fő kerülne, amivel már létrejönne a Kádár-kormány céljait támogató döntéshozó többség. Mivel számításaik szerint még néhány kerület nem delegált küldöttet a KMT-be, rá akartak hatni ezekre a kerületi munkástanácsokra annak érdekében, hogy kommunistabarát küldötteket válasszanak meg. Ezzel az volt a cél, hogy közvetlen rálátást nyerjenek a tervekre, a KMT és az egyes kerületi-üzemi munkástanácsok közötti kapcsolattartást a PNYF titkos munkatársai végezzék, akik „civilben" persze munkástanács-küldöttként szerepeltek volna.[462] Rácz Sándor helyett párthű elnöknek a Beloiannisz egyik elektromérnökét, Boglár Gyulát szánták, aki számításaik szerint hitelesen tudta volna eljátszani a független munkásképviselő szerepét. Állambiztonsági jellemrajza szerint ugyanis baráti köre csak színleg tartotta kommunistának, átlagon felüli humán műveltsége miatt pedig könnyen került közvetlen kapcsolatba bárkivel, továbbá *„egyszerű és szerény ember"*.[463]

Milyen képet rajzoltak a munkástanácsokon belüli politikai helyzetről az állambiztonsági nyomozómunka során feltárt információkból összeállított összefoglalók? Az 1957-es új esztendő első két hónapja vízválasztónak tűnt. Az állambiztonsági jelentések bizalmatlansággal és kétségekkel teli, szétesőben illegális kapcsolatépítésre is alig képes szervekként állították be a munkástanácsokat. Januárra tették annak a folyamatnak a kicsúcsosodását, amely végül szétfeszítette a munkástanácstanácsok tagállományát. Ebben fontos szerepet játszott a kormányzat részéről érkező egyre komolyabb nyomás, amit a párt felé való „hídépítés" politikájának is neveztek. Az ellenségeskedés magvát az a politikai húzás vetette el, hogy a pártszervek megpróbáltak olyan működési környezetet teremteni, amely az ambícióval teli munkástanácstagok számára vonzónak bizonyult az egyre nehézkesebben működtethető munkástanácsmodellel szemben. A tagság összetartását erodálta, hogy számos munkás-

tanácstag számára ekkor a pártba való belépés már legitim útnak számított a forradalom maradék sikereinek megőrzésére és a munkásérdekek mint „objektív végcél" érvényesítésére. Az ellentét alapvetően egy *választás*, pontosabban a formálódó rendszer által felkínált beilleszkedési utakat elfogadók és a továbbra is ellenállók között feszült. Ezen ellentét szításában és kiélezésében természetesen az állambiztonság beépített embereinek is döntő szerep jutott. Az állambiztonság dűlőre kívánta vinni az ügyet, és kijelölt feladatként és célként az *„ellenség és a félrevezetett becsületes munkások kettéválasztását"* jelölték meg 1957 februárjában. Az e személyekre és figyelemmel tartott csoportokra való koncentráció mellett erősíteni kellett azt a lejáratókampányt és a szociális demagógiát is, amelynek célja az üzemi munkások, a tulajdonképpeni hátország elbizonytalanítása volt.[464] A tagfelvételi hullám növekedését a propaganda hatásának és az elbocsátott igazgatók visszavételének is betudták.

Érzékelhető ugyanakkor az is, hogy az egyre inkább „rendszerkonform" viselkedést tanúsító üzemi szervek az ellenállás más, burkoltabb módozatait választották a túlélés reményében. A munkások a legkülönfélébb módon (pl. a szervek részéről több gyanúra okot adó bizalmasabb kapcsolattartás útján) igyekeztek túljárni az őket gyengíteni kívánók számításain – ami miatt még komolyabb vegzatúrának és figyelemnek tették ki üzemüket. A belügyes zsargonban ez úgy jelenik meg, hogy egyes kiemelkedő tagok munkáját rendre álságosnak, haszonlesőnek és alattomosnak állítják be. Azaz a kormány felé mutatott látszólagos lojalitás mögött továbbra is vélelmezték az „ellenforradalom" mozgatóerejét, ami egy új taktika kidolgozására irányult. Ez alapvetően a bomlasztást, a restaurált pártállami rendszer szerveibe való beépülést jelentette. Ennek tulajdonították azt is, hogy tapasztalatok szerint a pártszervekkel való együttműködés mögött nincsen mélyebb politikai meggyőződés, pusztán valamiféle taktikai számítás.[465] Az 1957. március 15-i esetleges „rendbontást" megelőzendő, javaslatként megfogalmazódott, hogy kellő jogi bizonyíték hiányában internálással vagy preventív őrizetbe helyezéssel kell *„ártalmatlanná tenni"* a renitens munkáscsoportokat, és célzott őrizetbe vételekkel kell operálni.[466]

A BM irányítása alá tartozó közbiztonsági (rendőrhatósági) őrizet, az internálás jogintézményének felújítása politikai szempontból kettős szerepet töltött be. Egyrészt a hatósági erőszak egy olyan formáját jelentette, amellyel a veszélyesnek tűnő, politikai előélettel bíró személyek kikapcsolhatók voltak az üzemi közéletből, másrészt a vele való fenyegetőzés, a fogva tartás körülményeinek botrányosságáról terjedő hírek özöne alkalmasnak bizonyult tömegek megfélemlítésére is.[467] Internálásra spontán módon, a szó szoros értelmében szinte bárki kerülhetett. Szalma József[468] az internálás elrendelésének jogalapjával kapcsolatban ezt úgy fogalmazta meg, hogy *„sok embernek ott lenne a helye, akikre jogilag nem lehet rábizonyítani a bűncselekményt, de tudjuk róla, hogy gazember."*[469] Az internálás rendőrség részéről, ügyészi jóváhagyással történő elrendeléséhez nem volt szükség előzetesen azt megalapozó, részletekbe menő bizonyító eljárás lefolytatására, az üzemi munkások internálását a közrend, közbiztonság helyreállításának és a termelőmunka folyamatosságának akadályozására hivatkozva tette lehetővé a vonatkozó jogszabály.[470] Az internálás különösen 1957 első felében hullámszerűen, évfordulókhoz és nagyobb állambiztonsági tisztogató akciókhoz kötődött, aminek során az érintett áldozatok belső arányát tekintve *„nemcsak számban, de százalékos arányban is legtöbb közülük a munkás"*.[471] Az internált emberek munkaerőpiaci helyzetét a politikai peres eljárásokban elítéltekkel szemben pozitívan befolyásolta az körülmény, hogy kaphattak erkölcsi bizonyítványt, mivel nem jogerősen elítélt személynek számítottak, noha vezető állást így sem tölthettek be.[472]

Az újszegedi Kender- és Lenszövő Vállalat művezetőjének, Patai Józsefnek az 1956–57-es kálváriáját azért is szükséges e ponton ismertetni, mert egyrészt az általa viselt politikai álláspont tömegvélemény volt, másrészt pedig a vele szemben megfogalmazódó vádak (párt- és kormányellenesség, uszítás), tettek kriminalizálása az internálásra kerülő *munkások esetében gyakran előfordultak.* A nyolc elemit végzett művezető „bűnei" közé sorolták, hogy nem volt feltétel nélkül lojális a régi-új hatalom iránt, hanem kritikus polgárként várakozó álláspontra helyezkedett annak megítélésében. Ez nem is volt csoda, ugyanis november elején a szovjetek egyszer már letartóztatták, fogságukból 1956. november 20-án szabadult. A kormánnyal szembeni ellenérzése idővel enyhült, az MSZMP-vel szemben viszont szűnni nem akaró antipátiával viseltetett, őrségváltást tartott szükségesnek: *„azt a kijelentést tettem, hogy majd meglátom, hogy milyen programja lesz a kormánynak és majd akkor fogok nyilatkozni. [...] A pártba azért nem léptem be, mert nem értek egyet a jelenlegi vezetők személyével."* Az is hátrányára vált, hogy – a jugoszláv modellel legitimálva álláspontját – szükségtelennek tartotta az üzemi pártszervezetet. *„Elismerem, hogy 1956. novemberben baráti beszélgetés* (sic!) *formájában tettem olyan kijelentést, hogy Jugoszláviában sincs minden üzemben pártszervezet és így talán itt se lenne rá szükség, különösen olyan pártszervezetre, amelyik*

működését besúgókra alapozza" – vallotta 1957. február 24-i kihallgatásán.[473] Patai emellett december első hetében tagja volt a fővárosi munkáscsaládoknak szánt gyufagyári segélyszállítmányokat koordináló üzemközi összekötő bizottságnak is, másrészt nem vonta be az üzemi párttagokat a munkástanács döntéseibe, amivel szemben jogosan azzal védekezett, hogy ezt semmilyen jogszabály nem írta elő számára. Ezekért a „tevékenységekért" megtorlásul március 6-án rendelték el az internálását, ami 1957. szeptember 11-ig tartott, a kendergyári munkástanács döntéseinek kárvallottjaitól felvett vallomásokkal alátámasztva.

Több jelentésből is világosan kirajzolódik az a tendencia, hogy csak 1957 júniusára sikerült az országban elérni, hogy *„ma igen sok munkástanács csak formailag létezik, gyakorlati tevékenységük minimális"*.[474] Az „intenzív tisztogatás" 1957 márciusától kezdődött meg, Budapesten júniusig 429 munkástanácstagot vettek őrizetbe, 160 személyt internáltak, 151 fő került preventív őrizetbe, 50 főt szerveztek be, 26 személyt pedig szabadon engedtek és megfigyelés alatt tartottak.[475] Az állambiztonság rendszeresen felmérte a legnagyobb ipari centrumokban – így Borsod, Nógrád, Heves, Komárom megyében – a munkástanácsokkal szembeni harc állását. Az 1957. július 19-i állapot szerint Heves megyében 63, Borsodban 66 személyt, Komáromban 78 munkástanácstagot vettek őrizetbe.[476] Komárom megye 78 kiemelten megfigyelt ipari üzeméből már egyikben sem működött munkástanács 1957 júliusában.

Agitáció és munkásimage-építés – a politikai kommunikáció szerepe és irányai

Bertrand Russell a nem megszokáson vagy közmegegyezésen alapuló (tehát illegitim), úgynevezett „leplezetlen" hatalom állandósulásának és stabilizálásának eléréséhez döntő faktornak tartja a *közhangulat befolyásolását* és az emberi mentalitás alapszövetét képező korrupt normarendszer kialakítását. Ezzel ugyanis létrehozható egy olyan hallgatólagos többség, amely egyrészt a fennálló rendet a „legkevésbé igazságtalannak" fogja tartani, ezért mindenki valamiért érdekelt lesz a fenntartásában, másrészt megkíméli a hatalmat attól, hogy pozícióját rendre erőszakos fellépésekkel erősítse meg és tudatosítsa.[477]

A politikai kommunikáció egy működő demokráciában a nyilvánosság három szereplője (politikai rendszer, médiarendszer, befogadó állampolgár) közötti kölcsönhatás terméke, e háromoldalú viszonyrendszer pedig közösen formálja a közvéleményt, kölcsönösen visszajelzéseket adva a részt vevő feleknek.[478] A korai Kádár-korszakban az *információs monopóliumot* a diktatórikus hatalom magának tartotta fenn, szócsőként használva a helyi és országos sajtót, elutasította többek között a KMT lapalapítási kérelmét is és folyamatosan szűkítette a forradalom alatt alapított sajtóorgánumok megjelenési lehetőségeit. A kádári hatalomátvételt követően messzemenőn kihasználták a tömegkommunikáció azon sajátosságát, hogy ellenőrizhető általa a társadalom, és befolyásolhatók a közerkölcsök, a közvélekedés is. A politikai kommunikáció kezdettől fogva kétirányú volt: az agitációs munkában komoly hangsúlyt kapott az ellenségképzés, az ellenfél lejáratása, ugyanakkor pozitív kampányként jelentkezett ezzel párhuzamosan a régi-új munkáspárt image-építése is. Ez utóbbi középpontjában az „ötvenes évektől való elidegenedés" üzenete állt, miszerint az új párt tanult a múlt hibáiból, szakít a „bürokratikus vezetési módszerekkel", és együttműködik a munkástanácsokkal a „demokratizmus továbbfejlesztése érdekében". Az új kommunista párti ethosz szerint a pártszervek ezentúl a nómenklatúra-szellem, a „funkcionárius-arisztokrácia" helyett „önkéntes dolgozók szövetségei" lesznek, „szerény, elvhű kisemberek" gyűjtőhelyei. Ez a „szánom-bánom" mentalitás burkoltan azt a célt is szolgálta, hogy a munkástanácsokban meglévő személyi hitelességet és valódi „munkásjelleget" bevonja a párt újjáépítésébe, szimpátiát ébresszen a párttagság iránt.[479] A párthoz való közeledés – mint fentebb az állambiztonsági források által rajzolt, 1957 első hónapjairól adott helyzetképből is látható – kétélű folyamat volt, amiben valamennyi szereplő érdekeltnek bizonyult, hiszen kölcsönös előnyökkel járhatott. A munkástanács kollektív átigazolása a pártba személyi mentességet és a megbocsátás lehetőségét jelenthette, az MSZMP szempontjából viszont a minőségi, hiteles emberállomány gyarapodását, a káderállomány feltöltését politikailag hajlítható forradalmi szereplőkkel.

Voltak olyan üzemek, amelyekben ezek a verbális gesztusok termékeny talajra hullottak, illetve egyes munkásközösségekben a pártszerű cselekvési minták egyébként is nagy népszerűségnek örvendtek. Az MSZMP mint egyedüli és kizárólagos *„munkáspárt" megújulásába vetett hit* ösztönözhette a gyári pártszervezet újjáépülését. A Préslégszerszámgyár és az Óbudai Hajógyár munkástanácsának elnökei például a pártszervezést nem akadályozták,

de kikötötték, hogy a vezetés ne *„kompromittált személyekből”* álljon, másrészt abban reménykedtek, hogy *„ez a párt elvégre a mi pártunk lesz”*.[480] A Hajógyárban erre az adott okot, hogy a pártszervezést az 1945 után félreállított, azaz a Rákosi-korszakban mellőzött és ezért eszmeileg hitelesnek tartott, korábban illegális pártmunkát végző személyek végezték. Szegeden az 52. számú Autóközlekedési Vállalat munkástanácsa mondhatni egy „cégtábla-cserével” üzemi pártszervezetté nyilvánította magát, és immáron teljesen pártszerű keretek között próbálta meg a forradalom alatt képviselt programot sikerre vinni. Azokban az üzemekben, ahol erős összefonódás volt a munkástanács és az új pártszervezet tagállománya között, általában a „keményvonalas” pártszervezők a helyzet letisztulásáig (a kiválasztott munkásvezetők eltávolításáig, a megnyerhetők párt mellé állításáig) csak korlátozottan folytatták szervezetépítő tevékenységüket.[481] A legtöbb üzemben viszont az idegenkedést és a gyanút erősítette, ha az új MSZMP tagsága az üzemben jól ismert MDP-káderekből, a forradalom alatt ráadásul jókora sértettséget is szerző emberekből szerveződött újjá. Ahol ez így történt, ott a munkástanácsok ellenállása az üzemi pártszervezettel szemben a leghevesebb volt.

Az agitáció általános alapelveként fogalmazódott meg, hogy amíg az üzemi pártszervezetek gyengék, addig a fő hangsúlyt a munkástanácsok tagságának *politikai befolyásolására* kell helyezni – e munkában főként az igazgatóra és a műszaki értelmiségiekre kívánt támaszkodni a párt. Az üzemi pártszervekre hárult az a feladat, hogy a párt növelje tömegbefolyását és normalizálja a gazdasági termelést. Ennek az offenzívának része volt az is, hogy a munkástanácsokba beépített párttagoknak az üléseken elhangzó pozitív javaslatokat be kell csatornázni az üzemi pártéletbe, amit aztán saját ötletként kommunikálhatnak a dolgozók felé. Az agitációs munkában olyan *látszatot* kellett teremteni a munkások előtt, hogy a Kádár-kormány érdeme a jogilag szabályozott, gazdasági szerepvállalásra vonatkozó munkástanács-intézményi szerep kialakulása. A dolgozói követeléseket a „párt ügyévé” kell tenni, ezzel is elősegítve azt, hogy a munkások érdekeltek legyenek az MSZMP támogatásában. Másképp fogalmazva annak elérése volt a cél, hogy a munkásság érdekeinek politikai képviseletét ne a munkástanácstól, hanem az erős kommunista párthatalomtól várják. Egy XI. kerületi pártértekezlethez készült beszámoló szerint a munkásokat az „érdekvédelem hibás felfogásától meg kell szabadítani”.[482] Ennek eléréséhez, a munkások „áttérítéséhez” három, pedagógiai érzéket és kommunikációs technikákat igénylő módszert fogalmazott meg egy

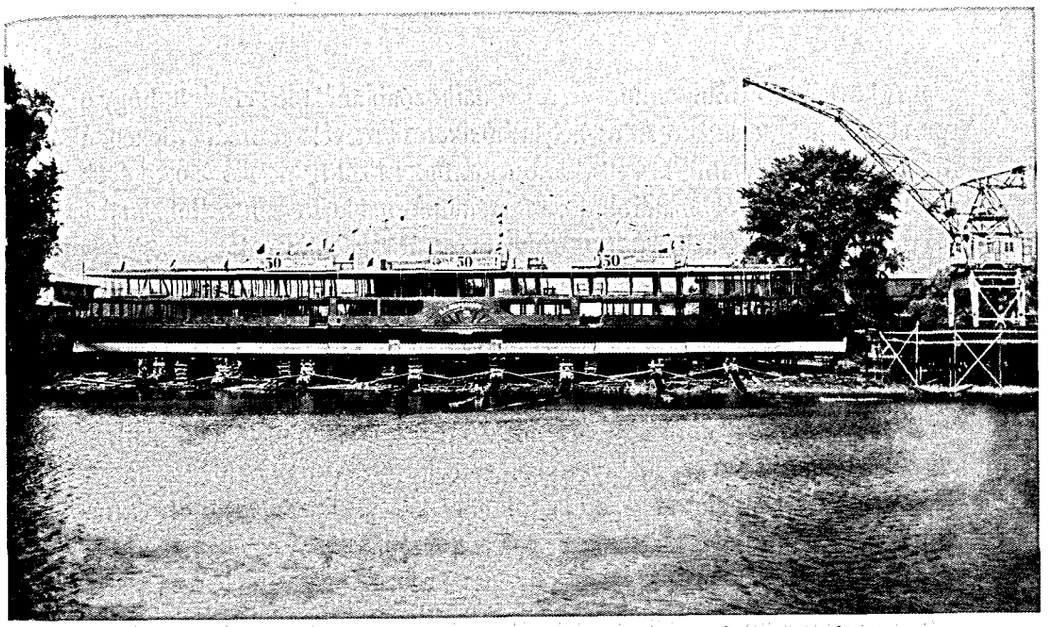

▲ A Szovjetunió részére épült 50. személyszállító gőzhajó vízre bocsátása az Óbudai Hajógyárban (1957) (Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Történeti Fényképek Gyűjteménye / Óbudai Hajógyár gyűjteménye)

szerző nélküli javaslat: *1)* spontánnak álcázott *csoportos beszélgetések* során a párttagok olyan adatokkal és információkkal rukkoljanak elő pártonkívüli kollégáik előtt, amelyekre utóbbiak felkészülési lehetőség és információbázis híján nem tudnak érdemben reagálni és cáfolatot mondani, így a jól értesültség látszata bizalmat kovácsolhat irántuk. *2)* A *nyilvános viták* napirendjére olyan közérdeklődésre számot tartó témákat kell kitűzni (pl. igazgató jogköre), amelyek megvitatásakor a felkért, nem főáramú nézeteket valló hozzászóló a nyilvánosság előtt „meggyőzhető”, az egyéb kommentárok alapján pedig a munkásközvéleményt formáló „ellenséges nézetek” is napvilágra kerülhetnek. Továbbá régi, népszerű elvtársak felhasználásával családi körben, *3)* a munkások otthonában is lehet *„asztali beszélgetéseket”* kezdeményezni. A feljegyzés egy lényeges dramaturgiai mozzanatot is kiemelt, amely a hatalomgyakorlás természetére is utal: az üzemi kommunisták, „szervezett munkások” *direkt irányítási monopóliumát* el kell rejteni, és a közvetett hatalomgyakorlásra kell áttérni. Ennek eszköze például az, hogy bizonyos népszerűtlen intézkedéseket a munkástanács hagyjon jóvá, majd hajtassa végre az igazgatóval, ezáltal a népszerűségvesztés a párt helyett a választott szerv tekintélyét erodálja.[483]

A követendő „munkamódszerre" vonatkozóan általános elv volt, hogy a parancsolgató-utasítgató stílus helyett a sikeres átnevelő munka érdekében *dialógust* kell folytatni, ki kell domborítani az MSZMP-nek az '50-es évek uralmi gyakorlatától elhatárolódó, a forradalommal közös *antisztálinista jellegét*, valamint meg kell értetni a szovjet csapatok jelenlétének szükségességét.[484] Az agitációs munka középpontjába *„politikailag" semleges témákat* kell állítani, melyekre fel lehet fűzni a munkásosztály és a párt érdekazonosságát (pl. infláció elleni harc, társadalmi béke). Az agitációs írásos anyagok összeállítása során 1945–1946-os újságcikkekből is ötleteket lehet meríteni,[485] mert ezek emlékeztetik a munkásságot az akkori tragikus időkre és emlékeztetnek az ország újjáépítését eredményező nemzeti egységre.

Az agitációs munkával kapcsolatos különféle feljegyzések, helyzetértékelések és beszámolók jól érzékeltetik a célok és a várt eredmények közötti konvergenciákat. A jelentésekből egyértelműen kivehető frusztráció annak az alapvető problémának az átérzéséből fakadt, hogy a párt mint „harci szerv" ütőképessége mindvégig alacsony szinten állt: a káderállomány mennyiségi és minőségi problémái mellett maga az intézményrendszer, a pártirányítás vertikális szisztémája alacsony hatékonysággal valósította meg a szervezetközi kommunikációt, különösen a Budapesti Pártbizottság – kerületi pártbizottság (Párt- és Tömegszervezetek Osztálya, PTO, Agitációs- és Propaganda Osztály, APO) – üzemi pártbizottság relációjában. Így ha az üzemi pártszervezet erőtlennek bizonyult a lokális erőviszonyok egyértelmű eldöntéséhez a párt javára, a kerületi pártszerv beavatkozásának elégtelensége esetén még mindig fordulhatott az erőszakszervekhez, a tömegsajtóhoz vagy a belügyes praktikákat alkalmazó állambiztonsághoz.

Az üzemi nyilvánosság újrahangolását azonban több tényező is nehezítette. A IX–X. kerületi tapasztalatok szerint az üzemi pártbizottságok leszerepelnek a dolgozók előtt, ugyanis a munkástanácsok választott tagjaival szemben ők kevésbé „dörzsöltek" és műveltek.[486] A kohézió érzetét megteremteni képes közös célok hiánya mellett problémának tartotta az APO az információhiányt is: az agitáló elvtársak nem rendelkeztek elegendő „tényanyaggal"[487] az „ellenforradalom brutalitásáról" ahhoz, hogy hitelesen meggyőzhessék a „kételkedőket". Ennek orvoslására megfogalmazódott a Munkásmozgalmi Intézet adatainak felhasználása, valamint fontos szerepet játszott az innen is származó *„központi anyagok mellett"* a perszonalizáció: *„az ellenforradalom leleplezése a helyi eseményeken keresztül történjék, mert ez meggyőzőbb, azt a dolgozók saját szemükkel is látták".*[488]

A munkástanácsokkal kapcsolatos „helyes bánásmód" megtalálása egy feljegyzés szerint ugyanis gyakran vívódást okozott a pártszerveknek. Ami arra utal, hogy a világos politikai vonalvezetés terén mutatkozó bizonytalanságok hátráltatták az üzemi pártpozíciók megerősítését. Számos helyen egyszerűbbnek és célravezetőbbnek látták a vetélytárs munkásképviselet megszüntetését, mert elhalásra ítélt, „idegen testeknek" tartották őket. Ez a tapasztalat azzal állt összefüggésben, hogy a „kettős beszéd" magukat a pártembereket is elbizonytalaníthatta: olykor nem mérték fel, hogy a proletárdiktatúra helyreállításának folyamatában történő túlzott „előreszaladás", a sorrend be nem tartása – vagyis a végeredmény, azaz a munkástanács hatalmi súlycsökkenésének gyors és erőszakos kikényszerítése – a lokális miliőben hitelteleníti a nyilvánosságnak szánt béke- és rendpárti retorikát. A pártépítők részéről megnyilvánuló, a kerületi pártszerv és a „közvetlen megbízók" felé való (túl) teljesítés szükségessége hátra vetette a hitelességi válsággal küszködő MSZMP azon szándékát, hogy bízzanak benne a dolgozók. Az uralkodó politikai vonal még a leginkább kiélezett szembenállás két-három hónapja alatt is az volt a *nyilvános kommunikációs térben*, hogy elegendő a munkástanácsok összetételét megváltoztatni, megteremtve ezzel az újragondolt gazdaságirányítási intézményrendszerbe történő beilleszkedés alapfeltételét (a politikai szerepekről való teljes lemondást).[489] A gyakorlati következmény, a munkástanács de facto megszűnése persze nem jelentett gondot vagy nem kívánt következményt a restaurációs célkitűzések szempontjából, ugyanakkor az ahhoz vezető út minősége, a „szavak és a tettek" disszonáns viszonyának társadalmi tapasztalata a pártegyeduralom hosszabb távú fogadtatása, a rezsim társadalmi beágyazottsága szempontjából kulcsfontosságú volt.

Mivel a pártszervezés, a belső egység megteremtése időigényes és elhúzódó folyamat volt, a kerületi APO-k még 1957 februárjában is úgy érzékelték, hogy nem sikerül az üzemi közvéleményt megfelelően tematizálni, az általános káderhiány miatt nincsen felesleges kapacitás (népnevelő) a pártszervezőkön felül, akik kizárólag az agitációs munkára koncentrálnának. A helyzet különösen Angyalföldön (XIII. ker.), a VIII. és a IX. kerületben volt súlyos, itt alig egy tucat ember foglalkozott a propaganda terjesztésével.[490] Ezt a fontos funkciót számos üzemben a kerületi MSZMP végrehajtó bizottsági elnök vezette *agitációs sejtek* pótolták.[491] Az elért személyek körével is elégedetlenek voltak: a XX. kerületben például a legnagyobb üzemekben sem jött el 60–70 főnél több személy a mozgalmi gyűlésekre, a megjelentek kétharmada pedig

párttagként pusztán a kötelességét teljesítette. A XI. kerületben nem is tudták pontosan kipuhatolni a tömegvéleményt: az önkéntes véleménynyilvánítás nagyon ritka – különösen röpgyűléseken és pártemberek jelenlétében –, ugyanis *„még mindig az a vélemény, hogy nem politizálnak, »majd meglátjuk« a hangulat. Ha mégis beszél egy-két dolgozó, akkor »más« véleménye alapján elmondja a rémhíreket, amit legtöbbször a Szabad Európa táplál."*[492]

Hogyan működött a gyakorlatban a sajtón keresztül történő személyi lejáratás? Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni Tibold Károly, a Klement Gottwald Villamossági Gyár munkástanácstitkárának esetét. A *Népszabadság* 1956. december 12-i számában adott hírt arról, hogy komoly kutatómunkát követően kiderült: a nevezett személy egy nyilas lapszerkesztő fia, aki ráadásul megváltoztatta családi nevét (Trettina), hogy így hallgassa el politikailag terhes családi múltját. Sztrájkszervező, az „ellenforradalmat támogató" szerepét pedig éppen azzal hozták összefüggésbe, hogy a családban tradicionálisan „jobboldali beállítottság" mutatható ki, a rendszerellenes magatartáson így – generációs alapokon – nincs mit csodálkozni.[493] Tibold a szerkesztőségnek eljuttatott egy válaszlevelet – melyet természetesen nem közöltek a lapban helyreigazítás címén –, melyben tételesen cáfolta a neki szegezett vádakat. Ebben szerepelt, hogy apja nem volt nyilas párttag, sem SS-katona, hanem a *Magyarság* című lap hirdetési- és könyvterjesztői osztályvezetőjeként, majd kiadóhivatali igazgatójaként tevékenykedett 1943-ig, tehát még jóval a nyilas puccs előtt. A munkástanács elnöksége háromtagú vizsgálóbizottságot is felállított a cikk apropóján múltja tisztázására, de semmilyen „gyanús" körülményt nem tártak fel. A sztrájkszervezéssel kapcsolatos egyszemélyi felelősséget azzal hárította el, hogy a munkástanács megszavaztatta december 10-én az egyes gyárrészlegeket a közös álláspont kialakítása érdekében, a 48 órás sztrájkot egyhangú többséggel támogatták. (Az erről való nyilvános munkástanács-ülésen egyébként egy szovjet tiszt is jelen volt.) Sérelmezte a cikk tartalmával azonos tartalmú, ellene irányuló cédulakampányt az üzemen belül, és azt is, hogy még névrokonnal is politikai kapcsolatba hozták, holott rajta kívül nem dolgozik ilyen nevű személy a gyárban.[494] Az újságolvasó közvélemény persze nem volt abban a helyzetben, hogy a leírt állítások igazságtartalmát ellenőrizhesse, így a politikai sajtó nyilvánosság általi kontrollja nem érvényesülhetett, az állampolgári (pártonkívüli) visszacsatolások nem épültek be.

Az MSZMP szócsöveként működő politikai sajtónak, röplap-terjesztésnek, falragaszoknak kulcsfontosságú szerepük volt abban, hogy előkészítsék,

érzelmileg ráhangolják az erőszakkal kikényszerített változásokra az üzemi közvéleményt, avagy utólag magyarázzák az erőszakszervek beavatkozásának jogosultságát és szükségességét. A pártirányítás történelmi szükségszerűségként és népakaratként történő beállítása 1957. második negyedévétől már egyértelmű verbális jele volt a pártegyeduralom önnön stabilitásába vetett hitének, ezzel együtt pedig a munkástanácsokban testet öltő erőszakmentes ellenállás vereségének.

Nem élhet az egyik, míg él a másik? Az „üzemi négyszög" hétköznapi konfliktusai

Hogyan mutatott a gyakorlatban az „üzemi négyszög", de különösen a munkástanács és az igazgató együttműködése?

A *Népszabadság* hasábjain, a „Munkástanácsok fóruma" nevet viselő rovatban rendszeres téma volt az igazgató és a munkástanács vállalatirányításon belüli szerepe, a két szereplő terrénumának elhatárolása. Baller Konrád, a Vízvezeték- és Fűtésszerelési Vállalat igazgatója egyik cikkében rámutatott, hogy a munkástanács nem lehet közvetlen operatív irányító, csak feladatot határozhat meg és a végrehajtást ellenőrizheti, a döntés végrehajtását az igazgató a vállalati szakapparátuson keresztül végzi. Óvott attól, hogy a két vállalati szegmens élesen elhatárolja magát egymástól: a gyakorlatban ugyanis igény is mutatkozott arra, hogy az igazgató belefolyjon a munkástanács munkájába javaslatok kezdeményezésével, intézkedési tervek kidolgozásával a végrehajtás során felmerült problémák megoldásával kapcsolatban, holott formálisan – a lengyel példával ellentétben – nem lehetett a tanács tagja. A merev, hierarchikus viszonyt a cikkíró szerint inkább egyfajta konstruktív együttműködés jellemezte.[495] Egy másik cikk nagyon érzékletesen mutatott rá az igazgató kettős függőségére: *„fentről szorít és utasít a minisztérium, lentről pedig a munkástanács. Két gazdánk van, de csak egy lelkiismeretünk"*.[496] Mivel az igazgató személyében megtestesülő „egyszemélyi vezetés" elve változatlanul megmaradt, továbbá belépett mellé „operatív elvi irányító testületként" a munkástanács, az igazgató helyzete azzal is súlyosbodott, hogy áttételesen a munkástanács munkájáért, tervvégrehajtással kapcsolatos intézkedési csomagjáért is felelt munkáltatója, a miniszter előtt. Ez a többirányú lojalitáskényszer nem volt mindig egyértelmű és látható az „avatatlan" fizikai munkás

számára: az igazgató népszerűtlenségét okozhatta egy felülről diktált, vétójog híján végrehajtandó kényszerintézkedés, de adott esetben a munkástanács is – hárítva magáról a felelősséget – irányíthatta úgy az üzemi közhangulatot, hogy kizárólag az igazgató intézkedésének legyen betudható egy-egy népszerűtlen intézkedés. Katona Károly, a Goldberger Textilművek egyik telepének munkástanács-elnöke eljuttatott egy levelet a *Népszabadság* szerkesztőségéhez, amelyben körülírja az optimális működés feltételeit. Valós problémára tapintott rá, amikor arról írt, hogy a munkástanács konkrét intézkedései könnyen összeütközésbe kerülhetnek a „felsőbb ukázok" igazgató általi kötelező végrehajtásával. A munkástanács kívánatos mozgásterét elég tágan határozta meg: *„a minisztérium megszabja a felhasználható alapanyag mennyiségét és a vállalatok által befizetendő nyereség mennyiségét. Az alapanyag felhasználása és a nyereség befizetése közötti munka elvégzését, ami a tervezésből, kivitelezésből és a pénz felhasználásából adódik, a létszám megállapítását, bérek kifizetését és ezzel kapcsolatos minden munkát a munkástanácsok az igazgatóval karöltve közösen fogják megoldani. Ha ez meglesz, szerintem ennél többet nem kívánhatunk."*[497] Talán emiatt sem véletlen, hogy a szerkesztőség nem tartotta szükségesnek az olvasói levél nyilvános közlését.

▼ A magyar textilipar első automata Stork gyártmányú síkfilmnyomógépe a Goldberger Textilgyárban (1959) (Fortepan / FSZEK Budapest Gyűjtemény Sándor György)

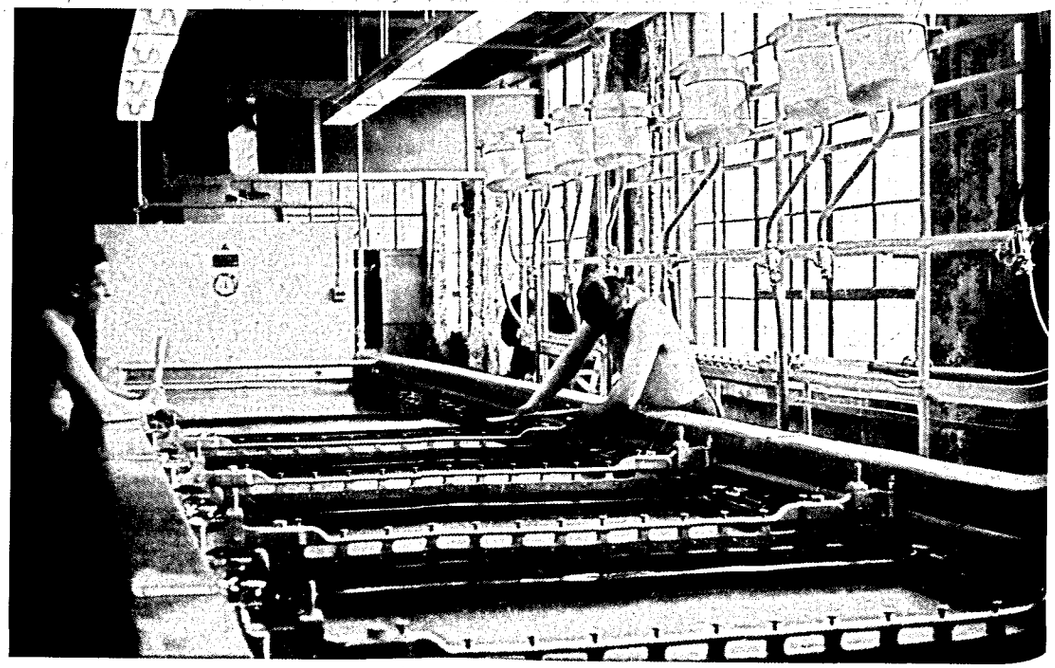

A XIX. kerületi tanács egy 1957. februári végrehajtó bizottsági ülésén az elmérgesedett viszonyok tisztázása céljából – egyfajta „terápiás céllal" – felszólalhattak üzemi párttitkárok, munkástanács-vezetők és igazgatók is. A vita szakmai tárgytól történő elmozdulását és a beszélők mondanivalójának politikai színezetét erősítette az a jelenség, hogy a felek azzal vádolták egymást, amit maguk is gyakran elkövettek. Az ülésen a felszólaló igazgatók valóságos panaszáradatot zúdítottak a jelenlevőkre, a munkástanácsok „elnyomó" és kizárólagosságra törekvő tevékenységéről beszámolva. Az alaphangot megadó Kerületi Elektromos Készülékek és Műszerek Gyárának kommunista igazgatója (bizonyos „Ács elvtárs") első felszólalóként hangsúlyozta, hogy az „elitista" munkástanács magát „csalhatatlannak" gondolva mindentől függetlenül akart működni, *„minden kérdésben kizárólagosan magukat tartották vezetésre alkalmasnak és hivatottnak"*, napirendjük ugyanakkor csak a bérkérdések tárgyalására, a delegáltak saját üzemrészlegének bérrendezésére, valamint az igazgató mozgásterének szűkítésére irányult. Elfogultsága ellenére utalt egy tipikus jelenségre is: a választott tagok szakmai felkészültsége több irányban is befolyásolhatta a tanácsi munka eredményességét és az „üzemi négyszögben" a domináns szereplő kilétét. Ha a munkástanácsba delegáltak között kialakult a termelés komplex szerkezetét és a vállalat gazdasági életét üzemgazdasági perspektívából is magas szinten átlátó belső mag (főleg a műszaki értelmiség, termelésirányítók – pl. művezetők – közül), akkor az könnyedén megszavaztathatta javaslatait a „tudatlan" többséggel, akik így pusztán „Fejbólintó Jánosok" módjára szavazógépként cselekedtek. (Ezt a tapasztalatot megerősítette a KGM küldöttjeként jelen lévő Csuhaj elvtárs is.) Ebben az esetben a munkástanács valamelyest leértékelődött, és megnőtt az igazgató szerepe, s érdemi legitim ellensúly híján könnyebb volt a pártszervezet előretörése. A kerületi ruhagyár munkástanácstitkára azt hangsúlyozta, hogy a kölcsönös bizalom jeleként az igazgató, amennyiben jogi kifogást nem talál, hajtsa végre a munkástanácsi döntéseket akkor is, ha nem ért velük egyet. Ezzel rávilágított arra a problémára, hogy a végrehajtás politikai okokból is bojkottálható volt, ha az igazgató a pártérdeket érvényesítve érdekelt volt a munkástanács munkájának megbénításában és lejáratásában. Egy Teleki vezetéknevű munkástanácselnök az üzemi pártszervezettel leegyeztetett beszámolójában utal a felsőbbségeknek való kitettségre és a hatékony együttműködésre is: *„igazgató feladata a hozott határozatok végrehajtása, összehangolása a felsőbb szervek utasításaival. Sajnos sok esetben ellentétes határozatok születnek, melyek alapján az igazgató mindig*

a Minisztérium utasításait hajtja végre, habár a M. T. határozata a helyes és nem ütközik fennálló kormányrendelkezésekkel sem. [...] *nem merünk határozatot hozni, hogy nyáron 2 hétre leálljunk, mert az iparigazgató még nem engedélyezte. (előnyei: karbantartás, állandó termelési bázis) Nem kell a dolgozókat télen szabadságra küldeni stb. Vagy a főmérnök kérdése, január közepén egy határozatot hoztunk, hogy szakmai téren a főmérnök nem megfelelő, és a mai napig írásban nem kaptunk választ. A M. T. tagjai külön-külön tagságukból következően általában nem tarthatnak számot vezetési jogra. Egyet kell értenünk, hogy a munkástanács testületi igazgatási szerv. Persze lehetnek határesetek is, mint nálunk, hogy egy-egy részleg-műhely dolgozóinak a besorolását a művezető, helyi munkástanácstag és az Ü.B. képviselője együtt csinált meg, melyet a M. T. teljes ülése egyhangúlag változtatás nélkül jóváhagyott.* [...] *a M. T. feladata: az igazgatás, az igazgató feladata a vezetés."*[498]

A Fővárosi Autóbuszüzemben az igazgatóság akaratának dominanciája érhető tetten, mely magának vindikálta a bérmegállapítás jogát, emellett igyekeztek informális csatornákon keresztül irányítani az üzemet: „*A munkástanács háta mögött kreálnak csoportokat* [...] *Szükebb körben, de lényegében ugyan azt csinálják, mint a forradalom előtt*" – fogalmazott Jóna István munkástanácstag.[499] A munkástanács tiltakozása ellenére számos olyan kompromittálódott vezetőt is megtartottak, akik e szerv sikertelenségében voltak érdekeltek, ugyanakkor bírták az igazgató bizalmát. Kompromisszumos megoldásként a leginkább kritizált személyügyi előadót megtartották állásában, viszont megvonták intézkedési jogait és a munkástanács egyik megbízottja „vigyázta lépteit". Azzal, hogy a munkástanács intézkedéseit az alkalmazottak szűk köre szabotálta, valójában a társadalom előtt igazolta a munkástanács alkalmatlanságát: a tervezett intézkedések elmaradása a hétköznapi életben okozott kellemetlenséget a dolgozóknak, főleg a kalauzoknak, amiért a munkástanácsot tartották elsősorban felelősnek.[500] Az igazgató a forgalmi, az adminisztratív és a fizikai munkások fizetésének rendezésére három bérmegállapító bizottságot is felállított, ahol a státusbérrendszer alkalmazása mellett döntöttek.[501]

A 25/1956. számú törvényerejű rendelet szellemében történő kiegyensúlyozott, szakszerű működésre kiváló példát szolgáltat a Magyar Optikai Művek esete, így érdemes bővebben is idézni a Fekete Zoltán vezette munkástanács néhány hónapos munkáját, s elhelyezkedését az „üzemi négyszögben". A MOM-ban az igazgató kvázi „hűségesküt" fogadott a munkástanácsnak. Megállapodtak ugyanis abban, hogy a békesség és a termelőmunka előreha-

ladása érdekében lehetőleg minden szakkérdésben közösen döntenek. A törvényerejű rendelet szellemében rendszeresen beszámoltatták az igazgatót azzal kapcsolatban, hogy milyen intézkedéseket tett a munka folyamatosságának biztosítására, valamint megbízták azzal is, hogy adjon útmutatásokat a rendészeti osztálynak a szénkészletek ellenőrzésére. A munkástanács elnöksége felkérte az igazgatót, hogy az ellátási (szociális) osztályt bírja rá a helyes működésre, az ellátási visszaélések visszaszorítására. Határoztak arról is, hogy az új bérrendszer bevezetéséig, a konkrét pénzügyi hatások ismerete nélkül újítási javaslatokat nem lehet elfogadni.

A munkástanács és a vállalatvezetés közötti rendszeres, napi kapcsolat állandósítása céljából egy összekötő személyt állítottak be az igazgató titkárságán. A felvételi javaslatokat az igazgató terjesztette elő a munkástanács elnökségének döntésre az üzemgazdasági osztály szakmai javaslatai alapján.[502] A kormány által igényelt újraválasztást végrehajtva, a 61 fős „végleges" munkástanács felállításának napján döntés született Poór József igazgató felmentéséről, Rózsa Ferenc anyag- és áruforgalmi osztályvezető elbocsátásáról „képesítés hiánya miatt", illetve ötfős vizsgálóbizottságot állítottak fel arra, hogy a személyzeti osztály „káderesseinek" múltját felkutassák.[503] Felállítottak egy *tervbizottságot* is, amelynek albizottságai azt a feladatot kapták, hogy meghatározzák az 1957. évi termelési terv előirányzatait: tegyenek javaslatot a társvállalatokkal való gazdasági együttműködés konkrét tartalmára, készítsék elő a kollektív szerződést, az önálló külkereskedelmi tevékenységet és állítsanak fel egy műszaki fejlesztési albizottságot.[504]

A végleges munkástanács által megválasztott elnökség első ülésén döntött – a 25/1956. számú törvényerejű rendelet adta jogánál fogva – arról, hogy átszervezi a vállalat struktúráját. Döntöttek a Személyzeti és Munkaügyi Osztály megszüntetéséről, helyette az Üzemgazdasági Osztály felállításáról.[505] Egy héten belül meg is született az igazgatóval együttműködésben az új osztály felépítése és meghatározták annak pontos feladatait is, az átszervezéstől havonta 16 500 Ft megtakarítást reméltek.[506] Az új osztály a Munkásellátási Osztály forradalom előtti tevékenységével kapcsolatban megállapította, hogy az rengeteg felesleges munkahelyet tartott fenn, ráadásul szociális feladatait sem látta el megfelelően: az osztály forrása volt a tisztogatásokat megalapozó pletykáknak, vezetője pedig egy fodrász végzettségű hölgy volt. Az osztály munkájának megjavítása érdekében javasolták a Szociális Osztályra való átnevezését, valamint szakképzett dolgozók magasabb bérért történő felvételét azért, hogy

az új emberek hatékonyan tudják menedzselni az üdültetést, a kulturális életet és a szövetkezeti boltot.[507]

A két nappal későbbi ülésükön napirendre tűzték a személyzetisekkel kapcsolatos vizsgálati eredményeket, amivel kapcsolatban az egyik szaktárs általános helyeslést kiváltva úgy fogalmazott, hogy „boszorkányüldözés helyett" szerinte *„nem indokolt ezeknek elbocsájtása, ha munkásról van szó, nem szabad nézni se vallást se nemet, egyedül az általa nyujtott munkát."* Az ülésen vita alakult ki amiatt, hogy a nehéz gazdasági helyzetben egyes munkástanácstagok rontják a hitelességüket azzal, hogy népszerűségük megtartása érdekében másképp beszélnek az üzemi dolgozókkal, mint ahogyan állást foglalnak a szűkebb plénum előtt. Épp ezért úgy döntöttek, hogy a visszahívhatóság intézményének teret adva kérjék ki az osztályok a dolgozók véleményét, mennyire elégedettek a november utolsó napjaiban megválasztott képviselőkkel, igény és szükség esetén pedig cseréket lehetne végrehajtani. A csepeli lemondási hullámról szóló hírek kapcsán leszögezték, hogy ők a helyükön maradnak, igyekeznek együttműködni a KGM-mel, mert *„először a közösséget kell nézni"*, a személyes sors másodlagos a munkásság ügyéhez képest.[508]

A szakmai munkával párhuzamosan 1956 novemberétől a több mint 3500 fős üzemben politikai okoknál fogva nagyfokú fluktuáció volt jellemző. Az október 31-én megalakult munkástanács döntése alapján eltávolított közel 75 főből az igazgató és az üzemi pártbizottság együttműködése révén visszavettek mintegy 71 főt korábbi hasonló munkakörükbe, a maradék személyeket a BM foglalkoztatta. 1957. május közepéig az *„üzemi Pártbizottság [...] az aktív ellenforradalmi elemeket és a Munkástanács kompromittált tagjait az igazgatóval közösen eltávolította. El lett bocsájtva 42 személy, ebből 14 ellen eljárás indult meg, továbbá 9 személy disszidált."*[509] Egy lista szerint a politikai tisztogatás eredményeképp elbocsátottak közel harminc főt, köztük Fekete Zoltán munkástanácselnököt, aki a feljegyzéshez mellékelt listán szereplő megjegyzés szerint *„1944-ben a nyilaskeresztes párt tagja volt. 1945-ben MKP tag, majd kizárták a pártból"*. Elbocsátották Tóth Tihamért, a munkástanács titkárát, akinek korábban kisgazda pártszervező tevékenységet tulajdonítottak. Két egészen képtelen kitétel is szerepelt a listában: Umfürer (!) Pál *„még márciusban is »heil hitlerrel«* köszönt a műhelyben", Jászberényi Gusztáv pedig *„még márciusban is kommunista vért akart inni"*. A munkástanácstagok közül mintegy hét fő disszidált, több mint egy tucat munkás ellen pedig különféle jogcímeken indítottak eljárást (pl. titkos ügykezelésű iratok sokszorosítása,

a kerületi nemzetőrséggel való kapcsolattartás stb.) Az elbocsátások tehát többnyire mondvacsinált indokokkal történtek.

E ponton árnyalni kell a munkástanáccsal egyébként jó viszonyt ápoló, ámbár mindkét fél irányába megfelelni akaró új igazgató szerepét. Az igazgatói székben Poór Jánost követő Poós (más források szerint Posch) Gyula korábbi kommunista üzemőr nem állt ki az „ellenforradalmiság" gyanújába került munkások mellett (pl. Sebestyén Miklós mellett sem), noha a munkafelvétel tartóssága érdekében igyekezett korlátozni az üzem környéki fegyveres jelenlétet és a közvetlen beavatkozásokat. Mindvégig konstruktív viszonyt ápolt a munkástanáccsal, de tetteivel asszisztált és teret hagyott a kommunista térfoglalásnak az üzemben – a munkástanács hátrányára. Minisztériumi kinevezése ráadásul azután történt meg, hogy belépett a kerületi pártszervezetbe, ami a lojalitás egyértelmű kifejezését jelentette a karrier érdekében.[510] 1957 februárjában érezhető először a pártjelenlét erőteljesen a munkástanács életében, Gyarmati László személyében először volt jelen egy köztudottan MSZMP-tag

▼ Laszip Sándor, az Orion Híradástechnikai Gyár mérnöke, a televíziócsoport vezetője vevőhangolás közben (1954) (Fortepan / Rádió és Televízió Újság)

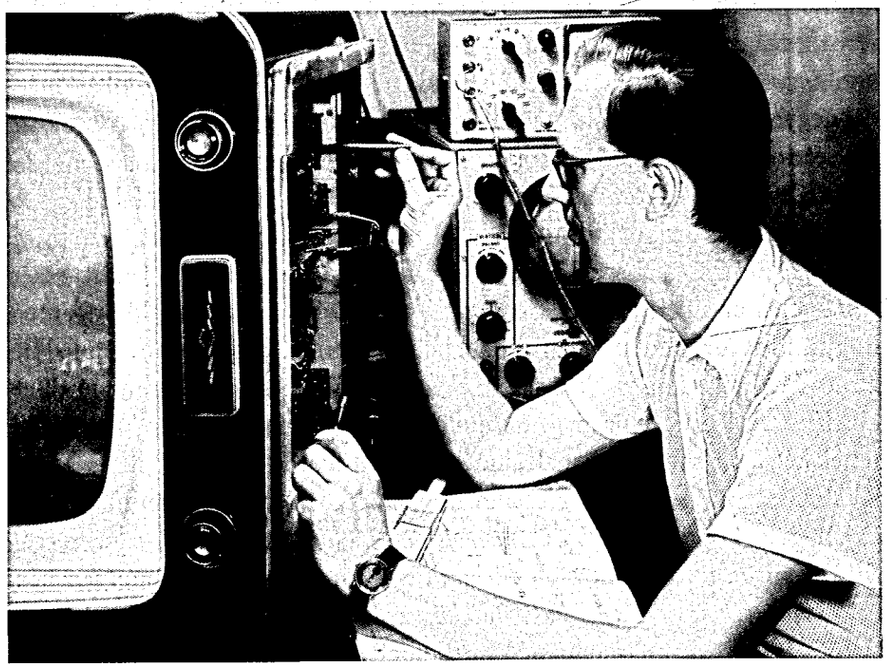

a február 12-i elnökségi ülésen. A következő ülésen pedig már kilátásba helyezték, hogy a „távolmaradók" és disszidensek helyére a szakszervezet közreműködésével új tagokat kell beválasztani a tanácsba.[511]

A munkástanácsnak a demokratikus normák iránti mély elkötelezettségét és a dolgozókba vetett bizalmat jelzi az az eset, hogy egy technikus – korábbi művezető – felvételéhez közvetlenül a dolgozók jóváhagyását kérték. Nem akarták ugyanis, hogy ha esetleg a többség népszerűtlennek tartja, a munkástanács ezzel a közvélekedéssel szemben mégis támogassa felvételét.[512]

A mintegy 7000 főt foglalkoztató Ganz Vagon- és Gépgyárban a munkástanács nem tartotta a felettes szervekkel a kapcsolatot, ugyanakkor igyekezett „házon belül" megoldani minden kérdést, egészséges munkamegosztást kialakítva az igazgatósággal. Az „operatív munkát", azaz az utasítások és döntések végrehajtását meghagyták az igazgatóságnak, a munkástanács küldöttjei pedig részt vettek a vezetőségi értekezleteken. Az irányító-döntéshozó szerepkör komolyan vétele megnyilvánult abban is, hogy jelentéstételi kötelezettség terhelte a gyártás- és osztályvezetőket, valamint fenntartották maguknak az elbocsátás és a szakmai vezető grémium kiválasztásának jogát is, ami konfliktust eredményezett az igazgatóval, mindemellett az innovációs lehetőségek kiaknázása érdekében felvették a műszaki egyetemmel is a kapcsolatot.[513] Ez a vitákkal terhelt, mégis kiegyensúlyozott kapcsolat 1957 márciusának végén borult fel, amikor „népellenes cselekedetek" gyanúja miatt a 40 főre apadt munkástanács egynegyedét letartóztatták, majd az igazgató a talajt vesztett testület megszüntetésére tett javaslatot a KGM-nek.[514]

A Chinoin Vegyészeti Gyárban ez az 1956 karácsonyára kialakuló összhang termékenynek bizonyult, kiegyensúlyozott működéssel járt, nem pusztán a pártirányítás visszaállítását szolgálta. A párttag igazgató rendszeresen részt vett a munkástanács elnökségének munkájában, ugyanakkor fontos, hogy partnernek mutatkozott abban, hogy a munkástanács valamennyi döntését végrehajtassa. Ezzel a tandem elé az üzemi pártszervezet sem gördített akadályt, elnöke ugyanis maga is munkástanácstag volt. Sikeresen összeegyeztettek két, a korban egymásnak általában ellentmondó szempontot: a szakmai alkalmasságot és a politikai lojalitást. A nyilatkozat szerint a munkástanács jóváhagyta, hogy *„a vállalat összes volt függetlenített párt- és tömegszervezeti funkcionáriusai továbbra is a gyárban dolgozzanak"*, az alábbi megszorítással: *„képességeiknek megfelelő munkakörben"* – s nyilván a függetlenítés megszüntetésével. A munkástanács ugyanakkor cserébe nem ütközött ellenállásba

azon a téren, hogy a részlegvezetők érdemi jogkörét és intézkedési lehetőségeit bővítse, s hogy a vezető beosztású dolgozóknál a szakképzettség, rátermettség és népszerűség legyen a három domináns szempont.[515]

Az állami közműveknél – ahol ugyan törvényileg nem működhetett volna munkástanács – az államosított iparvállalatokhoz hasonló konfliktusok és szembenállások léptek fel. A Budapesti Gáz- és Kokszművek esetében a munkabesorolásokkal kapcsolatos döntésekből kihagyták a munkástanácsot, a Munkaügyi Osztály az igazgató direkt alárendeltségében végezte el mindezt. A munkástanácsot megkerülve az igazgató, a főmérnök és a főkönyvelő hármasa tartotta fenn magának a döntés jogát, amelyet utólag megszavaztatott a munkástanáccsal.[516] Ebben az esetben ez a gyakorlat nem feltétlenül volt jogellenes – bár a forradalom alatti működési gyakorlat világos tagadását jelentette –, hiszen a közintézményeknél nem működhetett munkástanács (pl. MÁV, Posta, hivatalok), noha ez állandó vitapontot jelentett a KMT, a SZOT és a kormányzat között.

A jogi szabályozásból eredő funkcionális korlátokat és keresztezéseket könnyedén áthidalhatta a politikai összhang: könnyebb volt az együttműködés abban az esetben, ha az igazgató bírta az MSZMP bizalmát, vagy eleve párttagként került oda, a létrejövő erős üzemi pártszervezet pedig féken tudta tartani a munkástanácsot, vagy annak tagsága hajlott a kiegyezésre. A pártirányítás visszanyerését és a munkástanács „tetszhalottá" válását paradox módon az a mérföldkő jelezte, amikor az üzemi pártszervezet intéző bizottsága és a munkástanács közös nyilatkozatot adott ki az „együttműködés" megteremtésének sikerességéről, a szövetségesi státusról. Ezek a nyilvánosságnak szánt, szövegezésében pragmatikus elemeket is felvonultató („dolgozzunk együtt a közös termelési célokért", „vállvetve harcolunk a sikeres bérrendezésért") közhelyes sablonszövegek a sorok mögött világosan jelezték a felszín alatt megbúvó lényeget. Hiába egymás „kölcsönös elismerése", a konfliktusok elsimítása és a szükségszerű egymásrautaltság a termelési célok eléréséért, az erőviszonyok tekintetében a *„vezető erő a párt"*, amely *„elismeri a munkástanácsot legfontosabb gazdasági szervnek"*.[517]

Az ötvenes évekbeli munkáskáderekre épülő gyárvezetés szakmaiatlanságából okuló pártszervezetek esetében a politikai racionalitás azt diktálta (volna), hogy akár „elvtelen kompromisszumok" árán is, de támogassák a szakemberek vezető pozícióba juttatását, hiszen a vállalat gazdasági sikere pozitív hozadékkal jár a dolgozók politikai hangulatára is, ami így a pártelle-

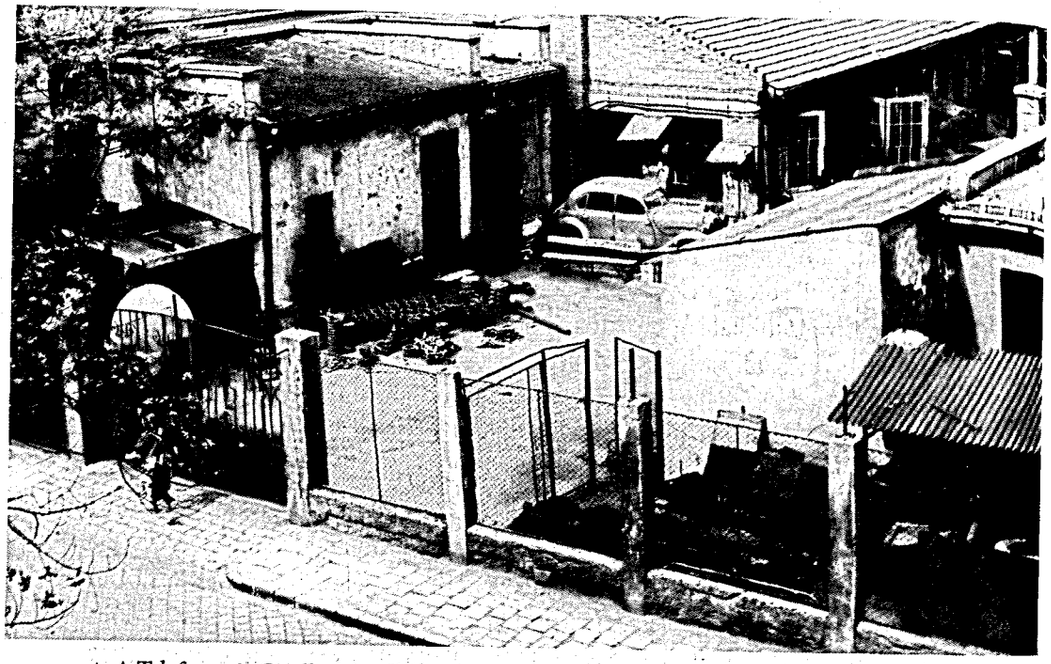

▲ A Telefongyár Gizella úti műhelye (1955) (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának Városrendezési- és Építészeti Osztálya által őrzött fényképek /BFL XV. 19. c. 11./)

nesség ellen is hathat. A dilemma lényege abban áll, hogy le lehet-e mondani a gazdaságirányítás politikai kontrolljáról akkor, ha ez hozzájárul a termelés sikeréhez és ezáltal politikailag is jól kommunikálható eredményeket szül?

A „szakma és a politika" furcsa viszonyát világítja meg az alábbi rövid jelentés. A KGM alá tartozó Kismotor- és Gépgyárban a szakmailag magasan kvalifikált osztályvezetőket is magában foglaló munkástanács-elnökség az igazgatóval teljes összhangban kiváló termelési eredményekkel működtette ugyan a gyárat (fizikai dolgozók béremelése, tervtúlteljesítés révén nyereség), „közös bűnük" azonban a szakszervezeti újraválasztás és a pártszervezés tudatos meggátlása volt. Így a munkástanács megítélése a jelentésíró szerint *„szakmailag jó, politikailag nem."*[518] A korai kádárizmus működési logikájából ekkoriban még az következett, hogy a termelésirányítás szakmai függetlensége és autonómiaigényes szabályrendszere a párthatalom stabilizálásának kényszeredett igényének áldozatává vált.

Az üzemgazdaság totális politikai kontrolljának igényét érzékelteti az alábbi XI. kerületi példa is. Egy 1957. májusában, a XI. kerületi pártbizottság

Párt- és Tömegszervezeti Osztályán készült munkaterv tanúsága szerint a régi-új helyi pártfunkcionáriusok úgy viselkedtek, mintha semmit nem tanultak volna a forradalom követeléseiből. Előírták, hogy a kerület 15–20 nagyobb üzemében üzemegységenként és műszakonként (!) működjön pártszervezet, az üzemi párttitkárok pedig kéthetente írásos beszámolót adjanak az üzemi hangulatról és a restauráció fogadtatásáról. Ezekben az üzemekben a „politikailag megbízhatatlan" dolgozók leváltására *külön bizottságot* kellett felállítani, amelynek tagja az üzemi bizottság elnöke, az igazgató, a pártbizottság titkára, a KISZ-titkár – a személyzeti osztályvezető viszont csak akkor, ha párttag. Öt üzemben (Beloiannisz, Goldberger, EMAG, Április 4. gépgyár, Gamma) úgynevezett *agitátor gárdákat* akartak felállítani, amelyekben az adott hónapban kiképzett 40 fő állt volna munkába. A csoportos beszélgetések során adatokat kellett gyűjteniük arról, hogy a dolgozók miként vélekednek a „nyugati életformáról", a kerület fejlődéséről és az üzemekben bevezetett új intézkedések hatásairól.[519]

E szélsőségesnek tekinthető esettel szemben a Budapesti Pártbizottság APO-n dolgozó egyik munkatársa részéről megfogalmazást nyert egy józanabb, belátóbb álláspont is – megelőlegezve ezzel a konszolidált Kádár-rendszer egyik alapmotívumát a gazdaságirányítással kapcsolatos politikai elvárások terén. Az egyik leginkább rendszerellenesnek tartott műszaki értelmiséggel kapcsolatosan felvetődött, hogy a *„jótékony semlegesség"* elérése (!) is elegendő, nem kell mindenáron a kemény és kritikátlan azonosulást elérni az agitáció eredményeképpen: *„szakítani kell azzal a helytelen gyakorlattal, hogy mindenkiből kommunistát akarunk nevelni és ha valaki megfelelően fújja a frázisokat, azt hisszük, hogy kommunistát neveltünk belőle."*[520]

A KGM 1957. májusi kollégiumi ülésére beérkező iparigazgatósági beszámolók ugyan a „pártszerűségi" szempontok előtérbe helyezésével, de mégis retrospektív módon igyekeztek jellemezni az „üzemi négyszög" viszonyrendszerét a minisztériumi iparon belül. A jelentések főként azt az 1957. évi első negyedéves időszakot ábrázolják, amikor a munkástanácsok már teljesen defenzívába szorultak, mégis jól érzékeltetik az 1956. november-december hónapokra jellemző belső hatalmi huzavona utórezgéseit. A KGM-vállalatok esetében a „szakmunkás-elit" által vezetett munkástanácsok tevékenységét utólag kifejezetten kedvezőnek ítélte meg a minisztériumi vezetés: függetlenül az üzemi négyszögön belüli vetélkedéstől, a „szakik" hajlottak leginkább a törvényes működésre és a minisztériummal való kiegyensúlyozott, jó kapcsolatra.[521]

Iparáganként azonban nagyon is vegyesek voltak a tapasztalatok. Az erősáramú berendezéseket gyártó vállalatoknál az iparigazgató szerint az volt az általános benyomás, hogy *„politikailag szilárd és szakmailag jól felkészült igazgató"* esetén a munkástanács szerepe mindvégig formális volt, valamint jellemző volt egymás kölcsönös elismerése: az igazgató passzivitása ellenére szükségesnek tartotta a munkástanács létét, míg azok elismerték a párt szerepét és meghívták a párttagokat ülésükre.[522] Az I. számú Iparigazgatóság területén a munkástanácsok „teljes passzivitásba" süllyedtek, ráadásul a tagságot feszítő személyi ellentétek tömeges lemondási hullámhoz vezettek, ami megkönnyítette a megüresedő helyekre a pártemberek bejuttatását. A Műszeripari Igazgatóság területén a munkástanács felhagyott azzal a gyakorlattal, hogy az igazgató végrehajtó szerepét degradálja, ugyanakkor a beszámoltatás jogát a törvényerejű rendelet szellemében természetesen fenntartotta.[523] A Járműipari Igazgatóság területén a letartóztatott, vagy elmenekült munkástanácstagokat a működés további fenntartása érdekében párttagokkal és – a látszat kedvéért – pártonkívüliekkel egyaránt pótolták.

A jogkörök világos elhatárolása ellenére számos üzemben az igazgató igyekezett leépíteni a munkástanácsot, a pártszervek ehhez azzal asszisztáltak, hogy megkerülték bizonyos kérdésekben.[524] A Vaskohászati Igazgatóság területén az volt az általános tapasztalat, hogy a munkástanácsok elvesztek a részfeladatokban, és már a döntéshez szükséges információk megszerzése is korlátokba ütközött, így döntéshozó potenciáljuk jelentősen lecsökkent. Leginkább *„mérlegbeszámolókkal, havi operatív termelési tervekkel és szociális kérelmekkel foglalkoztak"*. A munkástanács és az igazgató a gyakorlatban ügyrendszerűen határolta el egymás hatáskörét, az irányításbeli dominancia pedig leginkább az igazgató javára érvényesült. A jelentés végén megfogalmazódtak a „régi idők régi dalai" is: *„Jelenlegi elv szerint a Párt a Szakszervezet befolyásolásával, valamint a Munkástanácson keresztül oldja meg a gazdasági vezetést és ellenőrzést. Így a vállalaton belül három munkásszervezet van, amire semmi szükség nincsen, és létjogosultsága is kétes a munkástanácsoknak az eddigi formájában, ugyanis a Párt vezető szerepének feltétlen érvényesülnie kell a vállalat életében. Ezen meggondolás alapján a Munkástanács csakis a Párt transzmissziója lehet és nem más."* E sajátosan értelmezett szerepfelosztás után konklúzióként fogalmazódott meg: a munkásképviselet megvalósulhatna úgy is, hogy az igazgatóság ülésén pusztán néhány munkás képviselteti magát – munkástanácsra, mint önálló intézményre pedig ilyenformán semmi szükség.[525]

Koren Miklós a KGM Titkárságának vezetőjeként mintegy negyven vállalattól nyert információ alapján kollégiumi előterjesztést készített, amelyben féléves tapasztalatok alapján megpróbált következtetéseket, általános megállapításokat levonni az „üzemi négyszög" belső viszonyrendszerére vonatkozóan. Megfogalmazása szerint az igazgató elnyomni és szűkíteni igyekezett a munkástanács hatáskörét, míg utóbbi gyakran az operatív irányítást is magának követelte. Az igazgató ellenőrzésének a legváltozatosabb módjai alakultak ki: a *„vállalati igazgató működésének ellenőrzésével általában nem foglalkoznak szervezetten és rendszeresen"*, számos vállalatnál vagy az osztályvezetők szakterületenként adnak beszámolót, vagy a munkástanács munkabizottságot küld ki és az tart beszámolót a munkástanács elnökségi ülésén. A fentebb idézett beszámolók szinte teljes homályban hagyják a pártszervezet szerepét,[526] Koren azonban kitért rá, méghozzá azzal a közel sem meglepő állítással, hogy a munkástanács *„gazdasági irányító szerepét félti a párttól"*, a párt pedig feleslegesnek tartja a munkástanácsot. Amelyik üzemben erős pártszervezet működött, ott gyakran „csonka" munkástanács maradt: az Elnökség a helyén maradt és lehetőségeihez képest dolgozott, míg a közvetlenül választott tagság lemondott és szétforgácsolódott. A munkástanács a szakszervezettel létesített kiegyensúlyozott kapcsolatot, ami vagy a köztük fennálló elvi hasonlóságukra vezethető vissza, vagy pedig azért teremtődött meg ez a látszat, mert a szakszervezet – a párt „trójai falovaként" – beépült a tanácstagok közé, és befolyásolta a munkástanácsplénumot. Koren utalt arra, hogy az „üzemi négyszög" miatt az egyszemélyi vezetés elve súlyosan sérült, másrészt felnagyított és átértelmezett egy olyan jelenséget, miszerint az üzemi munkástanácsok *„azt hitték, hogy létrejöttükkel a vállalatok egyben a teljes önállóságot is elnyerték és a korábbi irányító szervekkel ennek következtében semmiféle függőségi viszonyuk nem lesz"*. Az önállóság elképzelése ugyanis nem a vertikális alárendeltségből való kiszakadást jelentette, hanem azon belül a több jogkört, szélesebb autonómiát.[527] A munkástanácsok létrejötte szerinte szerencsétlenül alakult, ugyanis az intézmény korábban jött létre, mint a jó működést megalapozó tágabb keretrendszer, amely a vállalati önállóság időigényesebb kiépülését is magában foglalja.

Míg 1956 novemberében a hétköznapok realitásait igyekeztek a törvény szellemiségéhez szabni, addig 1957 második negyedévében immáron a realitásoknak kellett megfeleltetni az akkor már túlzottan „liberálisnak" bizonyuló 25/1956. számú törvényerejű rendeletet. Időközben ugyanis megváltoztak

a politikai igények és az üzemi erőviszonyok is: a restauráció előrehaladtával elegendő volt a *tanácsadó-konzultáló szerep*, az irányítást az „üzemi háromszög" ekkor már el tudta látni. A munkástanács felesleges ballasztot jelentett, káros múltbéli maradványnak látták. Koren javaslatai szerint a munkástanácsokat az iparági kollégiumok közvetlen felügyelete alá kellene rendelni, ez a köztes szerv adná ki a munkástanács szervezeti- és működési szabályzatát (!) is. Általánosságban javasolta a törvényerejű rendelet vonatkozó részének olyan értelmű érdemi módosítását, hogy a munkástanács irányító helyett *„ellenőrző, tanácsadó és bizonyos kérdésekben határozathozó szerv"*. A hatásköri ütközéseket a törvényerejű rendelethez fűzött végrehajtási utasítással vélte áthidalhatónak – ennek kiadására egyébként nem került sor. Az üléseken tanácskozási joggal részt vehet az üzemi pártbizottság elnöke, az üzemi bizottság vezetője és az állami felügyeleti szerv egy képviselője. A munkástanács elnöke felett fegyelmi jogkört a miniszterhelyettes gyakorol, az üzemvezetésen belül ugyanakkor fegyelmi ügyekben rendelkezhetett – az igazgató helyett – az elnök maga is. A gépiraton valamennyi olyan tollal beszúrt szövegmódosítás, apró megjegyzés kihúzásra került, amely a törvényerejű rendelet jugoszláv szellemi forrásaira utalt. A beszámoló végül nem került napirendre, Csergő miniszter indoklása szerint azért, mert *„a munkástanácsok helyzetének megváltoztatása jelenleg nem időszerű és a javasolt határozatok arra nem is alkalmasak.*[528] Mint láttuk, Koren a munkástanácsok tanácsadó szerepét kodifikáltatta volna, Csergő ugyanakkor tudomással bírhatott arról, hogy a következő jogi aktus a munkástanácsok kapcsán már lényegében azok formális megszüntetését fogja jelenteni.

A minisztériumi perspektíva után végezetül érdemes megvizsgálni, hogy miképp festettek a KGM-vállalatok munkástanácsainak belső erőviszonyai. Egy 1957 márciusára datált összefoglaló kimutatás szerint a KGM fennhatósága alá tartozó 246 vállalat munkástanácsának 7850 tagja volt, akik közül összesen 449 fő volt tagja az MSZMP-nek (5,7%).[529] Ez annak ellenére gyenge eredmény és a forradalom alatt kialakult összetartozás-tudat erősségét bizonyítja, hogy ekkorra már a forradalom alatt eltávolított igazgatók 90%-át visszahelyezték az ágazatban, létszámstopra és racionalizálásra hivatkozva pedig mintegy 10 ezer munkás elbocsátását tűzték ki célul a gépipar területén 1957 júliusáig. Apró becslései szerint az 59 ezer fővárosi párttagból pedig csak 16 ezer volt munkás (27%).[530] Érdemes górcső alá venni a munkástanács és annak elnökségén belüli arányokat, amelyek annak ellenére reprezentatívnak tekinthetők, hogy nyilvánvalóan tükrözik az MSZMP részéről gyakorolt tudatos tagszelekciót is.

▲ Életkép a Fehérvári úti Gamma Művekből (1959) (Fortepan / Lettner József)

A KGM-vállalatok egészére vonatkozóan az látható, hogy a munkástanácstagság több mint kétharmadát – túlteljesítve ezzel a 25/1956. számú törvényerejű rendelet vonatkozó előírásait is – a fizikai munkások tették ki, a műszaki dolgozók pedig negyedét sem adták a tagoknak.[531] A végrehajtó testületben viszont már eltűnik a fizikai dolgozók kétharmados többsége (az elnökségnek átlagosan csak a felét tették ki), jellemzően nagyobb arányban választottak be – s ez a szempont *expressis verbis* szerepel számos munkástanácsi ülés jegyzőkönyvében – agilis, jogi-gazdasági szaknyelvet értelmezni képes, a műszaki értelmiséghez sorolható munkatársat. A Telefongyár 1956. december 3-i, a munkástanács szűkebb körű elnökségét megválasztó ülésén az egyes felszólalásokat olvasva az alábbi szempontok játszottak szerepet a választásnál: az önálló vállalatirányításhoz szükséges szakmai tapasztalat, műszaki diploma, fiatalos lendület és rámenősség, agilitás.[532] A Ganz Vagon és Gépgyárban hiába állt a 25/1956. számú törvényerejű rendelet alapján újraválasztott tagság 70%-a fizikai munkásokból, a vezetést *„régi, tapasztalt szakértőgárda"* (mérnökök, főkonstruktőrök) látták el.[533]

Ugyanakkor hiába a műszakiak nagyobb arányú részvétele, az elnökség mandátuma a teljes testület döntéseinek végrehajtására szorítkozott, a döntések meghozatalában a „kétkezi" munkások kétharmados részvétele volt meghatározó. Az elnökségen belül hiába nő jelentősen a potenciálisan szakértelemmel bírók aránya, mandátumuk a plénum által „kötött" (ld. később a béremelések kedvezményezetti körének kijelölésében), bár cselekvési lehetőségeik és a végrehajtási utak esetében nyilván teret engedhettek saját elképzeléseiknek, fantáziájuknak – akár saját csoportérdekeik előmozdítására is. Az elnöki pozíciókban megfigyelhető a *szaktudás és vezetési tapasztalat előtérbe kerülése*, e poszton 52–45 arányban osztoztak a fizikai munkások a műszakiakkal – előbbiek javára mutatkozott enyhe többség. Az iparigazgatósági kimutatásokból kirajzolódó tendencia szerint a fizikai dolgozóknak és a párttagoknak a vezető pozíciókból való kiszorulása különösen azokon a területeken érhető tetten, ahol a magas hozzáadott érték, a technológia és a know-how szerepe az átlagosnál jelentősebbnek mondható. Így például a híradástechnikai vállalatoknál kimagasló volt a mérnöki végzettséggel és osztályvezetői tapasztalattal rendelkezők aránya, a 15 gyárból 7-ben ilyen előmenetelű elnök volt, a fennmaradó pozíciókban feltűnt minőség-ellenőrzési vezető és műszerész is. Ugyanakkor az elnökök között egyértelmű többség mutatkozott a fizikai munkások javára az építőipari, vaskohászati és közszükségleti tömegcikkeket előállító gyárakban. Az adatsorokból olyan benyomása alakul ki az olvasónak, hogy számos gyárban lényegében az üzemi középvezetők, közvetlen termelésirányítók emelkedtek egy szinttel feljebb, azaz korábbi főtechnológusok, minőség-ellenőrzési vezetők, művezetők nyerték el a többség bizalmát, olykor pedig termelési-műszaki-értékesítési osztályvezetőket bíztak meg az elnöki feladatok vitelével.

Érdemes megvizsgálni egy viszonylag jól adatolt igazgatóság vállalatainál alakult munkástanácstagság belső viszonyrendszerét. Az állambiztonság igyekezett teljességre törekedve felderíteni azokat a személyeket, akik a KGM Gépipari Igazgatósága alá tartozó 19 fővárosi és vidéki nagyüzem munkástanácsaiban,[534] vagy a munkástanács által létrehozott, napi szintű operatív ügyviteli és döntéshozói feladatokat ellátó, döntéseiért a választott plénumnak felelős *elnökségen* belül töltöttek be különféle funkciókat (elnök, elnökhelyettes, titkár, elnökségi tag). Az állambiztonság által elvégzett mintavétel alapján megvizsgáltam, hogy mennyiben helytálló az a tétel, mely szerint – a kortárs jugoszláv és a lengyel tapasztalatokhoz hasonlóan – a munkástanács a vezető

beosztású adminisztratív alkalmazottak és a műszaki értelmiség által irányított, vagy dominált szervezet volt. Arra voltam kíváncsi továbbá – legalábbis a fennmaradt adatok leginkább annak elemzését tették lehetővé –, hogy a munkástanácson belül betöltött funkciót milyen üzemi előélet előzte meg, egészen pontosan vezető beosztású, vagy beosztott volt-e az illető.

A mintavétel 19 üzemre terjedt ki, amelyekben 112 főt tudtak név szerint azonosítani. Ebből funkcionális bontásban 15 fő titkári, 20 fő elnöki, 11 fő elnökhelyettesi feladatokat látott el, további 66 fő pedig egyszerűen elnökségi tagként szerepelt az adatgyűjtésben. Az elnökhelyettesek között voltak leginkább jelen korábbi vezető, irányító beosztásban dolgozók (5 fő), ami így is csak 45%-ot tesz ki. Ezzel szemben az elnökök között volt a legtöbb vezetési tapasztalatot nélkülöző fizikai munkás. A húsz elnök ötöde bírt vezetési tapasztalattal az üzemen belül, a többi újdonsült munkásvezér közül előfordult három lakatos, öt esztergályos, két mérnök, egy szerszámkészítő és egy műszerész is. A 15 titkárnak egyharmada volt korábban vezető beosztású (4 osztályvezető, 1 művezető), az elnökségi tagoknak pedig harmada.

Összességében az derült ki, hogy a 112 főből pusztán 39 fő, azaz a tagság 35%-a bírt korábban valamilyen vezető beosztással[535] és ezzel járó, a forradalom idején is eredményesen kamatoztatható tapasztalattal azon üzemen belül, amelyiknek munkástanácsába is beválasztották a forradalom alatt. Számszakilag tehát nem igazolódik a vizsgált esetben, hogy a munkástanácsot a befolyásos vezető szakmunkások, műszaki értelmiségiek vagy adminisztratív dolgozók sajátították volna ki. A konkrét munkástanácsi működés felszínes megismerhetősége miatt viszont nem lehet utólag megállapítani, hogy ez a kisebbség mennyiben tudta keresztülvinni saját és szűkebb munkahelyi enklávéjának akaratát a tanácsok több mint kétharmadát adó, nagyobbrészt kétkezi munkások körében. Nehéz bemutatni, hogy mennyire tudta érvényesíteni a hagyományos üzemi hierarchiák lebomlásának időszakában a szervezeti rendben elfoglalt helyből adódó esetleges előnyöket, érdekérvényesítési utakat. Feltételezett összefüggésként az mindenesetre megfogalmazható, hogy a legnagyobb számban az elnökök között felbukkanó új személyek tapasztalatlanságának ellensúlyozásával, segítésének szükségességével magyarázható, hogy az elnökhelyettesek között viszont messze a legnagyobb volt a vezetői tapasztalatokkal bírók aránya.

A vezetéselméletben megfogalmazódott *bürokratikus delegálás tézise* (más néven: „gondnokelmélet") szerint a válságkezelés időszakában felértékelődik

a szakértelem szerepe a döntéshozatalban, ami azzal is jár, hogy a nem választott vezetők jogköre folyton növekszik.[536] Az igazgató korábban látott gyakori hatásköri túlterjeszkedése tekinthető e tézis igazolásának is, ugyanakkor tenni kell néhány, az ötvenhatos történeti szituáció természetéből fakadó, a tézist némileg árnyaló megállapítást. Egyrészt a politikai átalakulás korabeli természetéből adódóan az ilyen irányú igazgatói törekvések ütköztek a munkástanács mögött álló valós demokratikus felhatalmazással, másrészt pedig – az ötvenes évekre jellemző kontraszelektált vállalatvezetői káderállományt tekintve – a szakértelem is leginkább a munkástanácsban összpontosult. Az üzemi háromszögnek a munkástanács belépésével történő „négyszöggé bővülése" minden működési nehézség ellenére igazolta azt a *behaviorista szervezetszociológiai feltevést*,[537] miszerint a vállalaton belül egyértelműsíthető hierarchikus kapcsolatok meghatározásán túl legalább olyan fontos az informális csoportok mintaadó szerepe, a vezetők és a dolgozók közötti infokommunikációs csatornák minősége (beleértve a munkástanács biztosította *nyilvánosságot* is), a „megtisztulás" révén erősödő csoportkohézió termelésösztönző szerepe, ezáltal pedig a szervezet reakcióképességének növelése és a merevség elkerülése. A munkástanács mint testület kiválasztódásánál és a tagok felelősségérzeténél fogva csak javított ezeken a területeken, noha – mint látható volt – szinte minden ellene dolgozott. A bürokratikus vállalati struktúrán belül elfoglalt helytől függetlenül valójában e „láthatatlan háló" működőképessége, továbbá a szervezetet alkotó egyének *vezetési képességei és az ehhez kapcsolódó kvalitások* döntötték el, hogy a „kettős hatalom" időszakában valójában melyik is a valódi vállalatvezető erő, azaz mely komponens tudja leginkább végbe vinni akaratát. Az üzemről üzemre változó belső munkamegosztási rend rekonstrukciója a források szórtsága miatt nehézkes, ugyanakkor néhány megállapítás a jellemző viselkedési mintázatokra mégis levonható: a vállalati kollektíva egészének érdekeit ott sikerült leginkább megvédeni és előre vinni az átmenet hónapjaiban, ahol mind a munkástanács, mind a pártirányítású szervek tagjai *együttműködési készségről* tettek tanúbizonyságot, azaz ahol többségben voltak a hatalmi realitásokat és erőviszonyokat elfogadó, „alkalmazkodók" kategóriájába sorolható munkások. Ahol hosszú időn át kitartott az ellenállás (akár fegyveresen is – ld. Csepel, Tatabánya) és csak komoly véráldozatok árán sikerült visszavenni a kádári MSZMP struktúráinak a vállalat feletti rendelkezés lehetőségét, ott számos reformlépés (pl. béremelés, szervezeti átalakítások) vagy nem valósult meg, vagy csak járulékos eredményeket hozott.

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS ÚJ ALAPOKON? FÉLSZÍVŰ REFORMOKTÓL A VISSZARENDEZŐDÉSIG

„A forradalom intézményeiből csak bizonyos rész szervül, a többi elpusztul a harcban. A szervült, vagy társadalmiasult intézmények közkinccsé válnak, és ezeket a később jelentkező reakció is fenn szokta tartani, át szokta venni a maga rendszere számára. Amikor a reakció győz – akár fegyveres, akár békés módon –, eszébe sem jut a forradalom által létrehozott intézmények bizonyos részének megsemmisítése."[538]

MAKKAI JÁNOS

A munkástanácsok leépítésére vonatkozó tervezetek politikai fejlődéstörténete

Az ötvenes évek politikájának folytathatatlansága nem pusztán üres politikai szólam volt a kádári restauráció időszakában a pártapparátuson belül ugyanis a kezdetektől fogva komoly szándék mutatkozott egy új működési modell kimunkálására, amiben a munkástanács is szerepet kapott. „Kész recept" ugyan nem volt – pontosabban, ami rendelkezésre állt, az az inkriminált Nagy Imréhez és holdudvarához kötődött –, közvetkezésképp politikailag (elsősorban a szovjet vezetés előtt) vállalhatatlan volt. A nemzetközi minták éveken át tartó élénk elemzése pedig rávilágított arra, hogy a teljes modellváltás, egy újabb minta másolása a korábbi szovjet gyakorlathoz hasonlóan szintúgy nem vezetne eredményre. Az abból nyerhető ötletek ugyanakkor megfontolásra alkalmasnak bizonyultak, és a politikai-gazdasági intézményrendszer újrapozicionálása során a tágabb kontextus részét képezték. A felszín alatt a gazdasági szakapparátus soraiban már az 1953 utáni desztálinizációs periódusban is érlelődött az a gondolat, hogy a helyes, a maga igazi valójában „szocialista" gazdaság- és társadalompolitika óhatatlanul politikai reformot és szerkezetváltást is igényel majd, ezt a problémát különösen élessé viszont csak az '56-os átfogó rendszerválság tette. A pártállam különféle gazdasági irányítással és tervezéssel foglalkozó szerveinek „boszorkánykonyháiban",

a tervezőasztalok mellett élénk eszmecsere folyt arról, hogy a munkástanácsokat ezen a néven egy a forradalom alatt kiterjesztett jogkörnél szűkebb feladat- és hatáskörrel, a tagság politikai felülvizsgálata után megtartsák, integrálják.[539] A munkástanácsok beépíthetőségének, jogkörökkel való feltöltésének kérdése egy többszereplős, olykor egymással is érdekellentétben álló felek által alkotott játéktérben dőlt el: a SZOT, az 1956 decemberében életre hívott interminiszteriális csúcsszerv, a november 19-én felállított Gazdasági Bizottság, Apró Antal ipari miniszter és az általa irányított Munkásönkormányzatot Előkészítő Bizottság, az egyes iparági ágazati minisztériumok egyaránt lehetőséget kaptak saját koncepciójuk kifejtésére.

A forradalom által megteremtett *tabula rasa* elvi síkon kedvező közeget teremtett a „kísérletezgetésnek", így ebben az értelemben betudható a munkástanács egyfajta *hatékonyságnövelő elemnek*, a szocialista gazdaság működését javító *intézményi reformlépésnek* is. Az ismert végeredmény, azaz a munkástanácsok megszüntetése ugyanakkor utal a rezsim azon sajátosságára, hogy a politikai érdekszempontok megelőzték, felülírták a gazdasági racionalitás diktálta lépéseket, ezzel pedig konzerválták a struktúra elmaradottságát és versenyképtelenségét.

A rendelkezésre álló keretek között a munkástanácsok szerepével kapcsolatos gazdaságpolitikai viták mögött rejlő megfontolásokat kívánom bemutatni. Ideértve a forradalom gazdasági programjának talán legeredetibb és leginkább elfelejtett elemét, az *iparkamarák* koncepcióját, másrészt pedig a pártállami aktorok részéről jelentkező „középutas" reformelképzelések lényegét és e kettő érdemi különbözőségét.

Irányítás – tanácsadás – megszüntetés: Apró Antal ipari miniszter titkárságán iktatott tervezetek

A Kádár-kormány programjának gazdasági szakigazgatásra vonatkozó fejezete világos rendet és irányt mutatott a „reformerek" számára, negligálva néhány olyan gondolatot, melyeket azok alapvető kiindulási pontnak tartottak. Eszerint a pártállam feladata továbbra is a *gazdaság központi irányítása*, emellett fenn kell tartani a tervezés és vezetés központosított rendjét is.[540] Ezzel önmagában *ad acta* tette az önálló vállalati tervezés egységes forradalmi követelését és az üzemi kollektíva legalább részleges tulajdonosi jogainak

gyakorlását is. A program megfogalmazása szerint ezt az ortodox szisztémát *„egészítik ki"* (!) az önkormányzati szervek, megtestesítve a hatékonyságot és pótolva a bürokráciacsökkentéssel feladatokat is leadó minisztériumi és középszintű vezetés feladatait a decentralizáció jegyében. Jól látható tehát a gondolkodás iránya: a munkástanács és esetlegesen az iparkamarák beépítését a gazdasági intézményrendszerbe a centrális irányítás egyik alsóbb szintű alkatrészeként fogták fel, amely az uralkodó centralizáló szándék mellett épp annak ellenkezőjét testesíti meg, de pusztán járulékos elemként. Paradox módon tehát – a „megszüntetve megőrzés" taktikájának jegyében – a munkástanács a centrális irányítás által működtetett vertikális struktúra alsó szintjén elhelyezkedő, a középszintű igazgatási egységektől elvett jogköröket megkapó szerv, amely a központosított rendszer „decentralizált" eleme. Ezzel a szereppel ki lehetett kerülni annak a kellemetlen tényezőnek a nyílt elismerését, ami e szerv forradalmi eredetével járt, valamint homályba lehetett burkolni azt, hogy a munkásság maga harcolta ki, teremtette meg és működtette az üzemvezetés kereteit.

A gazdasági reformokról való gondolkodást nem követte az addigi struktúra egészét érintő radikális, újító intézkedések azonnali bevezetése, leszámítva pl. önálló vállalati külkereskedelem és nyereségrészesedés intézményének bevezetését, valamint a tervkészítés azon gyakorlatának favorizálását, amely jugoszláv mintára a tervezést a vállalatok szintjéről, „alulról" kezdte volna el. *A rendszer stabilizálásának igénye óhatatlanul reformellenes közeget szült.* A döntéshozatalt az új intézmények és gyakorlatok kipróbálása helyett a bevett sémák működtetésének és minimális, a lehető legkisebb politikai kockázattal járó elemek beépítésének irányába tolta el. A bürokratikus koordináció és az „üzemi háromszög" kényszerű, erőltetett visszaállítása mögött ugyanakkor meghúzódott az a fortélyos félelem is, hogy a munkástanács, mint „szabadságintézmény" megfelelő környezet esetén hatékonyan tudná üzemeltetni a vállalatokat, s ami talán a legfontosabb: az üzemi pártszervezet és a transzmissziós szíjként működő szakszervezet aktív szerepvállalása nélkül. A pártállami vezetők mindezt úgy racionalizálták maguk és a nyilvánosság számára is, hogy a gazdaság érdemi átalakítása a proletárdiktatúra politikai konszolidációja után kezdődhet majd el, lépésről lépésre valósul meg, amivel kvázi *utólag*, „evolúciós" úton kielégíthetők a forradalmi munkásság igényei. Ez a megközelítési mód tetten érhető a munkástanácsok szerepének bagatellizálására irányuló alábbi tervezetekben is.

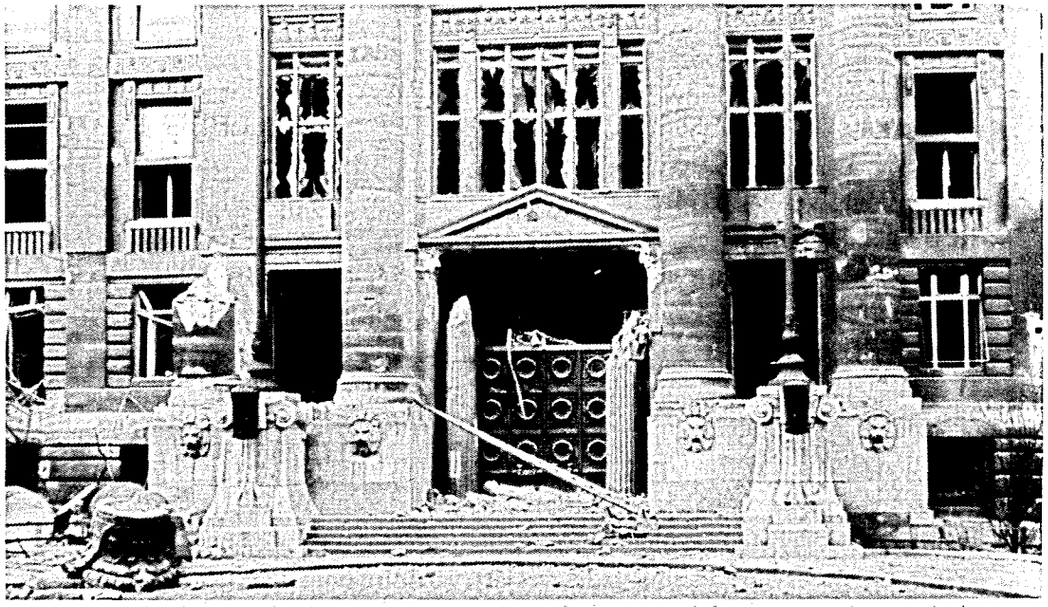

▲ A Markó utcai Vegyipari és Energiaügyi Minisztérium épülete a forradalom napjaiban (1956) (Fortepan / Juricza Tibor)

Apró Antal ipari miniszter 1957 januárjában úgy érvelt, hogy miután a belső hatalomátvétel megvalósult a munkástanácstagok között és a vállalaton belüli kommunista újjászerveződés megtörtént, a lengyel szabályozásokban foglalt rendelkezésekhez hasonlóan itt is fokozatosan lehet jogokat kiterjeszteni a régi-új munkástanácsokra. Aprót a jugoszláv *„anarchikus és zűrzavaros tapasztalatok"* óvatosságra intették. Sérelmezte, hogy a munkástanácstagok 95%-a még mindig pártonkívüli, és hogy a centralizálási törekvéseket is akadályozzák.[541] Fontos hangsúlyozni, hogy a munkástanácsok jogkörével, szerepével kapcsolatban a gazdaságpolitikáért felelős szereplők komolyan tanulmányozták a fentebb ismertetett lengyel és jugoszláv mintákat, és amit az adott politikai környezetben lehetségesnek láttak, beépítésre javasoltak ezekből. Apró Antalnak számos olyan háttéranyag készült, amely a jugoszláv és lengyel munkástanácsokra vonatkozó jogi szabályozást vetette tételesen össze az Elnöki Tanács által kiadott 1956. évi 25. törvényerejű rendelettel. A főbb különbségeket az egyik elemző munka abban jelölte meg, hogy Lengyelországban a munkástanács-szerveződés önkéntes, a tanácsnak az igazgató hivatalból tagja, a tanácsi döntéseknél pedig bizonyos esetekben az üzemi bizottság egyetértése is szükséges. A szöveg készítője kiemelte, hogy a lengyel modellben érvényesülő *tervjóváhagyó, véleményező szerep* imponáló lehet a magyar vezetésnek is. Az összehasonlítás konklúzióként leszögezte, hogy a központi irányítás szempontjából a lengyel szabályozás előnyösebb, az 1956. novemberi magyar törvényerejű rendeletben viszont számos „felesleges" ügyrendi előírás, következetlen elem van.[542] A lengyel úgynevezett munkáskonferenciáknak a munkástanácsot kívülről gyengítő politikai funkciójának átvételére lehet asszociálni abból a szakszervezet működéséről és jogairól szóló törvénytervezetből, melynek 24. paragrafusa úgy fogalmazott: az üzemi bizottság munkásgyűlést hívhat össze, ha megítélése szerint a munkástanács a törvényekkel vagy dolgozók érdekeivel szemben cselekszik – e spontán fórumon pedig javaslatot lehet tenni egyes munkástanácstagok visszahívására vagy újraválasztásra is.[543]

1957 januárjában a SZOT egyik tervezete nyitottságot mutatott a gazdaság hosszú távú megreformálására, ennek elhalasztását ugyanakkor azzal indokolta, hogy átmenetileg szigorúbb központosítás kell a nyersanyaghiány és korlátozott erőforrások miatt, utána lehet gondolkozni észszerűsítésen, decentralizáción. Ahogy a tervezet készítője fogalmazott: *„az ipar, a gazdasági élet irányításának új rendszerén dolgozunk, megtartva természetesen a régiből mindazt ami jó, de nem kopirozzuk le automatikusan a jugoszláv módszert, mint ahogy azt nekünk nagyon sokan ajánlják, mint »tipikus magyar út«-at!"* A tervgazdálkodás és iparirányítás központosított rendszerét fenn kell tartani, csak jobban kell „demokratizálni" a döntéshozatalt azon belül, ugyanis a tervezet szerint a tervgazdálkodás és bizonyos mértékű decentralizáció nem mond ellent egymásnak. A munkástanácsok feladata az lesz, hogy *„biztosítsák a termelő munka folyamatosságát, a gazdaságos termelést, és igazságos és termelésre ösztönző bérrendszert alakítsanak ki"*. A kormány rendszabályokat fog szabni a munkástanácsoknak, ebbe a szerepbe kell beletanuljanak, majd rájuk fognak ruházni több feladatot is, ahogy javul a gazdasági helyzet. Külföldi példák lemásolása nem lehetséges, egy olyan sajátosan magyar rendszer kell, amelyben a fokozatosság elve érvényesül – érvelt a SZOT javaslata.[544]

Egy 1957. májusi feljegyzés ennél már lényegesen tovább ment, eszerint a lengyel, a szovjet és a keletnémet tapasztalatok alapján *„a munkástanácsot az igazgató tanácsadó szerveivé kell átalakítani"* az üzemvezetés helyett. A munkástanács feladata, hogy *szovjet üzemi bizottságok mintájára* (sic!) segítsen a végrehajtásban, másrészt a választás során csak a tagok felét választhassák az üzemi dolgozók, a másik felét kinevezés útján az MSZMP delegálja. Lengyel mintára pedig csak ott kell választást tartani, ahol igénylik, feladatuk pedig

az ottanihoz hasonlóan nem terjedhet ki a bérezésre, pénzgazdálkodási kérdésekre – ezzel lényegében a szakszervezet komplementer szervévé degradálódna.[545]

A jogkör folyamatos kiterjesztése helyett a gondolkodás iránya a SZOT és a pártvezetés részéről egyre inkább a *jogkörök megvonása irányába* mutatott. A forradalmi tartalmuktól megfosztott munkástanácsokat egyfajta látszólagos tanácsadó szereppel ruházták volna fel, ami lényegében megkerülhető tényezővé tette volna őket az üzemi döntéshozatalban, véleményük kikérése járulékos és opcionális lett volna. A külföldi mintákból általában azokat az elemeket vették át, amelyek alátámasztották ezt a koncepciót.

Miután a munkástanácsok tevékenységét 1957 júliusára felőrölték, tagjaikat adminisztratív szabályokkal megfosztották az érdekképviselet lehetőségétől, felvetődött a gondolat azzal kapcsolatban, hogy a jövőben hogyan tömörítsék a munkásságot? A forradalom világosan jelezte az üzemi munkásképviselet szükségességét és a korabeli közgazdasági reformeszméknek is központi eleme volt az üzemvezetésben való munkásrészvétel valamilyen formája. Mivel a munkástanácsnak a diktatúra összeomlását eredményező „forradalmi eredete" volt, és az „emlék kísértése" miatt nem használhatók fel hosszabb távon szerepük kisajátítása ellenére sem, az *1945-ös üzemi tanácsi modellhez* való visszafordulás látszott célravezetőnek. Olyan szervezet felállítását kellett végrehajtani, amelyben a munkásság bevonása a döntéshozatalba, a képviseletet ellátó személyek kiválogatása a párt által ellenőrzött keretek között, általa történik.

Mivel a tervgazdálkodás és az egyszemélyi vezetés elvét változatlanul fenntartották, egy 1957. augusztusi javaslat szerint a *„dolgozók vezetésbe való bevonásának három döntő eszköze van"*: az egyik az üzemi termelési tanácskozások, a másik szakszervezet jogköreinek bővítése, a harmadik pedig az üzemi tanácsok létrehozatala. A javaslaton lapszéli jegyzetben kiegészítés olvasható, feltehetően a javaslatot láttamozó Apró részéről az alábbi szöveggel: *„Ezt csináljuk meg"; „Termelési tanácsoknak nincs döntési joga."*[546] Mint az 1957 végén született jogszabályokból tudható, a munkástanácsokat megszűnésük után üzemi tanácsok váltották fel. Egy dátum nélküli, feltehetően 1957 második felében keletkezett gépirat úgy fogalmazott, hogy *„a munkástanácsokat ellenf*[orradalmi] *összetétele miatt mi nem támogattuk. Most más a politikai helyzet. Megvan a lehetőség, hogy politikailag és feladatkörében olyan munkástanácsot, vagy üzemi tanácsot hozzunk létre, amely erősíti a proletárdiktatúrát".*[547]

A forradalom alatt létrejövő munkástanácsokat az 1957. november 17-én megjelenő törvényerejű rendelet szüntette meg formálisan, ez a jogszabály helyezte hatályon kívül az 1956. évi 25. törvényerejű rendeletet, feladatait pedig a szakszervezet és az üzemi tanácsok vették át.[548]

Középirányító szervek helyett – iparkamara

A fővárosi munkástanácsok, miután 1956 novemberének végére megválasztották végleges tagságukat és szabályozták belső működésüket, a magyar ipar szerkezetét és irányítását érintő átfogó javaslatok kidolgozásába kezdtek. Ezen elképzelések egyik központi eleme a felettük hatósági felügyeletet gyakorló iparági igazgatóságok megszüntetése és helyettük iparkamarák felállítása volt, amelyek tagságának döntő hányadát a munkástanács-delegáltak alkották volna, továbbá szakmai és területi (regionális) alapon szerveződtek volna meg. A lecsökkentett létszámú ágazati minisztériumoknak pusztán mint hatósági feladatokat ellátó, a törvényi előírások betartását ellenőrző szerepet szántak, a gazdaságot érintő legfontosabb szakmai kérdések megtárgyalását és a döntések meghozatalát a kamarákban gondolták összpontosítani. Ezek az új szervek köztestületként olyan jellegű kérdésekben is döntési jogokat vindikáltak maguknak, amelyeket korábban az illetékes gazdasági tárca, iparigazgatóság részére tartottak fenn. Így ezek az új elképzelések a decentralizáción jóval túlmenően, a gazdasági berendezkedés és az irányítás alapvető kereteit igyekeztek újra rajzolni. Az iparkamara elgondolása mögött meghúzódott egy olyan számítás is, hogy a forradalomban nyert munkásképviselet ide lenne átmenthető, egyfajta menekülési utat jelentene a vállalat kamarai képviselete a munkástanácsok tagságának arra az esetre, ha megszüntetnék őket. Tehát nem tekinthető teljes mértékben a politikai nyomozók fantáziaszüleményének, hogy az iparkamara menekülő utat kínált volna az egyre kiszolgáltatottabb helyzetben lévő munkástanácstagoknak, lényegében a gazdaságirányítás megkerülhetetlen elemévé tette volna a forradalomban szerepet vállaló szakmai csoportokat.

A KMT Gazdasági Csoportja igyekezett összefogni az iparkamarákkal kapcsolatos sokféle elképzelést,[549] egységbe gyúrva őket és – hangsúlyozva a gazdaság önkormányzó közösségekre építésének szükségességét. Az ipari kamarákat olyan gazdasági érdekképviseleti szerveknek írták le, amelyeknek feladata a közös iparághoz tartozó vállalatok anyagellátási, értékesítési

(export-import is), piackutatási kérdéseinek összehangolása, a termelési volumenek felosztása, tapasztalatcsere, keretszerződések kötése és összehangoló tárgyalások lefolytatása az alapanyag-termelő, szolgáltató és feldolgozó iparágakkal. Ebbe a középfokú irányító szervbe a vállalatok önkéntesen léphetnek be, legfőbb döntéshozó és intézkedő szervük a közgyűlés. Mivel a kamara nem jogi személy, csak a tagvállalatok megbízása alapján járhat el, keretszerződéseket csak ipari kamarákkal köthet, melyeket tartalommal az együttműködésbe lépő vállalatok töltenek meg.[550]

A munkástanácsokban összpontosuló tudástőke hasznosságát és ennek egyfajta állandó szervezeti formában való kifejeződését a KGM forradalom alatti legfőbb irányító testülete is elismerte, ezzel pedig a kamarai gondolat létjogosultsága egy másik szintről is támogatást kapott. A KGM Forradalmi Tanácsa 1956. november 30-án átfogó reformtervezetet készített, amelyben az iparkamarához hasonló funkcióval bíró szervezeteket *szakmai szövetségeknek* keresztelték el, úgy definiálva szerepüket, hogy azok „*vállalatok által alulról felfelé létrehozott és nagyrészben választott önkormányzati szervként* [...] *egyben a vállalatok közös érdekeit is képviselik az ipari kormányzat felé*". A tervezet a munkástanácsot megőrzésre méltó, a vállalati autonómiát garantáló szervezetnek tekintette, valamint állást foglalt a decentralizáció mellett, ezzel kvázi beismerve jogköreinek addigi túlzott arányát. A vállalatok feletti minisztériumi irányítás kérdéskörében középutas megoldást favorizált: a minisztérium nevében nyilatkozva támogatta, hogy az iparigazgatóságok helyét úgynevezett *szakmai szövetségek* vegyék át, amelyeknek feladata a hasonló profilú vállalatok érdekeinek összehangolása, továbbá a piackutatás, egyes gyártmányok értékesítési lehetőségeinek bővítése és az anyagkeretek szétosztása, mindezen feladatokat szakosztályokra tagozódva végezné. Közgyűlésén a munkástanácsok küldöttjei szavazzák meg a költségvetést és választanak elnököt, kinek hivatalához a többségi döntés mellett miniszteri megerősítés lett volna szükséges. Az egymás profilját kiegészítő vállalatokat a kamara ellenőrzése mellett trösztösíteni akarták, a trösztöt pedig a társuló vállalatok munkástanácsa vezetné.[551]

Egy másik, 1956. december 13-án kelt KGM-tervezet „iparági szövetségekről" értekezik, az itt ismertetett feladatokkal. Ez az ismeretlen szerző(k) által készített tervezet leszögezte továbbá azt is, hogy állami szervek, így a minisztérium is a vállalatok gazdálkodására *közvetlen utasítást* a jövőben nem adhat, pusztán „befolyásoló, terelő" eszközökkel (pl. ár- és adópolitika, hitel, nyereségelvonás) ösztönzik a parlament által megszabott (!) gazdaságpolitikai

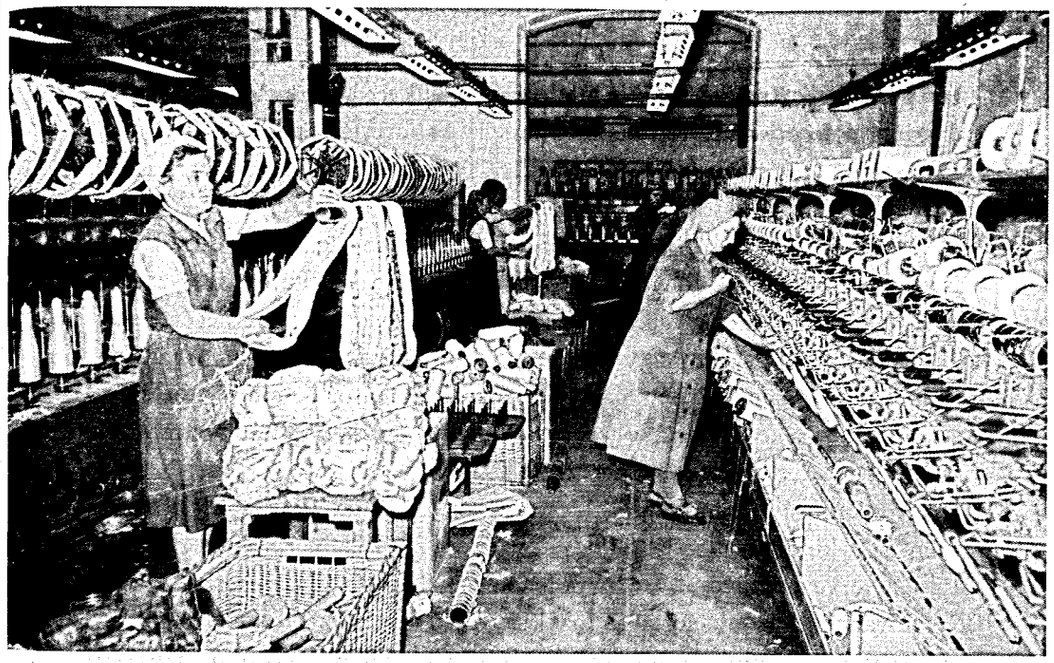

▲ Textilipari munkásnők (1954) (Fortepan / Bauer Sándor)

célkitűzések megvalósítására a vállalatokat.[552] A minisztériumi reformerek és az ötvenes évek tapasztalataiból kiinduló munkástanácstagok alighanem egyetértettek abban, hogy a reális szükségletfelmérésen alapuló, belátható időtávokkal operáló *tervszerű gazdálkodás* helyes, viszont mivel a tervgazdálkodás utasításos jellege főként a végrehajtók, a termelők oldalán felőröli a népgazdaság fejlődéséhez szükséges szabadságot és mozgásteret, így az elvetendő.

A KMT és a minisztériumok mellett a forradalom bázisszintjein az üzemi intelligencia is igyekezett jobbító terveket fabrikálni, szerencsés esetben – mint az a következő szegedi esetben látható – ezek az elképzelések összeadódhattak és színvonalas, komplex tervekké fejlődhettek.

A Szeged Városi Munkástanács tervezete a Konzerv- és Paprikaipari Kamara felállításáról

A Szeged Városi Munkástanács[553] 1956. december 13-i találkozóján került sor annak az Élelmiszeripari Minisztériumtól érkező iparkamara-tervezetnek az ismertetésére, amelyet konzultáció céljából juttatott el a tárca a felügyelete alá tartozó vállalatoknak, Szegeden a Paprikabeváltó Vállalatnak és a Szegedi Kon-

zervgyárnak.[554] Ennek a tovább gondolásával született meg a csoport legmaradandóbb és legeredetibb forradalmi munkája, a konzerv- és paprikafeldolgozást menedzselő iparkamara tervezete. Felkérték véleményezésre Demény Alajost, a megyei iparkamara legutolsó elnökét, akkor hűtőgyári főkönyvelőt.[555] Tervbe vették, bár idő hiányában végül nem valósult meg, hogy az érintett üzemekkel is véleményeztetik ezt. Bevonták a munkába az ügyvédi munkaközösséget, az egyetemi értelmiséget, tovább a Szegedi Paprika Szövetségben másfél évtizeden át (1934–1949) tevékeny ügyvezető agronómust, Vörös Pétert is. Az elfogadott tervezetet január 14-én Skultéti Medárd munkástanácselnök vezetésével – konzultálva a kecskeméti konzervgyári „reformerekkel" – Budapestre vitték, itt azonban a tervezetet nem fogadta be a minisztérium.[556]

A nyomozás során gyűjtött bizonyítékok között iktatták a – főként Demény által kidolgozott – dél-alföldi Konzerv- és Paprikaipari Kamaráról szóló törvénytervezet szövegét, amelyről feltételezhető, hogy a végleges, elfogadott verzióval közel azonos tartalommal bírt. Az iparkamara a tervezet meghatározása szerint a minisztérium fennhatósága alatt álló, széles önkormányzatisággal rendelkező érdekképviseleti szerv, amely az államosított iparvállalatok munkavállalói és a megmaradt magánkisipar érdekeit hangolja össze és képviseli az állam felé. Elsődleges feladata a törvény és a rendeletek előkészítése során a véleményezés, az egyes intézkedések végrehajtásáról jelentéstétel a miniszternek. Emellett hozzátartozik a kisipari kérelmek véleményezése, szakvélemény kiállítása, valamint a konzultáció – önálló jogi személyként – más állami, gazdasági szervezetekkel. Amellett tehát, hogy közhatóságként funkcionált volna, további előnye, hogy az adott ágazaton belüli vállalatok között állandó és intézményes együttműködést tesz lehetővé az adott régióban. A több megyét magába foglaló, a mai régiókhoz hasonlítható kerület kamarájának tagságát szakosztályonként a munkástanácsok választják meg, a testület tagjait tehát nem az állami- vagy pártvezetők nevezik ki. A megválasztott tisztségviselők fizetés nélkül, társadalmi munkában látják el feladataikat. A szakosztályok egy helyi probléma megoldására, vagy fejlesztési elképzelés végrehajtására az adott lokalitás szintjén önálló szakcsoportokat, helyi választmányokat hozhattak létre. A kerületi kamarák működését egy budapesti központi iroda koordinálta volna. Az éves eredményeket tárgyaló ülésen a kerületi küldöttekből alakuló választmány dönt a kamarai elnök és titkárai felmentéséről, a következő évi adókötelezettségek felosztásáról, tartalékalapokról, hivatali zárszámadásról és jövő évi büdzséről is.[557]

A Konzerv- és Paprikaipari Kamara Hivatalának szervezete és ügyköre[558]

Konzerv- és Paprikaipari Kamara Hivatala

Értékesítési és Anyagbeszerzési Titkárság
Piackutatási tevékenység – Az eredményekről számot ad a vállalatoknak, az MNB-nek és a minisztériumnak.
Konzervipari külkereskedelem, devizagazdálkodási feladatok.
Importkeretből nyersanyagot, csomagolóanyagokat, gépeket és szabadalmakat vásárol.
Tagvállalatok megbízásából belpiaci anyagbeszerzést folytat.

Üzemgazdasági Titkárság
Segíti az anyagbeszerzési feladatokat és a beruházásokat a rentabilitás szempontjának előtérbe helyezésével.
Gazdaságossági számításokat készít az iparfejlesztési irányelvek meghatározásához.
Tagvállalatokra vonatkozó adókivetési javaslatokat készít.
Iparági statisztikákat állít össze, jelentéseket készít a kormánynak a kamarai működésről.
Árhatóság előtt képviseletet biztosít.
Kiadja az MNB-nek a hitelbírálathoz szükséges adatokat.
Javaslatot tesz a Hivatal költségvetésére és a vállalati kvótákra.
Külföldi számviteli-szervezési tapasztalatokat beszerez és megismertet.

Műszaki Titkárság
Irányelv-javaslatokat készít az éves és távlatos műszaki fejlesztésekre.
Beruházási terveket biztosít és képviseletet nyújt szabványosítási ügyekben.
Felkutat külföldi gyártási tapasztalatokat és ismerteti őket, szakvéleményeket készít.

Jogi és Igazgatási Titkárság
Vállalati jogvédelmet nyújt.
Iparengedélyek kiadására vonatkozó kérvényekkel kapcsolatban nyújt szakvéleményt.

Az „arany középút" kísérlete és kudarca – az iparági kollégiumok

Mint láttuk, a gazdasági élet forradalmi eszméket valló szereplőinek számos csoportjától, szintjétől – a minisztériumtól a gyárrészlegekig – érkezhettek jobbító szándékú változtatási javaslatok. Ezek két lényeges ponton különböztek az MSZMP gazdasági vezetőinek számításaitól. E ponton másodlagos, hogy e javaslatok a munkástanácsok üzemvezetésbe történő beépítésére irá-

nyultak-e, vagy köztestületté szerveződést terjesztettek elő, netán a törvényhozás egyik megkerülhetetlen szereplőjévé, a hivatásrendek kamarájává alakulást jelölték ki ideális útvonalnak a munkástanácsok számára. Az egyik különbség abban állt, hogy valóban hitet tettek a gazdasági érdekképviselet alulról építkező, azaz a munkavállalók többségének akaratát tiszteletben tartó, a demokratikus választás és delegálás kritériumait megkerülhetetlennek tartó módja mellett. Másrészt pedig a pártellenőrzés mikéntjéről és szükségességéről szót sem ejtettek, kiindulva a gazdaság politikamentesítésének forradalmi célkitűzéséből. Mint az Apró Antal környezetében keletkezett tervek „evolúcióján" keresztül látható volt, a korai Kádár-korszak gazdaságpolitikai agytrösztjei ezzel szemben a forradalmi tartalmuktól megfosztott munkástanácsok, mint *látszatintézmények* formális integrációjára törekedtek, szerepüket a párt által ellenőrzött és irányított keretek között jelölve ki – mint azt az *iparági kollégiumokkal* kapcsolatos megfontolások az alábbiakban igazolják.

Az *iparági kollégiumok* ötlete bizonyos mértékig a forradalom előtti reformgondolkodásból fakadt, aktualitást az ötlet felújítására viszont a munkástanácsok iparkamarákra vonatkozó elképzelése adott. E testületek felállításáról már 1956 márciusában, a KGM éves intézkedési tervében is említést tettek, végrehajtására viszont nem került sor.[559] A kádári rendszerépítés folyamatában igyekeztek minden olyan munkástanácsoktól érkező szakmai javaslatot befogadni és pártszerűvé alakítani, amely a rezsim társadalmi beágyazottságát erősítheti, azaz úgy növeli az intézményrendszer hatékonyságát, hogy eközben bizalmat is ébreszt a munkavállalókban az új vezetési módszerek iránt. Az iparági kollégiumok felállítása is lényegében ezt a feladatot látta el: a KGM elkötelezettségét igazolta a munkáskövetelések teljesítése irányába, másrészt a demokratikus részvétel *látszatát* testesítette meg.

Az 1957-re restaurált minisztériumi szerkezetben a KGM Kollégiuma által 1957. március 31-ig felállítani rendelt, az iparigazgatóságok munkáját segítő *iparági kollégiumok* az adott iparág nagyságától függően 12-21 főből álltak, a testület elnöke az iparág igazgatója, tagjait az igazgatóság főmérnöke és főkönyvelője mellett *„személyes tárgyalások alapján, demokratikusan megválasztott személyekből a miniszter nevezi ki."* A testület fennmaradó helyeit fele-fele arányban igazgatókkal és munkástanácselnökökkel kellett feltölteni. Az üléseken meghívás alapján, tanácskozási joggal szakértők is részt vehettek.[560] A miniszteri kinevezés ténye óhatatlanul politikai szűrő beiktatását jelentette,

csorbította a forradalom alatt legitimitást nyert munkástanács-vezetők azon „privilégiumát", hogy ők alanyi jogon meghívást kapjanak egy ilyen testületbe – épp az üzem által rájuk ruházott bizalomnál fogva. A kollégiumi helyek korlátozott száma és a vállalatok száma közötti nagy különbség nem tette lehetővé az „egy vállalat – egy képviselő" elvének alkalmazását, így további szubjektív döntésre adott okot az a körülmény, hogy a korlátozott számú kollégiumi helyre mely vállalatok javasolhatnak a miniszternek meghallgatásra váró képviselőket.

A gazdasági vezetés szakmai színvonalát, a termelésben érintett felek kommunikációját úgy próbálta javítani ez a szerv, hogy általa alulról becsatornázhatók a vállalati javaslatok és igények, amelyeket azután az illetékes minisztériumi főosztály elé terjeszt az igazgatóság megfontolásra. A kollégium feladata volt az iparági vállalatok érdekeinek megjelenítése, továbbá segítséget nyújtani az igazgatóságnak abban, hogy a gazdaságos működés elérhetővé váljon a minisztériumi és vállalati tervek közötti összhang kialakítása révén.[561] Emellett az iparigazgató segédszerveként a minisztériumi utasítások és rendeletek végrehajtásának módjáról, minisztériumi javaslatok (pl. exportfejlesztés, anyaggazdálkodás stb.) ügyében is állást kellett foglalnia.[562]

A KGM területén a kollégium funkcióját illetően a miniszter és a minisztériumi pártbizottság végrehajtó bizottságának elnöke, Mics János között ellentét támadt: míg előbbi erősíteni, utóbbi – félve a pártirányítás háttérbe szorulásától – inkább elszürkíteni akarta az új szervet.[563] A KGM területén működő iparági kollégiumok iratanyagának hiányában nem lehet megállapítani, hogy számos, működést érintő kérdést miként szabályoztak. A két hónapon át tartó belső viták során ugyanis a legkomolyabb problémát az jelentette, hogy ki hozza a döntést: az iparági igazgató *egy személyben* a kollégium meghallgatása fényében, vagy pedig maga a kollégium *kollektív döntéshozó szerv* és valamiféle beszámoltatási kötelezettsége is van a miniszter bizalmát élvező iparigazgatóval szemben? Ha ellentét mutatkozik a kollégium és az igazgató között, a miniszter milyen mértékig, vagy egyáltalán ki jogosult a nézeteltérések elsimítására? Dacára annak, hogy a KGM Igazgatási Főosztály Jogi Osztályának február 1-jéig el kellett volna készítenie e kérdésekben a világos jogi állásfoglalását, egyes fennmaradt kézírásos jegyzetek alapján mégis állandóak maradtak a bizonytalanságok.[564] A minisztérium 1957 májusában tartott kollégiumi ülésén a munkástanácsokat szabályozó törvényerejű rendelet végrehajtásáról szóló napirend tárgyalása során megállapították, hogy az iparági kollégiumok

nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. Ezekben a segédszervekben nem tudnak magas színvonalú szakmai munkát folytatni, mert a meghívottak bizalmatlanok az intézménnyel szemben, vonakodnak részt venni annak munkájában és elmondani véleményüket.[565] (A Beloiannisz például válasz nélkül hagyta a miniszteri meghívást, az Egyesült Izzó ugyanakkor részt vett a Híradástechnikai Igazgatóság kollégiumának ülésén.)

A KGM apparátusán belül tehát a decentralizáció a termelésirányítók szemében leginkább ellenszenvesnek mutatkozó, bár politikailag a legkevesebb kockázatot rejtő iparigazgatóságok megerősítésében öltött volna testet, a minisztérium e középszintű irányító szerveknek adott volna le a jogköreiből. Munkájukat a döntési jogosítványait tekintve súlytalan segédszerv, a forradalom alatt felszínre került szakmai intelligenciát magába becsatornázni képes kollégiumok segítették volna, amelyeknek a feladatleírása a munkástanácsok iparkamara-elképzelésében foglaltakhoz hasonlít leginkább. Ez a kollégium azonban szűrt tagságánál és szervezeti rendben elfoglalt helyéből kifolyólag sem válhatott az érdekütközések és érdemi, szakmai viták terepévé, szerepe a munkásképviselet és a döntések szakmai megalapozottságának látszatát volt hivatott fenntartani.

* * *

Mint bizonyítani igyekeztem, a munkástanácsok teljes felszámolása *nem volt feltétlenül eleve elrendelt*; sokkal inkább a 20. században már többször előforduló „sorminta" előbukkanását láthatjuk, azaz a politika szempontjainak kijátszását a gazdasággal szemben. E mögött a politikai döntéshozók értékválasztása és az ebből fakadó rendszerszintű adottságok szerepe emelhető ki: egy totalitárius alapokon nyugvó politikai rendszer – különösen a teljhatalom kiépítésének, a hatalom maximalizálásának az időszakában – egyrészt a „végcélra" esetlegesen veszélyt jelentő, bizonytalan végkimenetelek miatt nem tűrheti a kísérleti reformokat, másrészt nem visel el egy potenciális autonómiával bíró szervezetet a társadalom olyannyira fontos alrendszerében, mint a gazdaság.

A munkástanácskérdés tágabb politikai kontextusából kiérezhető az is, hogy a politikában nem pusztán csak a pőre racionalitás játszik szerepet. Hiszen ha így lenne, akkor az MSZMP mint – önképe szerint – „forradalmi reformpárt" az „élére állt" volna a munkástanácsok bevezetéséért folytatott harcnak, két okból is. Egyrészt az találkozott az ipari munkásság egyetértésével, másrészt a megkövült gazdaságirányítási rendszer hatékonyságának javítása

terén is kifizetődő lett volna a bevezetése. Ezzel szemben azt láthattuk, hogy *a kétely, a politikai alternatíva és valamiféle ellensúly felépülésétől való veszély, az ismeretlentől való félelem* legalább olyan fontossággal bírhat egy politikai döntés meghozatala során, mint a puszta racionális mérlegelés. A jól felismert reformkényszert egyre inkább elnyomta és az elodázás felé mozdította az az üzemi szinttől a gazdasági minisztériumokig terjedő *kollektív közmeggyőződés*, mely szerint mindennek meg kellett változnia ahhoz, hogy minden a régiben maradhasson.

UTÓÉLET

„A politikában vannak olyan helyzetek, amelyekből csak hibás lépésekkel vághatjuk ki magunkat."[566]

BONAPARTE NAPÓLEON

Az üzemi tanácsok fogadtatása

1957 novemberében a munkástanácsok helyettesítésére létrehozott szervek, az üzemi tanácsok[567] fogadtatásának és az új intézménnyel kapcsolatos első dolgozói benyomások felmérésére 13 különböző szakszervezet és tizenegy SZOT-instruktor beszámolója alapján készült egy jelentés az MSZMP KB APO-nak, amely finoman szólva sem túl biztató konklúziókat tartalmazott. A pártonkívüli dolgozók nem látták világosan az üzemi tanácsok vállalaton belüli helyét, többségük tartózkodott az üzemi tanács munkájában való részvételtől vagy egyenesen ellenezte azt. A jelentés készítői ezt az alapállást ötvenhatos reminiszcenciákra vezették vissza, miszerint még „él bennük a munkástanácsok rossz emléke". Az üzemi pártfunkcionáriusok szemében ez a szerv a korábbi munkástanácsokhoz hasonlóan feleslegesnek tűnt, egy újabb lehetséges, kiküszöbölésre váró problémagócnak. A jelentés által felidézett legtipikusabb megnyilvánulások az ötvenes évek félelemtől terhes légkörének visszatéréséről árulkodtak, ráadásul jelezték a hatalom valós szándékai irányában megnyilvánuló bizalomvesztést is: *„Borsodnádasdon az a vélemény, hogy az üzemi tanács is olyan rövidéletű lesz, mint a munkástanács. A Láng öntői közül többen elmondták, hogy a munkástanács annak idején sokat ígért, de semmit sem adott, nem sok jót várnak az üzemi tanácstól sem. A Szegedi Kendergyárban, a Békéscsabai Nagy Téglagyárban egyes dolgozók felvetették, hogyha a tanács ülésén egyes dolgozók megmondják a véleményüket, nem lesz-e bántódásuk? A jellemző hangulat azonban az, hogy »majd meglátjuk«."* Továbbá a *„Szegedi Textilműveknél találkozni olyan hanggal is, hogy válasszunk üzemi tanácsokat, de kommunisták nélkül."*[568]

1958-ban a Vas- és Fémipari Dolgozók Szakszervezete áttekintette az ágazaton belül az üzemi tanácsok szerepét, együttműködését a vállalat-

▲ Kádár János országgyűlésiképviselő-jelölt látogatása a Váci úti Láng Gépgyárban (1958) (Fortepan / Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény)

vezetéssel egyéves tapasztalatok fényében. Az üzemi tanácsok üzemen belüli helyzetével kapcsolatosan arra a következtetésre jutottak, hogy az üzemi szakszervezeti funkcionáriusokkal gyakoriak voltak az összetűzések, a rivalizálás a dolgozók képviseletének elsőbbsége miatt (ez a rivalizálás analógiája a munkástanácsokkal folytatott elsőségért folyó harcnak), ami arra a „politikai éretlenségre, felkészületlenségre" volt visszavezethető, hogy a *„a gazdasági vezetők és a szakszervezeti funkcionáriusok jelentős része még nem érti világosan"* az 1957 utolsó harmadában bevezetett szisztémát. A gazdasági vezetők is csak a rendelet végrehajtása miatt, nem pedig őszinte lelkesedésből kooperáltak az üzemi tanáccsal. Mivel itt egy év alatt bebizonyosodott a látszatképviselet értelmetlensége, a jelentésíró kényszeredetten meg is jegyezte, hogy megszüntetésük csak azért nem ildomos, mert az komoly presztízsveszteség lenne annak az MSZMP-nek, amely egy évvel azelőtt a munkásdemokrácia melletti elkötelezettségének jeleként kommunikálta az üzemi tanácsokat.[569]

Olcsó vigasz? A nyereségrészesedés intézménye

A gazdaságpolitikai ügyekben illetékes interminiszteriális csúcsszerv, azaz a Gazdasági Bizottság első ülésén, az állami költségvetés és az 1957. évi átmeneti terv számairól készült pénzügyminisztériumi előterjesztés még úgy foglalt állást, hogy a nyereségfizetés a következő évben nem lesz reális, ehelyett vállalati veszteségtérítéssel kell számolni. A költségvetés külföldi hitelekből történő szanálása és a termelés beindulása végül lehetővé tette a nyereségrészesedés bevezetését, a Gazdasági Bizottság döntése szerint ennek mértéke a nyereségnövekménnyel arányosan akár négyheti béralap összegét is elérhette. A kifizetett összeg konkrét belső megoszlásáról, azaz arról, hogy pontosan melyik üzemrész, illetve a foglalkoztatottak mely csoportjai milyen mértékben részesüljenek, a munkástanács volt jogosult dönteni az éves teljesítmény alapján, míg személyre szabott összeget az igazgató állapíthatott meg.[570] Távlatosan a vállalat által befizetett nyereségből visszaosztott „részesedéssel" tervezték felváltani a forradalom előtt a központi büdzséből juttatott forgóalap-juttatást, ebben az értelemben tehát a nyereségrészesedés a vállalati önfinanszírozás egy sajátos formáját jelentette, amit a formális állami közvetítés eltakart.

A KGM területén 1957-ben 240 millió, 1958-ban pedig már közel 310 millió forint nyereségrészesedés kifizetését írták jóvá, amely átlagosan 14, valamint 17 napnak megfelelő bért jelentett. 1961-re az összeg már 284 millió forintot jelentett, ami 12 napnak megfelelő extra bérjuttatásnak volt megfeleltethető. Egy évvel később – érzékeltetve a szórás mértékét – a Beloiannisznál 5,9, az Egyesült Izzónál viszont 19,5 nap alatt megszerezhető bérnek volt megfeleltethető a nyereségrészesedés mértéke.[571]

A kárpótlásként, a munkástanácsok megszüntetéséért cserébe egyfajta „vigaszdíjként" bevezetett nyereségrészesedés kifizetésének hosszú távú stabilitását és fenntarthatóságát biztosítani képes *nyereséges termelés* mint alapkövetelmény a változatlanul rugalmatlan és egyre komolyabb veszteségeket felhalmozó gazdasági szerkezet miatt ingatagnak, fenntarthatatlannak bizonyult. Az Országos Tervhivatal már 1958-ban jelezte a KGM-nek, hogy tartós recesszióra kell számítani, ugyanis a termelés gazdaságosságát nem tudják a kívánt ütemben javítani, továbbá forráshiány miatt jelentős infrastrukturális beruházásokat kell kényszerűségből elhagyni.[572] A kifulladás jelei már 1961-ben világosan látszottak, ahogyan azt Pálmai Gyula minisztériumi főkönyvelő 1962. november 10-én a miniszternek írt áttekintő jelentésében megfogalmazta: *„a nyereségrészesedés összegének csökkenését elsősorban az önköltségi és a jövedelmezőségi tervek teljesítésében mutatkozó elmaradás okozza.* [...] *ezek a nehézségek évről évre növekednek és egyre nő az olyan vállalatok száma, amelyek nem képesek folyamatosan teljesíteni a számukra előírt jövedelmezőségi feladatot/alap rentábilitást".*[573]

Mit ér a szakmunkás, ha „ötvenhatos"? A megtorlás hatása az Egyesült Izzó és a Klement Gottwald Villamossági Gyár állományára

A szakemberképzés, a *humán tudástőke* elhanyagolásából vagy politikai okokból történő elfojtásából, elüldözéséből keletkező *kumulatív hátrányok* idővel egyértelműen kiütköztek az ország egyik legnagyobb export- és devizaszerző-képességgel bíró, technológiaérzékeny iparágában mozgó nagyvállalatánál, az Egyesült Izzónál. Erre a forradalmat követő restaurációs periódus tisztogatásai és a *rossz közhangulat* még rá is erősítettek. 1949–1950-ben a vállalat mély nemzetközi piaci beágyazottsága, a kintlévőségek kártalaní-

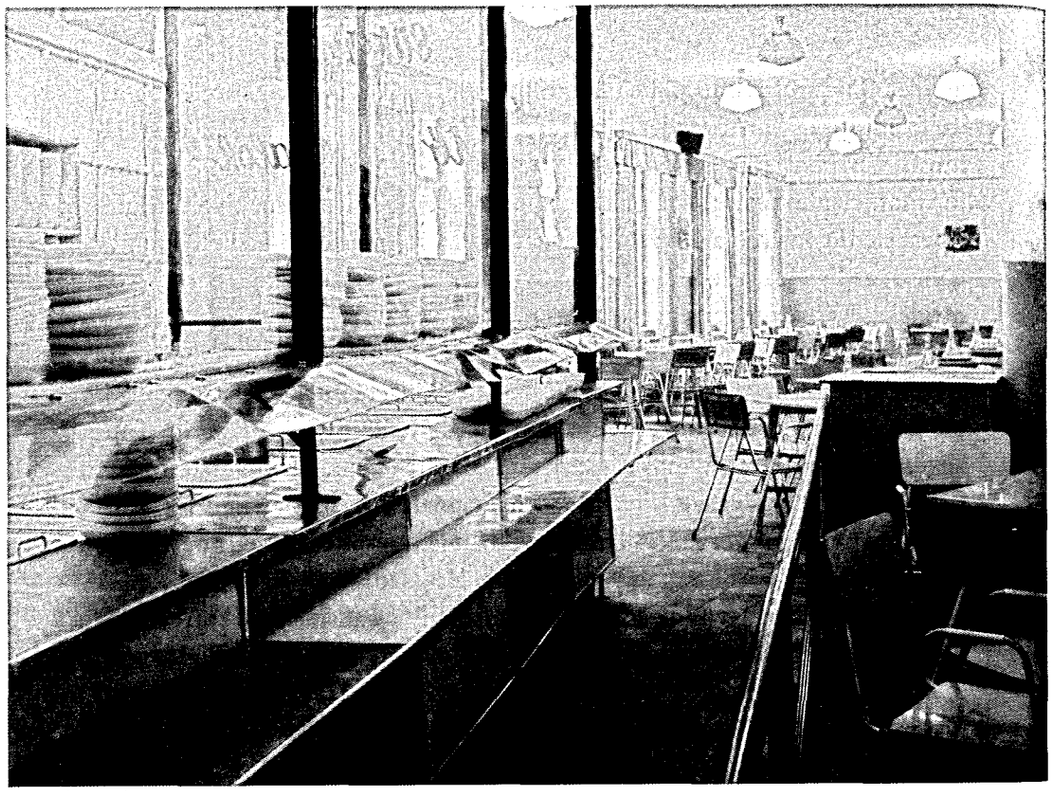

▲ A Klement Gottwald Villamossági Gyár Lövőház utcai étterme (1961) (Fortepan / Bauer Sándor)

tásából fakadó terhek elkerülése miatt az államosítás elmaradt, ami azt is magával vonta, hogy a régi sikerkovácsok is javarészt a helyükön maradhattak. Az 1957–1960 között keletkezett, a megfigyelt ipari objektum általános helyzetét leíró állambiztonsági jelentések arra engednek következtetni, hogy ekkoriban verődött szét, szorult ki az a nemzetközi piaci mozgásokat is érzékelni képes, értékesítési tapasztalatokkal bíró üzletkötői- és szakembergárda, amelynek „maradékai" még a forradalom bukását követően is fellelhetők voltak – akár vezető pozíciókban is.

A 9–12 ezer fős foglalkoztatotti létszámmal rendelkező nagyvállalat állományából mintegy 130 főt bocsátották el fegyelmi határozattal, valamint közel 600 fő távozott külföldre 1957 folyamán. Közöttük felülreprezentáltak voltak azok a vállalat „lelkét" adó szakképzett munkások, akiknek versenyképes tudás birtokában nem volt félnivalójuk a nyugati munkavállalást illetően.

Ez a minőségi létszámcsökkenés viszont azonnal érezhető hatásokkal járt az Izzónál: a mindenütt súlyos gondokat okozó nyersanyaghiány és a *termelési lánc* szétesése mellett az ő hiányuknak tudták be azt, hogy a termelés volumene két számjegyű csökkenést mutatott, másrészt a szervezetlenség és a belső munkanélküliség korábban nem látott méreteket öltött.[574] Még 1959-ben is azt sérelmezte az objektum helyzetéről jelentést író Mayer Elemér főhadnagy, hogy a műszaki és pénzügyi vezetést kénytelen-kelletlen a régi „szakik" tartják kézben, mivel nem sikerült helyettük szakmailag is hozzáértő munkáskádereket kinevelni. A vállalati kibocsátás és versenyképesség terén is érzékelhető ugyanakkor a lassú, de biztos hanyatlás, ami a fejlesztési források hosszabb ideje történő leépítésére és az irracionális pénzgazdálkodásra vezethető vissza. Az üzemen belüli közhangulat a vállalat korábbi relatív előnyeit a régi szakembergárda jelenlétével hozta összefüggésbe.[575]

Az ötvenhatos szereplők és a „régi tőkés gárda" közös metszetét, azaz a „belső" és a nemzetközi kapcsolati hálóba illeszkedő „külső ellenség" merítési bázisát az Aschner Lipót vezérigazgatósága alatt (1921–1944; 1948–1952) kialakult szociáldemokrata értékrendű munkáskolónia „maradványaiban" találta meg az állambiztonság.[576] Az egyik „főkolomposnak" és ötvenhatos hangadónak azt a két háború közötti munkahelyi miliőben szocializálódott Lévai János főtechnológust tartották, aki már a harmincas évek közepe óta a vállalatnál dolgozott. 1937-ben az amerikai General Electric óriásvállalatnál járt nemzetközi tanulmányúton a fénycsövek fejlesztési trendjeinek tanulmányozása céljából.[577] Tapasztalatait 1950-ben a gyár műszaki igazgatójaként kamatoztatta,[578] a forradalmat megelőző évben pedig mérnöktársaival bejelentett szabadalma volt, ami a katódsugárcső-burok előállításához kötődött.[579]

A kém- és ipariszabotázs-elhárítás fókusza az önálló külkereskedelmi tevékenységgel felruházott vállalat export-, technológiai és beruházási osztályaira irányult, ahol az összes foglalkoztatott mindössze 9%-a dolgozott. Különösen a kutatómérnököket és üzletkötőket tartották szoros megfigyelés alatt a nyugati leányvállalatokkal fenntartott bensőséges kapcsolataik, gyakori ingázásaik miatt. Az állambiztonság látott arra utaló jeleket, hogy az exportvonalon dolgozó alkalmazottak a nyugati leányvállalatok tőkekimentés révén történő önállósodását és saját szakmai profiljának kialakítását támogatták és segítették elő, többféle eszközzel: a magyar találmányokat nyugaton kívánták szabadalmaztatni, a befolyó bevételeket pedig igyekeztek a leányvállalatoknál hagyni.[580] Az állambiztonság szerint a hazai fejlesztések szabotálásán keresz-

tül áttételesen velük játszottak össze olyan, a felelősségre vonás alól kibújt, pozícióban lévő korábbi munkástanácstagok, mint a korábban említett Lévai főtechnológus, a forradalom alatt egyébiránt sztrájkellenes Vaszily György főmérnök, vagy Lendvai Ferenc főkönyvelő, aki szintén a negyvenes évek óta felelt a törvényes számvitelért.[581]

Mindezt persze a magyar gazdasági érdek sérelmeként vették számba, ugyanakkor azon sem lehetne csodálkozni, ha a kutatás-fejlesztés tartós alulfinanszírozottsága, az érdemi gazdasági reformok kilátástalansága és az iparban uralkodó közállapotok miatt így jártak volna el azok a szakemberek, akik tartós nyugati tartózkodásra próbáltak berendezkedni.[582]

Az üzemeken belüli aktív állambiztonsági jelenlétnek köszönhetően képet kaphatunk arról is, hogy a munkástanácsok megszüntetése után milyen volt a közhangulat egyes fővárosi üzemekben. A Klement Gottwald Villamossági Gyár dolgozói a „Sándor László" fedőnevű hálózati személy jelentései alapján – nem lévén *valódi* demokratikus fórum, intézményes keret a vélemények ütköztetésére az üzemen belül – az öltözőkben és szociális helyiségekben 5-6 fős informális beszélgető köröket alakítottak, ahol a nemzetközi politika hullámverései mellett a Munkaügyi Osztályról kiszivárgó üzemi híreket elemezték. A belpolitikai kérdésekben passzív, évfordulós ünnepségen nehezen mobilizálható pártonkívüli tömegek többször is kifejezték 1958–1960 között zsigeri bizalmatlanságukat a gyárvezetéssel, főként a művezetőkkel szemben. Ezt elsősorban a hamis ígéretek, a beígért nagyarányú, végül jóval kisebbnek bizonyuló nyereségrészesedés, a leállást eredményező, a munka- és ezáltal bevételkiesést okozó rossz munkaszervezés okozta.[583] 1960 decemberére a közhangulat annyira megromlott, hogy a közvetlenül megtapasztalt üzemi nehézségekre rakódó hírek a bércsökkenéssel fenyegető normaszigorításról, a téeszek termelési volumenének romlásáról oda vezettek, hogy a dolgozók *„csoportokban nyíltan szidták a rendszert, a szocializmust"*, (sic!) kilátásba helyezték a szakszervezeti tagsági díj fizetésének bojkottját, és sérelmezték a fejük felett zajló minisztériumi döntéshozatalt.[584] A hálózati személy a gyár nagygépgyártási ágának gombolyító üzemében rendszeresen figyelemmel követte a leszerelt repülőtisztekből álló, reakciósnak titulált „Ősy Gyula-kör" tevékenységét, akik az ország elmaradottságának csökkentése érdekében új, a technológiai fejlesztésre fókuszáló gazdaságpolitikai irányvonal-váltást szorgalmaztak, valamint a szovjet csapatok kivonulásának esélyeit latolgatták. Ez a képzett, politikára fogékony elvbaráti társaság figyelemmel követte a világgaz-

dasági változásokat, korszerű termelési eljárásokat és gazdasági modelleket, legalábbis erre utalnak az ügynök által lejegyzett, beszervezési céllal megfigyelt Pintér Pál[585] 1961 májusában kifejtett nézetei. Szerinte a kortárs svéd és amerikai munkásrészvények magasabb dolgozói juttatásokat tesznek lehetővé, mint a magyar nyereségrészesedés intézménye, továbbá kiemelte a jugoszláv, a skandináv modell és a kínai gazdasági berendezkedés előnyeit, mintaként állítva be őket. Az ügynökjelentés Pintér „jóléti államra" vonatkozó nézeteit úgy összegezte, hogy a *„jövő társadalmi rendszere kapitalista termelésből származó nemzeti javak szocialista felosztása. Bővebb államilag ellenőrzött kapitalista termelés, és a termelésből származó értékek szocialista módon való szétosztása a termelők között."*[586] Emellett becsmérelte az üzemi pártembereket, akiket munkaundortól fűtött karrierlovagoknak tartott, munkájuk pedig leginkább feszültségek szításában merült ki.

A korábban már idézett Karsai Tibor „Kerekes Győző" fedőnéven adott jelentései a forradalom előtti félelemmel teli légkör visszatéréséről számoltak be a Klement kapcsán. Egy spontán, 1958-ban lezajlott munkahelyi beszélgetést hallgatva a „demokrácia-megvonási tünetekkel" kapcsolatban feljegyezte, hogy egy munkás szerint *„ma is csak zárt társaságban mondhatják meg a véleményüket, ma is mást kell mondani, mint ami szerintük helyes volna és a közvéleménynek szinte semmi köze a választáshoz, mert csak a párt által kijelölt emberek választhatók."*[587]

Munkástanácskérdés az új gazdasági mechanizmus kidolgozása során

A politikai teljhatalom visszaszerzésének és megszilárdításának időszaka nem kedvezett a gazdasági reformoknak, hiszen a történelmi tapasztalatok szerint utóbbi alapvetően stabilitást igényel. A politikai feltételrendszer átfogó gazdasági reformok végrehajtására csak a hatvanas évek közepére ért meg, amikor is az 1956–1957-es tapasztalatokat kiválóan fel lehetett használni az új gazdasági mechanizmus (ÚGM) kidolgozása során. Az MSZMP KB Államgazdasági Osztályán 1965-től Hegedüs András vezetésével egy önálló albizottság foglalkozott a *„dolgozó tömegek részvételével a gazdaság irányításában és ellenőrzésében"* című témával. A munkás-önigazgatás valamilyen új formájának bevezetésével kapcsolatos belső vitákban rendre felbukkannak

azok az érvek és politikai megfontolások, amelyek ötvenhatos-ötvenhetes félelmekből táplálkoztak. A Hegedüs-bizottság első átfogó jelentésében úgy foglalt állást, hogy a *„munkástanácsok diszkreditálták a munkás-önigazgatás gondolatát”*, így egy azzal megegyező nevű és hasonló irányító-tanácsadó hatáskörű szerv bevezetésétől ódzkodnia kell a pártvezetésnek. Újfent előkerült a SZOT részéről a szerepféltés és a rájuk háruló presztízsveszteség lehetősége egy új, „vetélytársnak” számító munkásszerv bevezetésével, ugyanakkor kimondatott a munkástanácsok utódszervének szánt üzemi tanácsok teljes kudarca és megszüntetésének szükségessége is. Ennek alternatívájaként *vállalati felügyelőbizottságok* bevezetését javasolták és határozták végül el az ÚGM keretében, a tagság kiválasztása során ugyanakkor alapelv volt, hogy „biztonsági okokból” el kell kerülni a dolgozók direkt választását. Ezeket a szakemberekből álló testületeket csak néhány vállalatnál vezették be, kísérleti jelleggel, még a munkástanácsoknak 1957-ben szánt szűk, tanácsadó szerepet sem adták meg nekik, feladatuk mindössze a vállalati döntések értékelésére és ellenőrzésére korlátozódott.[588]

A kádári ajánlat, hogy a munkástanácsok megszüntetése miatt rövid távú anyagi előnyökkel nyerjék meg a munkásság bizalmát, középtávon kudarcot vallott a *gazdasági teljesítőképesség fenntarthatóságának* problematikus volta miatt, ráadásul ismétlődött a már jól ismert módszer: a forradalom óta jelentkező jövedelemtöbblet a hatvanas évek elejére elinflálódott, jórészt a lopakodó fogyasztói áremelkedés és a növekvő adóprés miatt.[589] A *gazdaságpolitikai status quo ante* visszatérése a hatvanas évek közepéig, a reformpárti fordulatig azonban súlyos árat követelt: keretet biztosított egy szakmailag felkészült, ugyanakkor mégis kifutó szakmunkás-generáció kiszorításához. Az üzemi közhangulat már 1957-ben is lakmuszpapírként jelezte a „régi idők régi dalainak” visszatérését, ugyanakkor a már 1956–1957-ben a munkástanács-ülések napirendjén szereplő kérdések – a termelésszervezés racionalizálásától a külföldi adaptálható modellek követéséig – a régi problémák megoldatlansága miatt továbbra is aktuálisak maradtak, bizalmas körben továbbra is élénken foglalkoztatták az üzemi közvéleményt. Az ötvenhattal kapcsolatos félelmek még a mechanizmusreform előkészítése során is olyan erősnek bizonyultak, hogy nem mutatkozott reális esély a munkástanácsok „visszatérésére”. A nyolcvanas évek második feléig kellett várni arra, hogy az égető gazdasági problémák a magukat munkástanácsnak nevező üzemi „alternatív szervezetek” ülésein vetődjenek fel újra.

A MUNKÁSTANÁCSOK GAZDASÁGI ELKÉPZELÉSEI

„A társadalmi etika sarkponti problémája az elvégzett munkáért járó díjazás. A jelen körülmények között ugyanis nincs fontosabb módja az igazságosság megvalósításának, mint a munkabér. A munkabér az a konkrét út, amelyen keresztül az emberek zöme hozzáférhet azokhoz a javakhoz, amelyek közös használatra vannak rendelve, akár a természet javaihoz, akár a megtermelt javakhoz. Ebből következően pontosan az igazságos bér lesz minden esetben az egész társadalmi és gazdasági rendszer igazságosságának a bizonysága és igazolja a rendszer helyes működését.”[590]

II. JÁNOS PÁL

„A kapitalizmus megtanulta a termelés növelését, de nem tanulta meg ennek szükségszerű kiegészítőjét, a fogyasztók megteremtését. Ez a kapitalizmus tragikuma. Csak ha ezt megtanulja, fogja termelési erejét kihasználni tudni. És ha ez a népjólét igazi fokozásával fog bekövetkezni, akkor el fognak némulni a kapitalizmus elleni vádak és a fantasztikus tervek, mert a kapitalizmus azzá lesz, amire termelő erejénél fogva hivatva van: a nemzeti jólét hatalmas tényezőjévé.”[591]

HELLER FARKAS

Amiben mindenki egyetértett – szakpolitikát megalapozó javaslatok

Pongrátz Gergely, a Corvin-közi felkelőcsoport második főparancsnoka három évtized távlatából, arizonai emigrációjából küldött levelében a következőképp foglalta össze a forradalom gazdasági programját: *„1956-ban mi egy olyan szocializmust képzeltünk el, ahol a termelőeszközök valóban »köztulajdonban« vannak. A munkás legyen részvényese annak a gyárnak, vagy üzemnek, ahol dolgozik és ezáltal legyen érdekelt a termelésben. A hasznot a munkások között osszák szét szakképzettségük és termelésük arányá-*

ban. Tiszteletben tartani a magántulajdont és az egyéni kezdeményezést, aminek meg kellett volna szabni a felső határát. A munkástanácsok vették volna át a szakszervezetek szerepét, melyeknek tagjait maguk a munkások választják meg. A bányák és bankok megmaradtak volna állami tulajdonban. Az államot a dolgozó nép tartotta volna el, a bányák és bankok hasznán kívül minden gyár és üzem egy meghatározott %-os adó befizetésével, a haszonrészesedés kifizetése előtt."[592]

Az Egyesült Államokba emigrált Bujdosó Alpár művész-író erdőmérnök-hallgatóként élte át a forradalmat, s emlékezéseiben a következőképp írta körül mindazt a tudásszintet és annak egyértelmű korlátait is, amire alapozni lehetett a gazdasági elképzelések megfogalmazása során: *„Egészen el voltunk zárva a Nyugattól, és nem tudtunk a marxizmuson kívül más gazdaságtant megismerni. Először sokat kell látnunk a világból, és akkor mondhatjuk meg határozottan, hogy milyen gazdasági rendszert képzelünk el. Azt nem mondhatom, hogy kommunizmust, mert ezt senki nem akarja. Nehezen mondhatom azt, hogy szocializmust, mert a mi fogalmaink szerint a szocializmus egészen mást jelent, mint amit önök értenek alatta. Például a mi fogalmaink szerint sok nyugati országban már most a szocializmus egy bizonyos formája valósult meg. Hasonlóképpen nem mondhatom, hogy kapitalizmust, mert ez a mi determinációnk szerint szintén különbözik az önök által megismerttől."*[593]

A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a lényeget megvilágító erővel leíró két emlékezésrészlethez további forrásokat adva közelebb kerüljünk annak a megfejtéséhez, hogy „rendszertani" értelemben hol is helyezhető el az ötvenhatos munkástanácsok gazdasági „programja", mi jellemezte a tulajdonviszonyokkal, az állam és a piac egészséges arányával, s a társadalmi igazságossággal kapcsolatos elgondolásokat.

A munkástanácsok programalkotói legfeljebb „botcsinálta" értelmében tekinthetők gazdaságpolitikusoknak, ennélfogva nem érdemes utólag rajtuk számon kérni az elméleti felkészültséget, vagy annak hiányát. Nem az elméletalkotás vágya, végképp nem valamiféle értelmiségi projekció realizálása hajtotta őket, hanem a kialakult helyzethez szabott, reálisan kivihető gazdaságpolitikai program megalkotása, vagy legalább arra irányuló javaslattétel. A gazdaságpolitikus többek között abban különbözik a teoretikustól és az

elméleti közgazdásztól, hogy gyakorlatorientált, javaslatai a reálgazdaság működésének empirikus ismeretén alapulnak, mestersége a korlátok közötti egyensúlyozás, tekintetének fókusza a stabil működésre és a társadalmi megelégedésre irányul. Ebből fakad, hogy hajlamos olyan gazdaságpolitikai elemeket egymás mellé rendelni, amelyek doktriner szemszögből nézve kizárhatják ugyan egymást, a gazdasági helyzet által felvetett problémákra azonban kielégítő megoldást nyújtanak. Így ha a gazdaságpolitikát nem a tudományos szempontnak és módszertannak történő megfeleltethetőség felől nézzük, hanem a *politikai gondolkodás részeként* tételezzük, akkor igaznak tartjuk rá nézve azt, amit Makkai János a *hiedelem-kompromisszum jelenségeként* írt le: az egymással értelmileg ellenkező ideák is összebékíthetők egymással, mert a politikai hit rendeli egymáshoz őket a domináns életérzés alapján, a „hívő" pedig nem mérlegeli az ellenkező ideák összeférhetetlenségét, mert saját önazonosságát gyengítené vele.[594]

Ha a forradalom győzelmével a magyar társadalom tagjai visszaszerzik a politikai önrendelkezés lehetőségét – ami a gazdaságpolitika alakítására vonatkozó szabadságot is magában foglalja –, az lényegében azt jelenti, hogy a szocialista gazdaságszerkezet megszűnik immáron ideológia diktálta ultima ratio, egyedül üdvözítő út lenni, megnyílt volna a lehetőség egy „magyar modell" kialakítására, vagy ahogyan a kortársak fogalmaztak: egy nemzeti sajátosságainknak megfelelő sajátos magyar szocializmusmodell mintaértékű kiformálására. A munkástanácsok gazdasági programja voltaképpen egy ilyen politikai szituációra való intellektuális-tervezői felkészülésként is értelmezhető.

A következő oldalon lévő táblázatban[595] a munkástanács-programok alapján igyekszem azt a „közös minimumot" utólag meghatározni, amiben országszerte egyetérthettek mindazok, akik ötvenhatban – előéletüktől függetlenül, de – ipari munkásként határozták meg magukat.

Az táblázatban összegyűjtött domináns követelések, a következő fejezetben ismertetett unikális forrásértékű dolgozat, valamint a bérrendezési gyakorlat fényében vonunk mérleget munkánk végén arról, hogy a munkástanácsok által ideálisnak tartott gazdasági berendezkedésnek milyen főbb körvonalai rajzolhatók meg.

A MUNKÁSJAVASLATOK GAZDASÁGI KÖVETHETŐSÉGE				
Makrogazdasági politika, tulajdonviszonyok	**Újraelosztás, szociálpolitika**	**Mezőgazdaság**	**Üzem- és munkaszervezés**	**Bérpolitika**
		önkéntes alapú szövetkezés	6 órás napi munkaidő	
a terv-, ár- és béralaprendszert minőséggátló jellege miatt meg kell szüntetni	nyugdíjnál eltöltött szolgálati idő beszámítása, korhatárcsökkentés	igazságos földreform és az állami gazdaságok földjének kiosztása	Vezető pozíció betöltésénél csak a szaktudás és a rátermettség legyen a döntő	alapbér felemelése, norma- és prémiumrendszer megszüntetése/átalakítása
közszükségleti cikkek árának csökkentése	2500 Ft-nál többet kereső férj felesége nem dolgozhat	önkéntesen szerveződő tsz-ek legyenek egyéni termelőkkel egyenlő elbírálásban	személyzeti osztály megszüntetése, beolvasztása a munkaügyi osztályba	800 Ft-ig 20%, 1500-ig 10% bérjavítás, hivataloknál és üzemeknél havi 3000 Ft-nál nem lehet több kereset
tervszerű termelés, életszínvonal-növelés	gyermektelenségi adó eltörlése	a kötelező beszolgáltatást, mint a „gazdasági terror" eszközét töröljék el	munkaverseny megszüntetése	éjjeli munka megszüntetése vagy ellentételezése 100% bérpótlékkal
minden állammal szabadkereskedelem	lakhatási válság orvoslása – tömegszervezetek, laktanyák és hivatalok helyiségeinek, ingatlanainak funkcióváltása lakhatási célra	földreform által létrehozott tulajdonviszonyok érvényben tartása részleges revízióval	darabbér megszüntetése, normarendezés	egészségtelen munkahelyeken dolgozóknak 10% egészségügyi pótlék
burkolt áremelések megszüntetése		föld szabad adásvétele	munkásszálló tömegszállás helyett munkásotthon legyen	természetbeni juttatások visszaállítása
jövedelmi és forgalmi adók változtatása – utólagos adódézsma ne legyen			szakmunkásképzés kerüljön vissza üzemi keretek közé	egy férfi keresete alapján megadja a család fenntartásához szükséges költségeket
			igazgatóválasztás pályázat útján	beosztás szerinti bérezés helyett tudás, képesség és képzettség alapján történő, vezető beosztás szintén eszerint
				legalacsonyabb havi bér 800–1500 Ft, legmagasabb fizetés max. 3500 Ft, jelenlegi bérek 10%-os emelése
				az ipari tanulók bére legyen független a tanulmányi eredménytől
				90%-os táppénz

„Magyarország jelenlegi helyzete és a kibontakozás útja" – vízió a magyar gazdaság jövőjéről

Az „Asztalfiókba zárt jövő – tervezetek a kétkamarás parlament visszaállítására" című fejezetben ismertetett Dolgozók Ideiglenes Parlamentjét felvázoló szerző munkájának több mint fele gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozik. A dolgozatot a belőle kirajzolódó gondolkodásmód alapján az ideális gazdaságpolitikáról való ötvenhatos elgondolások esszenciális kivonatának tartjuk. Akár egyéni, akár csoportmunka volt, bízvást mondható, hogy a polgári közgazdaságtan alapvetéseinek ismeretében fogant. A szerzők kilétét illetően – különösen a gazdasági fejezetekre vonatkozóan – a jelöltek között szerepel a MÁVAG tervezőmérnöke, Kenderi Tibor, akinek december 17-ére datált tervezete kísértetiesen hasonló gondolatokat és mondatszerkezetet használt,[596] de szóba jöhet a KMT Ring István vezette Gazdasági Csoportjának gárdája is. A kibontakozási tervezet nyolc fejezetet (munkabér, tervgazdálkodás, államosítás, kisipar- és kiskereskedelem, kis- és középparasztság, külkereskedelem) szentel a magyar nemzetgazdaság újjászervezésének. Az alábbiakban a dolgozatban meglévő kulcsgondolatok idézésére és lehetséges értelmezésére vállalkozunk.

Az etatista hagyományokkal való szakítás jele a dolgozat több pontján felbukkanó azon elgondolás, amely a kiterjedt bürokrácia csökkentését, továbbá a felszabaduló munkaerő átirányítását javasolja a termelő ágazatokba, törekedve a teljes foglalkoztatás elérésére és az állami transzferekre alapozott megélhetés visszaszorítására. Mindez egy olyan állami szerepfelfogást, szerkezeti dinamikát jelöl ki, amely az „erős állam – korlátozott piac" dualizmusával írható le. Szinte a merkantilizmus „kései örökösévé" teszi, amennyiben az a felfogás hatja át, hogy *az állam feladata a népjólét biztosítása*, ennélfogva erős a szolgáltató jelleg, a szabályozás iránti igény, a piacfelügyelet, a modernizáló szerepkör, valamint az újraelosztás magas szintje. *„A gazdasági életben csak egyetlen szempont vezethet: a szóban forgó kérdés hasznot hoz-e az államnak, vagy nem"* – fogalmaz a szerző(gárda). Ennek a másik oldala egy prosperáló, bár jelentősen korlátozott piacgazdaság, amelyet meghatároz a gazdálkodó szervezetek nagyfokú autonómiája, az alkotókészség és az egyéni kezdeményezés feltétlen tisztelete, a korlátozottság pedig leginkább az állami célokmak való alárendelt jellegben („tervszerűség"), a tőkeképzés felső plafonjának meghatározásában, a nyereségfelhasználás, az elvonás (magas) mértékében

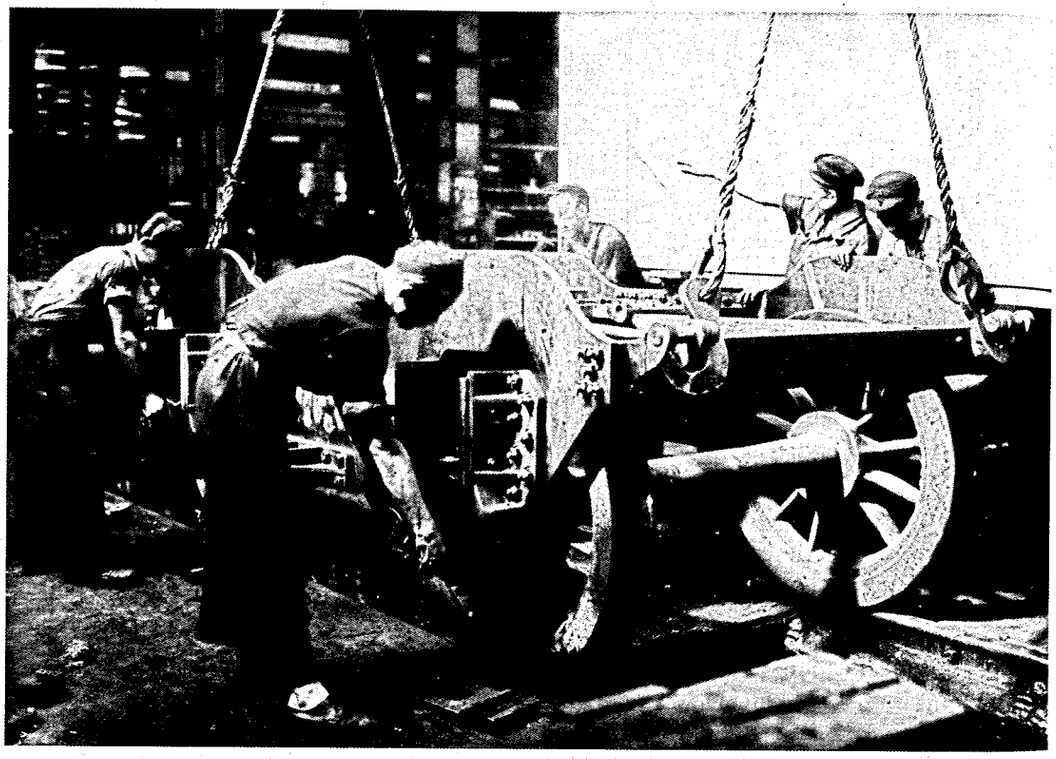

▲ Egyiptom részére gyártott gőzmozdony szerelési munkálatai a MÁVAG Mozdony- és Gépgyárban (1951) (Fortepan / Falk György)

nyilvánul meg, amit a szociális szempont, végső érvként pedig az állam üdvének elsődlegessége indokol. Éppen ezért megjelent a tervezetben a tőke korlátozásának a sávos, progresszív jövedelemadó bevezetésének formájában megnyilvánuló módja is, amely az újonnan „felszabadított" állami bérletes és kistulajdonos vállalkozókat érintette volna.

A tervgazdasággal kapcsolatban leszögezte, hogy *„a néhány ember által hatalmi szóval irányított túlzottan kötött tervgazdálkodás helyett tág teret kell nyitni a vállalatok szintjén vagy a magán vonalon irányított egyéni kezdeményezéseknek"*, önálló gazdálkodási joggal kell felruházni a vállalkozásokat. A nemzetgazdaság újjáépítésében az erőforrások, termelési tényezők számbavétele során kiemeli a munkaerő fontosságát és megbecsülését. A klasszikus közgazdasági megfogalmazás szerint *a munkabér a munka határtermelékenységének függvénye*, a tervezet azonban erős politikai dimenziót és döntést feltételez a munkabérek, azaz a munkaerő „árának" meghatározása mögött, ily módon

előbbit az állam által érvényesítendő szolidáris bérpolitikának rendeli alá. A közszféra bérviszonyai tekintetében a jövedelmi egyenlőtlenség mérséklésére a bérkülönbségek maximalizálását fogalmazta meg, továbbá támogatta a bérminimum bevezetését. Utóbbi nem feltétel nélkül, alanyi jogon járó juttatást jelentett volna, hanem a megélhetés költségeit fedező munkabért, amelynek a szintjéhez hozzátett egy gazdaságpolitikai célként is meghatározható konvergenciafeltételt.

A bérminimumot támogató érvek mögött a gazdaságtörténeti tapasztalatok szerint olyan szempontok húzódnak meg, mint a méltányosság elve és a munkavállaló védelmének reflexe a tőketulajdonos feltételezett erőfölényével (pl. a bér leszorítása a profit javára) szemben, noha mai tudásunk szerint a piaci versenytársadalomban felhalmozódó tapasztalatok alapján a foglalkoztatásra és a munkavállalók képzettségének fejlesztésére gyakorolt hatása vegyes, nem egyértelműen pozitív. Ez a megközelítés akkoriban releváns tapasztalat és a forradalom közfelfogása nyomán sem jelentkezhetett.

„Államosítás" fejezetcím alatt a tervezet revízió alá vette az állami vagyongazdálkodást, elsődlegesen (méret)gazdaságossági és jövedelmezőségi érveket felhasználva, az államosítások óta eltelt tapasztalatok fényében. A szisztéma olyan irányú megreformálását tartotta szükségesnek, amelyben a köztulajdon érintetlensége megmarad, ugyanakkor a működési forma *tartós bérleti viszonyba* megy át. A szerző megfogalmazásában: *„Az állami tulajdonba vett földet, gyárat, bányát, bankot, stb. nagy gazdasági objektumokat továbbra is állami kézben kell tartani, de az objektumok régi tulajdonosaival szemben is emberséges eljárást kell alkalmazni.* [...] *Azokat a kisebb ipari üzemeket, vagy egyéb objektumokat, melyeknek üzemeltetése állami kezelésben nem gazdaságos, nyilvános versenytárgyalás/pályázat formájában magyar állampolgároknak bérbe kell adni."* Az egyéni érdekeltség ilyetén módon történő bekapcsolása, becsatornázása az állami vagyongazdálkodásba a kortárs vélelem szerint garantálta volna a nyereségességet és a stabil üzemmenetet is. Az indoklás szerint az agráriumban ez például azt jelentené, hogy *„az állam haszna az adott esetben abból adódik, hogy az addig ráfizetéses földterületek hasznot hozó gazdaságokká válnak, mely után egyrészt az adójövedelem nő, másrészt a rajta gazdálkodók életkörülményeik biztosításával az ország általános életszínvonala növekszik. Az állam további előnye, hogy a tartós bérletben gazdálkodók mindenkor a környezetüknél és az átlagnál eredményesebb munkára szoríthatók. A többlethaszon túlnyomó többsége a progresszív adórendszer alapján az állam*

kezébe jut." (A közvagyon működtetésének itt részletezett felfogása annyiban gondolati rokonságot mutat Liska Tibor hatvanas években kifejtett „vállalkozói szocializmus" elképzelésével, hogy a közvagyon feletti rendelkezési jogokkal az azt leghatékonyabban gyarapítani képes bérlői csoport rendelkezzen.[597])

A dolgozat a szövetkezeti ipart lényegében felszámolva, a szabadpiac és a vállalkozói lét szabályszerűségei mentén, kvázi piaci alapon szervezte volna újjá a kisipart és a kiskereskedelmet. Tekintettel arra, hogy „*a kisiparos olcsó és rugalmas termelési módszerével sok vonatkozásban felülmúlja a nagy vállalatokat*", minden növekedést gátló korlátozást meg kell velük szemben szüntetni. „*Meg kell adni annak lehetőségét, hogy a saját kockázatú dolgozó kisiparos előnyös anyagi körülmények közé juthasson megfelelő szorgalom és rátermettség esetében. Célszerűen kialakított progresszív adózási rendszer, valamint a jelenleg is fennálló tőkegyűjtési korlátozások kellő biztosítékot adnak arra, hogy a legügyesebb kisiparosból se válhassék nagytőkés*" – fogalmazott a szerző. A nemzetgazdaság e szektorában adott volna helyet a szellemi alkotásoknak, a know how-intenzív tevékenységeknek, a gazdasági szereplők pedig valódi versenyviszonyok között, vállalkozói vagyongazdaként, teljes körű anyagi felelősséggel teszik ki magukat a piac „ítéletének". A tervezet egyfajta jövedelemplafont határozott meg, az egalitárius szempontnak a nagyobb teljesítmény progresszív adóztatásával szerzett volna érvényt.

Az ország adottságaihoz leginkább illeszkedő, a „vas és acél országának" illúziója helyébe léptetendő agráriummal kapcsolatos szakpolitikai elgondolások a legrészletesebbek. Annak érdekében, hogy a megfogalmazott javaslatok korszerűségét és paradigmaváltást előirányzó jellegét érzékeltessük, számba kell vennünk az örökség néhány jellegzetességét, valamint azt, hogy miként illeszkedett a forradalomnak a mezőgazdasággal kapcsolatban megfogalmazott, általános követelményeihez.

A szovjet típusú kolhozmodell erőltetett meghonosítása alacsony jövedelemtermelő-képességű és hatékonyságú szocialista agrárszektorhoz vezetett, a paraszti jövedelmek reálértéke még 1956-ban sem érte el a háború előtti utolsó békeév teljes értékét. Noha az állami gazdaságpolitika a nagyüzemi monokultúrás gazdálkodást támogatta, az ország élelmiszer-ellátásának több mint kétharmadát továbbra is a kis- és közepes gazdaságok biztosították, miközben adóterhelésük 1949–1953 között háromszorosára nőtt, a folyton változó szabályozási környezetről és hatósági erőszakról nem is szólva. A voluntarista célok ellenére a domináns gazdálkodási forma továbbra is a kisüzemi

volt, ugyanis 1958-ig a szántóterület mindössze egyharmadán osztoztak az állami gazdaságok és szövetkezetek, amelyek félmillió főt sem foglalkoztattak, 1950–1957 között pedig a fejlesztési források ötödénél is kisebb hányadot vettek fel a termelőszövetkezetek (tsz) az agrárberuházásokból. A korszakon belül a Nagy Imre-kurzus időszakában volt némi „pozitív" elmozdulás is, elég, ha a kuláklista megszüntetésére, a tsz-ből való önkéntes kilépés lehetőségére gondolunk az adósság arányos részének átvállalása esetén, megjelentek a beruházási hitelek, továbbá 25 katasztrális hold birtokméretig lehetőség nyílt földbérletre, mintegy 200 ezer egyéni gazdálkodó jelent meg az ágazatban e rövid reformperiódus alatt. A forradalmat közvetlenül megelőző „tiszta lap" politikájának időszakában minisztertanácsi határozat rendelkezett az önálló szövetkezeti terményértékesítésről, földjáradék kifizetéséről és a mintaalapszabályok szabta kereteken való túllépésről.[598]

A forradalom időszakában a paraszti magántulajdonhoz és önrendelkezéshez való ragaszkodást világosan kifejezte az, hogy a különböző típusú tsz-ek (1956-ban közel 4000) régiónként eltérő mértékben mintegy 60–80 százaléka feloszlott, amelyet gyakran rendezett felszámolási eljárások helyett spontán földfoglalások, a bevitt javak spontán magánosítása követett.[599] A forradalom jóval túllépett az importmodell további liberalizálásán, s noha számos fenti lépést érvényben kívánt hagyni, elvi síkon *az 1945-ös földreformot határkőnek, „végleges és megmásíthatatlan" politikai döntésnek* nyilvánította, ami meghatározta az optimális üzemmérettel kapcsolatos gondolkodást is. Ehhez kellett szabni a „megöröklött" agrárstruktúra átalakítását. *A szövetkezeti integrációt nem vetették el, hanem annak a magyar hagyományokban gyökerező modelljéhez kívántak visszatérni,*[600] valamint az önkéntes, szabad elhatározáson nyugvó csatlakozás elvének teljes körű tiszteletben tartását fogalmazták meg alapvetésként.

A dolgozat mindezekre építve a következőkben jelölte ki az agrárium megújításának útját, lényegében modellváltást irányozva elő: „*Minden ösztönzést meg kell adni arra, hogy a szükséges kenyérgabona biztosítása mellett a parasztság minél szélesebb rétege térjen át nagy emberi munkát igénylő, fejlett technológiájú kertgazdálkodásra. Ez a gazdálkodási módszer hozza a fajlagos legnagyobb gazdasági eredményt. Kiváló export lehetőséget biztosít és az államapparátus egyszerűsítésével felszabaduló munkaerőmennyiségen túlmenően az ország teljes foglalkoztatottságát is biztosítja.*" Az átalakított szocialista agrárszektort a későbbiekben pénzügyi és gazdasági önállósággal, autonóm

alapszabály-alkotási jogkörrel rendelkező gazdálkodó szervezetek alkották volna, ami szükségszerűen magával vonta a bürokratikus kontrollból fakadó adottságok felszámolását: mint például a gépállomások formájában jelentkező állami eszközmonopólium feladását, helyettük korszerű gépbeszerzési konstrukciók lehetővé tételét; a termelési szerződések és vetési tervek megszüntetését; valós, a befektetés megtérülését és a költségeket reálisan számításba vevő árrendszer bevezetését; a nyomott árakon zajló kötelező beszolgáltatás helyett az állami (szerződéses) felvásárlás és a piaci értékesítés csatornáinak újjáépítését; a tagosítások befejezését és a szabad földadásvétel visszaállítását.

A magyar gazdaságpolitika egyik korszakokon átívelő sarokköve volt, hogy a nagy- és középbirtok szerkezeti dominanciájának és termelési kapacitásainak fenntartásával biztosítható az az exportra szánt értékesítési volumen, aminek révén biztosítható az ország fizetőképességét garantáló devizabevétel. A dolgozat agrárkérdésekkel foglalkozó fejezete hagyománykövető volt annyiban, hogy a devizaszerzést központi szempontnak tartotta, ugyanakkor azt nem nagyüzemi keretek között, iparszerűen előállított termékek (döntően élelmiszeripari alapanyag, szemesgabona, hús) értékesítésével kívánta elérni, hanem kis- és közepes üzemméretben magas hozzáadott értékű, munkaintenzív és technológiaigényes kultúrák termékeinek exportjával, ami az állam részéről támogató hozzáállást, komoly – az iparkamarák profiljába illő – piacépítési- és kutatási tevékenységet feltételezett. A földbirtok szabad adásvételét ugyan széles körben lehetővé tette volna, beépített viszont olyan biztonsági rendszabályokat, amelyek az ellen hatottak, hogy pusztán a tőkejövedelem egy típusaként, a tulajdonos részéről érdemi munkavégzést nem feltételező járadékjövedelem forrásaként tekintsenek rá. Az egyik feltétel a műveléskényszer volt, a másik pedig a méret eltartóképességhez kapcsolása: *„A paraszti gazdaságok nagyságát az a földterület határozza meg, melyet a tulajdonos, illetve családja bérmunka rendszeres igénybevétele nélkül a rendelkezésére álló gépek, illetve igaerő segítségével korszerűen meg tud művelni."* Ez utóbbi némileg ellentmondott a másik kimondott célnak, az exportképességnek, ami óhatatlanul az önfenntartáson túlmutató méretigénnyel jár.

A külkereskedelemmel foglalkozó fejezet éles szemmel mutatott rá a szovjet gazdaságvilágba illesztett magyar exportmodell kudarcának fő okaira: *„csekély kivétellel exportált árucikkeinkért az önköltségi árnál kisebb ellenértéket kaptunk. Ez a körülmény vezetett nyersanyag-készleteink megszűnéséhez, országunk elszegényedéséhez.* [...] *Külkereskedelmünk talpra állítása csakis a megfelelő szaktudással kiválasztott kis anyaghányadú, nagy munkaértékű, megfelelő minőségű termények jó áron való exportja útján történhet."* Az itt leírt követelményrendszer szükségszerűen előirányozta a KGST működési mechanizmusának, a benne leosztott szerepköröknek az átalakítását. Felvetette az ország hagyományos, KGST-keretek közé integrált regionális kereskedelmi partnereivel történő két- vagy többoldalú megállapodások megkötését, valamint fair partneri megállapodás tető alá hozását vizionálta a Szovjetunióval, amely nyersanyag-nagyhatalomként nem volt megkerülhető. Az állami külkereskedelmet egy jól megszűrt, az állam megbízásából és felügyelete alatt dolgozó üzletkötői kör által működtetett export-import irodákkal gondolta kivitelezni. Itt kell megjegyezni, hogy egyes jelek szerint a külkereskedelem ügye nem pusztán a külgazdasági diplomácia világát érintő terület volt, hanem egyes munkáscsoportok is koncepcionálisan foglalkoztak vele. A KMT felszámolása után az állambiztonság tetten érni „vélt" egy csoportot, amelynek tagjai között beszédtárgy volt az, hogy az export-import vállalatok és külügyi közvetítők helyett a *„külkereskedelmet úgy kell megszervezni, hogy a piacteremtés vállalati önállóság része legyen. Önállósítani kell a minisztériumtól azokat."*[601] A főként Budán és a fővárosi agglomerációban elhelyezkedő nagyobb vállalatok (Zománcgyár, Április 4. Gépgyár, Kábel- és Műanyaggyár, törökbálinti Mechanikai Művek) egyes hangadó személyiségei fontolóra vették, hogy szükség lenne egy területi együttműködésre arra az esetre, ha a hatalmi harcok elhúzódása és a gazdasági konszolidáció elmaradása esetén nem lenne biztosított az ország nyersanyagellátása. Ideáljuk egy olyan megoldás volt, amely *„az Impexek és Külker. Minisztérium kezéből a gyárak közvetlen érdekeit egyesítő területi külkereskedelmi szerv határkörébe utalná a főleg nyersolajbeszerzésre irányuló külkereskedelmi gazdasági tevékenységet"*[602] – fogalmazta meg saját kezű vallomásában az egyik résztvevő.

Végigtekintve a tervezet főbb pontjain elmondható, hogy – mai kifejezéssel élve – a tervezet egy szerkezetváltással kombinált, a tulajdonviszonyokat is alapjaiban érintő *versenyképességi-növekedési fordulatot* irányzott elő, amit a tervező-beruházó állam és a kisvállalati szektor együttesen hajt végre. Ennek lényege abban állt, hogy – kitörve a KGST által ránk oktrojált szerepből – a magyar tulajdonú gazdaság technológiaintenzív termelési eljárásokra és profilokra specializálódva, magas hozzáadott értékű termékek exportjával devizajövedelemhez juttatja az államot és stabil értékesítési külpiacokra tör be, megalapozva ezzel a hazai újraelosztás anyagi fedezetét és az állami vagyon-

bővülést. A tervezetben keveredik a klasszikus liberalizmusnak az egyén gazdasági szerepéről vallott felfogása és a modern, mérsékelt szociális gondolkodás elemei a közjó és a társadalmi egyenlőtlenségek természetével kapcsolatosan – a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére (és nem felszámolására) irányuló törekvések nem mehetnek végbe az egyéni szabadság és kezdeményezőkészség kárára. Ennek egyik pregnáns megnyilvánulása olvasható a dolgozat végén: *„Jelen javaslat szerinti megoldás a szocialista társadalmat veszélyeztető önálló kisegzisztenciák kialakítására is módot ad, de ugyanakkor a kapitalizmus újjáéledésének lehetőségét kizárja. Egészséges és természetes utat kell adni az egyéni életet élni akarók alkotó erejének. Ennek elfojtása felesleges indulatokat szül és előbb, vagy utóbb kilengésekre vezet."*[603]

A tervezet illeszkedik egy kortárs gondolkodási paradigmához, amely mai tudásunk fényében illuzórikusnak bizonyult. Az ötvenes-hatvanas években tartotta magát a *konvergencia tézise*, amely a szocializmus és kapitalizmus határainak elmosódásával számolt, fokozatos és szerves átmenetet feltételezve. Ez a folyamat az egymáshoz hasonulás révén egy minőségileg új, a két rendszer előnyeit egyesíteni képes ideáltipikus szisztémát hoz világra, amely képes a hatékonyság és az egyenlőség követelményeinek együttes érvényre juttatására. Egyes teoretikusok gondolkodása abba az irányba mozdult el, hogy az államosítást a nagy externális hatással járó, növekvő hozadékkal bíró ágazatokban kell fenntartani (pl. nehézipar, energiaszektor), hiszen itt a központ információs többlete, árszabályozó-ellenőrző eszközrendszere jótékony hatást gyakorol, míg a magánvállalkozás optimális területe a kiskereskedelem, kisipar, mezőgazdaság.[604]

A nagyüzemi munkástanácsok bérrendezési törekvései

A kérdés mélyebb vizsgálatát az indokolja, hogy a folyamatos pozícióharcok közepette a bérrendezés volt az üzemi munkástanácsok legmaradandóbb tette, amiből valamennyi dolgozó különböző mértékben ugyan, de hosszabb távon is profitálni tudott. *Direkt módon* a vonatkozó jogszabályok „tágan" értelmezésével és a keretek maximális kimerítésével, *indirekt módon* pedig azzal, hogy rákényszerítette az iparági minisztériumokat a jövedelmi szegénység problémájával való foglalkozásra és a forradalmi követelések beépítésére a jövőbeli szabályozásokba. A korabeli sajtópropagandában és az állambiztonsági iratokban is a leggyakrabban előforduló toposzok között szerepeltek a „korrupt, felelőtlenül költekező" jelzők a munkástanács pénzkezelési gyakorlatával kapcsolatban, amit egyébként még a korabeli pénzügyi ellenőrzések is cáfolnak. Az alább ismertetett bérrendezési lépések megtételére kifejezetten nehéz gazdasági helyzetben került sor. Az ENSZ adatai szerint a teljes ipari kibocsátás 1956 decemberében a szeptemberi érték egynegyede volt, az élelmiszeripari kapacitások kétharmada, a vegy- és építőipar 10%-a, a gépipari kapacitások mindössze 20%-a üzemelt. A munkanélküliség 5–10% között mozgott 1957 januárjára, a gazdasági kibocsátás szintje pedig csak 1957 márciusára állt vissza.[605]

A bérrendezési döntések végrehajtásának ellenőrzését számos ponton nehezíti, hogy a fennmaradt iratanyag alapján nem vagy csak töredékesen lehet végigkövetni a végrehajtás konkrét folyamatát: az igazgató és a termelési, szociális, munkaügyi osztályok működését dokumentáló iratanyag a legritkább esetben maradt fenn, emiatt ezek kapcsolatrendszere is homályban marad. Így a bérrendezés végrehajtásáról csak a munkástanács testületi típusú szerveinek dokumentumaiból, olykor csak a döntésről és a végeredményről értesülhetünk, a köztes lépcsőfokokról legfeljebb csak járulékosan. Az alább ismertetett gyakorlatok is azt erősítik meg a bérezési intézkedések végrehajtását illetően, hogy az esetlegesen elkövetett hibákat, vagy következetlenségeket nem a *tudatos normaszegés* és felelőtlen gazdálkodás okozta, hanem a mindennapok, az ideiglenesség zűrzavara.

A bérrendezés terén az idő elsősorban tűzoltó intézkedéseket tett lehetővé, az új, a vállalat profiljához szabott speciális bérrendszer, új munkabesorolások megállapítása csak novemberben vette kezdetét. Az október végi radikális lépésekkel, *ad hoc* bérjuttatásokkal való felhagyást követően került előtérbe a szakszerű és szabályszerű intézkedés gyakorlata, ami konkrét tervezetek és célirányos bérfejlesztési elképzelések formájában öltött testet – gyakran a szakszervezet és a vállalati szakapparátus bevonásán keresztül.

A bérrendezés számos belső feszültséget okozott, vagy erősített fel. Egy vállalaton belül ugyanis többféle bértarifa alkalmazása miatt egyszerre lehetett jelen az egyik oldalon azon foglalkoztatottak köre, akik az időbérben való foglalkoztatásuk miatt alacsony munkatempó mellett is kielégítően kerestek, míg a másik oldalon állt a teljesítményre érzékeny darabbérezés nyomán kifizetetlen túlórákat felhalmozó munkások sokasága. A forradalom ilyen és ehhez hasonló, az ötvenes években állandósult belső feszültségeket örökölt, me-

lyeknek békés, igazságosságra törekvő feloldásához nagyfokú körültekintés, üzemismeret kellett. A bérrendezés terén a foglalkoztatottak között általában a kisebbséget képező, a fizikai munkásoknál eleve jobb helyzetben lévő szakmunkások és adminisztratív munkatársak maradtak a sor végére.

Több munkástanács követelései között is előfordult az *alsó- és felső jövedelmi plafon* (800–3500 Ft) bevezetésének gondolata abból a megfontolásból, hogy egyazon társadalmi osztályon belül ne alakulhassanak ki túlzottan nagy belső különbségek. A dolgozói szegénység enyhítése, a bérfelzárkóztatás érdekében az egyes jövedelmi sávok közötti különbségeket igyekeztek csökkenteni, az alacsonyabb jövedelmeket magasabb százalékkal tartották szükségesnek megemelni. A Chinoinnál a munkástanács úgy döntött, hogy 800 Ft-ig 15%-kal, 1500-ig 10%-kal emelik a munkabéreket a vállalati számla terhére, a Május 1. Ruhagyár pedig az aktuális bérek átlagosan 10%-kal történő megemeléséről döntött, a minimálbért 800 Ft-ban állapítva meg. Az Erőtakarmánygyár Ideiglenes Munkástanácsa szerint 800 Ft-ig 20%, 1500 Ft-os nettó havi átlagkeresetig pedig 10%-os béremelést kell foganatosítani, havi 3000 Ft-nál többet pedig nem kereshetne senki.[606]

A segélyek, rendkívüli pénz- és eszközjuttatások esetében a *rászorultsági elvet* igyekeztek érvényesíteni. A Beloiannisz gyárnál a forradalom kitörését követő egy hónap alatt a vállalati tartalékból 9 millió forintot fizettek ki sebesülteknek, a fővárosi harcokban elhunytak családtagjainak segélyként, szétosztottak mintegy kétezer Szekszárdról küldött baromfit, illetve a sztrájk alatt is folyósították a fizetéseket.[607]

Fontos hivatkozni azokra a vonatkozó jogszabályokra, amelyek bizonyítják, hogy a kádári hatalom részéről álságos és visszatetsző volt a munkástanácsok illetéktelen pénzkezelési gyakorlatára hivatkozni. Ugyanis az erre vonatkozó döntési-szabályozási jogosultságokat maga a kormány állapította meg, ruházta a munkástanácsra. Más kérdés, hogy miképp élt ezzel a munkástanács, s ha kimutatható is valamiféle visszaélés, azért mennyiben felelős.

A november havi bérkifizetés rendjéről szóló kormányhatározat szerint a munkástanács a november 4–10. közötti időszakra a túlóramentes keresetnek megfelelő összeget folyósíthatta a dolgozóknak, október 24. – november 10. közötti időszakban pedig *folyamatos termelés esetén* prémium is kifizethető volt a vállalati pénzalapból. (Január 1-jétől már csak a ténylegesen ledolgozott idő alapján lehetett fizetést folyósítani, termelőmunka nélkül nem.) Az üzemi munkásőrségek tagjainak fizetését „méltányosan" kellett rendezni, felsőbb

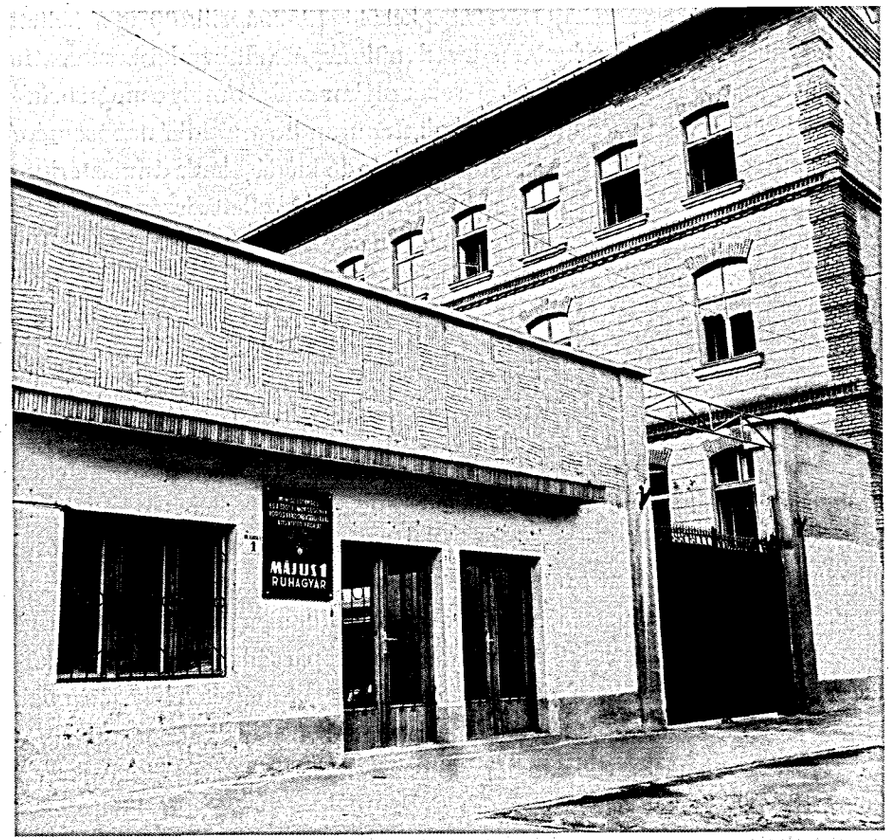

▲ A Május 1. Ruhagyár fővárosi Elnök utcai épülete (1966) (Fortepan / Bauer Sándor)

előírást nem kaptak erre vonatkozóan. Nem fizethettek azoknak a munkavállalóknak, akik november 10-ig önhibájukból nem vették fel a munkát, és azóta sem dolgoztak.[608] Egy pénzügyminiszteri utasítás szerint viszont a november 10-ig munkába álló dolgozóknak 50%-os bérelőleget lehetett folyósítani.[609] Rövidített munkaidő esetén a november 1–20. közötti időszakban az átlag órabér 80%-át lehetett kifizetni, a legalsó határ 800 Ft volt. A munkástanács kiadhatott ideiglenes munkavállalási engedélyt is azoknak, akiket az állásidő miatt kényszerű szabadságra küldtek. Energia- és anyaghiány okozta állásidő esetére a munkakörnek megfelelő alsó bérhatár 80%-át folyósíthatták. A munkástanácsokra bízta a kormányzat a túlköltekezett üzemek szanálását is, a munkástanácsok elnökségi tagjait pedig személyükben tette felelős-

sé a bérrendezések végrehajtásáért. Legkésőbb 1957. április 30-ig le kellett írni a kifizetett bérelőlegeket, a fedezetlenül megnövelt bérek okozta extra pénzügyi kiadásokat. (Ezeket a lépéseket olykor csak komoly „megszorítások" árán lehetett végrehajtani, ami szintén növelte a munkástanács népszerűtlenségét.) Az állami dotációból fedezendő kiadásokat a minisztérium közvetítése nélkül közvetlenül a nemzeti bank felé kellett elszámolni, a főkönyvelő és igazgató közreműködésével adatközlési kötelezettség terhelte a – negyedéves helyett a rendkívüli helyzetre tekintettel – havonta sorra kerülő elszámolásoknál.[610]

A munkástanács saját hatáskörben szabályozhatta a prémium kifizetéséhez szükséges követelményrendszert, valamint a választott bérezési formát is. A munkaerő-gazdálkodás terén megkapta a jogot azon munkavállalók azonnali elbocsátására, akik a munkafelvételre vonatkozó felhívásuknak nem tettek időben eleget – az így elbocsátott dolgozó munkanélküli-segélyben sem részesülhetett. Ha nem volt veszteséges a vállalat és kellő fedezet is rendelkezésre állt, a munkástanács dönthetett bankhitel felvételéről, noha ezt elmaradt, vagy esedékes munkabér kifizetésére nem lehetett fordítani, a forgóalap és anyagbeszerzés költségeire is csak korlátozottan.[611] Az iparvállalatok pénzügyi kötelezettségei kapcsán a bérek kifizetése került a legutolsó tételek közé, annak kifizetését meg kellett előzze az egyéb tételek lerovása.

A jövőre vonatkozó vállalati bérpolitika tekintetében a KGM is igyekezett korszerű szabályokat alkotni, leszűrve az 1957-es első negyedévben végbement vállalati bérrendezésekből fakadó tanulságokat. A zűrzavar kezdetben ugyanis meglehetősen nagy volt: ahány vállalat, annyi bérezési forma terjedt el addig, amíg a minisztérium nem kezdett el érdemben foglalkozni a kérdéssel, és egyoldalúan, a 25/1956. számú törvényerejű rendelet és a fentebb idézett kormányrendeleteknek megfelelően *vállalati szinten* nem rendeződtek a bérkérdések. Az 1956. november közepén még pártfüggetlenséget fogadó Vasas Szakszervezet novemberi 17-i határozataiban személyi órabér megállapítását és ennek teljesítményarányos eltérítését tartotta igazságosnak a jövőre nézve.[612] A Darugyárban ezt a bérfizetési koncepciót nem helyeselték, itt a személyi időbért a művezetők a választott szakszervezeti bizalmiakkal közösen állapították meg.[613] A Fémáru- és Szerszámgépgyárban az idő- és darabbér összehangolása mellett döntöttek attól félve, hogy túlteljesítés esetén felborul a béralap. A kifizetendő túlórákat az 1956. szeptemberi termelési érték 80%-át kiindulópontnak véve kellett megállapítani.[614]

Az 1957 júniusára kidolgozott útmutató részletesen ismertette a bérezési rendszerek egyes fajtáinak előnyeit és hátrányait, konkrét üzemi példákkal alátámasztva. Általánosságban javasolták a bértarifák újragondolásánál az „azonos munkáért azonos bér" elvének érvényre juttatását, a kötött, alacsony alapbérek megszüntetését, valamint a különféle bérrendszerek egyes elemeinek egymással való kombinálását. Az új munkabesorolások, normák és bértarifák kidolgozása során figyelembe kellett venni a szakképzettséget, a munkában eltöltött szolgálati időt, az adott üzemnél fennálló munkaviszony időtartamát is. Elismerték, hogy a vállalati átlagbérszínvonal meghatározását, a vállalat profiljának leginkább megfelelő bérezési forma kiválasztását a helyi viszonyokat ismerő igazgató és a munkástanácsok (!) képesek legszakszerűbben megállapítani.[615] Különösen a gépgyártás területén a *prémiumos időbérrendszert* favorizálták, mert kiegyensúlyozott termelés esetén a normában meghatározott teljesítmény eléréséért járó fix személyi bért teljesítményarányosan (pl. kevesebb idő alatt magasabb darabszám) lehetett növelni.

A munkástanácsok felszámolásával párhuzamosan a minisztériumi végrehajtási utasításokból is el-elmaradozott a munkástanácsok említése a végrehajtást illetően, formális szerepüket az üzemi bizottságok vették át. A teljesítménybérezés végrehajtását szabályozó miniszteri utasítás – szinte napokkal a 7105/1957. számú KGM-utasítás megjelenése után – az igazgatónak tartotta fenn az üzemi bizottságok javaslatai alapján az új bérbesorolás lehetőségét – a munkástanács szerepe ekkor már fel sem merült. [616]

Fókuszban a humán tőke – mozaikok az ipari nagyvállalatok és a fővárosi közművek gazdálkodási gyakorlatából

A XI. kerületi Beloiannisz Híradástechnikai Gyárban a forradalom alatti károkat mintegy 559 millió forintra becsülték, ennek több mint a felét az élelmiszerkészletek, az anyagok és készáruk eltűnése (magnetofon és adó-vevő készülékek, lakásjavításhoz deszka, 450 mázsa szén) jelentette. A rendkívüli veszteségek okának a forgalomkiesést jelölték meg, a forradalom alatti „jogtalannak" tartott bérkifizetéseket pedig elenyésző tételnek tartották. A károk nagy része a hétköznapi élet normális menetéhez szükséges kényszerű lakossági igénybevételből származott.[617]

Az ideiglenes munkafelvétel azt jelentette, hogy az üzemek többsége csökkentett munkaidőben és létszámmal, főként leltározási, készletellenőrzési feladatokat látott el. A normál munkarend visszaállítását a közlekedési és a budapesti fegyveres harcok miatt kialakult lakhatási nehézségek is akadályozták. Az idő azonban a Kádár-kormánynak dolgozott, a tartós sztrájk kontraproduktív volt. Ugyan politikai állásfoglalást jelzett, mégis visszavetette az ország gazdasági teljesítményét, a termeléskiesés így a dolgozói életszínvonalra is negatívan hatott: a munkaleállások az időbérben foglalkoztatottak számára teljes fizetéskiesést eredményezhettek. A novemberi állásidő vagy csökkentett munkaidejű termelés alatt több gyár is építőbrigádokat szervezett az üzemi munkaerő lakhatási viszonyainak javítására, elősegítve ezzel többek mihamarabbi munkába állását. A nélkülözhető munkaerőt tatarozási munkálatokra fogták, amiért általában az üzemi munkáért járó béreket fizették ki. A Ganz Vagon- és Gépgyárban például a vállalat szociális osztálya gondoskodott arról, hogy direkt pénzsegély helyett a tulajdonukban lévő bontott téglát kedvezményesen vásárolhassák fel a kiskeresetű rászorulók, akik általában salakblokkos házakat építettek. A felsőmunkásság számára hosszú lejáratú, kedvezményes hitelkeretet jártak ki a minisztériumtól ikerházak építéséhez, amihez az anyagokat és gépeket is a vállalat biztosította.[618]

A MOM-ban a munkástanács úgy határozott, hogy a hanyag munkát végző munkavállalókat kérjék fel a munkástanácstagok arra, hogy önszántukból hagyják el az üzemet, ellenkező esetben bércsökkentési javaslatot tesz a munkástanács az igazgató felé, súlyosabb esetben pedig a művezetővel való egyetértés fennforgása esetén fegyelmi eljárás lefolytatását indítványozza.[619] 1957. január végén a művezető feladatául szabták, hogy a béralapot a teljesítmény arányában felossza.[620] A felmondással járó, jogos végkielégítések és a fizetett szabadságolások is jelentősen megnövelték a bérek terén jelentkező kiadásokat – ez 1957 januárjában a megengedetthez képest több mint 126 000 Ft-os túllépést jelentett. Az időbérben foglalkoztatottak megnövelt órabére, a kevés leállás miatti állandó munkavégzés és a kevés hiányzás okozta munkaórák magas száma szintén többletfizetési kötelezettségként jelentkezett. A vállalat átesett pénzügyminisztériumi ellenőrzésen, kifogást ennek során nem emeltek.[621] A bérek terén jelentkező túlköltekezést belső átszervezésekkel igyekeztek ellensúlyozni. Egy 1956. december 13-án kelt határozati javaslat szerint a munkástanács felhatalmazta az igazgatót hitel felvételére, amiből a termeléshez szükséges anyagok, áruk beszerzését tervezték finanszírozni. A pénz-

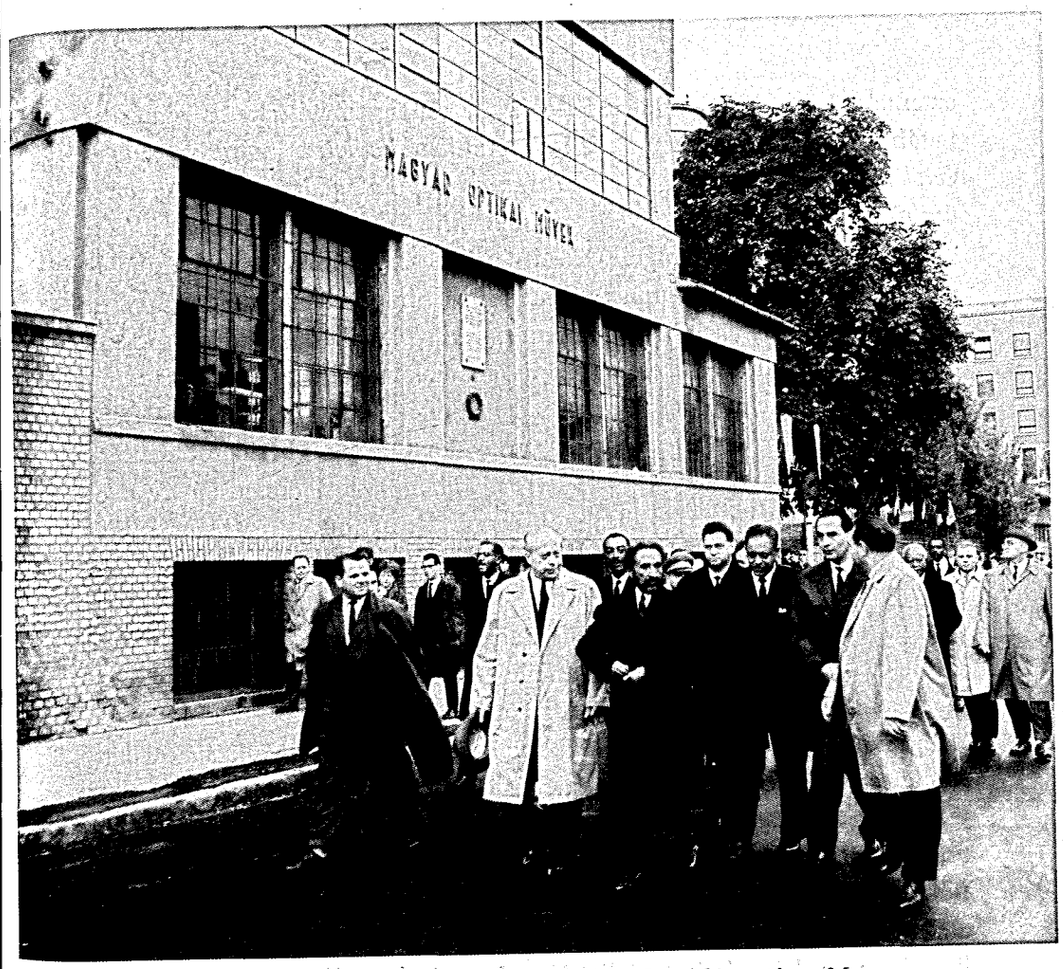

▲ Hailé Szelasszié etióp császár (középen, fekete felöltőben) látogatása a Magyar Optikai Művek Csörsz utcai üzemegységében (1964) (Fortepan / Bojár Sándor)

gazdálkodás irányítását az igazgató a munkástanács elnökével, alelnökével és titkárával közösen végezte, rájuk hárult az éves mérlegbeszámoló elkészítése is 1957 februárjáig. A decemberi bérkifizetések rendjére, a bérek megállapítására egy ötfős rendkívüli bizottságot alakítottak, amelynek a hatályos jogi előírások állandó figyelésével kellett a munkáját végeznie.[622] Az újév első, január 7-én megtartott munkástanács elnökségi ülésén bejelentették a kormány által elrendelt 10%-os általános béremelés végrehajtását azzal a kitétellel, hogy azok az osztályok, amelyek már átlépték a bérkeretüket, nem használhatják fel erre a célra más osztályok tartalékait, munkatervet kellett kidolgozniuk

az emelés hosszabb távú kigazdálkodására. A végrehajtás alapelveként úgy határoztak, hogy az *„osztály teljesítés arányában kiadott bérösszeget a művezetők és munkástanács-tagok véleményezése alapján a már korábban besorolt órabértől eltérően a dolgozó munkateljesítménye és készsége szerint javításokat eszközölhet"*. A később emigráló KMT-tag, Sebestyén Miklós javasolta, hogy a fizikai dolgozók mellett a műszaki és adminisztratív területen dolgozók bérét is emelni kell 1200 Ft-ig 10%-kal. A munkaerő-gazdálkodás kérdéseinek szabályozására felállított előkészítő bizottság annak megoldását kapta feladatul, hogy a tömeges felmondások és a munkanélküliség növelésének elkerülésére az átszervezések miatt feleslegesnek bizonyuló munkaerőt bérük töredékéért tartósan szabadságolják.[623]

Az Egyesült Izzó forradalmi költségszámlát nyitott, az összes elköltött összeg a vállalat egyhavi béralapjának kevesebb mint 10%-át jelentette, ráadásul a pénzügyminisztériumi revizorok sem találtak kivetnivalót a munkástanács gazdálkodásában. Csergő miniszter személyes részvételével egyeztettek a vállalat következő negyedéves bérfejlesztési- és gazdálkodási elképzeléseiről, az új évben már döntéseket is hozott az új elnökség. 1957 januárjában a régi normarendszer helyett a *teljesítmény- és időbér kombinációja* mellett döntöttek, az emelés lehetséges mértékét legfeljebb 40%-ban határozták meg, a betanított- és segédmunkások órabére 4, míg a szakmunkásoké 5 Ft-ra emelkedett. Kerekes Béla elnökhelyettes, osztályvezető azt javasolta az elnökségnek, hogy – egyfajta utólagos elégtétel gyanánt – azokat premizálják, akik korábban erőn felül tartottak működésben, építettek fel önálló osztályokat.[624] A sávos béremelések mellett extrajuttatásokat is folyósítottak rendkívüli pótlékok formájában, aminek kedvezményezettjei a portások, karbantartók, fegyveres őrök voltak.[625] A bérrendezés végrehajtásának eredményeként – valamennyi foglalkoztatotti csoportot figyelembe véve – 6 Ft-ra emelkedett az átlagos órabér, a legnagyobb javulás a műszaki karbantartóként dolgozó alkalmazottaknál történt.[626]

A kötetünkben idézett példák főként az iparvállalatok területéről származnak, a munkástanácsok gazdálkodási alapelveinek vizsgálata és a mintaadó szerep fontossága miatt ugyanakkor röviden meg kell említeni a közműveknél alakult munkástanácsok bérrendezési gyakorlatát is. A fővárosi közműveket üzemeltető vállalatok közös értekezletet tartottak a bérkérdés rendezéséről.[627] 1956 novemberében a Vízművek, a Gázszolgáltató és a Csatornázási Művek egységes bérköveteléseket fogalmaztak meg a fizikai dolgozók érdekében. A legfontosabb követelések között szerepelt az, hogy a korábbi prémiumokat be kell építeni az alapbérbe, a személyi órabért pedig az üzemnél eltöltött szolgálati idő és a szakképzettség határozza meg.[628] Ezeknél a vállalatoknál tendencia volt – lévén, hogy a Fővárosi Tanács rendelkezett felettük –, hogy szorongatott anyagi helyzetük (hitel, fenntartói pénzvisszatartás stb.) miatt a nominális béremelés helyett annak *indirekt formáit* (pótlékok, juttatások rendkívüli jogcímeken, segélyek) igyekeztek erőltetni, mint az alábbiakban látható.

A Fővárosi Szállítási Vállalatnál döntés született arról, hogy 1957-ben a kifizetett többlettel csökkentett összeget kapták meg a dolgozók, havi bontásban. Az igazgatói alapból jutalmakat (50 000 Ft) osztottak a kirendeltségek létszámának arányában azoknak, akik leginkább helyt álltak a forradalom zavaros napjaiban.[629] Az időbérben foglalkoztatott dolgozók prémiumát a vállalati árbevétel arányában számították ki.[630] A Személyzeti, Munkaügyi és Bérfizetési Osztályokat egy személy irányítása alatt egyesítették, a Gázszolgáltató Vállalat mintájára újabb 75 000 Ft összértékű jutalmat osztottak szét.[631] A munkástanács fennállásának utolsó ülésén a sokgyermekes, kiskeresetű alkalmazottaknak 200-200 forint rendkívüli pénzsegély folyósításáról döntöttek.[632] A Budapesti Gáz- és Kokszművek dolgozói esetében a béremelések alapjául az alapkereset szolgált az átlagkereset helyett, az átlagos emelkedés pedig a rendeletileg előírt duplája volt.[633] Kiemelt órabért adtak a magasan kvalifikált dolgozóknak, a csoportvezetőknek fenntartották a túlóradíjat, vezetői pótlékot és ügyeleti díjat is.[634] Karácsony közeledtével térítés ellenében a négy- és többgyermekes nagycsaládoknak kiosztották a visszamaradt élelmiszereket.[635]

A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat Forradalmi Munkástanácsának ülésén nagyon élesen merült fel az a klasszikus „munkástanács-dilemma", amelyet már a nemzetközi tapasztalatok is felvetettek. Amikor a munkástanácsnak döntést kellett hozni a rendelkezésre álló pénzügyi keret felhasználásáról és a jövőbeli prioritások kijelöléséről, a testületnek valójában arról kellett döntenie, hogy a *beruházásokra*, vagy inkább a *munkaerő jóltartására* koncentráljon-e? Emellett kiderült az is, hogy a mégoly egységesnek látszó munkásság is megosztható a bérrendezés elvei és mértéke mentén. A gyárvezetés persze inkább úgy tette fel a kérdést, hogy mely foglalkoztatotti csoportnak emeljenek többet úgy, hogy az ne veszélyeztesse a termelésbiztonságot és annak rentabilitását.

▲ A Fővárosi Gázművek Köztársaság téri épülete (1961) (Fortepan / Budapest Főváros Levéltára / Városrendezési és Építészeti Osztály fényképei /HU BFL XV. 19. c. 11./)

A gázszolgáltató beruházási osztálya hiába állított össze – a szűkös erőforrásokat nem véve tekintetbe – egy eléggé nagyvonalú fejlesztési tervet, a munkástanács tagjainak többsége inkább a *fizikai dolgozók bérrendezésére* kívánta csoportosítani az erőforrásokat. Ez két okból nem meglepő: egyrészt egy monopolhelyzetben lévő állami közművállalatnál nem fenyeget – a mégoly korlátozott – „piaci versenyben" való lemaradás veszélye, a „versenyképességi szempontok" úgyszólván nem játszanak döntő szerepet; viszont az *iparvállalatokkal összevetésben is versenyképes bér biztosítása* nélkülözhetetlen a közszolgáltatás megfelelő színvonalú biztosításához és a minőségi munkaerő odacsábításához, megtartásához. Bebizonyosodott viszont az is, hogy a fizikai dolgozók favorizálása a műszaki alkalmazottak ellenszenvét váltja ki: hiába építették be a korábban a pótlékok körébe tartozó pénzügyi juttatásokat a leendő alapbérbe, a rendszeres fizetéskiegészítést jelentő prémiumrendszer kivezetésével 20-25%-kal csökken az átlagbérük,[636] ebben az esetben pedig a szakképzett munkaerő inkább egy profitábilis iparvállalat felé tájékozódik. A prioritási sorrend – miszerint elsőként a fizikai, másodsorban a műszaki,

végül az adminisztratív dolgozók bérét kell rendezni – értelmében a segéd- és betanított munkásoknál átlagosan 23%-os béremelést tudtak kimutatni az előző negyedévhez képest 1957. január végén,[637] a műszakiaknál átlagosan 200 Ft-os alapbéremelést értek el,[638] és mindössze 103 adminisztratív munkakörben dolgozó bérét[639] tudták rendezni.

Korrupció vagy jogos bérigények kielégítése?

A „felelőtlenül költekező, korrupt" munkástanácsok képe kényelmes hazugság volt a pártállami propaganda eszköztárában, megalapozottságát viszont meggyőzően cáfolják a vállalatok számláit vezető MNB és a KGM belső ellenőrzései is.

Az MNB területi irodái több mint 7000 vizsgálatot tartottak az iparvállalatoknál, aminek során megállapították, hogy jogtalan bértöbblet-kifizetések 1956 utolsó negyedévében 600 millió forintot tettek ki. Ezt a tételt a jutalmak, a heteken át folyósított megduplázott bérek és a kormányzati béremelések túllicitálása okozta. Az átlagot meghaladó legradikálisabb béremelések a könnyűiparban történtek (18–30%), a KGM területén átlagosan 11%-os bérnövekményt állapítottak meg a vizsgálatok összesítése során.[640] 1956 novembere és 1957 márciusa között a KGM területén a leghátrányosabb helyzetű nem ipari alkalmazottak és kisegítő státusú dolgozók bérrendezésére mintegy 410 millió forintot fordítottak.[641] Történt ez annak ellenére, hogy az egy főre eső termelés harmadával volt kevesebb az 1956. évi harmadik negyedévhez képest, a fizetések ezzel párhuzamosan viszont átlagosan 8%-kal nőttek.[642] Az MSZMP KB Államgazdasági Osztályán készült előterjesztés fontos problémának jelölte meg a béraránytalanságok korrekcióját, ugyanis a spontán bérrendezések a KGM területén is tovább élezték a forradalom előtt is súlyos differenciákat – egy üzemmérnök, művezető fizetése olykor alacsonyabb volt saját beosztottjánál, egy fizikai munkásénál is, ami leértékelte a munkakör presztízsét.[643]

A forradalom okozta „veszteségek" nagyságrendjét kritikusan kell kezelni, miképp erre a KGM főkönyvelőjének jelentése is utal. Az 1956-os esztendő első három negyedévének eredményeképp kimutatható nyereség minisztériumi szinten 1956. szeptember 30-án több mint 650 millió forint volt, az év végén viszont –391 millió forint veszteség mutatkozott. A veszteség keletke-

zésének okai után kutatva a főkönyvelő megállapította, hogy a veszteség megnövekedése leginkább az értékesítés hiányából fakadt (azaz a várt bevételek elmaradtak) és a kiadásként jelentkező, jobbára fedezetlen bértételek okozták. „Rendkívüli veszteségként" csak a bér, közteher és amortizációs költségeknek a termelési értékhez viszonyított árát ismerték el, a különböző jogcímeken elszámolt rendkívüli kiadások „terveltérésként" lettek elszámolva. A minisztériumi ipar gazdálkodásának alacsony hatékonyságát és az év kétharmadában jelentkező termelési problémákat kiválóan el lehetett rejteni azzal, hogy kvázi „mindent" a forradalom számlájára írhattak. Legalábbis a statisztika látszólag alátámasztotta ezt a direkt összefüggést, alá lehetett vele támasztani a bűnbakképzést: mivel az első három negyedévben feltorlódott veszteségeket is az év végén mutatták ki, így ezzel egy olyan látszatot lehetett teremteni, hogy annak szinte kizárólagos oka a forradalom alatti termeléskiesés és az ezzel párhuzamosan jelentkező „felelőtlen költekezés" – politikai értelemben pedig nyilván a munkástanács szabotáló, felelőtlen tevékenysége. Az 1956 utolsó negyedévéről szóló minisztériumi főkönyvelői jelentés ugyanakkor megállapítja, hogy a közel 200 millióra taksált értékesítési veszteségből pusztán 13 millió forint esik az utolsó negyedévre, amikor a sztrájkok és a vontatottan zajló termelőmunka alapjaiban borították fel a termelés-értékesítés láncolatát.[644]

Az ENSZ kormányzati adatszolgáltatáson alapuló jelentésrészlete szerint 1957 első negyedévére a termelékenységnövekedést meghaladó módon nőttek a reálbérek, a minisztériumi iparban átlagosan 8%-kal, a nemzetgazdaság egészét véve pedig 14–15%-kal, amin belül kiemelkedő a parasztság bevételeinek növekedése.[645]

* * *

A munkástanácsok bérjavítást eredményező lépései illeszkednek ahhoz a közgazdaságtanban már többször bebizonyosodott felismeréshez, miszerint a munkaerő jóltartása nem a gazdaságos termelés *következménye*, hanem sokkal inkább annak egyik *előfeltétele*. A szűkös pénzügyi mozgástér dacára a vállalatok igyekeztek szem előtt tartani a *teljesítmény és a szaktudás* jutalmazását, és érvényre juttatták a rászorultsági elvet is, még ha az előbbieket a *fizikai dolgozók munkástanácson belüli többsége* olykor el-el tudta is nyomni a népszerűség érdekében. Természetes volt, hogy a szűkös erőforrások felosztása elégedetlenséget szült a foglalkoztatottak egyes csoportjai között. A tendencia az iparvállalatokon és a közüzemeknél is

▲ Szeszipari munkásnők (1955) (Fortepan / Bauer Sándor)

az volt, hogy az egyes fizetési kategóriák közötti bérkülönbségeket igyekeztek csökkenteni, egymáshoz közelíteni. Az 1956. október végi radikális lépésekkel, *ad hoc* bérjuttatásokkal novembertől kezdtek felhagyni, előtérbe került szakszerűbbé és szabályszerű intézkedés gyakorlata, mely konkrét tervezetek és célirányos bérfejlesztési elképzelések formájában öltött testet – a szakszervezet és a vállalati szakapparátus bevonásán keresztül. Továbbá a magyar gazdaságpolitikára általában jellemző, a tőke és a tőketulajdonos „jutalmazására" irányuló lépések helyett egyértelműen az látható, hogy a munkástanács a maga szintjén és szerény eszközeivel javítani igyekezett a *tőke-munka közötti újraelosztás* arányán, ezúttal egyértelműen az *utóbbi javára*. Ennek felső határát mindenkor a reálgazdaságban megtermelődő pénzügyi fedezet mértéke határozza meg, az „erőn felül" történő fedezetlen kifizetésekért pedig előbb-utóbb meg kell fizetni. 1957 első harmadában számos apró trükk segítségével igyekeztek is az egyensúlyt helyre billenteni a vállalati számlakiadások tekintetében. A Gazdasági Bizottság 1956. december közepén döntött arról, hogy azon juttatásokat, amelyeket

október 23. után a kormányrendeletben megszabott illetményeken felül kifizettek, az egyensúly helyreállítása érdekében az 1957 áprilisáig folyósítandó bérekből kell levonni.[646] Határozott arról is, hogy minisztériumi kijelölés alapján energiahiány miatt 30–40 üzemet le kell állítani, ezek munkásait pedig bérük feléért kényszerszabadságra kell küldeni. Friss István annak megakadályozására, hogy a munkástanács kontroll nélkül béremeléseket eszközölhessen, azt javasolta, hogy az MNB-nek beadott fizetési kérelmeket csak a folyó termeléssel arányosan bocsássák rendelkezésükre.[647]

Indirekt módon azonban mégsem vesztek kárba a bérjavító intézkedések, ugyanis a normarendszer megszüntetése és a magasabb béreknek egy alacsonyabb teljesítményszinthez kötése áttételesen növelte azok reálértékét, ami a későbbi bértarifák alkalmazásánál is kiindulóponttá vált. Az MNB és a KGM belső vizsgálatai pedig meggyőzően igazolták, hogy nem a bérkifizetések mint a kiadásokat minimálisan növelő tételek „rontották el" az ágazati mérlegeket, hanem a problémák mélyebb szinten, a tervgazdaság valós működése, valamint a bel- és külpiaci értékesítés szintjén keletkeztek és termelődtek újjá.

Milyen gazdaság? Gondolattöredékek – nagyító alatt

„Az üzem a munkásoké" – munkástanácsszerepek az állam és vállalat viszonyában

Az „üzem a munkásoké" politikai szlogent a magyar historikusok sommásan úgy fordítják, hogy *a munkások a vállalati vagyont „társadalmi tulajdonnak"* tekintették, anélkül azonban, hogy e fogalom és a leírt összefüggés kohézióját alapos vizsgálat tárgyává tették volna. A marxi nyomvonalú baloldali interpretációk szerint a munkástanácsok a történelemben egyedülálló módon realizálták a szocializmus hamisítatlan eszméjét, több okból is. Az ideologikus érvelés szerint az „üzem a munkásoké" alapelvből fakadóan megszűnt az állam tulajdonosi szerepe, így az többé nem sajátította ki az értéktöbbletet, hanem az bürokratikus közvetítőrendszer nélkül, a „felszabadult" termelői közösség szintjén realizálódott. Továbbá megszűnt a „kizsákmányolás" is, hiszen a termelőeszközök társadalmasításával megszűnt a tőkés és munkaerő-tulajdonos közötti „antagonisztikus ellentét" forrása.[648] Egy másik, az

államszocializmus gazdasági jogára alapozó szerző szerint a munkástanácstagok társult munkaerő-tulajdonosokká váltak, akik az állam kezében összpontosuló tulajdonosi jogosítványok egy részét átvették, továbbá megszűnt felettük annak munkaadói szerepe is. Ehelyett a munkaerejükkel szabadon rendelkező tagok bérlik a termeléshez szükséges, köztulajdonban maradó gyári infrastruktúrát és használják az anyagkészleteket, majd a nyereségen megosztoznak az állammal.[649]

Az intézményi közgazdaságtan – nem marxi alapokon – nyugvó határozott definícióval rendelkezik a *társadalmi tulajdon* fogalmát illetően. A társadalmi, avagy közösségi tulajdonformákat gyakran összemossák fogalmilag az államival, holott természete szerint sem nem állami, sem nem magánjellegű. A közjavak újratermelésének már az ötvenes években megfogalmazódott egy állami és piaci koordinációs kereteken kívül álló, lokális önszerveződés útján kialakuló formája, amely sajátos működési mechanizmusokkal bír. Az alternatív politikai ökológia egy adott lokalitás együttműködő hálózatainak önellátását, annak alternatív termelési módját helyezte a fókuszba.[650] A csoporttulajdon lokális közösségekhez kötődik, a kezelt közvagyon pedig lehet természet adta (pl. erdő, park, mezőgazdaság művelés céljára bevont terület), avagy emberi tevékenység eredménye (pl. adatvagyon, közcélú technológiai újítás, akár egy kiállítás). Az együttműködő hálózatok autark jelleggel, a közösségi vagyont spontán forrásmenedzsment útján, kooperatív kezelés útján gyümölcsöztetik. A társuló felek szabálykövető felhasználók, a létrejövő javak fogyasztása nem versengő, hanem közösségileg koordinált, a hozzáférés korlátozott, működtetése a résztvevők önszabályozása szerinti, nem felsőbb előírások alapján történik. Működtetése nem üzletszerűen, azaz profitérdekeltséggel, hanem reciprocitás (piacon kívüli csere) útján zajlik. A hozzáférési jogosultságokat közösen elfogadott szabályok mentén, a haszonvéttel arányban álló fenntartási kötelezettségekkel működtetik.[651]

A munkástanács-diskurzusokból úgy tűnik, hogy a korabeli szereplők *az ipari termelővagyont kvázi közösségi, csoporttulajdonnak tekintették.* Noha a csoporttulajdon itt ismertetett működési mechanizmusaiból az ipari munkavégzés minőségét érdemben javító számos elemet integrálni lehetett, nem reális az a feltételezés, miszerint a hazai és nemzetközi versenypiacra termelő, a nemzeti jövedelem megtermelésében éllovas nagyvállalatokat, nagyfoglalkoztatókat a csoporttulajdon itt ismertetett működési logikája szerint át lehetett volna szervezni.

Állam és vállalat viszonyát tehát másképp érdemes megragadni. A vállalatra lényegében egy közjószágként felfogott erőforrástömegként tekintettek (ez indokolta az állami kézben tartást), amivel kapcsolatban az elsődleges feladat az volt, hogy megtalálják mindazokat a formai és tartalmi kereteket, amelyek biztosítják a termelés „közjóra hangoltságát", és megfelelnek a hatékonyság, jövedelmezőség, üzletszerű racionalitás követelményeinek. 1956. október 31-én mintegy kéttucat fővárosi nagyüzem megalakította a Munkástanácsok Parlamentjét, amely deklarálta a munkástanács vállalatirányításban betöltött legfontosabb szerepköreit. Az elfogadott határozatban a jugoszláv modellben biztosított nagyfokú önállóság és függetlenség jelei köszönnek vissza: a munkástanács választott testületként az a legfőbb irányító szerv, amely az igazgató munkáltatója, akit nyilvános pályázat alapján választ ki, ellenőrzi és beszámoltatja a kebeléből létrehozott igazgatótanácsot, dönt a legfontosabb munkakört betöltő alkalmazottakról, jóváhagyja a terveket, mérlegbeszámolókat készít, dönt a nyereség felhasználásáról, a dolgozók felvételéről és elbocsátásáról.[652] *A munkástanács által koordinált vállalat (többségi) tulajdonosa tehát továbbra is az állam*, a munkástanács átruházott hatáskörben kvázi tulajdonosi jogokat gyakorol. Az üzemi munkásokat világosan definiált hatás- és feladatkörök létrehozásának szándéka vezette, amiből szükségképpen következett a kétszereplős vállalatirányítási modell feladása és annak kimondása, hogy *az állami vagyon de facto többé nem a pártállamé.* A „szervezett felelőtlenség" rendszerének felszámolásából automatikusan következett, hogy a vállalati döntések fókuszába maga a munkástanács mint legitimitással bíró testület kerüljön. Ez érintette a tervgazdálkodás központosított rendjét is, annak feladását. A „tervszerű" gazdálkodás fenntartása ugyanakkor olyan munkamegosztást feltételezett, amelyben az állam a nála jelentkező információs többlet okán továbbra is a stratégiai tervezői magaslaton áll, ugyanakkor a vállalati munkástanács – a benne összpontosuló szakértelem, egyes tulajdonosi jogosítványok és dolgozói bizalom miatt – állandó dialógus útján, a felállítandó iparkamarákon keresztül rendszeresített csatornákon át igyekszik olyan lokális döntéseket hozni, amelyek révén illeszkedni tud a felsőbb irányvonalhoz. Így tűnt célszerűnek összeegyeztetni a nagyfokú autonómiaigényt, a döntésekbe való beleszólás demokratikus kívánalmát az erőforrások felett diszponáló állami elvárásokkal. A „valódi köztulajdon" követelése és felfogása voltaképpen az irányításra és a haszonnal való részesedésre vonatkozott. Utóbbi azt foglalta

magában, hogy a sikeres üzletszerű működés révén előálló többletből, kvázi társasági/vállalati nyereségadó útján biztosítható az állami redisztribúció és egyéb közcélú kiadások fedezete, s persze az azt kitermelő munkavállalók szintjén nyereségrészesedés, *ad absurdum* részvénygyarapodás formájában.

A köztulajdon és a magánszektor az ötvenhatos eszmekavalkádban

A széles közszektor léte és kialakulása a szovjetizálás „szerencsés örökségeként" tételeződött. Abszolút nullpontnak tartották az 1945–1948 közötti időszak államosításait, a teljesség igénye nélkül mindez az alábbi területeket érintette: szén- és bauxitbányászat, alumíniumtermelés, villamosművek energiatelepei és távvezetékei, a tíz kereskedelmi bank és leányvállalatai, a száznál több alkalmazottat foglalkoztató cégek, azaz mintegy 800 vállalkozás. A „képzeletbeli határt" 1956-ban alighanem 1948-ban kívánták meghúzni: a sommásan megfogalmazott „gyárak, bányák, bankok" köztulajdonát az 1948 végére kialakult viszonyoknak megfelelően gondolták érvényben hagyni. A „lélektani határ" az igazságos és gazdaságilag okszerűnek tartott államosítást érintően ez volt, az 1949. decemberi törvényerejű rendelet pedig, amely már a tíz főnél nagyobb foglalkoztatók államosítását rendelte el, lefedve ezzel a lakossági szolgáltatások, a kisipar és kiskereskedelem döntő hányadát kitevő több ezer kisvállalkozást, már az oltalmazni és gyarapítani kívánt kisszektort érintette. Olybá tűnt tehát, hogy az államosítás túlfutott egy észszerű határon, a forradalom azonban megnyitotta a lehetőségét annak, hogy nyitott legyen a vita arról, hogy hol érdemes mégis a „liberalizáció" útját követni. Ebben a tekintetben nehéz volt ideális sorvezetőt találni, ugyanis a múltban (és a nyugati világban) sem volt általános klauzula, hogy mi az optimális szint és a kívánatos mérték a köztulajdont illetően,[653] mindezt az intézményi emlékezet, a társadalmi értékrend, tapasztalatok és elvárások, végső soron pedig leginkább a politikai akarat alakította a korábbi korszakokban is. Úgy látjuk, hogy a forradalom e tekintetben restaurációs jellegű volt, a túlhajtott szocializálást a „visszaliberalizálásnak", az állam felügyelte piacépítés történelmi reflexének kellett követnie, kifejezetten a kisszektorra vonatkozóan, a reprivatizáció tilalma elsődlegesen a „stratégiai ágazatokat" érintette.

Mivel elevenen élt a kárpótlás nélküli kisajátítások emléke, a forradalom hitet tett a kártalanítás mellett. Az erkölcsi kötelességen túlmenően ez a tulajdonuktól megfosztottak egyfajta erkölcsi rehabilitációját is jelentette, megfosztva őket attól, amit az 1945 utáni korszak bűnbakképző retorikája rájuk, jelentősebb tőketulajdonosokra hordott. A forradalom közfelfogása az volt, hogy a nem cseretulajdon, hanem méltányos anyagi kárpótlás útján kompenzálni kívánt személyek „nem bűnözők", hanem a haza hasznos polgárai, akik a korszellem áldozatául estek, ugyanakkor megérdemlik az esélyt az újrakezdésre.

A 19. és 20. század fordulóját követően Európa-szerte *eltérő hányaddal ugyan, de jellemző volt* a „stratégiai ágazatok" részleges vagy teljes állami tulajdona, ahol az ellátás biztonsága és a magánérdekeltség, a profitmotívum kizárása politikai ideológiától függetlenül általánosan elfogadott volt. Pozitív tapasztalatok halmozódtak fel a központi elosztással és szervezéssel kapcsolatban is, különösen ami az ár, bér, nyersanyag, deviza területeit jelentette. Mindez tehát nem a szocializmus 1945 után újszerűnek számító innovációja volt, ezeket a működtetési mechanizmusokat nem ekkoriban „találták ki", hanem 1956-ra már több évtizedes közgazdasági és politikai gondolkodás-történeti előzményekre mentek vissza, sőt a Horthy-korszak gazdasági kormányzása is épített rájuk. Ami jelentős változást jelentett a nyugati felfogáshoz képest 1945 után, az az analóg gondolatmeneten túlmenően a termelővállalatoknál jelentkező, a szabályozáson túlmutató direkt állami tulajdonlás és irányítás igenlése volt. Ebben a tekintetben tehát az állam 1945 előtt kanonizált gazdasági szerepkörei is tovább éltek, erre épült rá a kötött, majd irányított gazdálkodás intézményi rendje.

A kapitalizmushoz fűződő ötvenhatos viszony annak is függvénye, hogy miként definiáljuk a kapitalizmust és a tőkét. George Reisman, a *par excellence* piacpárti osztrák közgazdaságtani iskola híve a következő sommás megfogalmazással definiálta a kapitalizmust: *„A kapitalizmus a termelőeszközök magántulajdonlására épülő társadalmi rendszer. Jellemzője az anyagi önérdek szabad követése és a racionalitás kulturális befolyása. A kapitalizmus ismérvei még a megtakarítás és a tőkefelhalmozás, a csere és a pénz, a pénzügyi önérdekkövetés és a profitmotívum, a gazdasági verseny és a vagyoni egyenlőtlenség, az árrendszer és a gazdasági fejlődés szabadsága, valamint minden résztvevője anyagi érdekeinek harmóniája."*[654] Az ötvenhatos munkások a kapitalizmus ily módon történő meghatározását *per definitionem* több okból sem fogadták, fogadhatták volna el, amiből persze *nem következik az* – és elemzésünk szempontjából ez különösen fontos –, *hogy minden elemét elutasították volna.*

Ha a kapitalizmust nem a marxi „tőkés termelési mód" értelemben vesszük számba, hanem – akár weberiánus alapon – „racionális cseregazdaságként" írjuk le,[655] ahol a gazdaság alanyait jellemzi többek között a vállalkozó szellem, az anyagi önrendelkezés, a gyarapodás, a siker és alkotókészség tisztelete, akkor az ötvenhatban magukat ipari munkásként meghatározók e tekintetben piacgazdaság-pártinak tekinthetők. Hiszen ezeket az értékeket – a programelemekből kiolvashatóan – maguk is osztották, ezen értékek megvalósulásának történelmileg igazolt optimális kerete pedig nem más, mint a piacgazdaság.

A korabeli, erre vonatkozó csekély számú megszólalásból kiviláglik, hogy a kapitalizmusellenesség kifejezetten *nagytőke-ellenességként*, valamint a vagyon és a társadalmi különbségek polgári társadalmakra jellemző kialakulásával szembeni ellenérzésként jelentkezett. Ez egyrészt *a kapitalizmus addig ismert, megvalósult történelmi modelljének tapasztalatából*, másrészt a szocialista ideológia társadalmi különbségekről alkotott magyarázatának, könnyen megérthető frázisainak elfogadásából fakadt, de a „felemás polgárosodás" áldozatául esett társadalmi értékrendnek is betudható.

A magántulajdon dominanciájával és a társadalmi viszonyokat kizárólagosan meghatározó szerepével tehát aligha értettek volna egyet, ugyanakkor a *közösségi tulajdonformák és vállalatirányítási megoldások melletti elfogulatlan szimpátiából sem következett a magántulajdon teljes körű elutasítása, bár szűk és jól körvonalazható terrénumot kívántak neki szabni.* Amit határozottan elítéltek, azt az úgynevezett „kapitalista vagyonképződés" fogalmával írták le, amihez tudatukban *a kizsákmányolás és a bérmunka jelensége*, s annak merev elutasítása tapadt. Ez azonban még nem vegytiszta „tőkeellenesség", elég ha az alább kifejtendő munkásrészvényekre és a kistulajdonra gondolunk. A társadalomtudományok művelői között széles körű egyetértés alakult ki abban, hogy a tőke nem pusztán többletérték előállítására alkalmas dologi-tárgyi vagyont jelent, miképp azt az indusztrializáció korszakában gondolták, hanem komplex szerkezetű, és a „szimbolikus tőkejavak" is ideértendők.[656] Voltaképpen minden ember tőketulajdonos, csak a dologi és szimbolikus tőkejavak aránya egyénenként, státuscsoportonként eltér.

A munkásság tulajdonosi kívánalmai a haszonrészesedés, illetve munkásrészvények követelése formájában jelentkeztek. Ez nem meglepő, ugyanis

az emberi természet immanens része – az egyenlőségre és az igazságosságra való törekvés mellett – a szerzésvágy, az anyagi értelemben vett boldogulás, önmagunk megvalósításának képessége és akarata. A munkásrészvény-elképzelés ugyanakkor kevésbé volt tipikus és kidolgozott. A szegedi szociáldemokrata kendergyári főmérnök, Joszt István már 1956 augusztusában eljuttatta „Dolgozók Demokratikus Intézményei" című tervezetét levélben az MDP KV Titkárságára is, amelyben munkásrészvényeket, tulajdonosi társadalmat és szabadabb magánszférát követelt.[657] A munkásrészvény-koncepció kidolgozását magasabb szinten Sz. Nagy Sándor végezte el, aki a dolgozói érdekeltség megteremtését nem a munkaversenyek vagy reprivatizáció útján képzelte el, számos elnöktársától eltérően a jugoszláv modellt sem tartotta érdemi megoldásnak. Ezek helyett a *„szocialista elemekkel vegyített szabadelvűség"* jegyében annak a gondolatnak az elterjesztését tartotta szükségesnek a munkások között, hogy az államtól való függetlenséget biztosító autonómia eléréséhez biztosítani kell a *magántulajdon gyarapításának* lehetőségét, mindez pedig elérhető „tőkés restauráció" nélkül is. Ehhez kiváló eszköznek tartotta a *munkásrészvények* bevezetését, ami ugrást jelent az általa ideálisnak tekintett *szociális piacgazdaság* irányába. Az *alkalmazotti részvény* tulajdonképpen azt jelentette volna, hogy a vállalat által megtestesített, személytelen állami vagyont „felparcellázva" valamennyi dolgozó anyagi ereje függvényében, részvényt vásárolva lényegében *tulajdoni hányadot* szerzett volna magának üzemében. Az így keletkező, termelésre is ösztönző direkt anyagi érdekeltség növelné a termelési kedvet, és beleszólást is biztosítana az üzem életébe, amire intézményes fórumot a *részvénytulajdonosok képviseleti fóruma*, a munkástanács nyújt.[658] Az „államosított" társadalom és a diktatórikus politikai rendszer lebontását *evolúciós úton*, alkotmányos reformokkal képzelte el, amihez nem tartotta jó eszköznek a sztrájkot és a fegyveres harcot sem.[659]

Ha a munkások részvények révén *valódi tulajdonosaivá* váltak volna a vállalatoknak, abban az esetben az állami vállalatokat részvénytársaságokká kellett volna alakítani. Ezt a szocialista tervgazdálkodás végletekig felpuhított változata aligha bírta volna el. *Mivel az államszocializmusban nem volt valódi tőkepiac* – miképp azt a hetvenes évektől meginduló, a szocialista piacgazdaság kikísérletezésén munkálkodó közgazdasági reformirodalom sérelmezte is[660] –, ugyanakkor valós piaci jelzőrendszer nélkül nem volt mód a korrekt vagyonértékelésre és a gazdasági teljesítmény objektív mérésére sem, így kérdéses, mi határozta volna meg a részvények valós értékét szocialista viszonyok között?

A félreértések elkerülése végett hangsúlyozandó, hogy mindez nem jelenti a „másik végletet", azaz a teljes privatizációt sem, hiszen a vállalati vagyon részvényeinek többségi tulajdona – a kortárs kontinentális kapitalizmusmodellhez hasonló módon – maradhatott volna az állam kezében. Pusztán egy kisebbségi részvénypakettet kellett volna megnyitni a vásárlók előtt. A tulajdonviszonyok új megoszlása, és mindaz, amit ez az új szerkezet az irányításban és a tulajdonosi preferenciák összetettségének a vállalat gazdálkodására történő leképezésében szükségképpen okoz, fenntarthatatlanná és egyben szükségtelenné is tette volna az állami tulajdonmonopólium, a „bürokratikus koordináció" és a kétszereplős modell működési rendjét, s – miképp azt Kornai önigazgatásra vonatkozó megállapításánál és a nyugati mintáknál láttuk – logikailag elkerülhetetlen lett volna a *piacgazdaságra való átállás*, persze a gazdálkodás „tervszerűségének" fenntartása mellett.

A kizsákmányolás fogalma normatív módon, ideológiamentesen nehezen határozható meg, a korabeli diskurzus alapján jogosulatlan előnyszerzést, az értéktöbblet jogtalan kisajátítását jelenti, továbbá egy olyan „zéró összegű játszmát" feltételez, amelyben a „kizsákmányoló" abszolút nyeresége a „kizsákmányolt" abszolút veszteségével azonos. Az '56-os munkástanácstagok felfogása szerint, mivel a „társadalom alapja a munka", a jogilag egyenlő állampolgárok közötti vagyoni-jövedelmi egyenlőtlenségek kialakulását és növekedését nem mozdíthatja elő többé a vagyoni státus, a tőkejövedelem profit-, járadék- vagy kamatalapú gyümölcsöztetése, vagy maga a munkaerő *e célból történő* igénybevétele. Mindezt morálisan igazságtalannak és jogszerűtlennek, a „meghaladott múlt" részének tartották, ugyanis a „dologtalanok osztályának" (Veblen) e módon történő reprodukciós mintázata szembemegy a közjóval és az egyenlőség absztrakt eszméjével, ami ellentétes volt az ideális társadalomról alkotott képükkel. Ezzel szemben a jólét és a társadalmi előmenetel kizárólag meritokratikus (teljesítményelvű) alapon, az elvégzett munka gyümölcséből fakadhat.

Mindebből összességében az a következtetés származott, hogy a tőkefelhalmozás alanya nem lehet a múltban megismert egyéni vagy társasági tulajdonban álló magánvállalkozás, hanem maga az újraelosztás révén az egyenlőtlenségek mérséklésére képes állam, valamint az óhatatlanul kialakuló különbségeket ellensúlyozandó jövedelemadóval sújtandó kisvállalkozások. Olybá tűnik, mintha létezett volna számukra egy *szimbolikus határ*, amely felett a tőke „kapitalista vagyonként" kezd el viselkedni, míg alatta a közösség

által szabályozható, létében indokolt, méltányos életfeltételeket képes nyújtani – lásd mezőgazdasági kisbirtok, kisipari tevékenység, munkásrészvény. A dombóvári munkástanácsok 1956. november 22-én megfogalmazott egyesített követelésükben lényegre törő módon fogalmaztak: *„szocialista abban az értelemben, hogy meg kell akadályozni a vagyonok felhalmozódását."*[661] Fontos kiemelni, hogy a „magántulajdont – korlátokkal" címszóval jellemezhető megoldást már a húszas-harmincas években megfogalmazták a kapitalizmus humanizálásán fáradozó teoretikusok, abban az értelemben, hogy a kisipar, a kiskereskedelem és az agrárium világa (a „kisvállalkozások") maradhat az államosítás hatókörén kívül,[662] hiszen *itt nem fenyeget a monopóliumképződés veszélye, s e keretekben válik szét legkevésbé a tőke és a munka, tehát – ha úgy tetszik –, itt küszöbölhető ki leginkább a minden igazságtalanság forrásának tartott „kizsákmányolás".*

Mindez felvet az idealisztikus ötvenhatos programon túlmutató, a vegyes gazdaságot és az állami beavatkozás távlatos hasznát érintő kérdéseket. Mi serkentené jobb gazdasági eredményre, magasabb termelékenységre azt a vállalkozót, aki annak tudatában kénytelen tevékenységét folytatni, hogy a profit jelentékeny hányadát az állam közcélokra akár vagyondézsma, akár magas jövedelemadó révén úgyis elvonja? A kérdésre adott válasz természetesen a társadalmi értékrend függvénye, azaz hogy milyen annak a megítélése és elfogadottsága, hogy az állam az egyenlősítő újraelosztással, jóléti transzfereken keresztül próbálja javítani a társadalmi kohéziót, illetve miként gondolkodnak a társadalom tagjai az egyéni és közjólétről. A forradalom programja ezeknek az értékeknek a pillanatnyi arányállapotát, egyfajta egyensúly irányába történő elmozdulását, összeegyeztetési kísérletét is tükrözte.

Heterodoxia határmezsgyéjén?

A történészt vizsgálódása során a *jelentésadás kényszere* is vezeti, hogy elhelyezze elemzése tárgyát a komplex történelmi folyamatok sorában. Az elképzelések konfúz jellege idomul a magyar gazdaságpolitikával kapcsolatos több évtizedes tapasztalathoz. A fejlett világhoz felzárkózni igyekvő országokban azon jegyek jelentkezésekor, amelyek az alkalmazott gazdaságpolitikai mixtúra lehetőségeinek kifulladására utalnak és a megtorpanás észleletével járnak, megnövekszik az *improvizációs hajlam, a normákon túlmutató tudatos vagy kétségbeesésszerű kísérletezgetés.*[663] A különutas fejlődés, a nemzeti sajátosságokhoz szabott modell keresése *heterodox megoldások felé* tereli az eliteket, ami olyan, a fősodortól eltérő gyakorlatok összegét jelenti, amelyek eltérnek a korban *„kialakult gyakorlatától, az elfogadott gondolkodási modellektől".*[664] Ezek pedig vagy rendszerszerűvé válnak és működőképesnek bizonyulnak, vagy dezintegráló hatásuk miatt az összeomlás felé tartó utat kövezik ki. A fent vázoltak fényében az ötvenhatos alternatív elit útkeresése is beleillik a „heterodoxia" definíciós keretébe.

A magyar szociálpolitika atyja, Kovrig Béla a tengerentúlra távozott vegyes összetételű, nem pusztán munkáshátterű emigráns forradalmi szereplők nézeteinek kérdőíves vizsgálata alapján eredeti következtetésekre jutott. A nemzeti keretek között épülő szocialista berendezkedés lényege, hogy *„a közjóra irányul, az állam tervezi és irányítja a demokrácia alapkövetelményeinek szigorú betartásával".* E szisztéma *„három funkcionálisan elkülönülő szektorból adódik össze:* [...] *összes gazdasági szektorban működő nagyméretű termelő egységek szocialista szektora"*, azaz a köztulajdon és az elosztási igazságosság elve, vagyis a *„termelés nettó eredményéből egyéni hozzájárulásnak megfelelő részesedés".* A második gazdasági pillér a magántulajdon és egyéni kezdeményezés elvét elismerő és annak esélyt teremtő *„kistermelő magánszektor"*, a harmadik pedig a mezőgazdasági szövetkezetek, amelyek a magán- és kollektív tulajdonformáknak a tőkejavak birtokosainak szabad megegyezése szerinti kombinációjával teremtik meg a nemzetgazdasági javakat.[665] Az Egyesült Államokba távozott ötvenhatosok preferenciáit kérdőíves módszerrel vizsgálva megállapította, hogy a több mint hatszáz „amerikai" férfi válaszadó közel 40%-a *„magántulajdonon alapuló, egyéni nyereségre orientált piacgazdaságot"* akart, de *„kormányzati irányítással és ellenőrzéssel a közjó érdekében".* A második legnépszerűbb gazdasági elképzelés a megkérdezett emigránsok között a *szindikalizmus* és a *szövetkezeti gondolat* volt. Szintén többségi támogatást kapott az 1945-ös földreform, az ingyenes oktatás és népegészségügy is. A megkérdezettek 90%-a elutasította az 1945 előtti honi kapitalista berendezkedést, a megkérdezettek 80%-a helyeselte az 1945–1948 közötti államosítási intézkedéseket.[666]

Csatlakozva Kovrig következtetéseihez, a munkástanács-követelések alapján is nagy biztonsággal megállapítható, hogy a tulajdonviszonyok tekintetében ez *távlatosan egy vegyes tulajdonú gazdaságot* jelentett. Találóan jegyezte meg Kemény István, hogy *„liberális szemmel tehát szocialistának, szocialista szemmel viszont liberálisnak látszik a magyar forradalom. A magyar munkások*

egyaránt vonzódtak a liberális és a szocialista elgondolásokhoz, csak abban nem hittek, hogy bármelyiknek egyszerű alkalmazása kielégíti igényeiket".[667] Dacolva az esetleges ellentmondásokkal, a politikai hit egymás mellé rendelte őket – a szocialista országokat jellemző állami dirigizmuson túlmenően a követelésekben mindazon gazdaságpolitikai eszközök széles tárháza is megjelent, amelyek bevettek a fejlett piacgazdaságokban is a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, úgy mint a vagyon tulajdonjogának szétosztása, progresszív adó- és differenciált bérpolitika, vagyonadó.[668] A gazdasági elképzelések rendszerszinten rokoníthatók „fejlesztőállami" jegyekkel is, ami a gazdaságszerkezet cselekvő formálásában nyilvánul meg, stratégiai iparpolitikán keresztül. Giovanni Sartori, a pártrendszerek tipologizálásában hírnevet szerzett olasz politikatudós hangot adott abbéli meggyőződésének, hogy kétséges egy valóban vegyes gazdaság létrehozása. A demokrácia ugyanis elutasítja a tervgazdaságot, mert utóbbi a hatalom diszperziója helyett túlzott koncentrációt igényel, ami az egyén szabadságát és tulajdonát kiszolgáltatottá és viszonylagossá teszi. Noha az elméleti lehetőségét nem zárta ki annak, hogy valódi „vegyes rendszer" alakuljon ki, ugyanis *„politikailag elfogadható minden korlátozott tervezést alkalmazó gazdasági rendszer, piaci szocializmus, de még a vegyes rendszerek is, mármint ha valóban feltalálják őket (hacsak meg nem sértik a protektív tulajdon minimálzáradékát), abban az értelemben, hogy nem zárják ki a demokráciát."*[669] Ötvenhatban alighanem úgy gondolták, hogy feltaláltak egy ilyen berendezkedést, még ha történeti kifutása nem is lehetett.

Záró következtetésünk az, hogy a közreadottak fényében az ötvenhatos gazdasági program a *politikai berendezkedés jellegétől függően két irányba nyitott.*

A szovjet függés és a diktatórikus politikai berendezkedés fennmaradása esetén – feltételezve, hogy a munkástanácsok intézményesítése révén az állami gazdaságpolitika megkerülhetetlen tényezőivé válnak – modellváltás következett volna be, ami a pártállam *önsorvasztó hatalmi mintázata* irányába történő elmozdulásként valószínűsíthető, és alighanem a „szocialista piacgazdaság" jegyeit mutatta volna. Melyek ennek a jellemzői? Az államszocializmusra jellemző reprodukciós, erőforrás-forrásgazdálkodási mintázatok lényegileg fennmaradnak, azonban a struktúra egészét és jövőjét érintő módosulásokkal. A vezetés a hatalmi kontroll és irányítás tudatos lazításával, de fenntartásával zsugorítja a szocialista pártállam irányította szektorok méretét („háló") és nemzetgazdasági arányát, *erőforrásteremtő reformok* révén decentralizál, *„engedélyezik a hálón kívüli területek növekedését, vagy a magántőke beszivárgását a hálóba"* – aminek megjelenési formája pl. állami vállalatok részvénytársasággá alakítása – *„felszámolva a munkaerő-áramlás, áralakulás, termék- és tőkeáramlás adminisztratív korlátait".* A felelősségek, költségek és kiadások ilyetén módon történő kihelyezése a hálón kívülre azzal az előnnyel jár számára, hogy burkolt veszteségfinanszírozással erőforrásokat nyer a magánszektorból önmaga túléléséhez és a fennmaradásához. Az irányítás kezdetben nem veszik el, a politikai döntéshozók ugyanis erős gazdasági visszacsatolással rendelkeznek, ugyanakkor távlatosan kiüresedik a szerkezet, az „önhasonló egységek" a hálón belüli informális alkuk útján történő erőforrásszerzés helyett a magánszférába való kivonulásban válnak érdekeltté, minek következtében a „szocializmus anyagi alapjai" elsorvadnak.[670]

Ha győz a forradalom, és az ország szuverenitása helyreáll, azaz kivonulnak a szovjet csapatok, és a nemzetközi közösség szavatolja az ország semleges státusát, valamint a sokszereplős politikai paletta egy alkotmányosan szavatolt eljárásrend mentén „letisztul" és létrejön a legitim állam, akkor a népszuverenitásban gyökerező demokratikus törvényhozói és kormányzati gyakorlat gazdaságpolitikai téren – immáron gyakorlattá téve a forradalom akaratát – minden bizonnyal a *jóléti állam kontinentális mintázata* felé mozdult volna el.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

2011 utolsó hetében csörgött a telefonom. A vonal végén Géczi József, a szegedi egyetem Politológia Tanszékének oktatója volt, aki a következőkkel kezdte mondandóját: „Sipos Jóskától hallom, hogy magát érdekli ötvenhat, azon belül a munkástanácsok története. Tápén él még egy szegedi munkástanácsos, Kecskés Zsuzsanna. El kellene mennünk hozzá interjút készíteni, menteni kellene annak a kevés élő hiteles szereplőnek az emlékeit". 2012 januárjában egy hideg, bár napsütéses téli napon érkeztünk meg a Délmagyarországi Cipőgyár egykori munkástanácstitkárának lakrészéhez. A néhány tízezer forintos nyugdíjból, egy szoba-konyhás lakrészben magányosan tengődő, szociális gondozásra szoruló nagybeteg asszony közel öt órán át osztotta meg velünk emlékeit. Beleégett az emlékezetembe az a pillanat, amikor bemutatkozásunk után Géczi nekiszegezte a kérdést: „Hol vannak a kitüntetései?" „Kitüntetések? Még azt a kis pótlékot is megvonták tőlem, ami eddig járt" – adott hangot keserűségének a rendszerváltás után két évtizeddel a kalocsai női börtönben ötévnyi (!) fogságot letöltött, fizikai bántalmazást is szenvedett asszony. Érkezésünkkor meglepettségének adott hangot, ugyanis állítása szerint a rendszerváltás óta senki sem kereste történeti interjú készítése céljából. Emlékszem, hogy akkori önmagam – naiv, idealista egyetemista – értetlenül és letargikusan állt a hallottak előtt. Máig ható kérdések fogalmazódtak meg bennem. Úgy állna a helyzet, hogy vannak első-, s másodvonalbeli ötvenhatosok? Az egyiknek parlamenti képviselői szék jár, a másiknak a mélynyomor? Mi alapján dől el az, hogy az utókor mérlegén kinek-kinek – az utóbbi történelminek bizonyuló – szerepvállalása mennyit ér, mi alapján esik ki valaki az utókor látóköréből? Sokféleképpen kezdődhet egy történészi pálya. Van, akit a családi múlt determinál, mások az érdeklődésüknek és kíváncsiságuknak élnek. Talán furcsa és atipikus, de én ott és akkor, ennek az élménynek a hatására köteleztem el magam a témám mellett: egy epeműtétből lábadozó, nagybeteg öregasszony lakásán.

Ez a könyv az elmúlt évtizedben folytatott kutatásaimat foglalja össze, 2019-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájában megvédett doktori értekezésem átdolgozott, számos ponton bővített kiadása. A teljesség igénye nélkül nevesítenem illik néhány olyan szerep-

lőt, akik nélkül ez a kötet nem vagy nem ilyen formában és tartalommal jött volna létre. Elsőként köszönettel tartozom a feleségemnek, aki a témával való mélyebb megismerkedésem óta figyelemmel követi és gyámolítja munkám, biztatott a könyvírás folyamatának egyes mélypontjain, éveken át méltósággal és utólag is felfoghatatlan türelemmel viselte a kutatómunkával szükségszerűen járó „nélkülözést". Köszönetet érdemel a 2021 novemberében váratlan hirtelenséggel elhunyt Sipos József, aki szegedi egyetemi éveim alatt ajánlotta a témát a figyelmembe. A levéltári kutatómunka rejtelmeiről sokat tanultam Bank Barbarától, míg Botos Katalinnak, Botos Józsefnek és Schlett Andrásnak azért tartozom köszönettel, mert megismertették generációmat azzal, hogy miként is érdemes a jelenkori gazdasági- és társadalmi folyamatokat értékalapon vizsgálni. Köszönettel tartozom doktori munkám témavezetőjének, Ötvös Istvánnak, valamint a kéziratot alapos szakmai javaslataival érdemben javító lektoromnak, Germuska Pálnak. Köszönettel tartozom korábbi és jelenlegi állásadómnak, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának, valamint a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívumnak, amiért támogató hozzáállást tanúsítottak munkám valamennyi szakaszában. Végül köszönöm a kiadó valamennyi közreműködő munkatársának, kiváltképp Király Leventének, amiért érdeklődést mutatott a kézirat s a talán újszerűnek tűnő szerzői megközelítésmód iránt. A kötetben elkövetett valamennyi hiba, pontatlanság kizárólag a szerző számlájára írható.

Csongrád-Szentkirály, 2022. július

A kötetben szereplő rövidítések jegyzéke

APO	Agitációs és Propaganda Osztály
ATRA	Autóalkatrészgyártó és Felújító Vállalat
BHÖ	Büntető Anyagi Jogszabályok Hatályos Összeállítása
BM	Belügyminisztérium
BRFK	Budapesti Rendőrfőkapitányság
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége
EMAG	Első Magyar Gazdasági Gépgyár
Fidesz	Fiatal Demokraták Szövetsége
KGM	Kohó- és Gépipari Minisztérium
KMT	Nagy-Budapesti Központi Munkástanács
KV	Központi Vezetőség
LEMP	Lengyel Egyesült Munkáspárt
MDF	Magyar Demokrata Fórum
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ	Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége
MKP	Magyar Kommunista Párt
MÁV	Magyar Államvasutak
MÁVAG	Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak
MÉMOSZ	Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége
MNB	Magyar Nemzeti Bank
MOM	Magyar Optikai Művek
MSZP	Magyar Szocialista Párt
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
OGT	Országos Gazdasági Tanács
ORFK	Országos Rendőrfőkapitányság
OT	Országos Tervhivatal
PNYF	Politikai Nyomozó Főosztály
PTO	Párt- és Tömegszervezetek Osztálya
SZDP	Szociáldemokrata Párt
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
tsz	termelőszövetkezet
ÚGM	új gazdasági mechanizmus
vb	végrehajtó bizottság

JEGYZETEK

1 Hamvas Béla: Interview. In: Uő: *Patmosz I.* Medio Kiadó. Budapest, 2008. 284–285.
2 Entz, 2013. 10–11.
3 Szabad, 2017. 63–87.
4 Körösényi, 1989. 63–64., 67–68. A politológus szerző három meghatározó értelmiségi-ideológia újjáéledését rögzíti: népi-nemzeti, radikális-demokrata, demokratikus szocialista.
5 Ennek előjelei, a nemzeti egységet eredményező magyar forradalom különféle hagyományokra és egymást mintegy kizáró, egymással történelmi súlyukat tekintve vetélkedő irányzatokra bontása már az Eörsi István lakásán tartott 1986-os találkozón is látszott, ahol az úgynevezett demokratikus ellenzék tagjai mellett más forradalmi szereplők is tiszteletüket tették. (Pl. a munkástanácsok részéről a csepeli Nagy Elek, a kőbányai Dénes János.)
6 Mécs, 2006. 9.
7 Ld. Rainer, 2019. 11–25.
8 RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, 24014. sz. VHS. *A népi politizálás esélyei c. kisújszállási rendezvény felvétele* (1991)
9 RETÖRKIL OH. 5-008. *Vanek-Béla-interjú* (2014).
10 RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum, 20215. sz. VHS. *A TIB 1993. május 8-i fórumáról készült felvétel.* 00:28–00:52.
11 Az MSZMP reformkörei és a későbbi MSZP Társadalompolitikai Tagozata a „demokratikus szocializmus" politikai víziója jegyében ugyanakkor felvállalta e forradalmi szerveket. Géczi, 2017. 141–185.
12 Szakolczai, 2016. 63.
13 Kemény–Lomax, 1986.
14 Kozák–Molnár, 1993.
15 Valuch, 2017b. 10–17.
16 Horváth, 2002a. 215–224.
17 Tóth, 1999. 163–198. A szerzőt *holisztikus szemlélet* jellemezte: a tanulmány a korabeli trendet követve a lehető legteljesebb képet igyekezett megrajzolni a csepeli ötvenhatról, ugyanakkor a peres iratokat visszaemlékezésekkel korrigáló narratívaépítés alapvetően kronologikus fonalát olykor megtöri néhány fontos kérdés (pl. a szerveződés gyáregységenkénti eltérő mintáinak vizsgálata, a személyiség-központúság, azaz a „húzóemberek" forradalmi szerepe), ami már túlmutat a puszta eseménytörténeti horizonton.
18 Az *oral history* interjúk tanulságainak összegzését ld. Tóth, 2005. 78–99.
19 Keller, 2010. 274–284. A Május 1. Ruhagyár forradalom alatti történetét elemezve hasonló következtetésekre jut e könnyűipari munkástanács működési jellemzőivel és a tagság életkorával kapcsolatban, mint amelyekre magam is jutottam a kohó- és gépipari üzemek vizsgálata során.
20 Kiss, 2012.
21 Á. Varga–Pásztor, 2002.
22 Ld. az Erdmann Gyula által szerkesztett, 2006–2009 között megjelent forráskiadványokat a Békés Megyei Levéltár gondozásában.
23 Rozs, 2008.
24 Csomor–Kapiller, 2006. 35–37., 42–44.
25 Galambos, 2016.
26 Bank, 2017b.
27 Schuller, 2006. 268–270.
28 Marek, 2012.

29 Bank–Mészáros, 2017. 75–78., 145–148.
30 Bana, 1996.
31 A per szereplőinek sajátságos kiválasztási szempontjairól ld. Szakolczai, 2002. 251–256.
32 Szakolczai, 2007.
33 Bódy, 2017. 92–93.
34 Kiss, 2017. 130.
35 A szovjet típusú rendszer baloldali kritikájának fő jellemzőit ld. Konok, 2006. 16–53., 57., 94.
36 Rainer, 2016. 163–164.; Litván, 2008. 339–340.
37 Cornelius Castoriadis szerint a munkástanács mint önigazgató közösség a munkásosztály lényegét feladó elbürokratizálódott pártállam helyett visszaadta a proletariátusnak a harciközösség-jellegét. Konok, 2006. 55.
38 Broué, 1992. 90.
39 Bak, 1992. 78–83.
40 Kende, 1981. 170–174.
41 Lomax, 1989. 242–243.
42 Lomax, 1981. 115–126.
43 Ez alól kivételt képez a demokratikus hagyományok mibenlétét és a szociáldemokrata eszmerendszer viszonyát újragondoló tanulmány, ld. Kulcsár, 2017. 151–162.
44 Sturmthal, 1964. 20–35.
45 Salamon, 2004. 30., 45. A Munkástanács hagyta jóvá a két munkáspárt egyesülését és kiáltotta ki a népköztársaságot felváltó proletárdiktatúrát is.
46 Kiss, 2015. 290–291.
47 Feitl, 1989a. 10–13.
48 Feitl, 1989b. 42–52.
49 Feitl, 2005. 242–243.
50 Rainer, 2016. 85–86.
51 Uo. 78–80.
52 Kahler, 2006.
53 Szakolczai, 2017. 6–11.
54 Hilt, 2018. 31.
55 Skinner, 1996. 40.
56 Jessen, 2011.
57 Maetzke, 1959. 339.
58 Kiss, 2012. 20–22.
59 Rainer, 2011. 26.; M. Kiss, 2011. 118–119.
60 Skinner, 1996. 49.
61 Idézi – Markos György: A tőkepolitika útjai. *Közgazdaság*, 1947. október 26.
62 Itt az egyszerűség kedvéért szinonimaként használjuk a két kifejezést, később egymástól megkülönböztetett jelentéstartalommal a *Milyen gazdaság? Gondolattöredékek nagyító alatt* című fejezetben használjuk.
63 Crafts–Toniolo, 2010. 309–323.
64 Voszka, 2018. 93
65 Germuska, 2017. 13-26.
66 Voszka, 2018. 93.
67 Uo. 64, 91.
68 Botos, 2014. 28–29.
69 Voszka, 2018. 83.
70 A jóléti államok válfajainak, attribútumainak jellemzését ld. Tomka, 2009. 223–227.; Moran, 2006. 152.; Artner, 2011.; Pogátsa, 2016. 36–37.
71 Milanovics, 2021. 25–28, 65.
72 Solimano, 2020. 119.
73 Scheiring, 2019. 47.
74 Gróf–Kisgyörgy–Vámos, 2008. 6.
75 Benyó, 2004. 19–21.
76 Sturmthal, 1964. 24.
77 Tomka, 2009. 276.; Giddens, 2008. 574.
78 Benyó, 2004. 19–21.
79 Kornai, 1993. 483–487.; 505.
80 Uo. 488–491.
81 Stumpff, 2019. 419–422. Nem Kelso programjának realizálásaként, pusztán az ő közbenjárására valósult meg a hetvenes évek közepén a munkavállalói részvénytulajdonosi program (ESOP) szövetségi szintű kodifikációja. Mindez annak volt köszönhető, hogy kapcsolatba lépett a baloldali populista Huey Long fiával, Russell Long jóval mérsékeltebb demokrata párti szenátorral, akit meggyőztek az elképzelései, és a lehetőségekhez képest érvényre is juttatott belőlük valamennyit.
82 Jakabffy Elemér Alapítvány Kéziratára, K1277. sz. tétel. („A Keresztény Gazdasági [Laborista] Párt programja")
83 Diczházi, 1998. 67.
84 RETÖRKIL X. 1. MDF korai időszakának iratai, 58. d. 26. ő. e. 28 p. *Szakértői Iroda – Diczházi Bertalan: Tulajdonreform-koncepciók, összefoglaló az MDF Elnöksége részére, 1989.*
85 Ruszkowski, 2018. 216–218.
86 Knapp, 1988. 4–6.
87 Szegő, 2017. 227–235.
88 Ruszkowski, 2018. 210.
89 Estrin, 1991. 156–158.
90 Weili–Reising–Stohs, 2007. 5–7.
91 Persson, 2010. 84–85.
92 Mihályi, 2010. 574–582.
93 Mitrovits, 2014. 92–103.; Bottoni, 2015. 115–118.
94 Mitrovits, 2014. 107.
95 A szövegrészlet angol eredetijét ld. Brus, 1986. 197.
96 Földes, 1984. 84.
97 Uo. 85.
98 Szamuely, 1986. 15–18.; Gelegonya, 1994. 97–99.
99 Csaba–Szamuely, 1998. 45.
100 Voszka, 2018. 245.; Neuberger, 1973. 148–153.
101 Lange, 1958. 4–6.
102 Uo. 10–13.
103 MNL OL XIX-A-2-gg 47. d. *Friss István 1956. június 2-i előadása.*
104 Ua.
105 Kopanyev, 1956.
106 *A gazdaságvezetés módszerei Jugoszláviában*, 10–28.
107 Carson, 1990. 395.
108 Sturmthal, 1964. 96.
109 MNL OL XXVI-A-14. MTI kőnyomatosok, külföldi hírek. 1956. szeptember 26. 25. *Jugoszláviában több mint 260 000 ember vesz részt az üzemek irányításában.*
110 Glueck–Kavran, 1971. 9.
111 Sturmthal, 1964. 96–100.
112 Carson, 1990. 374. A gyakorlatban – jogellenes módon – az igazgató is kvázi tanácstagnak számított, oly mértékig jelen volt a munkástanács életében.
113 Glueck–Kavran, 1971. 9–10.
114 Tanic, 1967. 29–34.
115 Carson, 1990. 383.
116 Bara, 1996. 371–372.; Carson, 1990. 373–374.
117 Glueck–Kavran, 1971. 13. A nyereségrészesedést – ami 1954–ben 4,8 százalék volt – csak az állam felé teljesített adók és termelési költségek leírása után lehetett kifizetni a munkavállalóknak.
118 Ward, 1957. 382–384.
119 Az 1947-ben elfogadott hároméves újjáépítési terv példátlanul sikeres végrehajtása európai összehasonlításban is kiemelkedően hozzájárult a lengyel életszínvonal növekedéséhez. Tischler, 1998. 77. 1949–1953 között évi 10 százalék, 1953–1956 között 8,6 százalék volt a nemzeti össztermék éves nettó növekedése, a populáció 1948–1955 között 3,5 millió emberrel gyarapodott.
120 Sturmthal, 1961. 383.
121 MTI kőnyomatosok, külföldi hírek. 1956. november 22. 14. *A Glos Pracy cikke a munkástanácsokra vonatkozó lengyel törvényről.*
122 Grzybowski, 1958. 142.
123 Kolaja, 1959. 5.
124 Grzybowski, 1958. 138.
125 Uo. 129–130.
126 Kolaja, 1959. 8–10.
127 Lange, 1958. 12.
128 Kolaja, 1959. 9.

129 MNL OL XXVI-A-14. 1956. október 21. 10–11.
130 Grzybowski, 1958. 142.
131 Kolaja, 1959. 142.
132 Uo. 140–142.
133 Uo. 144.
134 Uo. 131–135, 138.
135 Hegedűs B.–Rainer, 1989. 36.
136 Uo. 42.
137 Uo. 85–86.
138 Uo. 41.
139 Uo. 58. Hiába határozták el, hogy a második vitára jugoszláv előadót is meghívnak, erre nem került sor.
140 MNL OL M-KS 276. f. 52. cs. 35. ő. e. Az MDP KV 1956. július 18–21-i ülésének jegyzőkönyve, 349.; *Népszava,* 1956. július 20. *Pártegységgel a szocialista demokráciáért.*
141 *Népszava,* 1956. október 20. 1.
142 *Népszava,* 1956. október 17. 1.
143 *Népszava,* 1956. október 24. 5.
144 Erre nyújt kiváló példát Gábor Pál „Önállóság – kinek?" című vezércikke, amiben üzemi demokrácián kizárólag a meglévő szakszervezeti alapszerv hatáskörének, intézkedésének újradefiniálását érti. *Népszava,* 1956. október 11.
145 *Népszava,* 1956. szeptember 9. *A szakszervezeti élet kiszélesítésének néhány problémája. Munkásellenőrzést a termelésben, a szakszervezeti életben.*
146 Beránné-Kajári, 1992. 74–75.
147 VERITAS OHA 193. sz. interjú. 322.
148 Kozák–Molnár, 1993. 194.
149 Uo. 60.
150 MNL Cs-CSML XXV. 7. Skultéti Medárd és társai, Vizsgálati dosszié (VD) II. 89–91. *Kecskés Zsuzsanna kh. jkv., 1957. május 15.*
151 *Népszava,* 1956. szeptember 23. 7.
152 *Népszava,* 1956. augusztus 9. 5.
153 *Népszava,* 1956. július 29. 7.
154 Az idézet a *Megtorló* című filmsorozat főhősétől, Frank Castle-től származik.
155 Domonkos, 2019. 136–137.
156 Germuska, 2012. 68–69.; UN WES 1956. 261.
157 UN WES 1957. 124.
158 Germuska, 2012. 54.
159 UN WES 1957. 214.
160 Klein–Schulze–Vonyó, 2017. 81.
161 Csaba, 2018. 236–237.
162 Gyarmati, 2011.
163 Germuska, 2012. 52.
164 Varga, 1994. 67.
165 Uo. 71–72.
166 Valuch, 2012. 12. A definíciós nehézségeket mélyítve emellett felveti, hogy pl. a művezetők, segéd- és szakképzett munkások sorolhatóak-e *egy rétegbe* pusztán azon az alapon, hogy bérből élnek és fizikai foglalkozásúak.
167 Giddens, 2008. 245.
168 Bódy, 2013. 54–60.
169 Valuch, 2005. 219.
170 A kategorizálás alapját az alábbi tanulmány adja, ld. Valuch, 2017a. 34–38. A karakterjegyekről ld. még Belényi, 2004. 114–121.
171 Bódy, 2013. 54–60.
172 Tomka, 2009. 175.
173 Uo. 147.
174 Pittaway, 2003. 74–76., 78–82.
175 Pittaway, 2006. 3., 5.
176 Gyáni, 2003. 32–33.
177 MNL OL XIX-F-6-a KGM Titkárság iratai. 41. d. 25984/1956.
178 *Szabad Nép,* 1956. szeptember 22.; *Népszava,* 1956. június 5.
179 MT 1038/1956. (V. 17.) sz. határozata. *Magyar Közlöny,* 1956. május 27.
180 Mt 37/1956. (X. 14.) sz. M.T. rendelet. *Magyar Közlöny,* 1956. október 14.
181 OSA 300-5-47 Box 4. *Report on Hungary by the delegation of the word federations ot trade unions. 15th December, 1956. 16–19.*
182 MNL OL XIX-F-6-ib KGM Kollégium iratai, 1956. január 12-i ülés jegyzőkönyve. *Jelentés a Kohó és Gépipari Minisztérium munkavédelmi és szociális helyzetéről, 1956. január 3.*
183 Kende, 2006. 45.
184 Illyés, 2016. 35.
185 Sztáray, 1992. 45.
186 Szabó, 2007. 152., 161.
187 Gerő, 2007. 109–115.
188 Bartha, 2017. 8.
189 Bartha, 2009. 37–43.; Thompson, 2007. 7–13.
190 Hungler, 2013. 44–48.
191 Mihályi, 2010. 112–117. A szovjet irányítási szisztéma általános irányítási alapelveinek áttekintését ld. Vucinich, 1950. 179–186.
192 Tóth, 2005. 97.
193 MNL OL XIX-F-6-a KGM Titkárság iratai. 40. d. 25240/1956. Összefoglaló jelentés a társadalmi tulajdonvédelmi feladatokról, 1956. január 18.; XIX-F-6-ib KGM Kollégium iratai, *1956. július 26-i ülés jegyzőkönyve. Jelentés a társadalmi- és személyi tulajdon védelmével kapcsolatos, továbbá a tűzrendészeti- és egyéb biztonsági feladatok ellátásáról az 1956. I. félévben, 1956. július 14.*
194 MNL OL XIX-F-6-a KGM Titkárság iratai. 41. d. 26502/1956.
195 MNL OL XIX-F-6-ib KGM Kollégium iratai, 1955. augusztus 11-i ülés jegyzőkönyve. *Jelentés az 1955. évi norma és prémiumrendezés végrehajtásáról, d. n.* 14–18.
196 MNL OL XIX-F-6-a KGM Titkárság iratai. 41. d. 26575/1956.
197 A két világháború között két alkalommal is bebörtönözték „munkásmozgalmi tevékenysége" miatt, 1945-öt követően a Jóvátételi Hivatal megbízottjaként irányította a Szovjetuniónak átadott Mátra Erőmű leszerelését. 1948-tól a MÁVAG vezérigazgató-helyettese, 1950-től pedig első embere. 1963-ban nyugdíjazták, utódja Horváth Ede lett. Honvári, 2015. 117.
198 MNL OL XIX-F-6-a KGM Titkárság iratai. 42. d. 27417/1956. *Jelentés a Wilhelm Pieck Vagon és Gépgyárban végzett brigádmunkáról, 1956. május 9.*
199 Uo. 43. d. 29400/1956.
200 Uo. 43. d. 28444/1956.
201 Uo. 43. d. 29381/1956.
202 Uo. 44. d. 31041/1956.
203 Uo. 43. d. 29501/1956.
204 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. 101–104.
205 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. 58–59. *Molnár István főelőadó jelentése az október 25–27-ig bekövetkezett eseményekről.*
206 Uo. 60.
207 Tóth, 1999. 167., 169.
208 PSZL IX. 290. f. 52. ő. e. 7–11, 12–19.
209 PSZL IX. 290. f. 52. ő. e. 326. *Ipari Segédanyaggyár Központja Ideiglenes Forradalmi Munkástanácsának jegyzőkönyve, 1956. november.*
210 Metz, 2018. 65., 72–73.
211 VERITAS OHA 527. sz. interjú. Sz. Nagy Sándor (1921–1994): jogász, újságíró, ipari munkás. 1958-ban életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, 1963-ban szabadult, utána könyvelő, raktáros, áruforgalmi előadó. 1989 után a Magyar Liberális Néppárt elnöke.
212 ÁBTL 3.1.2. M-20597. 35–39.
213 VERITAS OHA 527. sz. interjú. 152.
214 PSZL 290. f. 39 ő. e. I. k. 31, 41.
215 ÁBTL 3.1.2. M-20597. 35–39.
216 Szakolczai, 2017. 13–14.

217 PSZL 290. f. 52. ő. e. 12–19. *Chinoin Vegyészeti Gyár Forradalmi Igazgatóság és Ideiglenes Munkástanács együttes ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 1.*
218 Bana, 1996. 116.
219 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. 30–39. *Munkástanácsok által leváltott igazgatók helyzetéről feljegyzés, d. n.*
220 A dolgozatban az 1944–1948 közötti időszak politikai minősítésére a meglehetősen visszhangtalanul maradt többpárti totalitarizmus kifejezést használjuk. Bódy, 2008. 67–69.
221 K. Horváth, 2012. 76–82.
222 Varga, 1981. 36.
223 Enyedi–Körösényi, 2004. 87–88.
224 Petrás, 2013. 81–82.
225 Zachar, 2014. 142–151.
226 Prohászka, 1918. 3–6.
227 Klestenitz, 2012. 90–92.
228 Mihelics, 1928. 6–44.
229 Az irányzat eszmeiségéről bővebben ld. Szekér, 2017. 167–176.
230 Rainer, 2016. 79–81.
231 Idézi: Standeisky, 2010. 379. *Szöllősy Pál veszprémi ügyvéd levele Pfeiffer Zoltánnak, 1957. május 2.*
232 Horváth, 2008. 291.
233 VERITAS OHA 193. sz. interjú. 30–31, 61.
234 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 387. d. 682–684.
235 ÁBTL 3.1.5 O–11804/2. 171.
236 ÁBTL 3.1.9. V–141797/6. 16–25.
237 Uo. 220–224.
238 ÁBTL 3.1.5. O–11804/2. 129–136. *Kimutatás a KGM Gépipari Igazgatóság alá tartozó vállalatok munkástanácsairól.*
239 Horváth, 2008. 298.
240 Kiss, 2012. 12.
241 Bódy, 2017. 91–92.
242 Valuch, 2017. 36., 40.
243 Sztáray, 1992. 31.
244 Kiss, 2012. 51–52.
245 Kiss, 2012. 16–17, 38.
246 Kovrig, 2016. 49.
247 Uo. 76.
248 Uo. 200–202.
249 Uo. 153–154.
250 Hamvas, 1988. 53–54.
251 A politikai tudás összetevőiről ld. Török, 2017. 57–73.
252 Ungváry, 2016. 149.
253 Uo. 55., 61.
254 Szávai, 2017. 136–151.
255 A kérdéskör fogalomtörténeti áttekintéséhez ld. Medgyesi, 2019. 21–27., 48–97.
256 Bódy, 2018. 25–37.
257 Mécs Imre villamosmérnök-hallgató a „munkásmozgalmi kommunizmus" széles körű elfogadottságáról beszélt 1986-ban. Hegedűs, 1992. 145.
258 Erre kiváló példa Angyal István ideologikus nézetrendszere, ld. saját kezű vallomásának vonatkozó szöveghelyeit. Eörsi, 2008. 44–45., 58–59., 76–77.
259 PSZL IX. 290. 31. ő. e. A KMT 1956. december 8-i ülésének jkv., 164.
260 ÁBTL 3.1.9. V-141797/3. *Balogh József tv. jk., 1957. május 27.* 128.
261 Kozák–Molnár, 1993. 149–150., 165.
262 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 389. d. 1442. *Rácz Sándor kihallgatása a Legfőbb Ügyészségen, 1957. december 2.*
263 Kozák–Molnár, 1993. 57–58.
264 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 233–234. *Nagy Elek kh. jkv., 1957. január 17.*
265 MNL Cs-CsML XXV. 9/B. 1103/1957. Perbíró József és társai, IV. kötet. 319–321. *Királyházi Sándor kh. jkv., 1957. június 13.*
266 Bank, 2017b. 129. *A Városi Munkástanácsok Intézőbizottságának ülésjegyzőkönyve, 1956. december 1.*
267 Bálint, 2000. 60–62.
268 Gyurgyák, 1989. 14–15.

269 Gyarmati, 2011. 403., 415–416.
270 Standeisky, 2010. 92., 187., 193.
271 A forradalom elbeszélési módjainak a legitimáció szempontjából történő értelmezését ld. Ötvös, 2022.
272 Tanulságos és a parlament súlytalanságát és láthatatlanságát jelző körülmény, hogy a forradalom időszakában az 1953-as országgyűlési választás után alakult parlament működött, mégis valamennyi követelésben az 1949-est említik, mivel azt tartották határkőnek.
273 Demeter, 2012. 66.
274 Vida, 1998. 5.
275 A pártosodás jelenségéről ld. részletesen Standeisky, 2010. 229–268.
276 Rainer, 1999a. 123–124.
277 Hegedűs, 1992. 103.
278 Uo. 95.
279 Uo. 104.
280 Ságvári, 1989. 70–87.; Rainer, 1999b. 184–203. A párt felső vezetésének belső viszonyait eltérő nézőpontokból elemző diplomáciai jelentések érzékletes jellemzéseket adnak mindezekről a latens koalíciókról. Gecsényi–Máthé, 2006. 329., 375–376., 430.
281 Makkai, 1943. 105.
282 Uo. 242.
283 Uo. 269–274.
284 Hegedűs, 1992. 265.
285 M. Kiss–Kahler, 1997. 134–139.
286 Horváth–Ripp, 1997. 68.
287 Ezzel kapcsolatban jegyezte meg rezignáltan Mező Imre a X. 28-i KV-ülésen, hogy *„sajnos ma fel kell adni bizonyos pozíciókat, nehogy elsöpörjenek."* Horváth–Ripp, 1997. 118.
288 Losonczy Géza a szövetségkeresés feladatát úgy jellemezte, hogy *„kapcsolatokat kell találni a felkelés demokratikus részéhez"*. Horváth–Ripp, 1997. 64–65.
289 Nonn György az MDP KV október 28-i ülésén felhívta vezetőtársai figyelmét arra, hogy a fő cél *„bemenni és irányítani"*. Horváth–Ripp, 1997. 118.
290 Gyurgyák, 1989. 83., 86–87.
291 Kádár már a „tárgyalásos út" kifejtése során, X. 26-án utalt arra, hogy amennyiben fegyveresen kerülnének szembe a munkásokkal, az országvilág előtt igazolná érveik hamisságát, továbbá megsemmisítené azt az állítást, hogy a munkásosztályra hivatkozva kormányoznak, és növelné a pártellenes indulatokat. Horváth–Ripp, 1997. 50.
292 Szakolczai, 2017. 13–14.
293 Nagy Snagovban ezt az állapotot – önigazoló szándéktól sem mentesen – úgy írta le, hogy az „ellenzék" túl későn került elhatározó jelentőségű helyzetbe. Nagy, 2006. 115–117.
294 Horváth, 2003. 86–88.
295 Vitézy, 2015.
296 Horváth, 2003. 163–166.
297 Kahler–M. Kiss, 1997. 67–68.
298 Rainer, 2001. 33.
299 Litván, 1995. 31–34.
300 Rainer, 2021.
301 Kende, 2006. 65–70, 112–113.
302 Rainer, 2011. 54–55.
303 Nagy, 2006. 146.
304 Nagy, 1984. 195.
305 Uo. 196.
306 Nagy, 2006. 164.
307 Uo. 138–139.
308 Uo. 137–141., 150.
309 Nagy 1984. 208–225.
310 Rainer, 1999a. 117.
311 Lomax, 1989. 74–77.
312 Horváth–Ripp, 1997. 106.
313 Gyurgyák, 1989. 167., 322.
314 Standeisky, 2010. 187–192.
315 A pártállam egyes aktorainak a Nemzetőrség felállításával kapcsolatos politikai szempontjait, a szerveződés

gyakorlati vonatkozásairól összefoglaló jelleggel ld. Horváth, 2002b. 1008–1046.; Horváth, 2017. 155–173.; illetve Szakolczai, 2015. 240–249.

316 Gyurgyák, 1989. 193.

317 ÁBTL 1. 6. II/6. 35. kötet. 142.; PSZL IX. 290. f. 43. ő. e. 95–96., VII. 978. f. 10. ő. e. 34.

318 Beloiannisz, Goldberger Gyár, Gamma Optikai Művek, Kismotor és Gépgyár, Fogaskerékgyár, I. sz. Épületelemgyár, Magyar Optikai Művek, Albertfalvai Zománchuzalgyár, Kelenföldi Vegyészeti Gyár, Kábel és Műanyaggyár, Kábel és Sodronykötélgyár, Április 4. Gépgyár. E gyárak küldöttei mellett jelen volt egy műszaki egyetemi delegált és egy írószövetségi képviselő is.

319 PSZL VII. 978. 10. ő. e. 58. *XI. kerület dolgozóinak határozata, 1956. október 30.*

320 PSZL IX. 290. f. 50. ő. e. 41–42.

321 Lomax, 1989. 163–166.

322 Az ülésen részt vett 10 kerületi üzem. PSZL 290. f. 39 ő. e. 1–9. *Egyesült Izzó Ideiglenes Munkástanács megbeszélése 1956. október 29-én.*

323 Molnár–Kőrösi–Keller, 2006. 197.

324 Gyurgyák, 1989. 131–132.

325 Uo. 375.

326 Kemény–Lomax, 1986. 49–51.

327 Ady Endre: A sajtó és a parlament. *Nagyváradi Napló,* 1902. október 10.

328 Schlett, 2016.

329 PSZL IX. 290 f. 50. ő. e. 68–70.

330 Némethné–Sipos, 1993. 127., 143.

331 Ripp, 1999. 43–54.

332 BFL XV. 21. 1. tétel. *Töredékes feljegyzés Kádár János és a KMT-tárgyalódelegációjának tárgyalásáról,* 13–14.

333 Germuska, 1996. 78.

334 BFL XV. 21. 1. *Töredékes feljegyzés Kádár János és a KMT-tárgyalódelegációjának tárgyalásáról,* 8–9.

335 BFL XV. 21. 1. 25–29. *A KMT 1956. november 22-i ülésének jegyzőkönyve.*

336 *Népszabadság,* 1956. november 15. Kommunista vezetést a munkástanácsban!

337 PSZL IX. 290. f. 38. ő. e. 1–5. *Sárvári Simon osztályvezető jelentése, 1956. november 27.*

338 *Népszabadság,* 1957. január 31.

339 *Népszabadság,* 1957. április 30.; A párt vezetésével. *Népszabadság,* 1957. április 19. 3.; „kommunisták vezetése nélkül a munkástanács nem boldogulhat". *Népszabadság,* 1957. április 20. 5.

340 *Magyar Közlöny,* 1956. november 24. *1956. évi 24. sz. tvr. a munkástanácsokról.*

341 A rendelet kodifikációs előzményeiről keveset lehet tudni, Feri Sándor visszaemlékezése szerint Kádár neki szánt ebben kulcsszerepet: *„november 7-én megérkezett Kádár Budapestre. Meglátott, és így szólt: »Jó, hogy itt vagy! Csináld meg mindjárt a munkástanácsokról szóló törvényerejű rendeletet!« Kádár megjelenése, a hangja több volt mint meglepő, megdöbbentő volt számomra.* [...] *Kádár jött, megnézte az óráját, s azt kérdezte: »Mi az?! Már eltelt egy óra, és még nem vagy kész?!« Újra ránézett az órájára és megismételte: »Mi az?! Meddig tart nálad egy ilyesmi?! « »Még arról sem szóltál, hogy ez a munkástanácsi rendelet mit tartalmazzon – válaszoltam.« Erre közbeszólt Kossa, hogy majd ő megadja az útbaigazítást, és ő valóban segített. A jugoszlávok munkástanácsi intézkedése volt az alapja, de én azokat nem ismertem, ezért magamnak kellett volna valamit kiagyalnom."* Molnár–Kőrösi–Keller, 2006. 260.

342 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 34–36.

343 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 84-85. *X. kerületi üzemekhez címzett értesítés a kőbányai kerületi munkástanács megalakításáról, 1956. november 14.*

344 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 13–19.

345 BFL XV. 21. 1. tétel. 85-86. *Ismeretlen szerző által készített feljegyzés, 1956. november 28.*

346 Papp, 2001. 82–83.

347 A kérdéskör átfogó áttekintését ld. Szűcs, 2014. 7–31.

348 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 64–73. *A Heves Megyei Központi Munkástanács alakuló ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 30.*

349 MNL OL XIX-A-2-gg. 49. d. *Gazdasági vezetők értekezlete, 1956. november 25.* 251.

350 Hegedűs, 1992. 266.

351 PSZL 978. f. 10. ő. e. 25–29. *A Kőbányai Gyógyszergyár dolgozóinak lapja,* 1957. március 5. I. évfolyam, 1. szám.

352 A pártállami történetírás által kanonizált, erre vonatkozó képet ld. Molnár, 1969. 62–63., 90.

353 Kiss, 2008. 175–176.; Germuska, 2006a. 65.; Á. Varga–Pásztor, 2002. 142–161.

354 Pl. a Fejér megyei Dunapentelén. Orgoványi, 2006. 137.

355 Ld. Szolnok megyében a borsodi példa alapján alakult, Cseh, 2006. 10–15.

356 Szakolczai, 2006. 191–198.; Bana, 1996. 44–45.

357 A megalakulás körülményeiről ld. Lomax, 1989. 172–180.

358 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 13–19. *A KMT országos tájékoztató értekezletének jkv., 1956. november 14–15.*

359 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 96–98.

360 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 120–122.

361 Kozák–Molnár, 1993. 156.

362 PSZL IX. 290. 31. ő. e. 154–166. *A KMT-ülésének jkv., 1956. december 8.*

363 A rákospalotai születésű, négy polgárit végzett angyalföldi acélgyári művezetőt, Balázs Józsefet „Barna József" fedőnéven, „hazafias" alapon szervezte be Ambrus Sándor, a BRFK nyomozó századosa 1957. március 11-én. A „lojális" kategóriában tartották nyilván. ÁBTL 2.2.2. „Barna József" 6-os kartonja.

364 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 389. d. 1386–1389. *Háry Béla kh. jk., 1957. XII. 6.*

365 ÁBTL 3.1.9. V-141797/2. 182–189. *Ring István feljegyzése, 1957. március 5.*

366 Kozák–Molnár, 1993. 160–162.

367 ÁBTL 3.1.5. O-11804/2. 39–42., 97–100. *Javaslat a munkástanács illegációkkal foglalkozó csoport munkatervére, 1957. február 11.*

368 *Népszabadság,* 1956. december 20., december 22.

369 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 389. d. 1386–1389. *Háry Béla kh. jk., 1957. XII. 6.*

370 Ua.

371 Uo. *Grubics István tv. jk., 1957. V. 13.* 137. Ring május 2-i vallomásában úgy fogalmazott, hogy *„megkérdeztem Grubicsot, hogy mi biztosít engem a letartóztatás ellen, ha esetleg a tervem keresztülvitele érdekében olyan megnyilvánulásokat kell tennem, melyek a hatóságok előtt esetleg hátrányos színben tüntetnek fel engem."* Uo. 65–68.

372 Uo. *Ring István kh. jk. 1957. V. 20.* 88–91. *„Grubics többször felkért engem, hogy fejtsem ki egyes kérdésekben a nézetemet, amelyeket Ő is ismert és tudta, hogy a párt szempontjából az adott helyzetben megfelelőek."*

373 Uo. *Ring István kh. jk., 1957. V. 2.* 65–68.

374 Uo. 127.

375 ÁBTL 3.1.9. V-141797/2. *Deutsch Tivadar Üzembiztonsági Alosztályon készült feljegyzése, 1957. március 7.* 161–162. Nincs arra utaló nyom, hogy az állambiztonság hálózati személyeinek állományába tartozott volna, bár erre nem is volt lényegében szükség, hiszen direkt pártirányítás mellett tevékenykedett.

376 Uo. 177.

377 Uo. *Az Alumíniumgyár igazgatójának feljegyzése Ring tevékenységéről.* 156–157.; *Az Üzembiztonsági alosztály által készített összefoglaló jelentés, 1957. március 2.* 178–181. ÁBTL 3.1.5. II/6. 75. *„csirkefogónak nevezte a rendszer vezetőit és a kommunistákat".*

378 ÁBTL 3.1.9. O-11804/2. 159. *Részlet Tófalusi fn. ügynök jelentéséből.*

379 Uo.

380 Uo. 144., 152., 193.

381 Uo. 267–270.

382 ÁBTL 3.1.9. V-141797/2. 367–380. *Szelvényi Imre kézírásos feljegyzése, 1956. december 31.;* V-141797/1. 81. *Mester Endre kh. jk., 1957. II. 18.*

383 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 389. d. 1386–1389. *Háry Béla kh. jk., 1957. XII. 6.*

384 ÁBTL 3.1.9. V-141797/1. 121–123. *Mester Endre kh. jk, 1957. VI. 28.*

385 ÁBTL V-141797/7. *Határozat Babai István terheltként való felelősségre vonásáról.* 233. *A Fővárosi Ügyészség határozata, 1957. december 19.* 274–279. Ringhez hasonlóan ő is könnyedén zsarolható volt: PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. 13–19. *A KMT 1956. november 15-i országos tájékoztató értekezletének jegyzőkönyve.*

386 Bibó, 1990.

387 PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. 169–171. *Kossai (?) Benedek „Kedves Szaktársak, Polgártársak, Elvtársak!" c. felszólalása a munkástanácsok országos értekezletén, 1956. december 8.* (A szerző neve és a dátum ceruzás széljegyzetként szerepel.)

388 PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. 13–19. *A KMT országos tájékoztató értekezletének jkv., 1956. november 15.*

389 PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. 85–95. *Ismeretlen szerző által készített feljegyzés, 1956. november 28.*

390 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 103–122.; BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 27–35. A dolgozat némi szövegeltéréssel két példányban is fennmaradt. Az egyik 1956. november 25-ére, a másik, BFL-ben őrzött példány decemberre dátumozva.

391 Kemény–Lomax, 1986. 208–209.

392 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 389. d. 1428–1430. *Rácz Sándor kh. jkv. a Legfőbb Ügyészségen, 1957. december 2.*

393 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 103–108.; BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 27–35. A bekezdésben szereplő idézetek két különböző példányból valók.

394 Az újabb szakirodalom ma már túllépett azon, hogy a korporatív berendezkedésre vonatkozó ideákat egyöntetűen a fasizmus megbélyegző kategóriája alá sorolja. Bővebben ld. Zachar, 2014. 273–280.

395 Zachar, 2014. 126–127.

396 VERITAS OHA 527. sz. interjú. 81, 85.

397 Kemény–Lomax, 1986. 187–188.

398 Molnár–Kőrösi–Keller, 2006. 299.

399 PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. 146. *Javaslat az ország gazdasági életének kibontakozására, 1956. december 7.;* Uo. 138–140. *KMT rendkívüli plenáris ülésének jkv.-kivonata, 1956. december 6.*

400 Takács M. József (szerk.): *Napóleon. Az uralkodás művészete.* Helikon Zsebkönyvek. Budapest, 2015. 79.

401 MNL OL M-KS 288/22. f. 5. ő. e. I. sz. n. *MSZMP pártszervezetek az üzemekben, 1956. december 30.* Kádár János a SZOT 1957. január 25–26-i X. teljes ülésén kihangsúlyozta, hogy a szakszervezet politikailag nem lehet független, de cselekedhet önállóan, illetve a párthatározat végrehajtása csak a szakszervezeti párttagokra legyen kötelező. A Szaktanács X. teljes ülésén kiállt az önigazgató szervek létjogosultsága mellett, feladatát azok segítésében, tagok képzésében (szakoktatás) jelölte meg, a 25/1956. sz. tvr. szerinti működés rávezetése.

402 Ez az „összefogás" a MOM-ban azt jelentette, hogy a szakszervezeti újraválasztások befejezéséig maga az üzemi pártszerv vette át az „érdekvédelem" feladatait. PSZL IX. 290. f. 43. ő. e. 115. *A MOM munkástanácsa által összehívott rendkívüli értekezlet jegyzőkönyve, 1956. december 10.*

403 A karhatalommal kapcsolatos koncepcionális vitákról ld. Kiss 2009, 238–254.

404 Némethné–Sipos, 1993. 73.

405 ÁBTL 3.1.9. V-150353. 42–45., 66–72., 138–140.

406 Uo. 124. *Spitzer Árpád jelentése az igazgatóságnak, 1957. március 1.*

407 ÁBTL 3.1.9. V-141797/5. 80–81. *Sárvári Simon KGM üzembiztonsági osztályvezető jelentése 1956. november 27-én.*

408 Kiss, 2009. 252.

409 Uo. 251–253.

410 „Az üzembiztonsági szolgálat szervezése és működése" 7010/1957. sz. KGM miniszteri utasítás. *Kohó- és Gépipari Közlöny,* VII. évf., 1957/3. szám. (I. 31.)

411 ÁBTL 1.6. II/8. 42–47. Tájékoztató jelentés a Központi és egyéb munkástanácsok vizsgálati adatok és dokumentumok alapján feltárt tevékenységéről, 1957. szeptember 12. A KMT-vel szembeni állambiztonsági vizsgálat során már azt is a „bűnös tevékenység" és „nyílt ellenforradalmiság" jelének tartották, hogy nem ismerték el a honvéd és belügyi karhatalmat, sőt, beleszólást (!) követeltek azok összetételébe.

412 ÁBTL 3.1.5. O-11804/2. 412. *A Lámpagyár Ideiglenes Munkástanácsának követelése a munkafelvétellel kapcsolatban, 1956. november 21.*

413 BFL XV. 21. 1. *A KMT novemberi 26-i ülésének jegyzőkönyve.*

414 ÁBTL 3.1.9. V-141797/5a. 376.

415 Uo. 400. A jegyzőkönyvből nem derül ki, hogy mindezt a kerületi rendőrség felszólítására határozták-e el, de nagy valószínűséggel igen.

416 PSZL IX. 290. f. 50. ő. e. 87.

417 BFL XXXV. 1. d. 1. ő. e. 60–61. *Cser József jelentése, 1956. november 20.*

418 PSZL 290. f. 37. ő. e. 200. *Antal János feljegyzése, d. n.* A paritásos alapon történő karhatalom-szervezés koncepcióját nem minden fővárosi üzem üdvözölte, hangot adva a kormány valós szándékaival szembeni bizalmatlanságnak. Alternatívaként a Ganz Villamossági Gyár – Széna téri fiatalokkal kiegészült – üzemőrsége és munkástanácsa is azt követelte, hogy a munkafelvétel garanciájaképpen *„a Kormány haladéktalanul engedélyezze a munkás századok és zászlóaljak felállítását még pedig olyan formában, hogy a parancsnokait ők nevezik ki".*

419 PSZL IX. 290. f. 43 ő. e. 120–125. *MOM végleges munkástanácsának második hivatalos üléséről készült jegyzőkönyv.* 121.

420 Uo.

421 PSZL 290. f. 43. ő. e. 98–100. *MOM Ideiglenes Munkástanácsának beszámolója, 1956. november 30.*

422 BFL. XV. 21. 1. *A KMT novemberi 26-i ülésének jegyzőkönyve.*
423 MNL OL M-KS 288. f. 30/1957/7. ő. e. *Jegyzőkönyv a karhatalmi aktíváról, 1956. november 19.* 7.
424 Pesti Endre életrajzát bővebben ld. https://neb.hu/asset/phppUbd1o.pdf (2022.05.01.)
425 HL MN KGY 14. d. 8. ő. e. 4/1–11. fólió.
426 MN KGY 14. d. 8. ő. e. 2/1–38. fólió. A budai karhatalmisták működésük bő egy hónapja alatt, december 18-ig 74 db puskát, 175 kézigránátot, 6269 db vegyes lőszert gyűjtöttek be a kerületekből. *Tájékoztató, 1956. december 18.*
427 HL MN KGY 13. d. 1. ő. e. 1/1–39. fólió. *A Lámpagyári csoport története (melléklet).*
428 PSZL IX. 290. f. 38. ő. e. 76. *Sárvári Simon jelentése, 1956. december 12.*
429 HL MN KGY 14. d. 8. ő. e. 2/1–38. fólió. *Tájékoztató, 1956. december 12.*
430 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. 120. *Antal János feljegyzése, d. n.*
431 PSZL IX. 290. f. 38. ő. e. 101. *Antal János jelentése az Ipari Műszergyárról, 1956. december 28.*
432 Uo. 104. *Udvardi Péter jelentése, 1956. december 29.*
433 Uo. 112. *Horváth István jelentése az Orion Híradástechnikai Gyárról, 1957. január 3.*
434 MNL OL M–KS 288. f. 30/1957/7. ő. e. *Jelentés a karhatalmi egységek szervezésével kapcsolatos tapasztalatokról, 1956. november 15.*
435 HL MN KGY 14. d. 8. ő. e. 2/1–38. fólió. Valószínűleg december 11-től a karhatalomnak alárendelt Riadó-csoportját jelöli így a jelentés fogalmazója. *Tájékoztató, 1956. december 13.* Az R-csoport vidéki tevékenységéről ld. Csomor–Kapiller 2006. 150., 377.
436 HL MN KGY 14. d. 8. ő. e. 2/39–64. fólió. *Tájékoztató, 1957. február 20.*
437 HL MN KGY 10. d. 2. ő. e. Münnich Ferenctől sem volt idegen ez a gyakorlat. A 2. karhatalmi ezred 2. századának iratanyagában szerepel a következő esetleírás: *„A Finommechanikai Vállalatnál és a Kőbányai Brikettgyárban a Munkástanács a sztrájk ellen buzdítókat akarta elbocsájtani, »a kommunistákat, a párt régi harcosait«. December 14-én a szovjet elvtársakkal és a rendőrséggel együttműködve 15 jobboldali és fasiszta munkástanács tagot és egyéb üzemi hangoskodót Münnich elvtárs parancsára letartóztattunk."*
438 ÁBTL 3.1.5. O-11804/2. 129–136. *A Gépipari Igazgatóság alá tartozó vállalatok munkástanácsainak tagjairól készített összefoglaló.*
439 BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 53–54.
440 Uo.
441 Biszku Béla már belügyminisztersége előtt is, a Budapesti Pártbizottság első embereként élénk figyelemmel kísérte a – főként belügyi, rendőrségi – karhatalom beavatkozásait, a levéltári iratok alapján jól nyomon követhető az a gyakorlat, hogy jelentéseiket láttamozta, ellenjegyezte.
442 Uo.
443 BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 98–99. *Kovács Imre vezérőrnagy jelentése Biszku Bélának, 1957. január 25.*
444 ÁBTL. 3.1.9. V-150353. 2–3.
445 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1a. 49.
446 PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. *KMT felhívása az ország munkástanácsaihoz, 1956. november 27.* 81–84.
447 ÁBTL 1.6. II/8. 32–42. *Tájékoztató jelentés a Központi és egyéb munkástanácsok vizsgálati adatok és dokumentumok alapján feltárt tevékenységéről, 1957. szeptember 12.*; Tóth, 1999. 196.
448 Uo. *Farkas Szilárd feljegyzése, 1957. május 6.* 7–8.

449 BFL XXV. 4. f. 7109/1957. Rácz Sándor és társai. 388. d. 1314–1319. *Bognár János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1957. május 25.*; ÁBTL 3.1.9. V-141797/2. *Szelvényi Imre tv. jk., 1957. január 17, február 15. 337–343.*
450 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. *Operatív terv a munkástanácsok területén folyó illegális tevékenység felderítésére, 1957. január 31.* 244–248.; *Szőke Béla osztályvezető operatív terve a munkástanácsok területén folyó illegális tevékenység felderítésére, 1957. január 18.* 239–242.; *Barna Árpád osztályvezető jelentése az illegális budapesti munkástanács tevékenységének felderítésére létrehozott operatív csoport munkájáról, 1957. január 28.* 243–244.
451 Takács, 2013. 164–167.
452 ÁBTL 3.1.5 O-11804/1. *Operatív terv (BRFK PNYO C) a munkástanácsok területén folyó illegális tevékenység felderítésére, 1957. január 31.* 244–248.
453 ÁBTL 1. 6. II/8. 23. kötet. *Tájékoztató jelentés a Központi és egyéb munkástanácsok vizsgálati adatok és dokumentumok alapján feltárt tevékenységéről, 1957. szeptember 12.* 32–42.
454 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. *Szőke Béla osztályvezető (ORFK II/IV) jelentése, 1957. január 4.* 199–201.
455 Uo. *Operatív terv a munkástanácsok területén folyó illegális tevékenység felderítésére, 1957. január 31.* 246–248.
456 ÁBTL 3.1.5 O-11804/1a. *Szőke Béla osztályvezető-helyettes jelentése (ORFK II/IV) az ipari szabotázselhárító operatív munka helyzetéről, különös tekintettel a munkástanácsok tevékenységére. 1957. április 11.* 21–24. A jelentés kitért arra is, hogy a gazdasági vezető szervek gyengén hajtják végre a felettes pártutasításokat, a rendőrség belső szervezetrendszerét és ütőképességét pedig a tapasztalatlan osztályvezetők és a minőségi ügynökállomány hiánya gyengíti.
457 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 157.
458 Uo. 174.
459 ÁBTL 3.1.9. V-141797/6. *Kerekes Imre feljegyzése, 1957. február 19.* 8–12.
460 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. *Zalay Emil jelentése a munkástanácsok területén folyó ellenséges tevékenységről, 1957. február 22.* 311.; ÁBTL 3.1.5 O-11804/2. Összefoglaló jelentés (ORFK II/4) munkástanácsok tevékenységéről, 1957. április 9. 174.
461 ÁBTL 1.6. II/8. 23. kötet. 31.
462 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. *Szigorúan titkos javaslat a KMT egyes tagjainak őrizetbe vételéről, 1956. december 7.* 138–139.
463 Uo. *Jelentés, 1956. december 7.* 140–142.
464 ÁBTL 3.1.5 O-11804/1. *Zalay Emil jelentése a munkástanácsok területén folyó ellenséges tevékenységről, 1957. február 22.* 306–309.
465 Uo. *Jelentés (BRFK PNYF) az ellenség tevékenységéről a Budapesti Munkástanácsokban, 1957. február 4.* 295–305.
466 Uo. *Zalay Emil jelentése a munkástanácsok területén folyó ellenséges tevékenységről, 1957. február 22.* 312–313.
467 Az internálás 1956–60 közötti alapvető jellegzetességeiről, a kistarcsai és tököli táboron belüli viszonyokról ld. Bank, 2017a. 165–179.
468 Szalma József a BM ORFK Politikai Nyomozó Főosztályának Vizsgálati Osztályát vezette 1956. december 10. és 1957. májusa között. Életrajzát bővebben ld. https://neb.hu/asset/phperqMvk.pdf (2020.05.01.)
469 BFL XXXV. 29. a. 1. ő. e. *Belügyminisztérium MSZMP pártbizottsági ülésének jegyzőkönyve, 1957. január 15.* 6.

470 31/1956. (XII. 13.) tvr. a közbiztonsági őrizetről; 1/1957. (I. 8.) tvr. a közbiztonsági őrizetről szóló 1956. évi 31. tvr. egyes rendelkezéseinek módosításáról.
471 OSA 300–40–4:1. 5892/1957. *Két tudósítás az egyre növekvő számú internálásokról és a kistarcsai munkatáborról, 1957. október 17.*
472 BFL XXXV. 29. a. 1. ő. e. *A Belügyminisztérium pártbizottságának üléséről készült jegyzőkönyv, 1957. október 15.* 72.
473 ÁBTL 3.1.5. O-14967/296.
474 ÁBTL 3.1.5. O-11804/1a. 151.
475 Uo. 148.
476 Uo. 199.
477 Russell, 2004. 27–30., 54–55.
478 Mazzoleni, 2006. 39–55.
479 Ebben a szellemben fogant a „Volt-e, van-e, lesz-e funkcionárius arisztokrácia" című cikk is. Ld. *Népszabadság*, 1956. december 18. 5.
480 PSZL IX. 290. f. 38. ő. e. 53. *Szőke István és Szamosvári István jelentése a Préslégszerszámgyárról és a Ganz Hajógyárról, 1956. december 7.*
481 MNL Cs-CSML MSZMP Csongrád Megyei Bizottság Archívuma, I. f. 10. cs. 26. ő. e. 41–42. *Az 52. sz. Autóközlekedési Vállalat (AKÖV) vezetőivel folytatott beszélgetés tapasztalatai.*
482 BFL XXXV. 16. a. 3. ő. e. 3. d. *1957. május 27-i XI. kerületi pártbizottsági ülés jegyzőkönyve. Vázlat a kerületi pártértekezlet beszámolójához, 1957. május 24.*
483 BFL XXXV. 1. c. 1. ő. e. 13–19. *Néhány gondolat az üzemi agitáció és a munkástanácsokkal való foglalkozásról, 1957. január 9. (Sz. n.)*
484 Uo. 1–5. *Jelentés az agitáció helyzetéről és feladatairól, 1956. december 11.*
485 BFL XXXV. 1 g. 9. ő. e. 6–10. *A munkástanácsokkal kapcsolatos agitáció soron lévő feladatairól.*
486 BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 105–106. *Feljegyzés az intézőbizottságok és a munkástanácsok kapcsolatáról a X. és IX. kerületben, 1957. február 12.*
487 BFL XXXV. 1. c. 1. ő. e. 33–35. *A pártszervezetek politikai munkája, tömegbefolyása, 1957. március 6.*
488 BFL XXXV. 1. c. 1. ő. e. 36–37. *Feljegyzés az Intézőbizottság munkatervéből az agitációs részlegre háruló feladatokról, d. n. sz. n.* A Budapesti Pártbizottság december 8-i ülésén a zuglói Felcsuti elvtárs felszólalásában kerületi „ellenforradalmi eseményekre" vonatkozóan javasolta Fehér Könyvek elkészítését.
489 BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 110.
490 BFL XXXV. 1. c. 1. ő. e. 31–32. *Feljegyzés az agitációs-propaganda munka helyzetéről, 1957. február 28.*
491 Uo. 23–26. *Az egyéni agitáció helyzete, feladatai Budapesten, 1957. február 5.; 32–33. Összefoglaló az ENSZ rendkívüli ülésszaka alatt tapasztalt hangulatról, 1957. szeptember 21.*
492 BFL XXXV. (16) B/1957/17. ő. e. 21–25. *Molnár Béla kerületi PB titkár-helyettes tájékoztatója a kerület üzemeiben, hivatalaiban tapasztalt hangulatról, 1957. augusztus 5.*
493 *Népszabadság*, 1956. december 12. 3.
494 PSZL IX. 290. f. 39. ő. e. I. kötet. 44–48.
495 *Népszabadság*, 1957. január 10. 2.
496 *Népszabadság*, 1957. február 6. 2.
497 BFL XV. 21. 1. *Katona Károly, a Goldberger Textilművek egyik telepének munkástanács-elnöke által írt levél a Népszabadság szerkesztőségéhez.*
498 PSZL IX. 290. f. 50. ő. e. 71–76. *XIX. kerületi tanács VB-ülés jegyzőkönyve, 1957. február 21.*
499 PSZL IX. 290. f. 51. ő. e. 127. sz. irat. *A Fővárosi Autóbuszüzem munkástanács-ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 28.*

500 Uo. 130–131. sz. iratok. *A Fővárosi Autóbuszüzem munkástanács-igazgatóság* [=elnökség] *ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 29.*
501 Uo. 146. sz. irat.
502 PSZL IX. 290. f. 43. ő. e. I. kötet. 133–135. *Tájékoztató a MOM munkástanács elnökségének 1956. december 19. óta végzett tevékenységéről.*
503 Uo. 104–108. *MOM végleges munkástanács ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 30.*
504 Uo. *Határozati javaslat, 1956. december 13.*
505 Uo. 101. *MOM végleges munkástanács által megválasztott elnökség első ülésének jegyzőkönyve, d. n.*
506 Uo. 111–112.
507 Uo. 146–151. *Az Üzemgazdasági Osztály feljegyzése a munkásellátási osztály átalakításáról.*
508 Uo. 164–167. *A MOM munkástanácsának rendkívüli üléséről készült jegyzőkönyv, 1957. január 9.*
509 BFL XXXV. 1. g. 6. ő. e. 81–83. *Feljegyzés a MOM párt- és gazdasági vezetőivel kapcsolatban tett bejelentés vizsgálatáról.*
510 BFL XXXV. 1. g. 6. ő. e. 81–83. *Feljegyzés a MOM párt- és gazdasági vezetőivel kapcsolatban tett bejelentés vizsgálatáról*
511 PSZL IX. 290. f. 43. ő. e. I. k. 193–195. *A MOM munkástanács elnökségi ülésének jegyzőkönyve, 1957. február 12.*
512 Uo. 187. *A MOM munkástanácsának üléséről készült jegyzőkönyv, 1957. január 21.*
513 ÁBTL II/6. 23. kötet. 139–143. *Dr. Takács László vállalati jogtanácsos feljegyzése a Ganz Vagon- és Gépgyár működéséről, 1957. március 28.*
514 Uo. 144. *Győrfi Zoltán jelentése, 1957. március 28.*
515 BFL XV. 21. 1. *A Chinoin Gyár munkástanácsának és ideiglenes MSZMP IB nyilatkozata, 1956. december 23.*
516 PSZL IX. 290. f. 51. ő. e. 55–62. *A Budapesti Gáz- és Kokszművek Munkástanácsának 1957. január 8-i üléséről készült jegyzőkönyv.*
517 PSZL IX. 290. f. 42. ő. e. 63–64. *Finommechanikai Vállalat üzemi MSZMP Intéző Bizottságának és az FMV Munkástanács Igazgató Tanácsának közös nyilatkozata a vállalat összes dolgozójához, 1957. február 6.*
518 XIX-F-6-ib. KGM Kollégium iratai. 5. d. 1957. május 3-i ülés jegyzőkönyve. 149–150. *Jelentés, 1957. április 2.*
519 BFL XXXV. 16. a. 3. 3. d. 1. ő. e. *1957. május 15-i XI. kerületi pártbizottsági ülés iratai. PTO havi munkaterve, 1957. május 14.* A tervek megvalósulásáról a kerületi iratanyag nem tudósít, a gondolkodásmód irányát ugyanakkor érzékletesen megmutatja.
520 BFL XXXV. 1. c. 1. ő. e. 47–49. *Szenes Imre javaslatai a műszaki értelmiség közötti agitációs munkával kapcsolatban, 1957. július 1.*
521 MNL OL XIX-F-6-ib KGM Kollégium iratai. 5. d. 1957. május 3-i ülés jegyzőkönyve. *Feljegyzés a munkástanácsokról szóló rendelet végrehajtásáról, 1957. április 15.*
522 Uo. *Réti József iparigazgató jelentése Erősáramú Berendezési Igazgatóságról, 1957. április 10.*
523 Uo. 110. *Jelentés a Műszeripari Igazgatóságról, 1957. április 10.*
524 Uo. 105. *Hidasi Ferenc iparigazgató jelentése a Járműipari Igazgatóságról, 1957. április 8.*
525 Uo. 107. *Cecze László iparigazgató jelentése a Vaskohászati igazgatóságról, 1957. április 6.*
526 Az Újpesti Bányagépgyár igazgatója és munkástanácselnöke közösen

jegyzett cikkükben úgy fogalmaztak, hogy a munkástanács irányít és ellenőriz, de a végrehajtás nem az övé. Ami az „üzemi négyszögre" vonatkozóan ebből a lényeges: *a végrehajtásba kell belépnie* az üzemi bizottságnak és a pártszervezetnek is. *Népszabadság*, 1957. március 9. 2.

527 Más kérdés, hogy a minisztériumi tisztviselő nézőpontjából mindezt a leírtak szerint is lehetett értelmezni.

528 MNL OL XIX–F–6–ib KGM Kollégium iratai. 5. d. 1957. május 3-i ülés jegyzőkönyve. *Koren Miklós beszámolója a munkástanácsok működésének eddigi tapasztalatairól, d. n.* 14–40.

529 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. 1–2.

530 MNL OL XIX-A-2-gg. 49. d. *1957. április 20-i aktívaértekezlet*, 4–5. Ezeknek a céloknak végrehajtásáról nem sikerült további pontos adatokat találni, a nagyságrendeket ugyanakkor a forrás helyesen érzékelteti.

531 PSZL IX. 290. f. 37. ő. e. A diagram adatait a KGM 1957. március 31-én lezárt iparigazgatósági jelentéseiből vettem.

532 ÁBTL 3.1.5. O-11804/2. 443–446. *A Telefongyár 1956. december 3-i munkástanács ülésének jegyzőkönyve.*

533 ÁBTL II/6. 23. kötet. 139–140. *Dr. Takács László vállalati jogtanácsos feljegyzése, 1957. március 28.*

534 A következtetések forrásbázisát ld. ÁBTL 3.1.9. O-11804/2. 129–136. A kimutatás azt valószínűsíti, hogy az egyszerűen *munkástanácsként* megnevezett szervezeten is a legtöbb helyen előforduló *elnökséget* kell inkább érteni, e tekintetben az adatok nyilvántartása következetlenséget mutat.

535 Ide értem az adminisztratív osztályok (anyag-áruforgalmi, kereskedelmi, munkaügyi vezetőit) vagy a termelésirányítókat (pl. művezetőket, MEO–vezetőket, részlegvezetőket) is.

536 Körösényi–Illés–Metz, 2017. 26.

537 Czuprák–Kovács, 2017. 57–58.

538 Makkai, 1943. 275–276.

539 Berend, 1988. 73–74.; Mihályi, 2010. 58.

540 *Népszabadság*, 1957. január 6.

541 MNL OL XIX-A-2-gg. 49. d. *Feljegyzés a munkástanács feladatairól a vállalat gazdasági területén c. vitáról.*

542 Uo. 47. d. *Feljegyzés Apró Antalnak a lengyel- és magyar munkástanács törvény részletes szabályozásáról, 1957. január 29., január 7.*

543 *Törvénytervezet a szakszervezetek működéséről és jogairól, 1957. január 5.* Online elérhető: *http://polhist.hu /old/index.php?option=com_content&view=article&id=68&Itemid=77.* (2018. 05. 02.)

544 MNL OL XIX-A-2-gg. 47. d. *A SZOT feljegyzése a munkástanácsok működésével kapcsolatban kiküldött bizottság napirendjéhez, 1957. január 30.*

545 Uo. 47. d. *Feljegyzés munkástanácsokról, 1957. május 24.*

546 Uo. 47. d. *Javaslat az üzemi demokrácia fejlesztésére, az üzemi tanácsok felállítására. 1957. augusztus.*

547 Uo. 47. d. *Apró Antalnak írt töredékes feljegyzés, d. n.* (Sz. n.)

548 Ripp, 2012. 479–487.

549 A fővárosban Sebestyén Miklós mutatkozott az iparkamara-elképzelés egyik leghangosabb szószólójának, aki a finommechanikai vállalatok szakmai kamarájába az üzemigazgatók mellett munkástanácstagokat is be kívánta vonni, velük váltva fel az iparigazgatóságokat. ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. 187–188.; *Sebestyén Miklós vallomásáról készített feljegyzés, 1957. január 10.* 216–219.

550 Kemény–Lomax, 1987. 126–127.; PSZL IX. 290. f. 31. ő. e. *Javaslata az ország gazdasági életének kibontakozására, 1956. december 7.*

551 ÁBTL O-11804. 106–111. A *KGM Forradalmi Tanács Intézőbizottságának javaslata az új gazdasági és ipari szervezet kialakítására, 1956. november 30.*

552 Kemény–Lomax, 1987. 139–140.

553 A csoport történetéről bővebben ld. Gulyás, 2019.

554 MNL Cs-CsML XXV. 9. c. NBI. 778/1957. Skultéti és társai. VD-III. 141–143. *Vörös Péter kh. jkv. 1957. május 7.*; VD–I. 181–184. *Farkas József kh. jkv. 1957. május 13.*

555 MNL Cs-CsML XXV. 9. c. NBI.778/1957. Skultéti és társai. VD–I. 59–60. *Demény Lajos tv. jkv. 1957. április 8.*

556 MNL Cs-CsML XXV. 9. c. NBI.778/1957. Skultéti és társai. VD–III. 141–143. *Vörös Péter kh. jkv. 1957. május 7.*

557 ÁBTL 3.1.9. V-145749. 42–45.

558 A szerkesztés alapjául szolgáló forrásokat ld. ÁBTL 3.1.9. V-145749. 42–45., 88–92.

559 XIX-F-6-ib. KGM Kollégiumának iratai. 3. d. 1956. április 5-i ülés jegyzőkönyve, 101. *KGM Intézkedései terve az 1956-os évre, 1956. március 29.*

560 Uo. 5. d. 1957. február 7-i ülés jegyzőkönyve. *Tervezet az iparági igazgatóságok szervezeti felépítésére, dátum és szerző nélkül. 15–19.*

561 Uo. *Az iparigazgatóságok feladatai, jogai és feladataik végrehajtásához szükséges eszközök, 1957. február 4.*

562 Uo. *Az iparági kollégiumok szervezete és feladatai, 1957. január 6.*

563 Uo. 1957. március 22-i ülés jegyzőkönyve, 13–15.

564 Uo. 1957. február 7-i ülés jegyzőkönyve, 1–2.

565 Uo. 1957. május 3-i ülés jegyzőkönyve. *Feljegyzés a munkástanácsokról szóló rendelet végrehajtásáról, 1957. április 15.*

566 Takács, 2015. 79.

567 Pető–Sipos, 1986. 43–44.

568 MNL OL M-KS 288/22. f. 3. ő. e. 15. *Pirityi András és Bojti Andor tájékoztató jelentése az üzemi tanácsok megválasztása terén eddig végzett munkáról a vezetők, a dolgozók véleményéről, hangulatáról. 1957. november 31.*

569 MNL OL XIX-F-6-aa. 2. d. 221942/1958. *Kálmán József feljegyzése Csergő Jánosnak az üzemi tanácsokkal kapcsolatban, 1958. november 28.*

570 *Népszabadság*, 1957. március 24. 7.

571 MNL OL XIX-F-6-aa. 1–2. d. I. sz. n.

572 MNL OL XIX-F-6-aa. 2. d. I. sz. n.

573 Uo. 114213/1962. *Pálmai Gyula minisztériumi főkönyvelő jelentése Csergő Jánosnak, 1961. november 10.* A csökkenő jövedelmezőségű vállalatok száma exponenciálisan nőtt, hiszen 1961-ben 27-ről, egy évre rá viszont már 48-ról szóltak a belső híradások.

574 ÁBTL 3.1.5 O-19313/1. *Kucsera László osztályvezető jelentése, 1957. október 15.* 31–33.

575 Uo. *Mayer Elemér főhadnagy összefoglaló jelentése az Egyesült Izzó Rt. objektum elhárításáról, 1959. május 5.* 38–45.

576 Uo. *Az Egyesült Izzó elhárítása 1961-ben.* 54–60.

577 Szigeti, 1960. 75–76.

578 *Újítók Lapja*, 1950. június 1. 10. szám. 5.

579 *Újítók Lapja*, 1958. augusztus 20. 16. szám. 21.

580 A külügyi hírszerzés egy 1957. februári bécsi üzleti út miatt fogott gyanút, amikor egy külgazdasági üzletkö-

tő az Egyesült Izzó négy Dolgozójával kiutazott. ÁBTL 3.1.5. O-11804/1. *Zalay Emil jelentése a munkástanácsok területén folyó ellenséges tevékenységről, 1957. február 22.* 311–313.

581 ÁBTL 3.1.5. V-150354. 62–67. *Feljegyzés az Egyesült Izzó Munkástanácsának tevékenységéről, 1959. január 29.*

582 Az Egyesült Izzó példája párhuzamba állítható az Ikarusnál feltárt folyamatokkal. Ld. Bódy, 2017. 92–93.

583 ÁBTL 3.1.2. M-21125. 51–52. *Jelentés, 1958. április 7.*

584 Uo. 157. *Hangulatjelentés, 1960. december 16.*

585 „Sándor László" őt a *„legintelligensebb, legsokoldalúbb, képzett, széles látókörű, éles eszű fasisztának"* nevezte, *„akivel e sorok írója valaha is találkozott."* Uo. *Jelentés, 1961. május 26.* 205–208.

586 Uo.

587 ÁBTL 3.1.2. M-20597. *Hangulatjelentés, 1958. december 31.*

588 Somlai, 2017. 210–227.

589 Botos, 2007. 12.

590 Az idézet Szent II. János Pál pápa *Laborem exercens* kezdetű enciklikájából származik.

591 Idézi: Botos, 2019. 26.

592 RETÖRKIL X. 1. a. MDF korai időszakának iratai, 53. d. 32. ő. e. *Pongrátz Gergely levele a Hitel szerkesztőségének, 1989. május 16.*

593 Idézi Standeisky, 2010. 373–374.

594 Makkai, 1943. 110–112. Más kérdés, hogy a „politikai hit" hatalomra jutását követően, az esetleges inkonzisztencia nyilvánvalóvá válása során milyen megoldás irányába történik elmozdulás.

595 A táblázat forrásbázisát főként az alábbi őrzési egységek adták: PSZL 978 f. 8. ő. e., 10 ő. e., 290. f. 50–52. ő. e. Az országos reprezentáció érdekében kiegészítettem a kötetben hivatkozott forráskötetek által idézett követelésekkel.

596 MNL OL XIX-A-2-gg. 47. d. *Kenderi Tibor, a Ganz-MÁVAG kutatómérnökének tervezete, 1956. december 17.*

597 Mihályi, 2010. 79–80.

598 Honvári, 2014. 3., 7.; Gyarmati, 2011. 188–196.

599 Ö. Kovács, 2012. 178.

600 A kollektivizálás kezdetéig több mint 7700 különböző típusú szövetkezet jött létre, több mint kétmillió taggal. Ö. Kovács, 2012. 138.

601 ÁBTL 3.1.9. V-141797/6. Kerekes Imre. 102–107. *Siklódi Sándor 1957. június 14-i kh. jkv.*

602 Uo. 220–224. Levárdy Ferenc feljegyzése.

603 BFL XXXV. 1. g. 9. ő. e. 34–35.

604 Voszka, 2018. 273–276.; Bod, 2014. 65–68.

605 UN WES 1956. 237–239.

606 PSZL VII. 978. 10. ő. e. *Május 1. Ruhagyár ideiglenes munkástanácsának követelései, 1956. október 31.*; PSZL IX. 290. f. 52. ő. e. *Az Erőtakarmánygyár Ideiglenes Munkástanácsának követelései, 1956. november 1.*

607 OSA, Héderváry-gyűjtemény (Tanúvallomások). A/AC.88/PV.16. *Ipoly Zoltán emigráns munkástanács-tag New York-i ENSZ-meghallgatásának jegyzőkönyve.*

608 *Magyar Közlöny,* 1956. november 29. 13/1956. (XI. 29.) sz. kormányhatározat.

609 *Népakarat,* 1956. november 11.

610 *Magyar Közlöny,* 1956. december 15. 10/1956. (XII. 15.) sz. kormányhatározat.

611 *Magyar Közlöny,* 1956. december 29. 16/1956. (XII. 29.) sz. kormányhatározat.

612 *Népakarat,* 1956. november 18.

613 *Népakarat,* 1956. november 20.

614 *Népszabadság,* 1957. április 9. 2.

615 7105/1957. sz. KGM-utasítás a teljesítménybérezés elterjesztéséről. *Kohó- és Gépipari Közlöny,* 1957. június 22.; ld. még 1065/1957. (VII. 20.) sz. kormányhatározat a munkások teljesítménybérezésének irányelveiről.

616 A vállalati adminisztratív és egyéb alkalmazottak új bérrendszere. 7150/1957. KGM. sz. utasítás. *Kohó- és Gépipari Közlöny,* 1957.

617 ÁBTL II/6. 23. kötet. *Kimutatás a Beloiannisz Híradástechnikai Gyárat ért károkról, 1957. június 29.* 123–126.

618 BFL XV. 21. 1. Ganz Vagon- és Gépgyár munkástanácsának iratai, i. sz. n.

619 ÁBTL 1. 6. II/6. 23. kötet. 104–108. *A MOM munkástanács ülésének jegyzőkönyve, 1956. november 30.*

620 Uo. 185–187. *A MOM munkástanács ülésének jegyzőkönyve, 1957. január 21.*

621 Uo. 202–205. *Jelentés az 1957. januári létszám- és bérgazdálkodásról.*

622 Uo. 118–119. *Határozati javaslat, 1956. december 13.*

623 Uo. 154–156. *A MOM munkástanács elnökségének üléséről készült jegyzőkönyv, 1957. január 7.*

624 ÁBTL 3.1.9. V-150354. 59-61. *Az Egyesült Izzó munkástanácsának 1957. január 28-i vezetőségi üléséről készült jegyzőkönyv.*

625 PSZL IX. 290. f. 39. ő. e. *Egyesült Izzó Munkástanács Híradója,* d. n. 1956/3. szám.

626 ÁBTL 3.1.5 O-19313/1. *Kucsera László osztályvezető jelentése, 1957. október 15.* 31–33.

627 Sajnálatos módon erről az ülésről nem maradt fenn jegyzőkönyv, ugyanakkor a Fővárosi Szállítási Vállalat és a Vízművek munkástanácsainak jegyzőkönyveiben állandó az egymásra való kölcsönös hivatkozás. Ld. PSZL IX. 290. f. 51. ő. e. 192.

628 PSZL IX. 290. f. 51. ő. e. 24–25. *A Budapesti Gáz- és Kokszművek Igazgatótanácsának 1956. november 27-i üléséről készült jegyzőkönyv.*

629 Uo. 306–307. A *Fővárosi Szállítási Vállalat munkástanácsának ülése, 1956. november 21.*

630 Uo. 325. A *Fővárosi Szállítási Vállalat munkástanácsának ülése, 1956. december 21.*

631 Uo. 347. A *Fővárosi Szállítási Vállalat munkástanács elnökségének ülése, 1956. december 17.*

632 Uo. 350. A *Fővárosi Szállítási Vállalat munkástanácsának ülése, 1956. december 29.*

633 Uo. 22–23. *A Budapesti Gáz- és Kokszművek Forradalmi Munkástanácsának ülése, 1956. november 26.*

634 Uo. 24–25. *A Budapesti Gáz- és Kokszművek Igazgatótanácsának ülése, 1956. november 27.*

635 Uo. 26–32. *A Budapesti Gáz- és Kokszművek Forradalmi Munkástanácsának ülése, 1956. december 16.*

636 PSZL IX. 290. f. 51. ő. e. 234–241. *A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának üléséről készült jegyzőkönyv.*

637 Uo. *A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1957. január 31-i üléséről készült jegyzőkönyv.*

638 Uo. *A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1957. január 17-i üléséről készült jegyzőkönyv.*

639 Uo. *A Fővárosi Gázszolgáltató Vállalat munkástanácsának 1957. január 24-i üléséről készült jegyzőkönyv.*

640 MNL OL XIX-A-39-b/1. Gazdasági Bizottság iratai. *Tájékoztató a bérhelyzetről és a jogtalan bérkifizetésekről, 1957. március 26.* A forradalom előtt

eltervezett bérnövelő intézkedések utólagos megvalósítása esetén annak mértékét további 658 millió forintos kiadásként kezelte az Államgazdasági Bizottságnak benyújtott egyik előterjesztés.

641 Uo. *Kimutatás az 1956. novembere óta végrehajtott bérintézkedések költségkihatásáról, 1957. február 27.*

642 *Népszabadság*, 1957. április 30. 2.

643 MNL OL XIX-A-39-b/1. Gazdasági Bizottság iratai. *Friss István, az MSZMP (I)KB Államgazdasági Osztály vezetőjének előterjesztése a GB-nek az 1956. évi népgazdasági terv teljesítéséről és az 1957. évi népgazdasági tervről, 1957. február 5.*

644 MNL OL XIX-F-6-ib KGM Kollégium iratai. 5. d. *1957. május 3-i ülés jegyzőkönyve. Pálmai Gyula minisztériumi főkönyvelő jelentése 1956. negyedik negyedévi veszteségekről, 1957. július 9.* 184–188.

645 UN WES 1957. 217–221.

646 MNL OL XIX-A-39-b/1. Gazdasági Bizottság iratai. *A Gazdasági Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1956. december 10.*

647 Uo. *A Gazdasági Bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1956. december 12.*

648 Tamás, 2021. 89–92., 103–104.

649 Kovács, 2012. 14–19.

650 Ostrom, 1998. 3.

651 Kelen, 2016. 25–28.

652 Lomax, 1989. 164–165.

653 Voszka, 2018. 281.

654 Osztrák Közgazdaságtani Iskola Facebook-oldalának bejegyzése, 2020. december 10. 14:35

655 Takó, 2018. 57–60.

656 Fáber, 2007. 149.

657 Fejér–Vasvári, 2002. 661.

658 A részvényprogram lényegét ld. VERITAS OHA 527. sz. interjú. 116., 148., 152., 164.

659 Uo. 75., 223.

660 Csaba, 2018. 57.; Bozóki, 2019. 129–131.

661 MNL OL XIX-A-2-gg. 47. d. I. sz. n.

662 Voszka, 2018. 240.

663 Bod, 2014. 46–50.

664 Uo. 41.

665 Kovrig, 2016. 200–201.

666 Uo. 254–257.

667 Kemény–Lomax, 1986. 9.

668 Milanovics, 2021. 71–73.

669 Sartori, 1999. 194.

670 Csanádi, 2005. 216-218.; A „szocialista piacgazdaság" típusszerű leírását ld. Veress, 1993. 39–40.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

1.6. II/6. Monográfiák – 23. kötet (Munkástanácsok)

2.2.2. 6-os kartonok

3.1.2 M-20597. „Kerekes Győző" fn. hálózati személy dossziéja

3.1.2. M-21125. „Sándor László" fn. hálózati személy dossziéja

3.1.5. O-11804/1. „Munkástanácsok"

3.1.5. O-11804/1a. „Munkástanácsok"

3.1.5. O-11804/2. „Munkástanácsok"

3.1.5 O-19313/1. Egyesült Izzó

3.1.5. O-14967/296. Patai József

3.1.9. V-141797. Rácz Sándor és társai

3.1.9. V-150354. Ellenséges tevékenység a budapesti munkástanácsokban

3.1.9. V-150353 Munkástanácsok Magyarországon 1956–57-ben

3.1.9. V-145747. Perbíró József és társai

3.1.9. V-145749. Skultéti Medárd és társai

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV. 1. a. 1. 3. ő. e. MSZMP Budapesti Bizottság Ideiglenes Intéző Bizottság üléseinek jegyzőkönyvei

XXXV. 1. c. 1. ő. e. MSZMP Budapesti Bizottság Agitációs- és Propaganda Osztály (APO) iratai

XXXV. 1. d. 1. ő. e. MSZMP Budapesti Bizottság Közigazgatási- és Adminisztratív Osztály (KAO) iratai. BM, BRFK, karhatalom jelentései, feljegyzései az ellenforradalom alatti és az utáni tevékenységről, feladatokról, személyi problémákról (1956. november 16. – 1957. december 3.)

XXXV 1. g. 9. ő. e. Munkástanácsok iratai és a munkástanácsokra vonatkozó iratok (1956. október 23. – 1957. február 28.)

XXXV. 16. a. 3. ő. e. 3. doboz. A XI. kerületi pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei (1957–1958)

XXXV. 29. a. 1. ő. e. Belügyminisztérium MSZMP Bizottságának iratai, Vezető testületek iratai (1956 –1971)

XV. 21. 1. tétel. Munkástanácsok

XXV. 4. f. Fővárosi Bíróság TÜK-iratok. 7109/1957. 386–389. dobozok. Rácz Sándor és társai

Vera and Donald Blinken Open Society Archives (OSA)

300-40-4:1. Information Items (1951–1972)

300-5-47. Records of Aurél Bereznai on the 1956 Revolution: Subject Files.

Héderváry-gyűjtemény (Tanúvallomások)

Politikatörténeti- és Szakszervezeti Levéltár (PSZL)
Röplapgyűjtemény

VII. 978. f.
8. ő. e. Nagy-budapesti Központi Munkástanács
10. ő. e. Üzemek, vállalatok munkástanácsai
Vegyes eredetű iratok, 1956-os Gyűjtemény
IX. 290. f.
31. ő. e. A Nagy-budapesti Központi Munkástanács iratai
37. ő. e. Kimutatások, feljegyzések a Kohó- és Gépipari Minisztérium igazgatóságaihoz tartozó vállalatok munkástanácsainak összetételéről, a leváltott igazgatók helyzetéről, a vállalatoknál történt eseményekről
38. ő. e. A Kohó- és Gépipari Minisztérium Rendészeti Osztályának jelentései a vállalatok és a munkástanácsok helyzetéről
43. ő. e. A Kohó- és Gépipari Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatok munkástanácsai
50. ő. e. Kerületi munkástanácsok iratai
52. ő. e. Egyéb vállalatok és szövetkezetek munkástanácsai

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

MNL OL XXVI-A-14. MTI kőnyomatosok, külföldi hírek
MNL OL XIX-A-2-gg. 36., 47., 48. dobozok. Apró Antal miniszterelnök-helyettes iratai
MNL OL M-KS 288/22. f. MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztály iratai
3. ő. e. Tömegszervezetekkel, intézményekkel, sajtóval kapcsolatos anyagok (1957)
5. ő. e. A KB Irattárából pótlólag érkezett anyagok
MNL OL M-KS 288. f. 30/7. ő. e. MSZMP KB Adminisztratív Osztály iratai, Honvédelmi Minisztérium (1958)
MNL OL XIX-1-B-z 11. doboz. Belügyminisztérium Kollégiumának ülései
MNL OL XIX-A-39-b/1. Gazdasági Bizottság iratai
MNL OL M–KS 276. f. 52. cs. 35. ő. e. Az MDP KV 1956. július 18–21-i ülésének jegyzőkönyve

Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltára (MNL Cs-CSML)

XXV. 9. c. A Csongrád Megyei Bíróság büntetőperes iratai. NBI.778/1957. Skultéti Medárd és társai, I–IV. kötet.
MSZMP Csongrád Megyei Bizottságának Archívuma. I. fond, 10. csoport, 26. ő. e. Az ellenforradalomról és az abban részt vett személyekről beadványok, levelek. 1957. január 18. – december 30.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

Magyar Néphadsereg Különgyűjtemény (MN KGY – 1956-os gyűjtemény)
MN KGY 3. d. 5. ő. e. Parancsok
MN KGY 10. d. 2. ő. e. A 2. karhatalmi ezred története
MN KGY 10. d. 1. ő. e. 1. honvéd forradalmi ezrendparancsnokság története, 1956. november 9. – 1957. április 30.

MN KGY 13. d. 1. ő. e. Petőfi Sándor Katonai Politikai Akadémia története 1956. október 23-tól napjainkig
MN KGY 14. d. 8. ő. e. XI. kerületi karhatalmi század eseménynaplója

Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Archívum Nonprofit Közhasznú Kft. (RETÖRKIL)

RETÖRKIL X. 1. a. Magyar Demokrata Fórum korai időszakának iratai
RETÖRKIL XV. 1. Lakiteleki Rendszerváltó Archívum
RETÖRKIL OH. 5 Ötvenhatosok a rendszerváltás éveiről

Veritas Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum (VERITAS OHA)

193. sz. interjú Abód Lászlóval (Készítette: Molnár Adrienne, 1988–1989)
527. sz. interjú Sz. Nagy Sándorral (Készítette: Kőrösi Zsuzsanna, 1993)

Jakabffy Elemér Alapítvány (Kolozsvár)

Kézirattár, K1277. sz. tétel

Újságok, napilapok, időszaki kiadványok

Kohó- és Gépipari Közlöny
Magyar Közlöny
Népszabadság
Népszava
Népakarat
Újítók Lapja

Felhasznált szakirodalom

Bozóki András (2019): *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon.* L'Harmattan, Budapest.
Ságvári Ágnes (1989): *Mert nem hallgathatok. Egy jó házból való pártmunkás emlékei.* Magyar Hírlap, Budapest.
Gecsényi Lajos–Máthé Gábor (2006): *Sub clausula 1956. Dokumentumok a forradalom történetéhez.* Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó Kft., Budapest.
Szabad György (2017): *Aradtól az Országgyűlésig.* Magvető, Budapest.
Szakolczai Attila (szerk.) (2006): *A vidék forradalma, 1956.* II. kötet. BFL-1956-os Intézet, Budapest.
Eörsi László (2008): *Angyal István – Saját kezű vallomás.* Noran Libro, Budapest.
Bara Zoltán (szerk. és mások) (1996): Összehasonlító gazdaságtan. Bevezetés a gazdasági rendszerek elméletébe. Aula Kiadó, Budapest.
Bálint Sándor (2000): *1956 – A forradalom Szegeden.* POFOSZ. Szeged.
Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989.* L'Harmattan, Budapest.
Belényi Gyula (2004): *Az ipari munkásság társadalmi átalakulása Magyarországon 1945–1965.* MTA doktori értekezés, Budapest.
Benyó Béla (2004): *A munkavállalói részvétel intézménye: az üzemi tanácsok helyzete a mai Magyarországon.* Doktori (PhD) értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Bod Péter Ákos (2014): *Nem szokványos gazdaságpolitikák – évtizedek óta.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Botos János (2006): A korona, pengő és a forint inflációja (1900–2006). Szaktudás Kiadó, Budapest.
Botos Katalin (2014): *Közgazdaságtan – nem csak közgazdászoknak.* Tarsoly Kiadó, Budapest.
Bottoni, Stefano (2015): *A várva várt nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig.* MTA-BTK, Budapest.
Bódy Zsombor (2013): *Magyarország társadalomtörténete a két világháború között.* Egyetemi jegyzet. PPKE-BTK, Budapest.
Carson, Richard L. (1990): *Comparative economic systems. Socialist Alternatives.* New York.
Crafts, Nichola–Toniolo, Gianni (2010): Aggregate growht, 1950–2205. In: Broadberry, Stephen–O'Rourke, Kevin H. (szerk.): *The Cambridge Economic History of Modern Europe* (2. köt.) Cambridge University Press, Cambridge.
Czuprák Ottó–Kovács Gábor (2017): *A szervezetvezetés elmélete. A közszolgálati szervezetek vezetésének elméleti alapjai.* Dialóg Campus, Budapest.
Csaba László (2018): *Válság, gazdaság, világ. Adalék Európa három évtizedes gazdaságtörténetéhez. (1988–2018).* Éghajlat Kiadó, Budapest.
Domonkos Endre (2019): *Közép- és Kelet-Európa gazdaságtörténete 1945–1953 között. A szovjet megszállás és a sztálinista tervgazdálkodás kiépülése.* Aposztróf, Budapest.
Enyedi Zsolt–Körösényi András (2004): *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Osiris.
Galambos István (2016): *Adalékok az 1956-os forradalom és szabadságharc várpalotai történéseihez.* Doktori értekezés. PPKE-BTK.
Géczi József Alajos–Szrenka Éva (szerk.) (2012): *8 napért 8 év: a munkástanácsok 1956-ban és ami utána jött.* Bába Kiadó, Szeged.
Giddens, Anthony (2008): *Szociológia.* Osiris, Budapest.
Gróf Gabriella–Kisgyörgy Sándor–Vámos István (szerk.) (2008): *A dolgozói részvétel és az üzemi tanácsok munkájának megszervezése.* Friedrich Ebert Stiftung, Budapest.
Gyarmati György (2011): *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest.
Fejér Dénes–Vasvári Vilmos (szerk.) (2002): *Szabadságharcunk a bolsevizmus ellen I–III.* POFOSZ, Szeged.
Hamvas Béla (1988): *Az öt géniusz.* Életünk Kiadó, Szombathely.
Hegedűs B. András (szerk.) (1992): Ötvenhatról nyolcvanhatban. Századvég, Budapest.
Horváth Miklós (2003): *1956 hadikrónikája.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Illyés Gyula (2016): *Atlantisz sorsára jutottunk. Naplójegyzetek 1956–1957.* MMA Alapítvány, Budapest.
Kardelj, Edvard (1955): *A szocialista demokrácia a jugoszláv gyakorlatban.* Budapest.
Kende Péter (2006): *Eltékozolt forradalom?* Új Mandátum, Budapest.
Kiss András (2012): *A Salgótarjáni Acélgyár története 1956-ban.* Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 63. Salgótarján.

Kolaja, Jiri (1959): *A Polish factory: a case study in workers' participation in decisions in industry.* University of Kentucky Press.
Konok Péter (2006): *„...a kommunizmus gyermekbetegsége? Baloldali radikalizmusok a 20. században.* Napvilág, Budapest.
Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan.* HVG Rt., Budapest.
Kovrig Béla (2016): *Nemzeti kommunizmus és Magyarország. Egy eszme története.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Litván György (2008): *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok.* Osiris, Budapest.
Lomax, Bill (1989): *Magyarország 1956.* Aura Kiadó, Budapest.
Mihályi Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája.* (1–2. kötet) MTA Közgazdaságtudományi Intézet–Pannon Egyetemi Kiadó, Veszprém–Budapest.
M. Kiss Sándor–Kahler Frigyes (1997): *Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban a fordulat napja, ismét sortüzek, a nagy per.* Püski, Budapest.
M. Kiss Sándor (2011): *Közelítések – 1956. Tanulmányok, esszék, előadások.* Kairosz, Budapest.
Makkai János (1943): *Politika-Isten rabságában.* Budapest.
Marek Viktor (2012): *A dorogi szénmedence településeinek története az 1956-os forradalom fényében.* Doktori értekezés (PPKE-BTK).
Mazzoleni, Gianpietro (2006): *Politikai kommunikáció.* Osiris, Budapest.
Mécs Imre (2006): *Napirend után.* Mundus, Budapest.
Medgyesi Konstantin (2019): *Szavakkal ölni. Demokráciadiskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1945 közötti időszakban és időszakról.* Emlékpont, Hódmezővásárhely.
Metz Rudolf (2018): *A politikai vezetés három arca. A politikai vezetés értelmezési lehetőségei és gyakorlatai a demokráciában.* Phd-értekezés. Budapest.
Mihelics Vid (1928): *A szakszervezkedés elmélete és iránya.* Pécs.
Milanovic, Branko (2021): *Egyedül a kapitalizmus. A világot uraló rendszer jövője.* Osiris, Budapest.
Molnár János (1969): *A Nagybudapesti Központi Munkástanács.* Akadémiai Kiadó. Budapest.
Moran, Michael (2006): Economical Institutions and Political Institutions. In: Rhodes, R. A. W.–Binder, Sarah A.–Rockman, Bert A. (szerk.): *The Oxford Handbook of Political Institution.* Oxford. 144–163.
Ö. Kovács József (2012): *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.* Korall. Budapest.
Ungváry Krisztián (2016): *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944.* Jelenkor Kiadó, Budapest.
Persson, Karl Gunnar (2010): *An Economic History of Europe. Knowledge, institutions and growth, 600 to the Present.* Cambridge University Press, Cambridge.
Pogátsa Zoltán (2016): *Magyarország politikai gazdaságtana. Az északi modell esélyei.* Osiris, Budapest.

Prohászka Ottokár (2018): *Kultúra és terror.* Budapest.
Rainer M. János (1999b): *Nagy Imre. Politikai életrajz 1953–1958.* II. kötet. '56-os Intézet, Budapest.
Rainer M. János (2011): *Bevezetés a kádárizmusba.* L'Harmattan, Budapest.
Rainer M. János (2016): *Az 1956-os magyar forradalom.* Osiris, Budapest.
Rainer M. János–Valuch Tibor (szerk.) (2017): *Munkások '56.* OSZK–1956-os Intézet Alapítvány, Budapest.
Russell, Bertrand (2004): *A hatalom. A társadalom újszerű elemzése.* Typotex, Budapest.
Salamon Konrád (2004): *Magyar történelem 1914–1990.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Sartori, Giovanni (1999): *Demokrácia.* Osiris, Budapest.
Solimano, Andrés (2020): *Nagy gazdasági visszaesések a hosszú huszadik században.* Pallas Athéné Könyvkiadó, Budapest.
Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Schuller Balázs (2006): Példaképek lázadása? A magyar bányásztársadalom 1956-ban. In: Birchner Erzsébet–Schuller Balázs: *Bányászok és bányászvárosok forradalma, 1956.* Központi Bányászati Múzeum Alapítvány, Sopron, 2006.
Standeisky Éva (2010): *Népuralom ötvenhatban.* Kalligram–1956-os Intézet, Pozsony–Budapest.
Szakolczai Attila (2016): *Gyilkosság különös kegyetlenséggel. A Tóth Ilona és társai per komplex vizsgálata.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
Szamuely László (1986): *A magyar közgazdasági gondolat fejlődése. A szocialista gazdaság mechanizmusának kutatása 1954–1978.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
Szamuely László–Csaba László (1998): *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban.* Magyar Szemle Alapítvány, Budapest.
Szekér Nóra (2017): *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története.* Jaffa, Budapest.
Tamás Gáspár Miklós (2021): *Antitézis. Válogatott tanulmányok 2001–2020.* Kalligram, Budapest.
Thompson, Paul (2007): *Az angol munkásosztály születése.* Osiris, Budapest.
Tomka Béla (2009): *Európa társadalomtörténete a XX. században,* Osiris. Budapest.
Török Gábor (2017): *A lakott sziget. Utazás a politika világába.* Athenaeum, Budapest.
Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Osiris, Budapest.
Varga László (1981): *Kérem a vádlott felmentését!* Püski, New York.
Varga László (1994): *Az elhagyott tömeg 1950–1956.* BFL–Cserépfalvy Kiadó, Budapest.
Veress József (1993): *Gazdaságpolitika: viták, viszályok és vívódások.* Aula Kiadó, Budapest.
Voszka Éva (2018): *Az állami tulajdon pillanatai – gazdaságtörténeti és tudománytörténeti nézőpontok.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Zachar Péter Krisztián (2014): *Gazdasági válságok, társadalmi feszültségek, modern választásérletek Európában a két világháború között.* L'Harmattan, Budapest.

Forráskiadványok

Á. Varga László–Pásztor Cecília (szerk.) (2002): *Az 1956-os forradalom Nógrád megyei okmánytára.* II/1. kötet. Salgótarján.
Bana József (szerk. és mások) (1996): *Győr 1956. I. kötet. Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény.* Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr.
Bank Barbara (2017b): *Sopron 1956. Sopron város eseményei a forradalom és szabadságharc alatt.* MNL Győr-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.
Bank Barbara–Mészáros Gyula: *Az 1956-os forradalom és szabadságharc Sümegen és a sümegi járásban.* MNL VeML, Veszprém, 2017. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 40.)
Cseh Géza (2006): *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból Szolnok megye.* Jász-Nagykun-Szolnok Megye Levéltári Közleményei 8. Szolnok.
Csomor Erzsébet–Kapiller Imre (szerk.) (2006): '56 *Keszthelyen és a keszthelyi járásban. A forradalom és megtorlás dokumentumai, kronológiája és személyi adattára.* Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg.
Germuska Pál (1996): Kádár János Tatabányán, 1956. november 30-án. In: *Beszélő,* 1996/7. 77–85.
Gyurgyák János (főszerk.) (1989): *A forradalom hangja (Magyar rádióadások 1956. október 23.–november 9.)* Századvég, Budapest.
Hegedűs B. András–Rainer M. János (szerk.) (1989): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján I. A két közgazdasági vita.* Századvég, Budapest.
Horváth Julianna–Ripp Zoltán (szerk.) (1997): *Ötvenhat októbere és a hatalom. Az MDP vezető testületeinek dokumentumai 1956. október 24. – október 28.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Kemény István–Lomax, Bill (szerk.) (1986): *Magyar munkástanácsok 1956-ban.* Magyar Füzetek. Párizs.
Kozák Gyula–Molnár Adrienne (szerk.) (1993): *„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!" Válogatás 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből.*, Századvég–1956-os Intézet, Budapest.
Molnár Adrienne–Kőrösi Zsuzsanna–Keller Márkus (szerk.) (2006): *A forradalom emlékezete. Személyes történelem.* 1956-os Intézet, Budapest.
Nagy Imre (1984): *A magyar nép védelmében.* Magyar Füzetek. Budapest.
Nagy Imre (2006): *Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957.* Gondolat, Budapest.
Némethné Vágyi Karola–Sipos Levente (szerk.) (1993): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet (1956. november 11. – 1957. január 14.).* Intera Rt., Budapest
UN WES (1956). *World Economic Survey 1956.* United Nations, Department of Economic and Social Affairs. UN Publication. New York, 1957.
UN WES (1957). *World Economic Survey 1957.* United Nations, Department of Economic and Social Affairs. UN Publication. New York, 1958.
Rozs András (2008): A „mecseki láthatatlanok" és a munkástanácsok utóvédharcai. In: Uő (szerk.): *Pécs és Baranya 1956-ban.* Baranya Megyei Levéltár. Pécs.

Szakolczai Attila (szerk.) (2007): *A győri Vagongyár munkástanácsa. Győr 1956. IV. kötet. Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény.* Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr.
Vida István (1998): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok.* MTA Jelenkorkutató Bizottság. Budapest.

Magyar és idegen nyelvű tanulmányok

Alabán Péter (2017): Munkásság-kategóriák és munkáslét. Kutatások és fogalmi keretek az ipari munkásság történeti kutatásában az észak-borsodi iparvidék vizsgálatainak példáján. In: Bartha–Bezsenyi, i. m. 29–55.
Artner Annamária (2011): *Az európai jóléti modellek és fenntarthatóságuk.* MTA Világgazdasági Kutatóintézet Műhelytanulmányok (89. sz.). Budapest.
Bak János (1992): A munkástanácsok történelmi útjának tapasztalatairól. Kozák, 1992. 69–89.
Balázsy Sándor (1956): Üzemi munkástanács, vállalati önállóság, *Közgazdasági Szemle,* 1956/11–12. sz. (3. évf.) 1293–1306.
Bank Barbara (2017a): És újranyitnak a táborok… A közbiztonsági őrizet intézménye 1956 és 1960 között. In: Müller Rolf–Takács Tibor–Tulipán Éva (szerk.): *1956: erőszak és emlékezet.* Budapest, Jaffa. 165–179.
Baráth Magdolna (2007): A Gazdasági Bizottság 1956–1957-ben. *Levéltári Közlemények,* 2007/2. szám. (78. évf.) 213–251.
Bartha Eszter (2017): A munkástörténet-írás új perspektívái: Bevezető. In: Bartha Eszter–Bezsenyi Tamás (szerk.): *Egy másik Kelet-Európa. Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére.* ELTE BTK Kelet Európa Története Tanszék, Budapest, 2017. 7–29.
Beránné Nemes Éva–Kajári Erzsébet (1992): A munkástanácsok és a szakszervezetek (1956–1957). *Múltunk,* 1992/2–3. 70–101.
Bódy Zsombor (2008): Két totalitarizmus között? Az 1945–48-as évek értelmezéséről. *Kommentár,* 2008/3. 61–69.
Bódy Zsombor (2017): Az 1956-os forradalom és következményei az Ikarus gyárban. Kontinuitás és diszkontinuitás. In: Rainer–Valuch, 2017. 80–95.
Bódy Zsombor (2018): 1945 jelentése a magyar társadalom történetében. In: Feitl István–Ignácz Károly (szerk.): *Régi és új világ határán. 1945 történetei: tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest. 24–45.
Botos Katalin (2007): 1956: Paradigmaváltás a gazdaságpolitikában? *Iustum aequum salutare.* 2007/1. 5–20.
Botos Katalin (2019): A „két szomszédvár" – Heller és Navratil. In: Katona Klára–Schlett András (szerk.): *XX. századi híres magyar közgazdászok. XXI. században is érvényes gondolatai.* Pázmány Press, Budapest. 13–35.
Brus, Wlodzimierz (1985): The Political Economy of Polish Reforms. *Praxis International,* 1985/2. 195–208.
Fáber Ágoston (2007): Az osztályelméletek tündöklése és bukása. *Szociológiai Szemle,* 2007/3–4. 175–182.
Broué, Pierre (1992): Parlament, tanácsok, pártok. In: Kozák, 1992. 89–99.

Csanádi Mária (2005): A pártállamok összehasonlító modellje: az újratermelődés, a reformok és átalakulások hasonlóságainak és eltéréseinek hatalmi-szerkezeti háttere. *Politikatudományi Szemle,* 2005/1. 197–227.
Demeter M. Attila (2012): Hannah Arendt és a közvetlen demokrácia problémája. *Erdélyi Múzeum,* 74. kötet, 1. füzet. 62–73.
Denitch, Bogdan (1973): Die Bedeutung der jugoslawischen Selbstverwaltung. *Gewerkschaftliche Monatshefte,* 1973/6. (24. évf.) 335–346
Diczházi Bertalan (1998): Tulajdoni átalakulás Magyarországon. In: Schmidt Mária–Tóth Gy. László (szerk.): *Janus-arcú rendszerváltozás. Tanulmányok.* Kairosz, Budapest. 64–92.
Entz Géza (2013): Antall József, a rendszerváltás specialistája. *Magyar Szemle,* 2013/7–8. szám. 6–19.
Estrin, Saul (1991): Yugoslavia: The Case of Self-Managing Market Socialism. *Journal of Economic Perspectives,* 1991/4. (5. évf.) 187–194.
Feitl István (1989a): Törvényerőre emelt önigazgatás. *Kritika,* 1989/10. 10–13.
Feitl István (1989b): A magyar munkástanácsok és az önigazgatás 1956-ban. *Eszmélet,* 1989/2. 42–52.
Feitl István (2005): Parlamentarizmus és önigazgatás az 1956-os forradalomban. *Múltunk,* 2005/2. 231–243.
Földes György (1984): Egyszerűsítés, mechanizmus és iparirányítás 1953–1956. *Párttörténeti Közlemények,* 1984/2. 72–108.
Géczi József Alajos (2017): Volt egyszer Szegeden egy reformkörös majális. In: Géczi József–Laczkó Sándor–Sipos József–Révész Béla (szerk.): *Szeged hosszú tavasza 1989-ben és '56.* Média-Mix Könyvkiadó Bt., Szeged, 2017. 141–185.
Gelegonya Judit (1994): „A tervgazdaság megjavítása vagy revíziója?" Vélemények, viták az ötvenes években Péter György reformelképzeléseiről. In: Árvay János–Hegedűs B. András (szerk.): *Egy reformközgazdász emlékére. Péter György (1903–1969).* Cserépfalvy–T-Twins Kiadó, Budapest, 1994. 95–104.
Germuska Pál (2006): Komárom megye. In: Szakolczai, 2006. 211–257.
Germuska Pál (2012): Szocialista csoda? Magyar iparfejlesztési politika és gazdasági növekedés 1950–1975. *Századok,* 2012/1. 47–79.
Germuska Pál (2017): Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: Bank Barbara–Germuska Pál (szerk.): *Lépések a gazdasági teljhatalom felé 1945–1948.* NEB., Budapest, 2017. 11–77.
Gerő András (2007): A munkásosztály metamorfózisa. In: Béládi László és mások (szerk.): *Mit kezdjünk vele? Kádár János (1812–1989).* XX. Század Intézet, Budapest, 2007. 109–124.
Glueck, William F.–Kavran, Dragoljub (1971): The Yugoslav Management System. *Management International Review,* 1971/2–3. (11. évf.) 3–17.
Grzybowski, Kazimierz (1958): Workers' Self-Government in Poland a year after. *The Polish Review,* 1958/1–2. (3. évf.) 129–130.
Gulyás Martin (2019): A Szeged Városi Munkástanács 1956–1957. Történet, felelősségre vonás és állambiztonsági utóélet. *Clio Műhelytanulmányok,* 2019/9. 1–71.
Gyáni Gábor (2003): Előszó. In: Horváth–Pethő–Tóth, i. m. 7–14.

Hilt, Eric (2018): Gazdaságtörténet, történelmi elemzés és az „új kapitalizmustörténet". *Korall* 72, 5–38.
Honvári János (2014): *Hivatalos bírálói vélemény Varga Zsuzsanna: Modelltranszferek Keletről és Nyugatról: mezőgazdasági termelőszövetkezetek Magyarországon 1949–1989. c. MTA doktori disszertációjáról.* Budapest. 1–9.
Honvári János (2015): A H. E. eltávolításáért küzdő akcióbizottság. *Korall,* 2015/61. szám. (16. évf.) 111–139.
Horváth Sándor (2002a): 1956 történetírása a rendszerváltás óta. In: Rainer M. János–Standeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2002.*1956-os Intézet, Budapest. 215–224.
Horváth Miklós (2002b): A Nemzetőrség szervezése és felállítása 1956-ban. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2002/4. szám. (115. évf.) 1008–1046. Hadtörténeti Intézet, Pécs.
Horváth Sándor (2008): A munkásidentitás változása – az 1956-os forradalom leverését követő megtorlás hatásai. In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Nógrád Megyei Levéltár–1956-os Intézet, Budapest 291–301.
Horváth Miklós (2017): Adalékok 1956 hadtörténetéhez. Az új karhatalom és a nemzetőrség megalakításának körülményei. In: Miklós Péter (szerk.): *Forradalom közelnézetből. Az 1956-os forradalom és szabadságharc vidéki eseményei.* Emlékpont Múzeum, Hódmezővásárhely. 155–173.
Hungler Sára (2013): A munkavállalói részvétel alakulása 1944 és 1949 között Magyarországon. *Múltunk,* 2013/4. 41–62.
Juhász József (2001): A jugoszláv önigazgatási modell. *Múltunk,* 46. évf. (2001), 2–3. szám. 276–293.
K. Horváth Zsolt (2012): A hiány. A két háború közötti munkáskultúra és a Kádár-korszak munkásmozgalmi kánonja. In: Erős Vilmos–Takács Ádám (szerk.): *Tudomány és ideológia között. Tanulmányok az 1945 utáni magyar történetírásról.* ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 76–82.
Kavčič, Bogdan–Rus, Velijko–Tannenbaum, Arnold S. (1971): Control, Participation, and Effectiveness in Four Yugoslav Industrial Organizations. *Administrative Science Quarterly,* 1971/1. (16. évf.). 74–86.
Kelen András (2016): A köztulajdon újjászületése az intézményi közgazdaságtan szemével. In: *Korkép. XXI. századi kihívások.* Budapesti Gazdasági Egyetem, Budapest. 24–40.
Keller Márkus (2000): A gyár és a munkás. A Május 1. Ruhagyár munkástanácsa 1956–1957-ben. In: Kőrösi Zsuzsanna–Standeisky Éva–Rainer M. János (szerk.): Évkönyv VIII. Magyarország a jelenkorban. 1956-os Intézet, Budapest. 274–285.
Kende Péter (1981): Mítosz és modell. A magyar forradalom európai hatásáról. In: *Magyar Füzetek.* Párizs, 1981. 164–179.
Kiss Dávid (2009): A Munkásőrség megalakítása. *Múltunk,* 2009/3. 238–277.
Kiss András (2015): Kísérletek az üzemek újjászervezésére (1945–1946). *Levéltári Közlemények,* 2016/1. (86. évf.) MNL OL. Budapest, 2016. 287–311.
Kiss András (2017): A Csepel Autógyár 1956-ban és a forradalom után. In: Rainer–Valuch, 2017. 123–139.
Klein, Alexander–Schulze, Max-Stephan–Vonyó Tamás (2017): How Pheripheral was the Periphery? Industrialization in East Central Europe since 1870. In: O'Rourke, Kevin Hjortshoj–Williamson, Jeffrey Gale (szerk.): *The Spread of Modern Industry to the Periphery since 1871.* Oxford University Press, Oxford, 2017.
Klestenitz Tibor (2012): Prohászka Ottokár a komáromi és pozsonyi katolikus nagygyűlésen. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok 2009–2012.* Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár, 2012. 82–94.
Knapp, Tim D. (1988): Employee Ownership, Control of Pension Funds, and Industrial Democracy in the United States. *Mid-American Review of Sociology,* 1988/1. (13. évf.) 3–20.
Kovács Kikova László (2012): A munkás-önigazgatás jelszaváról és a munkástanácsokról. In: Géczi–Szrenka, i. m. 14–20.
Körösényi András (1989): Ideologikum és pragmatizmus. Újjáéledő politikai tradíciók a nyolcvanas évek Magyarországán. In: Ágh Attila és mások (szerk.): *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.* Budapest. 63–71.
Körösényi András–Illés Gábor–Metz Rudolf (2017): A politikai vezetők szerepe válsághelyzetekben: fogalmi-elméleti keret és kutatási kérdések. In: Körösényi András (szerk.): *Viharban kormányozni. Politikai vezetők válsághelyzetekben.* MTA TK PTI., Budapest. 9–45.
Kulcsár Péter (2017): A szociáldemokrácia és a demokratikus hagyományok folytonossága (1945–1956). In: Loppert Csaba (szerk.): *Kéthly Annát a kormányba! Magyar szociáldemokraták és az 1956-os magyar forradalom.* Kéthly Anna Kulturális Egyesület, Budapest, 2017. 145–170.
Lange, Oskar (1958): The role of planning in socialist economy. *Indian Economic Review,* 1958/2. (4. évf.) 1–15.
Litván György (1995): Vidéki helyzetkép, 1956. *História,* 1995/7. 31–34.
Lomax, Bill (1981): Az értelmiség forradalma vagy a munkásoké? In: *Magyar Füzetek* (9–10. szám). Párizs, 1981. 103–133.
Maetzke, Ernst Otto (1953): Die Parteisprache in der Sowjetzone. Eine gruppensprachliche Untersuchung. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* I. évf., 4. sz. 339–346.
Mitrovits Miklós (2014): Együtt vagy külön utakon a szocializmushoz? A desztalinizáció első szakasza Kelet-Közép-Európában. *Századok,* (148. évf.) 2014/1. 91–115.
Neuberger, Egon (1973): The Plan and the Market: The Models of Oskar Lange. *The American Economist,* 1973/2. (17. évf.) 148–153.
Orgoványi István (2006): Tolna megye. In: Szakolczai Attila (szerk.): *A vidék forradalma, 1956.* II. kötet. BFL–1956-os Intézet, Budapest 359–397.
Ostrom, Elinor (1998): The Comparative Study of Public Economic. *The American Ecoomist,* 1998/1. (42. évf.) 3–17.
Papp István (2001): A beszolgáltatási rendszer felszámolása 1956–1957-ben. *Sic itur ad astra,* 2001/3–4. 58–89.
Petrás Éva (2013): A Vatikán és a magyar katolikus értelmiség. A magyar katolikus értelmiség útja a kereszténydemokrácia felé. In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914–1949.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2013. 79–95.
Pető Iván–Sipos Péter (1986): Munkástanácsok – üzemi tanácsok. *História,* 1986/5–6. 43–44.

Pittaway, Mark (2003): Az állami ellenőrzés társadalmi korlátainak újraértékelése: az ipari dolgozók és a szocialista diktatúra Magyarországon, 1948–1953. In: Horváth Sándor–Pethő László–Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Munkástörténet-munkásantropológia. Tanulmányok.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 71–83.
Rainer M. János (1999a): A forradalom előtti pillanat. Nagy Imre 1956 októberében. *Történelmi Szemle*, 1999/1–2. sz. (XLI. évf.) 109–126.
Rainer M. János (2001): Az eszmék útja: előzmények és események. In: Király Béla–Congdon L. W. (szerk.): *A magyar forradalom eszméi: eltiprásuk és győzelmük, 1956–1999.* Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány, Budapest, 2001. 21–45.
Rainer M. János (2019): Tíz, húsz, harminc… hatvan! Az 1956-os magyar forradalom (kerek) évfordulós jelentésváltozásai. In: Gyarmati György – Péteri Lóránt (szerk.): *1956 és a zenei élet. Előzmények, történések, következmények.* Kronosz, Budapest–Pécs, 2019. 11–25.
Ripp Zoltán (1999): Az MSZMP legitimációja a Kádár-korszak kezdetén. In: Huszár Tibor (szerk.) *Restauráció vagy kiigazítás. A kádári represszió intézményesülése 1956–1962.* Corvina, Budapest, 1999. 43–54.
Ripp Zoltán (2012): Az MSZMP és a munkástanácsok. In: Majoros István (főszerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves.* ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2012. 477–490.
Ruszkowski, Pawel (2018): Trade Unions Confronted with Employee Ownership: From Competiton to Cooperation. *Polish Sociological Review*, 202. sz. (2018) 209–223.
Skinner, Quentin (1996): Jelentés és megértés az eszmetörténetben. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern eszmetörténet cambridge-i látképe.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1996. 7–55.
Somlai Katalin (2017): Egy elfogadva elvetett eszmény? A munkásönkormányzatiság kérdése a gazdasági mechanizmus reformjának előkészületeiben, 1965–1966. In: Rainer–Valuch, 2017. 210–227.
Stumpff, Andrew W. (2009): Fifty Years of Utopia: A Half-Century After Louis Kelso's „The Capitalist Manifesto", a Look Back at the Weird History of the ESOP. *The Tax Lawyer*, 2009/2. (62. évf.) 419–431.
Sturmthal, Adolf (1961): The Workers' Councils in Poland. *Industrial and Labor Relations Review*, 1961/3. (14. évf.) 379–382.
Sturmthal, Adolf (1964): *Workers Councils. A study of workplace organization on both sides of the Iron Curtain.* Harvard University Press, Cambridge, 1964.
Szabó Márton (2007): A dolgozó mint állampolgár. Fogalomtörténeti tanulmány a magyar szocializmus három korszakáról. *Korall*, 2007/27. sz. (8. évf.) 151–171.
Szakolczai Attila (2002): Munkástanács-vezetők pere a Győri Megyei Bíróság Népbírósági Tanácsa előtt. In: Bana József (szerk. és mások): *Győr 1956. III. kötet. Győri tanulmányok. Dokumentumgyűjtemény.* Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2002. 251–274.
Szakolczai Attila (2015): Az 1956-os Nemzetőrség megalakulása. In: Bokodi Oláh Gergely (szerk.): *Nemzetőrjelvény. Tanulmányok az 1956-os nemzetőrségről.* Budapest, 2015. 240–249.

Szakolczai Attila (2017): Közvetlen és képviseleti demokrácia 1956-ban. *Belvedere Meridionale*, 2017/1. 6–23.
Szávai Ferenc (2017): A Horthy-korszak jóléti állama, eredményei a gazdasági modernizáció tükrében. Gulyás László (főszerk.): *Közép-európai Közlemények*, 2017/4. szám. (10. évf.) 136–151.
Szegő Iván Miklós (2017): Munkástanácsok és 1989. A munkavállalói tulajdon és a tranzakciós költségek összefüggései. In: Rainer–Valuch, 2017. 227–254.
Szigeti György (1960): A műszaki fizikai kutatás népgazdasági jelentősége a múltban és annak perspektívája a vákuumtechnikai ipar területén. *MTA Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei.* 26. köt., 1–2. szám. Budapest. 71–106.
Sztáray Zoltán (1992): A magyar munkás útja a forradalomig 1945–1956. In: Kozák Gyula (szerk.): *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából.* Századvég–1956-os Intézet, Budapest. 29–50.
Szűcs Zoltán Gábor (2014): Politika egy tökéletlen világban. A politikai realizmus elméleti előfeltevéseiről. *Politikatudományi Szemle*, 2014/4. 7–31.
Takács Tibor (2013): A BM II/6. (Ipariszabotázs-elhárító) Osztály. In: Cseh Gergő Bendegúz–Okváth Imre (szerk.): *A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956–1962.* ÁBTL–L'Harmattan, Budapest 153–181.
Tanic, Zivan (1967): Social Composition of Workers' Councils in Yugoslavia. *Indian Journal of Industrial Relations*, 1967/1. (3. évf.) 29–34.
Takó Ferenc (2018): Egyszer volt? Hol nem volt? Marx és Weber a kapitalizmusról. *Korall*, 2018. (72. szám) 39–68.
Tischler János (1998): A fordulat „hosszú évei" Lengyelországban, 1944–1948. In: Standeisky Éva–Kozák Gyula-Pataki János–Rainer M. János: *A fordulat évei 1947–1949. Politika, képzőművészet, építészet.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 65–87.
Tomić, Đorđe–Pavleski, Stefan (2015): Das werktätige Volk ohne Arbeit: Arbeitslosigkeit und Selbstverwaltung im sozialistischen Jugoslawien als Forschungsgegenstand: eine kritische Bestandsaufnahme. *Südosteuropäische Hefte*, 2015/2. (4. évf.) 73–90.
Tóth Eszter Zsófia (1999): A Csepel Vas- és Fémművek Munkástanácsainak története. *Múltunk*, 1999/4. 162–199.
Tóth Eszter Zsófia (2005): Munkásság és oral history. *Múltunk*, 2005/4. sz. (45. évf.) 78–99.
Valuch Tibor (2012): Munkás-társadalom-történet. Közelítések és fogalmi kérdések. *Korall*, 2012/49. 5–17.
Valuch Tibor (2017a): Munkáslét Magyarországon. A második világháborútól az 1960-as évek végéig. In: Rainer–Valuch, 2017. 32–57.
Valuch Tibor (2017b): A jelenkori munkástörténet Kelet-Közép-Európában – historiográfiai közelítések. *Múltunk*, 2017/2. 4–23.
Varga László (2017): Munkás-munkásság-munkástanácsok, történelmi távlatban. In: Rainer–Valuch, 2017. 13–32.
Verba, Sidney–Shabad, Goldie (1978): Workers' Councils and Political Stratification: The Yugoslav Experience. *The American Political Science Review*, 1978/1. (72. évf.) 82–95.

Vucinich, Alexander (1950): Factory control in the Soviet Union. *American Sociological Review*, 1950/2. (15. évf.) 179–186.
Ward, Benjamin (1957): Workers' Management in Yugoslavia. *Journal of Political Economy*, 1957/5. (65. évf.) 373–386.
Weili Lu–Reising, Joseph–Stohs, Mark Hoven (2007): Managerial Turnover and ESOP Performance. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 2007/1. (46. évf.) 3–19.

Interneten elérhető hivatkozások

Bibó István (1990): A munkástanácsok és a többpártrendszer. Online elérhető: https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/537.html (2020.05.01.)
Jessen, Ralph (2011): Diktatorische Herrschaft als kommunikative Praxis. *Überlegungen zum Zusammenhang von „Bürokratie" und Sprachnormierung in der DDR-Geschichte.* Online elérhető: http://pressegeschichte.docupedia.de. (2022.05.01.)
Kahler Frigyes (2006). *A forradalom célja és tartalma – gondolatok az 1956-os forradalomról az 50. évfordulón.* Online elérhető: http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=807&lap=0. (2022.05.01.)
Pittaway, Mark (2006): A magyar forradalom új megközelítésben: az ipari munkásság, a szocializmus széthullása és rekonstrukciója, 1953–1958. Online elérhető: http://oro.open.ac.uk/9165/. (2022.05.01.)
Schlett István (216): A politika állapotai – „normállapot" és szükségállapot" c. előadása a Habsburg Történeti Intézet „Törvényesség és forradalom" c. konferenciáján, 2016. február 24-én. Online elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=UCfGGr2lidM. (2022.05.01.)
Vitézy László (2015) Legvidámabb barakk c. dokumentumfilmje, 2/15. rész. Online elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=OTnOafO1FDk. (2022.05.01.)
Ötvös István (2022): Párhuzamos forradalmak. Az 1956-os forradalom elbeszélési módozatai a hatalmi legitimitás szempontjából. Online elérhető: https://www.academia.edu/43879842/Párhuzamos_forradalmak. (2022.05.01.)
Rainer M. János (2021): 1956, mint modern politikai forradalom. Online elérhető: https://www.youtube.com/watch?v=mU_M9DOZ8nc&t=2446s (2022.05.01.)
Osztrák Közgazdaságtani Iskola Facebook-oldala: https://www.facebook.com/osztrak-kozgazdasagtan (2022.05.01.)

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

NÉVMUTATÓ

Abód László 57, 90
Apró Antal 55, 56, 110, 124, 130, 133, 135, 138, 190, 196, 198, 200, 206
Arendt, Hannah 103

Babay István 134–136, 139, 140, 143, 167
Bácsi József 57, 98, 146
Balázs József 134, 267
Bali Sándor 134, 166
Biszku Béla 110, 148, 161, 270
Brus, Włodzimierz 43, 261

Csergő János 81, 190, 238

Déry Tibor 143
Diczházi Bertalan 38, 261

Fehér Lajos 150
Friss István 46, 47, 244

Gáspár Sándor 56, 68, 81, 134
Gerő Ernő 55, 108, 113, 144
Gomułka, Władysław 50, 53
Grubics István 137, 138, 267

Kádár János 12–14, 20, 55, 56, 91, 106, 108, 121–124, 126–128, 130, 133, 134, 143, 144, 149, 154, 156, 167, 171, 172, 187, 196, 206, 211, 236, 265, 266, 269
Kállai Gyula 150
Kálmán József 67
Kalocsai György 130, 134
Karsai Tibor 81, 217
Kemény István 15, 253, 259, 266, 268, 275, 278
Kerekes Imre 91, 166
Keresztes Lajos 167
Kéthly Anna 91, 166
Kiss Károly 162
Kodály Zoltán 143
Kolaja, Jiri 52, 53, 261, 262
Koren Miklós 77, 189, 190
Kornai János 35, 36, 251, 260
Kovrig Béla 92, 253, 264, 278
Köböl József 81, 106

Lange, Oskar 44–46, 261
Leó, XIII. 86
Lomax, Bill 15, 22, 259, 260, 265–268, 275, 278
Losonczy Géza 265
Lukács György 143

Makkai János 107, 195, 221, 265, 274, 276
Marx, Karl 113
Mester Endre 139, 167
Mező Imre 106, 287
Mihelics Vid 87, 264
Münnich Ferenc 154, 270

Nagy Elek 98, 99, 107, 119, 130, 259
Nagy Imre 12–14, 21, 22, 46, 61, 66, 91, 103, 106, 108, 110, 112–121, 128, 143, 162, 195, 227, 265

Piusz, XI. 86, 87
Pongrátz Gergely 219
Prohászka Ottokár 87, 264

Rácz Sándor 12, 13, 15, 97, 98, 134, 136, 139, 140, 167, 264, 267, 268, 271
Renner Péter 166
Ring István 135–140, 223, 267, 268

Sebestyén Miklós 15, 139, 162, 167, 183, 238, 274
Sz. Nagy Sándor 81, 82, 145, 250, 263
Sztálin, Joszif Visszarionovics 41, 43, 77

Tito, Joszip Broz 57
Tőke Ferenc 15, 146

Uszta Gyula 156

Vas Zoltán 62, 81
Vásárhelyi Miklós 106

fotó © Bencsik Rita

Gulyás Martin Csongrádon született, 1991-ben. A Szegedi Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen végzett, 2019-ben szerzett doktori fokozatot. Kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc, valamint a magyar gazdaságpolitika története.

Könyvünk bemutatja, miként alakult ötvenhatban, a politikai válsághelyzetben a stabilitását és orientációs pontjait elvesztő „hivatalos politika" és a demokratikusan megválasztott munkástanácsok viszonya a forradalom alatt, valamint az annak leverését követő időszakban.

Az üzemtörténeti események belső dinamikájára fókuszáló történetírói trendet követő kötet a különféle politikai doktrínák és a társadalmi gyakorlat kölcsönviszonyát elemzi – bízva abban, hogy az alapos levéltári munkára épülő szöveg hozzájárul az ötvenhatról szóló, olykor megrekedtnek látszó tudományos beszéd megújulásához.

9 789631 368604 3990 Ft

Corvina Kiadó
corvinakiado.hu
facebook.com/corvinakiado